

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 3

ТЕРНОПІЛЬ

2016

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 2. – Ч. 3. – 198 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 29 листопада 2016 р. (протокол № 5).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора)
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
Сильвестр Чопик - доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Галина Стародубець - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13.07.2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2016

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: [572.71: 904.5] (477.25) «15/17»

Юрій Долженко

КРАНІОЛОГІЯ НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ XVI–XVIII СТ. (МОГИЛЬНИК ПО ВУЛ. ЮРКІВСЬКА, 3)

У статті проаналізовано черепи людей, похованих у м. Києві в XVI–XVIII ст. Використовувались дві краніологічні методику: краніометрія та етнічна краніоскопія. Проведено порівняльний аналіз морфологічних комплексів цієї вибірки з мешканцями Східної Європи XIV–XX ст. Визначено, що, за даними краніометрії, простежується слабкий зв'язок чоловічої вибірки з такими групами, як, Київський Михайлівський монастир, Вишгород, Чигирин. Своєю чергою, широколиця жіноча досліджувана серія, за даними краніометрії, морфологічно подібна до черепів із м. Батурина. За етнічною краніоскопією простежується схожість досліджуваної групи до київської вибірки з цвинтаря по вул. Ярославська (Поділ), сумської групи та певною мірою до латишів. Загалом виявлено неоднорідність досліджуваної серії.

Ключові слова: Київ, краніометрія, краніоскопія, археологія, цвинтар.

У липні-листопаді 2003 р. загін Подільської постійної археологічної експедиції провадив стаціонарні дослідження у північно-західній частині Київського Подолу, за адресою вул. Юрківська, 3, пов'язані з майбутніми будівельними роботами на вказаному майданчику [25, с. 3–24]. Керівники робіт: старший науковий співробітник Інституту археології Національної Академії Наук України (ІА НАНУ – примітка автора), кандидат історичних наук М. Сагайдак (начальник Подільської експедиції) і науковий співробітник ІА НАНУ, кандидат історичних наук М. Сергєєва (начальник загону).

«Життєдіяльність на більшій частині згаданого району Подолу припинилася в післямонгольські часи, а в XVII–XVIII ст. ця територія знову густо заселилася й відома з архівних джерел під назвою Плоскої слободи. Нижче від будівлі 1 було виявлено велику кількість поховань, що займали всю площу розкопу. Поховання належали як дорослим обох статей, так і дітям [25, с. 3–24]. Вони розміщалися в кілька горизонтів. Слід зазначити наявність великої кількості перепоховань і безладно розташованих перевідкладених людських кісток, які походили з повністю зруйнованих поховань, що змішалися з ґрунтом горизонту 1. Горизонт 1 був буквально насичений перевідкладеними кістками. Таке становище вказує на тривале функціонування цвинтаря. Збереженість кістяків, як правило, погана, що пояснюється як інтенсивністю тривалого використання цвинтаря протягом періоду, коли поховання постійно порушувалися більш пізніми, так і структурою ґрунту горизонту» [25, с. 3–24].

Усього археологами розкрито 118 поховань, не враховуючи перепоховань, що не одержали номерів, і перевідкладених кісток. Більшість поховань безінвентарні, покійники витягнуті на спині, руки схрещені на грудях або на поясі. Орієнтація західна, південно-західна чи південно-південно-західна. Іншими словами, поховання виконано за звичайним обрядом, характерним для пізньосередньовічних київських поховань. Три з досліджених поховань були в склепах [25].

Згідно з даними М. Сагайдака та М. Сергєєвої, більшість поховань з західноєвропейськими монетами може датуватися серединою – другою половиною XVII ст. Одне поховання містить монети XV і XVI ст. і може датуватися другою половиною – кінцем XVI ст. Це поки що єдине поховання на ділянці, для якого документально засвідчено таку дату. Таким чином, судячи із речового матеріалу, цвинтар існував досить довго, принаймні з XVI або XVII – по XVIII ст. Цьому не суперечить наявність декількох горизонтів поховань і значна кількість перепоховань та поховань, повністю зруйнованих пізнішими [18 с. 192; 25, с. 3–24].

Антропологічні дослідження населення Київського Подолу пізнього середньовіччя відбувались досить нерівномірно: низка аспектів, зокрема краніометричні, одонтологічні, краніоскопічні, остеометричні тощо залишаються майже не висвітленими. Краніологічні матеріали XV–XVII ст. із південної частини Подолу [18, с. 104–133], вперше були досліджені В. Дяденко та частково опубліковані (тільки 6 ознак) П. Покасом, у яких дослідник висунув гіпотезу про присутність в похованнях XV–XVII ст. по вул. Андріївській та Волоській, вихідців із Вірменії [22, с. 134–137]. П. Покасом наголошувалося на подальшому накопиченні джерелознавчої бази з антропології давнього Києва всіх періодів його історії, тому варто заповнити прогалини дослідження цієї теми [22].

Стать і вік похованих визначала аспірантка П. Вікторова за особливостями будови черепа та кісток посткраніального скелета, зокрема тазового відділу. Одночасно статеві-вікові визначення й виміри цього матеріалу автор проводив у антропологічній лабораторії відділу біоархеології ІА НАНУ. Виміри черепів проведено за стандартною краніологічною методикою [2; 35]. За Рудольфом Мартіном, вказується нумерація ознак. Назомаллярний та зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограм [2, рис. 14, с. 55]. Для оцінки вимірювальних даних використовувались таблиці розмірних категорій у світовому масштабі, які склав Г. Дебец [2]. Усього було досліджено 65 поховань з вул. Юрківська (33 чоловічих і 31 жіночих черепи та їх уламки). Поховання під шифром 1014 автор записав як не визначене за статтю, тому воно не входить до середніх даних, оскільки абсолютні лінійні розміри переважно перебільшують межі дуже великих жіночих показників.

Характеристика краніологічного типу мешканців київського Подолу, похованих за адресою вул. Юрківська, 3 (внутрішньо груповий аналіз). Середні дані за всіма ознаками розміщено у табл. 1–3. Вони і є основою краніологічної характеристики досліджуваного цвинтаря по вул. Юрківська. У цілому чоловіча серія добре збережена. Черепи не дуже масивні. Це підтверджується невеликим м'язовим рельєфом на потилиці й малим потиличним горбом (1,7 бала). Соскоподібні відростки – помірних розмірів (2,3 бали).

Чоловіча серія характеризується помірною довжиною та шириною черепа й складається з 10 мезокранних, 2 доліхокранних та 15 брахікранних черепів, в середньому, за черепним індексом (80,3) вона помірно брахікранна. Горизонтальний обхват черепів через краніометричну точку офріон (за абсолютними розмірами) помірний. Висотний діаметр черепної коробки (за абсолютними розмірами) середній. За відносною висотою та першим висотно-повздовжнім показником до вибірки належить 7 середньо високих (ортокранних) та 14 високих (гіпсікранних) черепів, у середньому серія гіпсікранна, на межі з помірними показниками. Низьких черепів не виявлено. За другим висотно-поперечним індексом чоловіча вибірка складається з 7 низьких (тайпенкранних), 8 середніх (метріокранних) та 7 високих (акрокранних) черепів. У середньому за другим висотно-поперечним індексом серія метріокранна, що говорить про загалом помірну висоту черепа в цій групі. Вушну висоту виміряно на 24 черепах, вона перебуває в межах середніх розмірів. Лобна кістка має середню ширину у фронтальній площині та велику – в дорсальній. Ширина потилиці помірна. Дуже малих категорій розмірів не виявлено, але є 5 черепів, у яких дуже велика ширина потилиці.

Виличний діаметр в середньому помірний (134,5 мм); його варіація велика: від 123,3 мм у черепа під шифром 1009 до 142,3 мм у черепа під шифром 50. Верхня висота мезогнатного обличчя, визначена за даними 32 черепів, належить до малої категорії розмірів (67,5 мм). При цьому відносна ширина обличчя за верхньолицевим індексом (50,5) характеризується як помірна (мезен), а загальнолицевий індекс – як великий (лептопрозопія). Втім, слід врахувати дуже малу кількість черепів ($n=3$), визначених за даним показником (90,7). Назомаллярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання мають малі розміри (відповідно $136,3^\circ$ і $126,8^\circ$), що свідчить про сильно профільоване обличчя, глибина іклової ямки в середньому помірна.

Відносно мала висота орбіт і середня їх ширина зумовлюють помірний орбітний індекс, що вказує на середні орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії з вул. Юрківської характеризується помірною шириною та висотою. Носовий індекс (49,0) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). Нижній край грушоподібного отвору має антропінну форму в 70,9 %. (Anthropinae). Своєю чергою, передньоносову ямку (Fossae praenasales), зафіксовано у 29,0 % черепів. За світовими мірками, чоловіча серія характеризується сильним випинанням носових кісток відносно лінії вертикального профілю обличчя ($30,3^\circ$). Передньоносова ость у серії виступає помірно: 3,3 бала за П. Брока [31]. Перенісся середньо високе за симотичним і високе за дакріальним індексом. Таким чином, будова носової ділянки свідчить про європеїдні риси. Загальний кут обличчя в серії з вул. Юрківської становить $84,4^\circ$ і вказує на мезогнатне обличчя. Отже, за комплексом краніологічних ознак міська чоловіча серія XVI–XVIII ст. з вул. Юрківської відноситься до великої європеїдної раси.

Порівняння квадратичних відхилень 69 основних ознак та індексів черепів з вул. Юрківської зі стандартними виявило, що чоловічі черепи відрізняються підвищенням мінливості за 30 ознаками (43,4 %) і зниженням за 19 (27,5 %). Стандартні становлять тільки 20 ознак (28,9 %) із досліджених 69 (табл. 1). Це свідчить про неоднорідність серії.

Таблиця 1

**Середні розміри та індекси чоловічих черепів XVI–XVIII ст.
з вул. Юрківська київського Подолу**

№ за Р. Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздовжній діаметр	179,9	28	6,3	1,19	0,84	168,0	193,0
8	Поперечний діаметр	144,3	29	7,0*	1,30	0,92	132,0	158,0
17	Висотний діаметр	135,4	23	5,2	1,08	0,77	126,4	144,0
5	Довжина основи черепа	102,3	23	4,7*	0,97	0,69	92,5	111,0
9	Найменша ширина лоба	96,9	33	4,4	0,77	0,54	87,5	107,0
10	Найбільша ширина лоба	122,3	30	6,8*	1,24	0,88	108,0	133,0
11	Ширина основи черепа	126,0	25	6,1*	1,21	0,86	113,0	139,2
12	Ширина потилиці	111,5	22	6,2*	1,33	0,94	102,0	127,5
45	Вилічний діаметр	134,5	27	5,7*	1,10	0,78	123,3	142,3
40	Довжина основи обличчя	98,6	20	4,4**	0,98	0,69	89,0	106,0
48	Верхня висота обличчя	67,5	32	3,9	0,69	0,49	60,0	78,5
47	Повна висота обличчя	123,7	5	4,0**	1,77	1,25	117,4	128,1
43	Верхня ширина обличчя	105,1	30	4,0	0,74	0,52	96,9	114,2
46	Середня ширина обличчя	96,3	30	5,2*	0,95	0,67	86,0	111,0
55	Висота носа	51,2	32	2,6**	0,46	0,33	47,0	56,8
54	Ширина носа	25,1	30	1,6**	0,29	0,35	22,4	28,0
51	Ширина орбіти	41,9	32	1,7*	0,30	0,22	39,3	45,6
52	Висота орбіти	32,6	32	2,6*	0,45	0,32	28,9	40,8
20	Вушна висота	114,8	24	4,2	0,86	0,61	109,1	125,0
SC (57)	Симотична ширина	9,8	32	1,4**	0,25	0,18	7,0	12,5
SS	Симотична висота	4,7	32	1,4*	0,24	0,17	2,6	8,8
MC (50)	Максифронтальна ширина	19,5	32	2,7	0,48	0,34	16,1	23,4
MS	Максифронтальна висота	8,4	32	1,1	0,20	0,14	6,0	11,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,7	31	1,9**	0,33	0,24	20,0	29,0
DS	Дакріальна висота	12,4	31	1,4	0,25	0,17	10,0	15,0
FC	Глибина іклової ямки	-5,8	32	1,6*	0,29	0,20	-3,0	-8,0
32	Кут профілю лоба від nas.	84,8°	16	5,6*	1,41	1,00	76,0°	92,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	76,2°	16	5,2*	1,29	0,92	70,0°	86,0°
72	Кут загально лицьовий	84,4°	16	3,4*	0,86	0,61	80,0°	92,0°
73	Кут середньої частини обличчя	85,5°	16	3,5*	0,88	0,62	79,0°	93,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	77,3°	16	5,0**	1,24	0,88	69,0°	88,0°
75(1)	Кут виступання носа	30,3°	30	5,0*	0,91	0,65	20,0°	40,0°
77	Назо-маллярний кут	136,3°	30	4,0**	0,74	0,52	128,0°	144,5
∠ Zm	Зигмаксиллярний кут	126,8°	29	5,9*	1,10	0,77	115,0°	135,3
	Надперенісся	2,1	35	0,5	0,08	0,06	1,0	3,0
	Надбрівні дуги	1,8	35	0,4	0,07	0,05	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний бугор	1,7	27	1,1	0,21	0,15	0,0	4,0
	Соскоподібний відросток	2,3	26	0,6	0,11	0,08	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	3,3	29	0,7	0,13	0,09	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	514,8	24	16,6*	3,38	2,39	486,0	544,0
24	Поперечна дуга	319,2	24	11,2*	2,28	1,61	301,0	344,0
25	Сагітальна дуга	361,4	22	12,3**	2,61	1,85	339,0	383,0
26	Лобна дуга	132,5	30	6,3	1,15	0,81	110,0	136,0
27	Тім'яна дуга	125,2	24	7,9	1,61	1,14	112,0	143,0
28	Потилична дуга	112,7	22	7,1	1,51	1,01	100,0	129,0

29	Лобна хорда	111,1	32	4,8	0,84	0,59	103,5	119,0
30	Тім'яна хорда	113,4	23	6,4*	1,34	0,95	102,0	129,0
31	Потилична хорда	96,1	22	4,5**	0,95	0,67	90,0	105,0
60	Довжина альвеолярної дуги	54,0	26	3,2*	0,65	0,46	48,2	61,0
61	Ширина альвеолярної дуги	62,8	26	4,5*	0,88	0,62	51,5	70,0
62	Довжина піднебіння	47,8	28	3,1	0,59	0,42	39,7	53,6
63	Ширина піднебіння	37,5	26	3,1*	0,60	0,42	31,6	42,5
7	Довжина потиличного отвору	36,6	18	3,1*	0,73	0,51	30,8	42,8
16	Ширина потиличного отвору	30,7	18	2,2	0,53	0,37	27,2	35,4
Sub. NB	Висота вигину лоба	24,3	32	2,7*	0,48	0,34	18,8	32,0
OS	Висота вигину потилиці	25,4	22	3,4	0,73	0,52	18,0	31,0
Індекси:								
8:1	Черепний	80,3	27	4,4*	0,84	0,59	73,6	89,3
17:1	Висотно-поздовжній	75,6	22	2,9	0,62	0,44	70,9	82,9
17:8	Висотно-поперечний	94,2	22	5,8*	1,23	0,87	82,2	105,2
9:8	Лобно-поперечний	67,1	29	2,9**	0,54	0,38	61,4	71,9
20:1	Висотно-поздовжній	64,0	21	2,2**	0,49	0,35	60,2	70,2
20:8	Висотно-поперечний	79,8	23	3,2	0,66	0,47	73,7	86,8
10:8	Коронарно-поперечний	84,7	29	3,1	0,57	0,40	76,7	89,6
9:10	Широтний лобний	79,2	31	3,1**	0,55	0,39	73,9	87,0
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,7	24	3,2**	0,66	0,47	84,2	97,5
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	50,5	21	3,4	0,73	0,52	43,1	56,9
9:45	Лобно-виличний	71,8	26	2,9**	0,58	0,41	65,9	76,0
10:45	Коронарно-виличний	91,0	25	4,6*	0,92	0,65	80,8	99,5
40:5	Виступання обличчя	97,0	20	3,5**	0,78	0,55	90,1	105,3
48:45	Верхній лицевий	50,5	27	2,5**	0,47	0,33	47,1	56,5
47:45	Загально лицевий	90,7	3	4,4**	2,52	1,78	86,6	95,3
54:55	Носовий	49,0	30	3,8**	0,69	0,48	43,1	56,9
DS:DC	Дакріальний	52,7	31	6,6**	1,19	0,84	39,2	65,2
SS:SC	Симотичний	48,7	32	10,8	1,91	1,35	32,7	83,3
MS:MC	Максилофронтальний	43,0	32	6,7	1,19	0,84	30,8	61,0
52:51	Орбітний максило-фронтальний	77,9	32	4,8	0,84	0,60	67,4	89,7
63:62	Піднебінний	78,5	24	7,4	1,51	1,07	62,2	91,3
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,5	24	8,1*	1,64	1,16	101,9	129,4

M – середні величини, n – число випадків, σ – середні квадратичні відхилення, m(M) – помилка середньої арифметичної, m_s – середня помилка сигми, * більше за стандартні величини квадратичного відхилення. ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

У жіночій серії вул. Юрківської більшість черепів (21) мають брахікранну форму черепної коробки (84 %), 4 виявились мезокранними (16 %). Доліхокранні морфологічні типи відсутні. Рельєф перенісся, надбрів'я та потилиці незначний, розміри соскоподібних виростків невеликі. Висотно-поздовжній і висотно-поперечний показники досить чітко віддзеркалюють співвідношення між висотним і горизонтальними діаметрами черепної коробки в дослідженій серії (табл. 2). Обидва індекси досить різні у світових варіаціях цих показників: висотно-поздовжній індекс гіпсікранний (високі черепа), а висотно-поперечний – тайпенокранний (низькі черепа). Вушна висота помірна (110,9 мм). Широтний лобний показник лоба потрапляє до категорії малих величин. Ширина потиличної кістки велика.

Обличчя, за середнім діаметром вилиць, який дорівнює 129,0 мм, потрапляє до категорії великих величин. Загальний лицевий кут свідчить про помірне випинання обличчя у вертикальній площині, тобто воно мезогнатне. Верхня та повна висота обличчя помірні, як і верхньолицьовий індекс (мезен). Горизонтально обличчя в середньому профільоване сильно як на верхньому рівні, так і на середньому. Тільки один череп з поховання 12 має дещо сплющене обличчя на рівні орбіт. Орбіти помірно широкі та малої висоти, за показником (80,1) – мезоконхія.

Носовий отвір характеризується як помірно високий і середньо широкий, носовий індекс також входить до середньої категорії розмірів (мезоринія). Перенісся низьке за симотичним і високе за дакріальним індексом, що свідчить про певну асиметрію носових кісток у групі. Випинання носа щодо рівня профілю обличчя значне (28,9°). Водночас глибина іклової ямки в середньому помірна.

Порівняння квадратичних відхилень 62 основних ознак (без максиллофронтальних вимірів і показника) та індексів жіночих черепів з вул. Юрківська зі стандартними виявило, що черепи відрізняються підвищенням мінливості за 34 ознаками (54,8 %) і зниженням за 12 (19,3 %). Стандартні тільки 15 ознак (24,1 %) із досліджених 62 (табл. 2). Отже, як і у випадку з чоловічою групою, це свідчить про неоднорідність жіночої серії.

Таблиця 2

**Середні розміри та індекси жіночих черепів XVI–XVIII ст.
київського Подолу, вул. Юрківська, 3**

№ За Р. Мартіно м	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздовжній діаметр	171,1	26	7,6*	1,48	1,05	158,0	190,0
8	Поперечний діаметр	141,9	30	5,3*	0,96	0,68	132,0	151,0
17	Висотний діаметр	129,5	23	5,9*	1,23	0,87	118,0	140,0
5	Довжина основи черепа	96,9	21	4,2*	0,91	0,65	91,5	107,8
9	Найменша ширина лоба	94,6	30	4,7*	0,85	0,60	87,5	103,0
10	Найбільша ширина лоба	120,9	24	5,7*	1,17	0,83	107,6	131,5
11	Ширина основи черепа	122,8	23	6,3*	1,31	0,93	107,5	135,0
12	Ширина потилиці	110,2	23	5,4*	1,12	0,79	102,0	124,0
45	Виличний діаметр	129,0	29	6,1*	1,13	0,80	120,0	139,0
40	Довжина основи обличчя	95,1	17	5,5*	1,33	0,94	87,7	111,0
48	Верхня висота обличчя	64,7	27	4,3*	0,83	0,58	55,7	72,0
47	Повна висота обличчя	107,1	2	0,1**	0,05	0,04	107,0	107,1
43	Верхня ширина обличчя	101,5	22	2,8**	0,60	0,42	96,5	106,5
46	Середня ширина обличчя	94,4	22	4,0**	0,86	0,61	88,0	102,5
55	Висота носа	49,2	29	2,6	0,49	0,35	43,3	54,3
54	Ширина носа	24,1	28	2,0*	0,38	0,27	20,2	27,5
51	Ширина орбіти	39,9	31	1,4**	0,26	0,18	37,3	43,5
52	Висота орбіти	32,1	31	2,5*	0,46	0,32	27,4	38,1
20	Вушна висота	110,9	20	4,0	0,90	0,64	102,6	118,4
SC (57)	Симотична ширина	9,4	29	1,9	0,35	0,25	6,0	14,0
SS	Симотична висота	4,1	27	1,0*	0,19	0,14	2,5	6,0
MC (50)	Максиллофронтальна ширина	20,4	25	1,9	0,39	0,27	17,0	23,0
MS	Максиллофронтальна висота	8,1	25	1,1	0,23	0,16	6,0	10,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,8	24	2,0	0,40	0,28	20,0	27,2
DS	Дакріальна висота	11,4	24	2,0*	0,42	0,29	4,0	13,3
FC	Глибина іклової ямки	-5,2	23	1,9*	0,40	0,28	-2,0	-9,0
75(1).	∠ Кут виступання носа	28,9°	21	6,2*	1,34	0,95	20,0°	44,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	138,4	26	4,6	0,91	0,64	131,0	149,5
∠ Zm.	Зигомаксиллярний кут	128,2	27	4,2**	0,81	0,58	119,9	134,8
	Надперенісся	1,5	29	0,5	0,08	0,06	1,0	2,0
	Надбрівні дуги	1,4	26	0,4	0,07	0,05	1,0	3,0
	Зовнішній потиличний бугор	0,7	23	0,8	0,17	0,12	0,0	2,0
	Соскоподібний відросток	2,1	21	0,6	0,14	0,10	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	3,6	23	0,9	0,20	0,14	2,0	5,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	501,0	20	17,3	3,87	2,74	470,0	538,0
24	Поперечна дуга	300,4	21	11,0	2,39	1,69	295,0	341,0

25	Сагітальна дуга	345,7	18	14,0	3,31	2,34	327,0	375,0
26	Лобна дуга	120,6	23	7,2*	1,45	1,02	102,0	131,0
27	Тім'яна дуга	118,1	24	7,8	1,59	1,07	106,0	135,0
28	Потилична дуга	109,7	20	7,3	1,62	1,05	96,0	128,0
29	Лобна хорда	107,6	25	5,8*	1,17	0,82	95,5	117,3
30	Тім'яна хорда	106,9	21	5,9	1,28	0,91	98,5	119,0
31	Потилична хорда	92,8	21	5,2*	1,14	0,80	87,0	105,0
60	Довжина альвеолярної дуги	52,5	23	3,6*	0,76	0,53	46,3	61,0
61	Ширина альвеолярної дуги	62,2	19	3,3	0,75	0,53	56,0	67,9
7	Довжина потиличного отвору	35,8	16	2,5	0,64	0,45	31,0	40,7
16	Ширина потиличного отвору	30,5	16	2,4*	0,59	0,42	26,0	34,2
Sub. NB	Висота вигину лоба	24,6	24	2,5*	0,51	0,36	18,8	29,0
OS	Висота вигину потилиці	25,0	24	3,0	0,61	0,43	20,0	32,0
Індекси:								
8:1	Черепний	82,8	25	3,2	0,63	0,45	77,0	87,6
17:1	Висотно-поздовжній	75,4	20	4,0*	0,90	0,64	67,0	82,9
17:8	Висотно-поперечний	90,8	21	5,6*	1,23	0,87	79,7	102,4
9:8	Лобно- поперечний	67,0	27	2,8**	0,54	0,38	61,9	71,5
20:1	Висотно-поздовжній	64,3	18	2,4	0,58	0,41	58,3	68,2
20:8	Висотно-поперечний	77,8	19	3,6*	0,83	0,59	70,3	82,4
10:8	Коронарно-поперечний	85,4	26	2,9	0,57	0,40	80,7	93,3
9:10	Широтний лобний	78,5	26	2,9**	0,58	0,41	72,0	83,6
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	91,2	26	3,4**	0,66	0,47	83,8	97,9
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	50,2	18	4,5*	1,05	0,74	43,1	59,0
9:45	Лобно-вிலичний	73,0	25	4,0*	0,80	0,57	66,4	81,7
10:45	Коронарно-вилічний	93,1	24	4,0	0,82	0,58	86,1	100,8
40:5	Виступання обличчя	98,1	17	5,0*	1,22	0,87	91,0	105,3
48:45	Верхній лицевий	50,4	25	2,5**	0,50	0,35	45,4	56,3
47:45	Загально лицевий	86,4	2	3,5**	2,50	1,77	83,9	88,9
54:55	Носовий	49,0	28	4,8*	0,90	0,64	42,5	60,6
DS:DC	Дакріальний	49,2	24	6,6**	1,35	0,96	36,0	60,0
SS:SC	Симотичний	43,9	26	9,4**	1,85	1,31	33,2	73,2
MS:MC	Максифронтальний	39,9	24	5,6	1,15	0,81	30,0	50,0
52:51	Орбітний	80,1	30	5,7*	1,04	0,73	68,5	93,4
63:62	Піднебінний	83,5	21	11,7	2,55	1,81	68,4	122,9
61:60	Щелепно-альвеолярний	119,0	20	7,2	1,62	1,15	104,0	128,9

*більше за стандартні величини квадратичного відхилення; **менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

Статевий диморфізм. Щоб виявити напрямки можливих відмінностей між чоловічими й жіночими черепами могильника вул. Юрківська, вираховано коефіцієнти статевого диморфізму (далі – КСД) за основними ознаками мозкового відділу. Середній стандартний КСД для 24 лінійних розмірів становить 1,054 [2, табл. 12–13, с. 123–125]. У нашому випадку коефіцієнт статевого диморфізму трохи більший за 1,057. Питання про КСД розширив А. Євтеєв [16]. Як зазначає дослідник, під час розрахунку КСД важливо, яку кількість чоловіків і жінок було залучено. У нашому випадку, при підрахуванні КСД досліджено від 23 – до 33 чоловічих і жіночих черепів. Таким чином, у більшості випадків (60,0 %), емпіричні КСД не вкладаються в межі середніх даних. Тому можна припустити, що жіночі черепа певною мірою відрізнялися від чоловічих. Перевіримо ці припущення. За методом визначення випадковості або не випадковості відхилення від КСД [16, с. 22], обґрунтовані висновки про різні морфологічні варіанти чоловіків і жінок можна зробити тільки тоді, коли КСД краніологічних ознак помітно відрізняються від середніх величин. За даними А. Євтеєва, найінформативніші такі ознаки: поздовжній (1) і висотний діаметр черепної коробки (17), довжина основи черепа (5), довжина основи обличчя (40), висота орбіти (52), висота носа (55), ширина носа

(54). В однорідних серіях цим ознакам (особливо першим чотирьом) притаманний дуже стабільний рівень міжстатевих розбіжностей. Якщо КСД двох чи більше з цих ознак виходить за межі середніх значень, можна впевнено говорити про реальні морфологічні відмінності чоловіків і жінок у вибірці та припускати їх різне походження [16, с. 22]. У досліджуваному випадку (табл. 3) з 7 названих інформативних ознак 2 виходять за межі середніх значень (52; 55). Отже, можемо стверджувати про морфологічні відмінності та різне походження чоловіків і жінок у київській вибірці.

Таблиця 3

Порівняння коефіцієнта статевого диморфізму зі стандартними в серії із могильника по вул. Юрківська, 3

№ за Р. Мартином	Ознаки	Статевий диморфізм	Середні стандартні значення	Межа стандарту	Чоловіки (n=33)	Жінки (n=30)	Різниця
1	Поздовжній діаметр	1,051	1,049	1,044–1,054	179,9	171,1	8,8
8	Поперечний діаметр	1,022**	1,037	1,032–1,042	144,3	141,9	2,4
17	Висотний діаметр	1,046	1,047	1,043–1,053	135,4	129,5	5,9
5	Довжина основи черепа	1,056	1,054	1,042–1,063	102,3	96,9	5,4
9	Найменша ширина лоба	1,031	1,032	1,026–1,038	96,9	96,6	0,3
10	Найбільша ширина лоба	1,012**	1,040	1,034–1,046	122,3	121,7	0,6
11	Ширина основи черепа	1,026**	1,048	1,045-1,51	126,0	122,8	3,2
45	Виличний діаметр	1,043**	1,072	1,067–1,077	134,5	129,0	5,5
48	Верхня висота обличчя	1,044**	1,076	1,069–1,083	67,5	64,7	2,8
55	Висота носа	1,040**	1,061	1,054–1,068	51,2	49,2	2,0
54	Ширина носа	1,041	1,041	1,032–1,050	25,1	24,1	1,0
51	Ширина орбіти	1,048	1,041	1,034–1,048	41,9	39,9	2,0
52	Висота орбіти	1,016*	1,005	0,999–1,011	32,6	32,1	0,5
40	Довжина основи обличчя	1,037	1,042	1,037–1,047	98,6	95,1	3,5
SC (57)	Симотична ширина	1,042*	1,000	0,994–1,006	9,8	9,4	0,4
SS	Симотична висота	1,153**	1,207	1,199–1,215	4,7	4,1	0,6
DC (49a)	Дакріальна ширина	1,000**	1,056	1,049–1,063	23,7	23,8	-0,1
DS	Дакріальна висота	1,089**	1,113	1,105–1,121	12,4	11,4	1,0
12	Ширина потилиці	1,012**	1,038	1,033–1,043	111,5	110,2	1,3
46	Середня ширина обличчя	1,020**	1,054	1,049–1,059	96,3	94,4	1,9
43	Верхня ширина обличчя	1,035	1,040	1,035–1,045	105,1	101,5	3,6
60	Довжина альвеолярної дуги	1,029**	1,047	1,041–1,053	54,0	52,5	1,5

61	Ширина альвеолярної дуги	1,009**	1,054	1,048–1,060	62,8	62,2	0,6
20	Вушна висота	1,035**	1,046	1,042–1,050	114,8	110,9	3,9
23а	Горизонтальна окружність через офріон	1,028**	1,040	1,037–1,043	514,8	501,0	13,8

*коефіцієнт статевого диморфізму виходить за межі стандартних величин, більше за стандартні величини (** менше стандартних величин).

Міжгруповий багатовимірний аналіз. Для виявлення аналогів серед близьких до сучасності груп було вивчену серію і порівняно із широким колом порівняльних матеріалів XV–XX ст. зі Східної Європи. Як до канонічного [9, с. 212–230], так і до кластерного аналізу [9, с. 230–276], залучалися Санкт-Петербург XVIII ст. [19, с. 42–46]; Чигирин XVI–XVII ст. [24, с. 170–171]; Київський Михайлівський монастир XV–XVIII ст. [24, с. 179–180]; Вишгород XVII ст. [24, с. 185]; Лютецька XVII–XVIII ст. [11, с. 487–507]; Суми XVII–XVIII ст. [4, с. 67–89]; Батурин XVII–XVIII ст. [32, с. 40–56]; Луцьк XVII–XX ст. (збірна серія) [13, с. 368–386]; білоруси [1, с. 335–336], росіяни [1, с. 311–316], Себеж [1, с. 319–320], Стара Ладога [1, с. 317–318], українці (східні, південні, центральні та західні) XVIII–XX ст. [1, с. 325–332]; білоруси Полісся XVIII–XIX ст. [29, с. 27–28]; Білгород XVII–XVIII ст. [3, с. 104–120]; Ярославль XVII ст. [7, с. 206]; Козино XVIII ст. [17, с. 433–440]. Латиші представлені двома серіями, які дослідила Р. Денисова, – Леймані XVII–XVIII ст. [8, с. 249–255] й Пургайлі XVIII ст. [8, с. 255–261] та трьома групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В. Алексеев, – Латиші-1 (м. Дурбе); Латиші-2 (західні); Латиші-3 (східні латиші з Лудзи) [1, с. 226–231]. Залучено литовців XVIII–XIX ст. [1, с. 234–235]; молдаван – одну вибірку XVII–XIX ст. – Варатік [6, с. 141–142].

У міжгруповому аналізі чоловічих і жіночих черепів використано 13 краніологічних ознак, які мають найбільшу таксономічну цінність та один індекс: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота й ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

На розташування чоловічих серій (рис. 1, 2) за першим канонічним вектором (далі – КВ) припадає 41,0 % загальної мінливості. Чоловіча група Юрківська з від'ємними значеннями I КВ (–0,236) виявляє подібність до вибірок Старої Ладоги (–0,266) та Вишгорода (–0,299). На розподіл чоловічих серій за цим КВ найбільше вплинули такі краніометричні ознаки: поздовжній діаметр черепної коробки, ширина та висота орбіти, верхня висота обличчя і, меншою мірою, ширина носа (табл. 4).

За КВ II (31,0 % загальної дисперсії) можна відзначити статистичну схожість досліджуваної групи з додатним значенням вектора (0,607) до вибірок із Михайлівського монастиря в Києві (0,637) та Чигирини (0,548). Для розподілу серій у координатному полі найбільш значущими виявилися симотичний індекс (від'ємні значення), кут випинання носових кісток (додатні значення), найменша ширина лоба з додатними значеннями вектора.

За III КВ (27,8 % загальної дисперсії), чоловіча вибірка Юрківська з київського Подолу (рис. 2), з помірними від'ємними значеннями вектора (–0,384) виявляє подібність до латишів із Дурбе (–0,421). Для розподілу серій у координатному полі найбільш значущими виявилися поперечний і висотний діаметр черепної коробки висота носа, виличний діаметр, назомальярний і зигмаксиллярний кути обличчя (табл. 4).

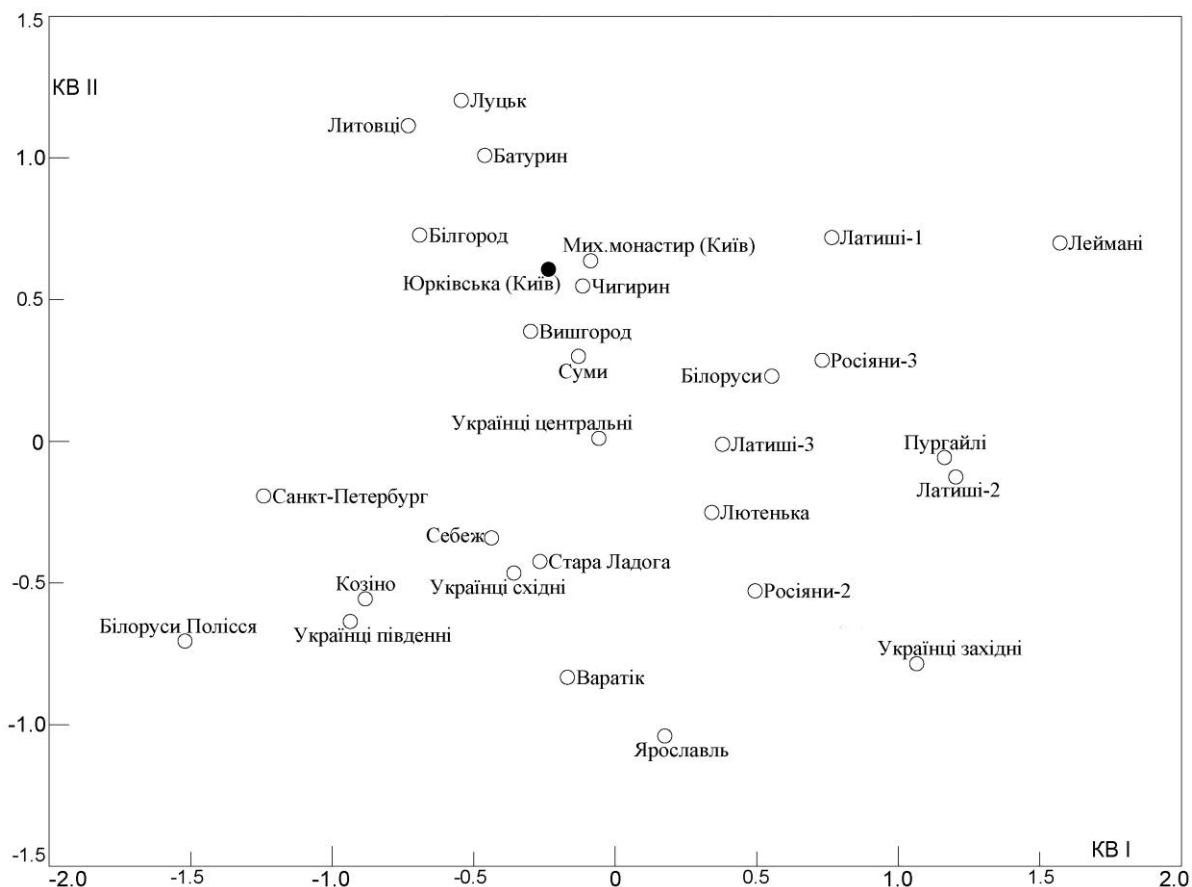

Рис. 1. Розташування 29 чоловічих серій у просторі I та II KB.

Таблиця 4

Коефіцієнти кореляцій I–III Канонічних векторів серед 29 чоловічих груп XV–XX ст.

Ознака	KB I	KB II	KB III
1. Поздовжній діаметр	0,759	0,343	-0,126
8. Поперечний діаметр	-0,272	0,237	0,543
17. Висотний діаметр (b-br)	-0,058	0,143	0,576
9. Найменша ширина лоба	0,155	0,389	0,099
45. Виличний діаметр	-0,045	0,288	0,458
48. Верхня висота обличчя	0,608	-0,430	-0,166
55. Висота носа	0,316	0,244	-0,654
54. Ширина носа	0,436	-0,093	-0,352
51. Ширина орбіти	0,890	0,109	0,276
52. Висота орбіти	0,670	0,393	-0,376
77. Назо-малярний кут	0,019	-0,370	0,546
∠Zmг. Зигмаксиллярний кут	-0,274	0,080	0,310
SS:SC. Симотичний індекс	0,108	-0,587	-0,505
75(1). ∠ Кут випинання носових кісток	-0,197	0,530	0,353
Внесок в загальну дисперсію (%)	41,048	31,071	27,881

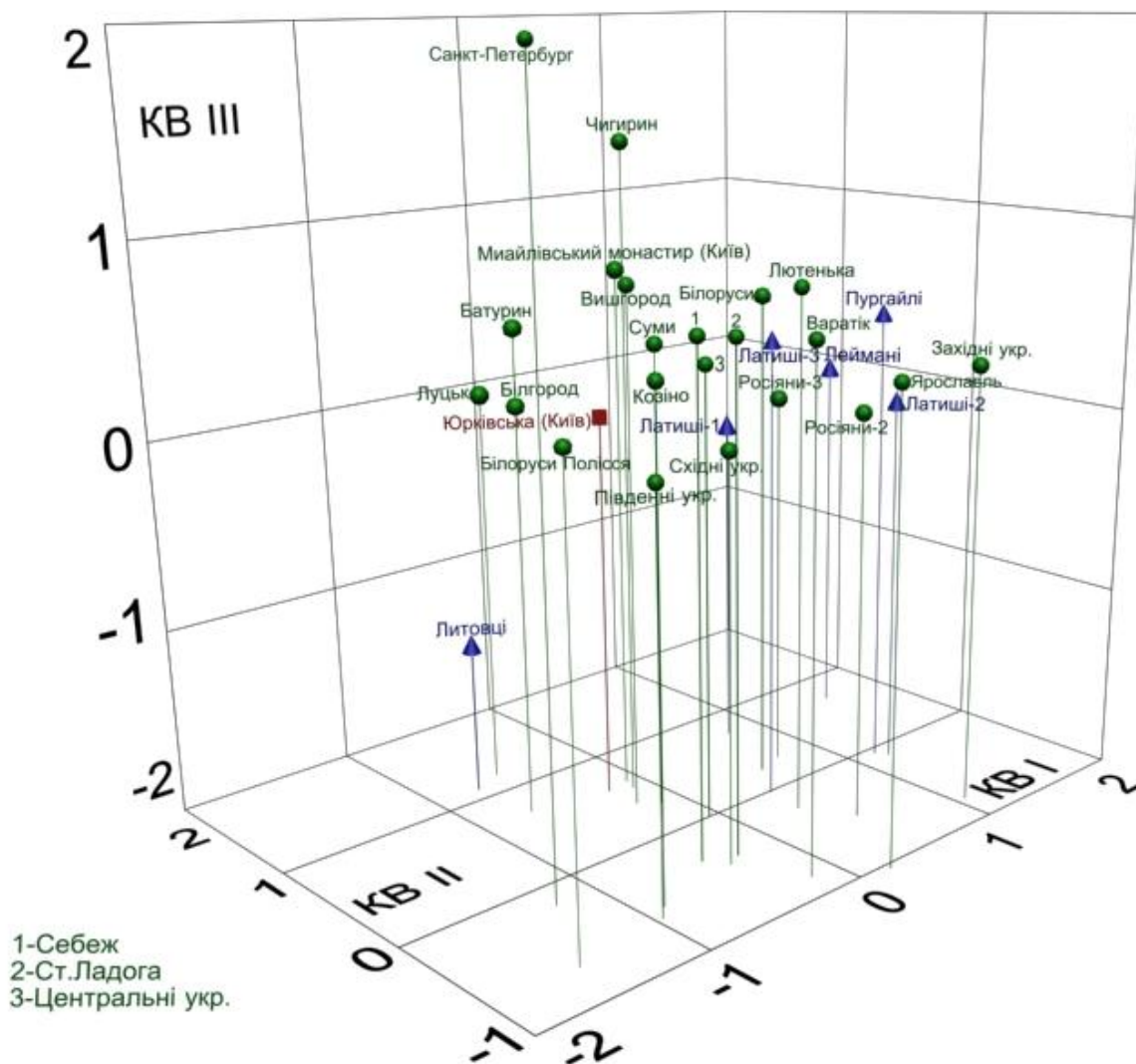

Рис. 2. Розташування 29 чоловічих серій у тривимірному просторі. Росіяни-2 (Південна колонізація, Орловська та Курська губернії); росіяни-3 (Одеса); Луцьк (збірна група).

За даними кластерного багатовимірного аналізу [9, с. 230–273], можна відзначити подібність досліджуваної групи на дванадцятому кроці кластеризації (дистанція 0,081) з двадцятью восьми до брахикранної (80,3) вибірки з м. Суми.

Отже, можна окреслити напрям зв'язку 33 чоловічих черепів з київського Подолу, піднятих з могильника по вул. Юрківська, 3. За даними краніометрії, при застосуванні 13 ознак та одного показника, за трьома КВ, виявляється статистична подібність серії до черепів з Чигирина, Київського Михайлівського монастиря та певною мірою латишів.

При порівнянні жіночої групи до канонічного аналізу ми додали нові серії: Жовнино XVI–XVIII ст. [12, с. 43–50; 33, с. 119–132], Ратнів XIV–XV ст. [10]; Рівне XVI–XVIII ст. [14].

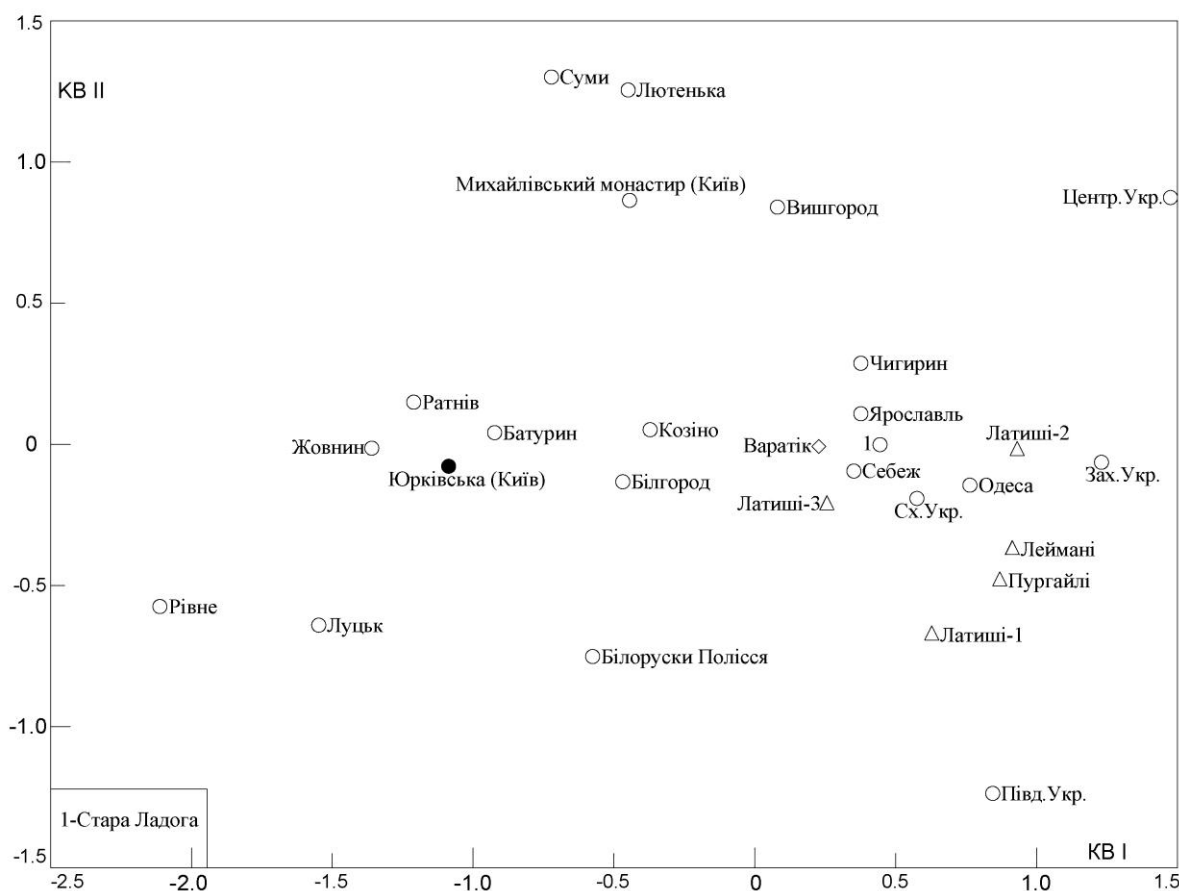
На розташування 30 жіночих серій за першим КВ припадає 57,4 % загальної мінливості. Жіноча група Юрківська з великим від'ємними значеннями I КВ (–1,087) виявляє подібність до черепів з Батурина (–0,924).

За другим КВ (24,0% загальної мінливості) можна знайти аналогії досліджуваної серії (–0,078) з вибіркою Себеж (–0,095), українками з західної частини України (–0,064) та латишками з західної Латвії (–0,020). В цілому, за даними краніометрії, простежується подібність досліджуваної жіночої групи і черепів із м. Батурина (рис. 3).

За даними кластерного багатовимірного аналізу, можна відзначити подібність досліджуваної жіночої групи на сьомому кроці кластеризації (–0,106) до української серії з м. Батурина.

Етнічна краніоскопія. Краніоскопічні дані значно доповнюють результати краніологічного аналізу. У цій роботі для характеристики черепів з київського Подолу по вул. Юрківська, 3 використовувалась система краніоскопічних ознак за методикою російського антрополога О. Козінцева [34, р. 213–244]. До серії ввійшло 85 черепів (чоловіки й жінки).

Рис. 3. Розташування 30 жіночих серій у просторі I та II КВ.

Враховувались 6 традиційних за згадану методикою краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (далі – ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (далі – КВШ); задньовиличний шов (далі – ЗВШ); надорбітні отвори (далі – НО); потиличний індекс (далі – ПІ); частота підорбітного візерунку типу II (далі – ПОВ II). Для ПІ, ІППШ, ЗВШ, НО та ПОВ II дані склалися без урахування статі, для КВШ враховувались напівсуми чоловічих і жіночих значень. Відсотки підраховувалися за допомогою авторської програми російського антрополога, кандидата історичних наук. А. Громова.

Як ми знаємо, до комплексу ознак, характерних для європеїдних груп, входять низькі значення ПІ, ЗВШ, НО та високі ІППШ. Азійські групи характеризуються протилежним комплексом краніоскопічних ознак [21, с. 71–79]. Спробуємо проаналізувати досліджувану вибірку.

ПІ, який указує на співвідношення випадків вормієвих кісток потилично-соскоподібного шва та водночас лямбдоподібного шва, становить 8,7 % (83 спостережень) і, таким чином, у похованих по вул. Юрківській, 3 він виявився низьким, навіть меншим, ніж у групи з вул. Ярославської [28] (табл. 5).

КВШ у цілому частіше трапляється в європеїдів ніж у монголоїдів [20, с. 55]. Таким чином, досліджувана серія з показником у 40,4 % (184 спостереження) має помірні відсотки цієї ознаки, враховуючи, що середня статистична норма КВШ для європеїдів – 32,9 % [20, с. 55]. Провести аналогії також можна з київською вибіркою Ярославська [23].

ЗВШ на черепах становить 6,3 % (94 спостереження), що свідчить про європеїдність групи [20, с.].

ПОВ-II в досліджуваній серії становить 48,8 % (88 спостережень). Можна констатувати помірний відсоток ПОВ-II на черепах. Аналогії ознаки знаходимо в людей, похованих недалеко, по вул. Ярославська [28, с. 249–254].

ІППШ малий. Він становить 58,3 % (96 спостережень). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів – 49,9 % [20, с. 110], можна вважати досліджувану серію такою, де ця ознака специфічна й перебуває на межі східного та західного «полюсів».

Можна констатувати, що частоти НО [30, с. 119–128] на людських черепах із Юрківської малі – 23,6 % (110 спостережень). Це також свідчить про європеїдність групи.

Таблиця 5

Частоти краніоскопічних ознак в краніологічних серіях XVI–XVIII ст. Юрківська, Ярославська (Київський Поділ) та вибіркові порівняльні дані (%)

№ з/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ II	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1.	Юрківська (Київський Поділ)	XVI–XVIII	8,7 (83)	48,8 (88)	6,3 (94)	40,4 (184)	58,3 (96)	23,6 (110)
2.	Ярославська (Київський Поділ)	XVII–XVIII	12,5 (35)	51,8 (27)	3,4 (29)	43,3 (60)	57,1 (28)	29,5 (44)
3.	Суми	XVII–XVIII	3,8 (50)	43,1 (44)	6,0 (50)	30,2 (108)	66,0 (50)	35,1 (54)
4.	Латиші (район Лудзи)*	XVIII	5,9 (34)	51,7 (29)	10,7 (75)	40,3 (163)	60,2 (93)	30,3 (131)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-II – під орбітний візирунок типу II, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В скобках вказано загальна кількість спостережень. * Величини, вираховані О. Козінцевим.

Порівняльний багатовимірний аналіз. Для порівняння було залучено 18 груп, з яких 4 дослідив д. і. н. О. Козінцев: поляки, росіяни, латиші, литовці [34, р. 213–244], а решту – автор статті. За дискретно-варіаційними ознаками, використовувався метод головних компонент [9, с. 76–117]. Залучалися 6 перерахованих ознак. Застосовувалася статистична програма PCOMP, яка повністю аналізує головні компоненти й вирішує зворотнє факторне завдання: знаходить значення кожного компонента для кожного об'єкта. Програма PCENDU виконує кластерний аналіз матриці евклідових дистанцій незваженим парно-груповим методом [9, с. 230–276]. Дендрограми малювалися окремо за результатами аналізу методу головних компонент, з використанням координат центроїдів трьох перших векторів.

Головна компонента I (26,1% загальної мінливості) визначає додатний зв'язок клиноподібного-верхньощелепного шва (0,829), а також задньовиличного шва (0,518). Названа компонента роз'єднала такі групи, як київський Арсенал (–1,733) [15, с. 11–17] Луцьк (–1,389), збірна серія росіян (–1,287), для яких характерні великі від'ємні значення ГК, з вибірками Рівне (1,944), Чигирин (2,027), Берестечко (1,901) [27] з додатними показниками компоненти (Рис. 4). Досліджувана група отримала малі від'ємні значення ГК (–0,301) та виявила найбільшу подібність до київської серії з Подолу – Ярославська (–0,362).

ГК II (21,6% загальної мінливості) розмежовує групи також за двома ознаками: ПІ та ПОВ-II (додатні значення). Досліджувана група отримала великі від'ємні значення ГК (–0,948) та виявилась подібною до групи з Берестечка (–0,996), сумської вибірки (–0,741), також можна знову відзначити київську серію з вул. Ярославської (–0,509) та латишів (–0,442).

Прикметно, що, за даними кластерного багатовимірного аналізу, вже на першому кроці кластеризації (з 17) вибірка з Юрківської виявила подібність до серії латишів на дуже малій дистанції (0,530), утворивши окремий кластер із названих двох груп, враховуючи, що загальну дистанцію відзначено як 4,258.

Загалом, за даними аналізу ГК, досліджувана група тяжіє до київської вибірки з цвинтаря по вул. Ярославська (Поділ), сумської групи, та, певною мірою, латишів.

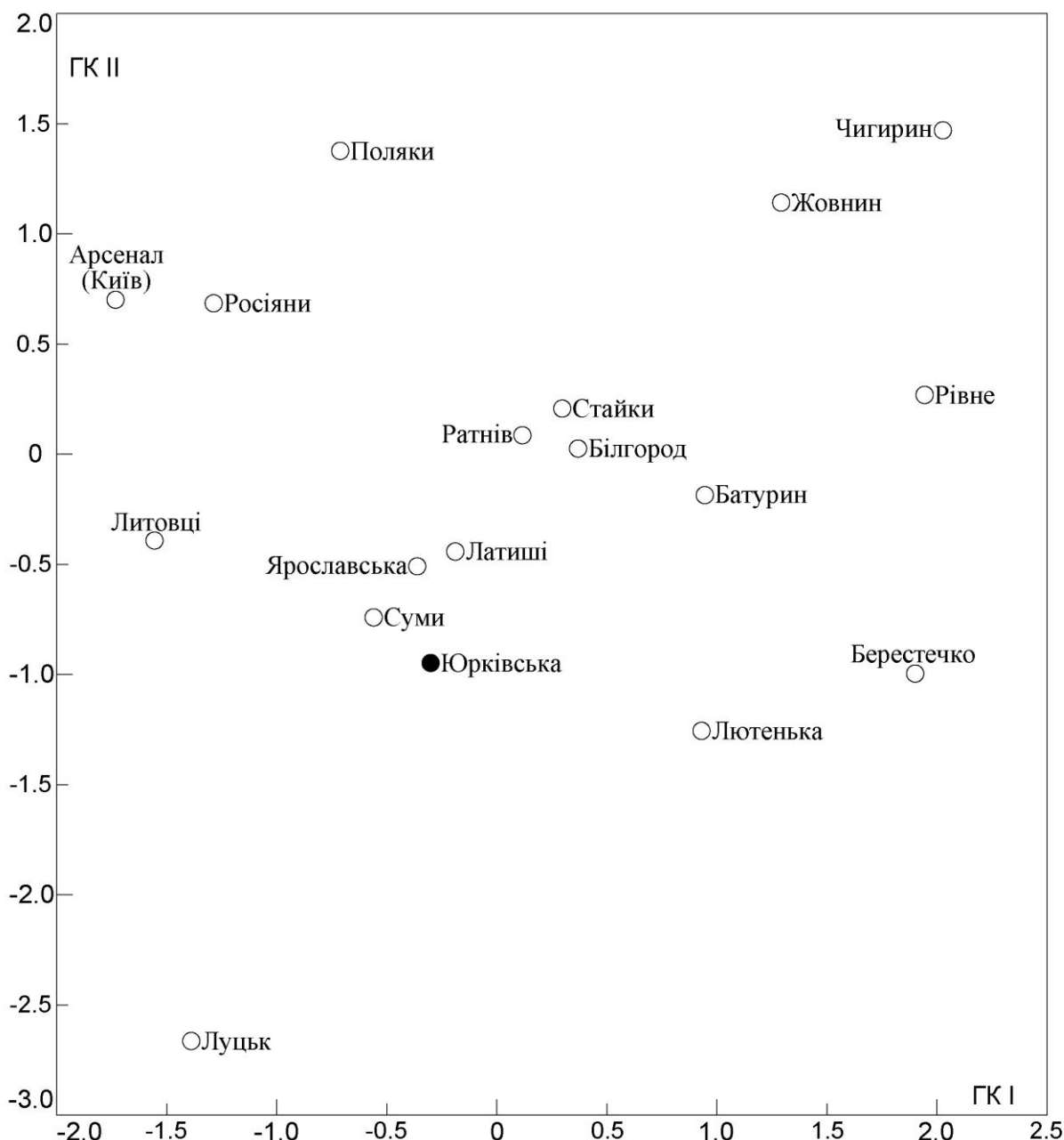

Рис. 4. Розташування 18 краніологічних груп зі Східної Європи в просторі I–II ГК.

Таким чином, згідно з даними краніометрії визначено, що чоловіча група за черепним показником належить до категорії брахікранних форм. Обличчя мезогнатне, сильно профільоване, помірно широке та низьке. Орбіти помірної висоти, ніс середньо широкий. Кут випинання носових кісток сильний. Виявлено морфологічну подібність досліджуваної чоловічої групи до черепів із м. Суми та Михайлівського монастиря в Києві.

Після багатовимірних аналізів, за даними краніометрії, простежується статистична подібність досліджуваної чоловічої групи до черепів із Вишгорода, Чигирина, Сум, київського Михайлівського монастиря та, певною мірою, латишів.

Жіноча серія має брахікранну форму черепної коробки. Обличчя широке, мезогнатне, помірно високе та сильно профільоване. Орбіти помірної висоти, ніс середньо широкий, перенісся низьке. Кут випинання носових кісток сильний.

За даними краніометрії, простежується морфологічна подібність досліджуваної жіночої групи до черепів із м. Батурина. За даними етнічної краніоскопії, методом головних компонент та за даними кластерного аналізу визначено, що збірна серія (чоловіки та жінки) споріднена з київською вибіркою з цвинтаря по вул. Ярославська (Поділ), сумською групою та латишами. За даними коефіцієнтів статевого диморфізму, виявлено морфологічні відмінності та різне вихідне походження чоловіків і жінок у київській вибірці по вул. Юрківська, 3.

Список використаних джерел

1. Алексеев В. П. Избранное. Происхождение народов Восточной Европы / В. П. Алексеев. – М.: Наука, 2008. – Т. 4. – 343 с.
2. Алексеев В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
3. Безбородых В. И. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. / В. И. Безбородых, Ю. В. Долженко // Антропологический форум. Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты. – Санкт-Петербург: Б/и, 2014. – С. 104–120.
4. Білінська Л. І. Населення Сум XVII–XVIII ст. за результатами археологічних і краніологічних досліджень / Л. І. Білінська, Ю. В. Долженко // Сумська Старовина. – Вип. XLVI. – Суми: Сумський державний університет, 2015. – С. 67–89.
5. Бірюліна О. Історико-антропологічний нарис про похованих у крипти луцької Хрестовоздвиженської (Братської) церкви / О. Бірюліна, Ю. Долженко // Старий Луцьк. Матеріали Х ювілейної наукової конференції «Любартівські читання» присвяченої 585-й річниці З'їзду європейських монархів у Луцьку. – Луцьк: Б/в, 2014. – С. 111–123.
6. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М. С. Великанова. – М.: Наука, 1975. – 284 с.
7. Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна / Н. Н. Гончарова // Вестник антропологии. Научный альманах. – М., 2011. – Вып. 19. – С. 202–216.
8. Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии) / Р. Я. Денисова. – Рига: Наука, 1977. – С. 241–243.
9. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В. Е. Дерябин. – М.: МГУ, биологический факультет, 2008. – 332 с.
10. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок у с. Ратнів / Ю. В. Долженко, О. С. Златогорський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Вип. 1. – Част.4. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – С. 11–22.
11. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютенька / Ю. В. Долженко // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка). – Луганськ: Б/в, 2012. – С. 487–507.
12. Долженко Ю. Історико-антропологічний нарис поховань XVI–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині / Ю. Долженко, О. Прядко // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 44. – С. 43–50.
13. Долженко Ю. Краниология населения Луцка XVII–XX ст. / Ю. В. Долженко, Ю. М. Мазурик // Український Історичний Збірник – Вип. 18. – 2015 – С. 368–386.
14. Долженко Ю. В. Поховання XVI–XVIII ст. з міста Рівного (краніологічний аспект) / Ю. В. Долженко, Б. А. Прищеп, не опубліковані дані.
15. Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. / Ю. В. Долженко // Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. – Вип. 25. – К.: Фенікс, 2010. – С. 11–17.
16. Евтеев А. А. Проблема полового диморфизма в краниологии: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. биол. наук. 03.00.14 «Антропология» / А. А. Евтеев. – М.: МГУ, 2008. – 26 с.
17. Евтеев А. А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа / А. А. Евтеев // Археология Подмосковья. Материалы научного семинара. – Вып. 7. – М.: Институт археологии РАН, 2011. – Вып. 7. – С. 433–440.
18. Івакін Г. Ю. Дослідження південної частини Подолу в 1984–1985 рр. / Г. Ю. Івакін, Г. А. Козубовський // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1998 рр. Збірник наукових праць. – К., 1993. – С. 104–133; Івакін Г. Ю. Археологічна карта поховальних пам'яток давньоруського Подолу Києва / Г. Ю. Івакін // Древности. 2012. С. 188–197.
19. Казарницький А. А. Результаты антропологического исследования скелетных останков из материалов раскопок кладбища начала XVII в. на большой посадской улице / А. А. Казарницький, И. Г. Ширококов // Бюллетень Института истории материальной культуры Российской академии наук. 2014 – № 4. – С. 387–396.
20. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека / А. Г. Козинцев. – Л.: Наука, 1988. – 165 с.
21. Моисеев В. Г. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии / В. Г. Моисеев, И. Г. Ширококов, А. Крийска, В. И. Хартанович // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г. – СПб.: МАЭ РАН, 2013. – С. 71–79.
22. Покас П. М. До палеоантропології київського подолу XV–XVII ст. / П. М. Покас // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1998 рр. Збірник наукових праць. – К.: 1993. – С. 134–137.
23. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення Центральної України козацької доби / Т. О. Рудич // Історична антропология та біоархеология України. – Вип. 1. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – С. 94–115.
24. Рудич Т. О. Населення середнього Подніпров'я I–II тисячоліття: за матеріалами антропології / Т. О. Рудич. Спілка Археологів України – К., 2014. – 298 с.
25. Сагайдак М. А. Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ про архітектурно-археологічні дослідження у Києві по вул. Юрківська, 3 / М. А. Сагайдак, М. С. Сергєєва. – Ч. 1. – ІА НАНУ, № С 2003/126, інв. номер 22733, 86 с. 26. Санкина С. Л. Динамика средневекового населения новгородской земли по данным антропологии / С. Л. Санкина // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2009. – № 2 (38). – С. 119–134.
27. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. – Рівне: Б/в, 2008. – 304 с.
28. Тараненко С. П. Нові дані щодо могильнику приходської Введенської церкви Києва / С. П. Тараненко, П. С. Вікторова, В. Кода, Ю. В. Долженко // Krolowe i biskupi, gycerze i chlopi – identyfikacja zmarlych. – Poznan: – 2014 – С. 249–254.
29. Тегако Л. И. Антропология Белорусского Полесья / Л. И. Тегако, А. И. Микулич, И. И. Саливон. – Минск: Наука и техника, 1978. – 158 с.
30. Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека / Т. В. Томашевич // Вопросы антропологии. – Вып. 80. – 1988. – С. 119–128.
31. Broca P. Comparaison des index cephaliques sur le vivant et sur le squelette / P. Broca // Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris. – Paris. – 1868. – S. II. – T. 3. – P. 25–32.
32. Dolzhenko Yu. Craniological characteristics of

the Baturyn's population in 17–18 centuries / Yu. Dolzhenko // Ніжинська старовина. – 2014. – Вип. 18. – С. 40–56. 33. Dolzhenko Yu. V. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial / Yu. V. Dolzhenko // Modern Science – Moderni věda. – Praha. – České Republika: Nemoros, 2014. – № 4. – P. 119–132. 34. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse / Kozintsev A. – Vol. 43/3. Gustav Fischer – Stuttgart, Jena, New York, 1992. – P. 213–244. 35. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer darstellung. Mit besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden für Studierende, ärzte und forschungsreisende. Zweite, vermernte auflage / R. Martin. – Jena, verlag von Gustaf Fisher. Bd. II. – 1928. – 1062 s.

Юрій Долженко

**КРАНИОЛОГИИ НАСЕЛЕНИЯ КИЕВСКОГО ПОДОЛА XVI–XVIII ВВ.
(МОГИЛЬНИК ПО УЛ. ЮРКОВСКОЙ, 3)**

В статье проанализированы черепа людей, похороненных в г. Киеве в XVI–XVIII вв. Использовались две краниологические методики: краниометрия и этническая краниоскопия. Проведен сравнительный анализ морфологических комплексов этой выборки с жителями Восточной Европы XIV–XX вв. Установлено, что, по данным краниометрии, прослеживается слабая связь мужской выборки с такими группами, как, Киевский Михайловский монастырь, Чигирин. В свою очередь, широколицая женская исследованная серия, за краниометрическими данными, морфологически схожа с черепами из г. Батурина. По этнической краниоскопии прослеживается сходство исследованной группы с киевской выборкой с кладбища по ул. Ярославская (Подол), сумской группы, и некоторым образом с латышами. В целом выявлена неоднородность исследованной серии.

Ключевые слова: Киев, краниометрия, краниоскопия, археология, кладбище.

Yuriy Dolzhenko

**CRANIOLOGY OF KYIV PODIL INHABITANTS, BURIED ON
THE CEMETERY ON IURKIVSKA, 3 IN 16TH –18TH.**

The article deals with skulls of people, buried in Kyiv during 16th – 18th. Two craniological methods: craniometry and ethnic cranioscopy were used. The comparative analysis of morphological complexes of this selection with the Eastern Europe habitants of 14th – 20th. was provided. According to craniometry data, the masculine group by a cranial index belongs to the category of brachy cranial forms. The face is mesognathic, strongly profiled, moderate wide and low. The orbits are of moderate height, a nose is middling wide. The corner of nasal bones flaring is strong. Morphological likeness of investigated masculine group with skulls from Sumy and Kyiv St. Mykchail monastery is exposed. After a multidimensional canonical analysis, according to craniometry data statistical likeness of investigated male group with skulls from Kyiv St. Mykchail monastery and, somehow, Lettsis traced. Female series also has a brachycranial form of skull. A face is wide, mesognathic, moderate high and strongly profiled. The orbits are of moderate height, a nose is middling wide, bridge of the nose is low. The corner of nasal bones flaring is strong. According to ethnic cranioscopy data and the main komponents method it was exposed, that a collapsible selection (men and women) is family to the Kyivan selection from a cemetery on Iaroslavska street (Podil), to the group from Sumy, and, somehow, Letts. According to sexual dimorphism coefficients, morphological differences and different initial origin of men and women in the Kyivan selection of Iurkivska, were exposed.

Key words: Kyiv, craniometry, cranial nonmetrics, archaeology, cemetery.

УДК 929 (477): 334.722.2

Богдан Савчук

ВНЕСОК СТЕПАНА ФЕДАКА В РОЗВИТОК ТОВАРИСТВА ВЗАЄМНОГО СТРАХУВАННЯ «ДНІСТЕР» У ЛЬВОВІ (1892–1914 РР.)

Стаття висвітлює діяльність львівського адвоката С. Федака в розбудові товариства взаємного страхування «Дністер». Проаналізовано основні заходи діяча у процесі створення установи та в час її активного розвитку – до подій Першої світової війни.

Ключові слова: С. Федак, товариство «Дністер», страхування, Львів, Східна Галичина.

Актуальним явищем у сучасній історичній науці є висвітлення процесів у політичній, економічній та культурній сферах через дослідження діяльності безпосередніх учасників – діячів українського національного руху. До когорти несправедливо забутих співвітчизників відносимо і Степана Федака – адвоката, громадсько-політичного діяча, засновника і керівника низки українських економічних інституцій. Серед установ, до розбудови яких він долучився, одне з центральних місць посідало товариство взаємного страхування «Дністер». Дослідженню багатогранної роботи С. Федака в цьому товаристві, що вважається однією з центральних установ українського кооперативного руху на межі XIX–XX ст., присвячена ця розвідка.

Хронологічні межі цієї роботи обумовлені періодом найбільшого розвитку в діяльності товариства взаємного убезпечення (страхування) «Дністер», що тривав від заснування установи в 1892 р. – до початку Першої світової війни. У міжвоєнний період діяльність товариства продовжувалася, але зазнала змін через політичні умови, які впливали на розвиток інституції.

Життя і діяльність С. Федака до сьогодні залишаються малодослідженими в українській історіографії. Окремі розвідки, які розкривають основні віхи з життя адвоката, належать авторству З. Баран [2–3] та М. Нагірного [17]. Ці праці характеризує загальний виклад основних подій біографії С. Федака, без аналізу окремих періодів його роботи в численних організаціях. Водночас констатуємо відсутність синтетичного дослідження, присвяченого історії товариства взаємного страхування «Дністер». Окремі дослідження з цієї проблеми опубліковані М. Клапківим [14], І. Гавліч [7], проте вони стосуються загальних проблем розвитку страхової справи у Східній Галичині середини XIX – 30-х рр. XX ст.

На межі XIX–XX ст., коли розпочав свою діяльність С. Федак, галицькі адвокати перейняли провід у багатьох сферах суспільного життя краю. Окремі з них особливу увагу приділяли проблемам економіки і фінансів, вважаючи, що їх успішне розв'язання, здобуття господарського самоврядування надасть підстави для поступу в інших напрямках роботи [4, с. 218]. Як зазначав І. Витанович, «...оці перші діячі виробили для своїх молодших співробітників і наступників особливий стиль – поєднання свого призначення з обов'язками громадянської праці, стиль громадського провладу» [5, с. 135]. Одночасно із початком «адвокатської доби» в національному русі Східної Галичини спостерігалися зміни в економіці, зокрема в кредитно-фінансовій системі. Потреби створення інвестиційних джерел фінансування прискорили створення мережі установ для нагромадження капіталів [27, с. 103]. Вони обслуговували зростаючі потреби в кредитуванні дрібних господарів, ліквідовували колишню залежність селян і городян дрібних міст від лихварів і фінансували розвиток нових економічних форм, зокрема кредитної кооперації [18, с. 384].

Перед засновниками таких організацій поставала необхідність виготовлення необхідної юридичної документації та укладання статутів для отримання офіційного дозволу. Для такої роботи до фінансово-економічних установ залучали практикуючих адвокатів. Серед різних типів кредитно-фінансових установ кінця XIX – початку XX ст. окреме місце займало кооперативне страхування. Воно, як форма національного господарського руху в Східній Галичині, зародилося у 1860–1870 рр. Законодавчою основою створення товариств такого типу став закон «Про заробково-господарські стоваришення» 1873 р., який забезпечував автономію кооперативу та забороняв втручання у внутрішні справи сторонніх осіб і державних чиновників [26, с. 333].

Перші практичні кроки в напрямку організації власне українського товариства убезпечення започаткували в 1880 р. І. Левицький та Д. Ямницький. Їхніми зусиллями розроблено необхідні документи та зібрано підписи для створення товариства взаємного страхування «Дністер», які 20 травня 1881 р. передані до намісництва у Львові. Подальша відмова в цій ініціативі пов'язувалася зі справою проти русофілів О. Грабар та А. Добрянського влітку 1882 р, коли був арештований О. Щербан, редактор часопису «Наука», що входив до числа осіб, які підписали подання на отримання концесії (дозволу) [18, с. 393].

Упродовж 1884–1889 рр. роботу над створення «Дністра» перейняв В. Нагірний і з допомогою Й. Ярембецького, колишнього секретаря страхового товариства «Австрійський Фенікс», підготував необхідні документи для отримання нового дозволу. Для приведення параграфів статуту установи у відповідності до чинного законодавства, В. Нагірний приблизно в грудні 1889 – січні 1890 рр. звернувся до С. Федака, який отримав дозвіл на ведення власної юридичної практики. З цього часу молодий адвокат розпочав роботу із розбудови товариства, якому присвятить наступні роки свого життя. Підпис С. Федака, за згадкою В. Нагірного, стояв на остаточному поданні до Міністерства внутрішніх справ, а згодом і у висновках правничої комісії, до якої входили також Д. Савчак, О. Огоновський, Т. Бережницького, які були передані у травні 1890 р. наміснику Галичини К. Бадені [16, с. 41]. Варто також зазначити, що отримання дозволу на відкриття української страхової установи В. Нагірний трактував як один із здобутків «нової ери» [16, с. 44].

Статут та документація для затвердження товариства «Дністер» були доставлені у Міністерство внутрішніх справ 24 червня 1890 р., але позитивна відповідь, з певними зауваженнями [10, с. 170–171], надійшла тільки в грудні 1891 р. На 29 грудня поточного року скликано велике зібрання комітету засновників товариства, під час якого узгодилися зміни до статуту і вирішувалися питання про складання основного фонду «Дністра» у сумі 100 тис. корон (далі – кр.). Окремим рішенням зборів призначався вужчий комітет з п'яти осіб у складі Т. Бережницького, о. А. Торонського, Д. Савчака, В. Нагірного і С. Федака [28, с. 23]. Надалі справою обліку надходжень для основного фонду «Дністра» керував молодий адвокат. Крім того, як відзначає дослідниця З. Баран, підготовка основного масиву документів для утворення товариства виконувалися в канцелярії С. Федака [2, с. 291; 29, с. 34].

У подальшому комітет засновників збирався щотижня. У пресі розпочалася агітаційна кампанія з метою ознайомлення населення із засадами діяльності «Дністра». Так, газета «Діло» 10 травня 1892 р. опублікувало відозву комітету, в якому вказувалися терміни складання фонду, підкреслювалася безпартійність установи [6]. Уже в наступному зверненні комітету містилась інформація про складання списків на посади агентів на місцях, пересилання квитанцій про оплату внеску, встановлювалася дата установчих зборів товариства [20].

Урочисте засідання перших установчих зборів відбулося 29 червня 1892 р. у залі Народного дому, після богослужіння, зібралися 148 членів-засновників товариства. Було обрано і затверджено адміністрацію «Дністра». Згідно зі статутом, управління покладалося на президента, який обирався на 3 роки загальними зборами, що відбувалися щорічно. Між зборами виконавчі функції покладалися на дирекцію товариства, а нагляд і перевірку здійснювала наглядова («назірна») рада (§ 78). Власне дирекція складалася із двох директорів із вибору наглядової ради та завідуючого (технічного) директора (§101) [19, с. 153–170].

Цікава ситуація, яка демонструє внесок С. Федака в заснування страхового товариства, склалася під час цього засідання. У дискусії, після вибору керівництва установи, на запитання і зауваження щодо положень статуту відповідав тільки С. Федак [12]. Учасники зборів високо оцінили роботу адвоката на етапі заснування установи, а тому він був обраний спершу до наглядової ради товариства «Дністер», а пізніше, як її член, обійняв посаду директора із вибору.

Отже, підсумовуючи період заснування українського страхового товариства, відзначаємо, що С. Федак був залучений до розбудови товариства як консультант із розробки та впровадження статуту. За активну роботу із зібрання статутного фонду, рекомендації для місцевої адміністрації та діяльність у комісії засновників, адвоката делегували до складу дирекції «Дністра».

Завдання, яке покладалося на нову установу, полягало не тільки в безпосередньому страхуванні житла і майна власників полісів від небезпеки вогню, а й в недопущенні виведення українського грошового капіталу до бюджетів іноземних страхових товариств. Не менш важливим був той факт, що переважна більшість чиновників, допоміжного персоналу та агентів на місцях були українцями.

Страхове товариство вважалося господарським об'єднанням взаємного типу, особливістю якого було обов'язкове дотримання його учасниками принципу рівності інтересів. Статутний фонд, сформований шляхом купівлі акцій, наділяв власників правами довірених осіб товариства, вирішальним голосом і правом бути обраним до наглядової ради. Окрім того, засновникам виплачували грошову винагороду (дивіденди) у розмірі, визначеному дирекцією. Фінансові умови участі в такій організації, на думку дослідника М. Клапківа, різнилися від умов участі в акціонерних товариствах – вони не були надто вигідними. «Привабливою була, безперечно, сама ідея». Тому не дивно, вважає дослідник, що важливу участь у заснуванні «Дністра» взяли представники греко-католицького духовенства та світської інтелігенції, які з 350 членів склали відповідно 46,8 % та 42,8 % від загальної кількості учасників [14, с. 86; 28, с. 24].

Українське населення Східної Галичини позитивно відреагувало на відкриття національної страхової установи. Так, на 1893 р. агентами реалізовано 14337 страхових полісів у 1532 громадах

краю, що оцінювалися в 20261456 кр. [28, с. 146; 21, с. 3]. На 1903 р. кількість полісів складала 142780 за 3544 громадами, а вартість майна – 141415228 кр. Резервний фонд товариства уже складав більше 500 тис. кр., а агенти на місцях одержали більше 100 тис. кр. прибутку [28, с. 146; 22, с. 3]. Порівняно з 1892 р. сума застрахованого майна збільшилася уп'ятеро.

Уже в якості директора з вибору ради, С. Федак, поряд із технічним директором товариства Я. Кулачковським та адвокатом Д. Савчаком, перейняв керівництво установою. Першочерговим завданням адміністрації стала організація ведення внутрішнього документообігу. Крім того, нова установа потребувала агентів у повітах Східної Галичини, а з другої половини 1893 р. – на Буковині. Спільно з наглядовою радою, дирекція призначала («іменувала») делегатів, а у важливих місцевостях встановила близько 200 агентів, що належали до різних станів галицького суспільства. Для роз'яснення функцій, допомоги в окремих питаннях, дирекція товариства публікувала об'їзник до агентів у місцевостях. На них покладалося завдання ознайомлення населення з українським страхуванням, залученню нових клієнтів, що не володіли полісами. Також надавалися поради щодо успішної агітації та конкуренції з агентами інших страхових організацій [28, с. 53–54].

У грудні 1893 р. за підписом дирекції видана брошура «Дещо про асекурацію і Товариство взаємних убезпечень «Дністер», яка доступно описувала переваги страхування майна від вогню, розкривала принципи роботи установи, тарифну політику [9, с. 1–4]. Пізніше, з метою кращого ознайомлення населення з діяльністю товариства, видано книгу «Три побратими або Як поконали люди біду», надруковано спеціальні плакати. Дирекція закликала агентів поширювати ці матеріали безкоштовно [7 с. 14].

Повноту виконуваної роботи та обов'язків, які покладалися на С. Федака, розкриває протокол засідання загальних зборів товариства «Дністер» [25]. Згідно з документом від 26 лютого 1903 р., адвокат звітував з ключових питань діяльності установи. Він представив «Справоздання і замкнення рахунків...» – основний документ, що вносився на розгляд наглядової ради і вважався звітом із виконаної роботи за рік, окреслив розподіл надлишкових коштів з рахунків товариства, представив звітність згідно із виплаченими полісами. Окремо на засіданні внесено пропозицію призначити С. Федаку фіксовану річну платню в сумі 4800 кр. із доплатою за «чинності синдика» 600 кр. [25, арк. 3].

Наступного року, на засіданні наглядової ради, С. Федак вніс на розгляд подання про заснування товариства взаємного кредиту «Дністер». Наглядова рада затвердила проект створити банк у формі товариства з обмеженою відповідальністю з метою отримання прибутку від акумульованих страхових капіталів, які до того зберігалися у львівському відділенні австро-угорського банку. Статут затверджено 8 травня 1895 р., а його членами могли бути ті, хто уклав договір страхування в товаристві «Дністер». Банк розпочав роботу 1 липня 1895 р., надаючи кредити по 500 кр. на 5 років, а пізніше – 200 кр. до 15 років [15, с. 219].

Успішно розвиваючи свою діяльність, товариство «Дністер» потребувало власного приміщення. У 1900 р. загальні збори доручили дирекції провести необхідну роботу із пошуку нерухомості [8, с. 94]. У квітні 1904 р. придбано будинок у Львові на розі вул. Руської та Підвалля (Підвальної – примітка автора), а далі впродовж року тривали переговори, які проводив С. Федак з міською владою та сусідами із метою розширення ділянки для забудови [11, с. 46]. Проект будинку затверджено 3 березня 1905 р. а будівництво тривало до жовтня 1906 р. [1].

Цікаві відомості про особисті якості С. Федака, як члена дирекції товариства «Дністер» дізнаємося з твору М. Яцківа «Танець тіней». Автор, один із чиновників установи, в майже автобіографічному творі змалював внутрішнє життя товариства упродовж 1902–1909 рр. У цей час мав місце серйозний конфлікт між колективом працівників та дирекцією «Дністра». Незважаючи на успіхи в фінансовому забезпеченні товариства, директор Я. Кулачковський виявляв надмірну ощадливість щодо видатків на утримання власного персоналу.

М. Яцків характеризує Моторного, персонажа повісті, прототипом якого став С. Федак: «Середнього росту і віку, кремезний міцний, як горіх, зі стриженім темним волоссям і майже молоденьким рум'яним лицем, дивився бистрими невеликими синіми очима ... Любив пристрасно спів і дівчат, впадав легко у гнів і тоді міг перекичатися млина, але за короткий час втихомирювався, а завзятість і помста були чужі для нього. Шибав собою від ранку до пізньої ночі, не спізнювався ніколи, жодного засідання, зборів не пропускав. Після цілоденної праці співав не раз ввечері у хорі, а вночі перетанцьовував з усім жіноцтвом, яке лиш було в залі» [29].

Аналогічні відомості про роботу адвоката, в якості директора із вибору, знаходимо у вітальній листівці до роковин громадської діяльності [23]. Автори листівки вказували на позитивне ставлення С. Федака до чиновників «Дністра»: «Було воно і є відношенням батька до молодих членів сім'ї, старшого товариша по праці до молодших товаришів, заодно овіяне великим розумінням і ціненням правди. Бували інколи і перевтоми, із-за браку часу ставав ти на хвилю строгим..., але було це дійсно на хвилю. Вдача твоя вертала Тебе скоро рівновагу дух ...» [23, арк. 11].

7 вересня 1909 р. Я. Кулачковський передчасно пішов з життя. Наглядова рада на засіданні 6 листопада 1909 р. обирає на його посаду С. Федака. Документи, які знаходяться в Центральному державному історичному архіві України в м. Львові, особовому фонді С. Федака (ф. 373), містять проект контракту із наглядовою радою «Дністра» [24, арк. 26–27], який встановлював фінансові аспекти посади. Умови роботи нового технічного директора передбачали річну оплату в 12 тис. кр. і додаток на помешкання – 3 тис. кр. Сторонами узгоджувалися пенсійні видатки, виплати в разі смерті для вдови та дітей. С. Федак зобов'язувався до 1 травня 1910 р. припинити діяльність адвокатської канцелярії, а справи, що потребували розгляду, завершити через заступників. Передбачався також окремий робочий графік до 1 січня 1910 р. для залагодження особистих справ, із можливістю до декількох днів перебувати у відрядженні за межами м. Львова.

Зайнявши керівну посаду, С. Федак змінює підхід до управління страховим товариством. Динаміка залучення нових клієнтів, накопичення резервного фонду, виплати премій, внески в пенсійний фонд надалі зростали, а в 1912–1913 рр. характеризувалися найвищим розвитком. На 1912 р. у портфелі «Дністра» було понад 272 тис. полісів застрахованих господарств із 3890 місцевостей на суму 312 млн кр. [28, с. 146; 13, с. 3]. Резервний фонд складав більше 1,862 млн корон, а прибуток – 1,074 млн кр.

У 1910–1911 рр. двічі переглянуто статут «Дністра». Зміни стосувалися права делегування повноважень окремим представникам від територіальної одиниці для участі в загальних зборах; запроваджувався спеціальний фонд, який наповнювався нарахуваннями відсотків з резервного фонду «Дністра»; знято обмеження із користування іншими резервними коштами для надання кредитів громадам і повітовим віділам для вогнетривкого покриття дахів [28, с. 94].

Найбільших змін зазнали відносини між працівниками товариства і дирекцією. У 1910 р. переглянуто нарахування пенсійного віку – не від часу призначення постійним чиновником, а з початку роботи. Частина необхідних для цього коштів компенсовано працівникам із фондів товариства. Суми витрат на благодійні цілі також зросли. У 1911 р. товариство придбало окрему земельну ділянку в Львові з метою будівництва помешкань для працівників (вул. Войтіха, 18, 19) і викупило будинок із парком у Брюховичах для відпочинку працівників під час відпустки [23, арк. 10–11]. Окремо чиновникам дозволялося отримати дешевий кредит для придбання власного житла, засновано фонд у розмірі 50 тис. кр. для забезпечення агентів на старість тощо [28, с. 91–92]. У березні 1913 р., завдяки старанню С. Федака і зважаючи на високі ціни на продукти харчування, чиновники товариства отримали спеціальний кредит на товари в «Народній торгівлі», частину якого компенсовано із фондів «Дністра» [23, арк. 10–11; 28, с. 103].

У подальший розвиток українського страхового товариства внесли свої корективи події Першої світової війни. Коли на її початку Галичину зайняли російські війська, окупаційна адміністрація висунула вимогу припинити господарську діяльність усім українським центральним установам – як приватним, так і кооперативним. Не вплинули на рішення російської влади і депутації представників українських культурно-економічних організацій [5, с. 316]. Особисто директор «Дністра» потрапив до списку осіб, яких окупаційна адміністрація спершу утримувала як заручників, що «мали своєю головою поручитись за спокій в місті», а в червні 1915 р. С. Федака вивозять до Києва [2, с. 294–295].

Отже, С. Федак відіграв вагомий роль у розбудові українського товариства взаємного страхування «Дністер», особливо в розробці і затвердженні статуту, зібранні необхідних коштів для основного фонду установи. Уже як член дирекції, він долучається до впровадження документообігу, налагодження мережі агентів, розширення напрямів діяльності, популяризації ідеї страхування серед українського населення Галичини. У якості адвоката С. Федак представляв «Дністер» у відносинах із місцевою адміністрацією. У підсумку, після смерті Я. Кулачковського, С. Федак очолює страхове товариство, впроваджуючи власну модель керівництва. Однак події Першої світової війни і подальша російська окупація краю, призупиняють розвиток товариства «Дністер», а на долю директора установи випав важкий період вимушеної еміграції.

Список використаних джерел

1. «Дністер» у власній хаті // Діло. – 1906. – 31 жовтня. – Ч. 227. – С. 3. 2. Баран З. Степан Федак / З. Баран // Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923. Уряди. Постаті. – Львів: Інст. Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 289–306. 3. Баран З. Степан Федак: штрихи до образу львівського «неполітика» / З. Баран // Львів: місто – суспільство – культура. Т. 3. Спеціальний випуск Вісника Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – С. 553–561. 4. Василик І. Адвокатська еліта Східної Галичини у становленні української державності / І. Василик // Українознавчий альманах. – Вип. 14. – С. 217–222. 5. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: ТУК – Товариство Української Кооперації, 1964. – 624 с. 6. Відозва // Діло. – 10 травня. – 1892. – Ч. 95. – С. 1. 7. Гавліч І. Роль страхових товариств «Дністра» та «Карпатії» у кредитному забезпеченні кооперативного руху Східної Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) / І. Гавліч // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: історія. –

Тернопіль, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 13–18. – Режим доступу: http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapusk/hystory/2013_1%D1%872.pdf/ 8. Головата Р. Будинок товариства «Дністер» як пам'ятка мистецтва та документ історії початку ХХ ст. / Р. Головата // Acta studiosa historica: Збірник наукових праць. – Львів, 2015. – Ч. 5 – С. 90–105. 9. Дещо про асекурацію та Товариства взаємних убезпечень «Дністер». – Львів: НТШ, 1893. – 5 с. 10. Додаток постанови впроваджуючи до статуту «Дністра» Товариства взаємних убезпечень в Львові // Ювілейна книга Товариства Взаємних Обезпечень «Дністер» злагоджена для звеличання 25-тих роковин естновання сего товариства (15. IX. 1892 – 15. IX. 1917). – Львів. 3 друкарні НТШ, 1918. – С. 170–171. 11. Жук І. Тадеуш / Тадей Обмінський – архітектор сецесійного Львова / І. Жук // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – 2015. – Вип. 8. – С. 35–56. – Режим доступу: <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/765>. 12. Збори основателів «Дністра» // Діло. – 1892. – 29 червня. – Ч. 136. – С. 1. 13. Звіт з діяльності і замкнення рахунків Товариства взаємного убезпечення «Дністер» у Львові. – Львів, 1912. – 39 с. 14. Клапків М. З історії зародження національного страхового ринку / М. Клапків // Фінанси України. – 1998. – №1. – С. 81–94. 15. Мошенський С. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи / С. Мошенський. – London: Xlibris, 2014. – 453 с. – Режим доступу: <http://books.google.com>. 16. Нагірний В. З моїх споминів / В. Нагірний. – Львів, 1935. – 70 с. 17. Нагірний М. Степан Федак. До 150-річчя забутого філантропа [Електронний ресурс] / М. Нагірний. – Режим доступу: <http://kmoun.info/news/view/450.html>. 18. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / С. Пахолків / З нім. пер. Х. Николин. – Львів: ЛА «Піраміда», 2014. – 612 с. 19. Перший статут Товариства взаємних убезпечень «Дністер» у Львові (з 1891 р.) // Ювілейна книга Товариства Взаємних Обезпечень «Дністер» злагоджена для звеличання 25-тих роковин естновання сего товариства (15.IX.1892–15.IX.1917). – Львів: 3 друкарні НТШ, 1918. – С. 153–170. 20. Справи «Дністра» // Діло. – 1892. – 25 травня. – Ч. 108. – С. 3. 21. Справоздання і замкнення рахунків Товариства взаємного убезпечення Дністер у Львові за І-й адм. рік (1892/1893). – Львів: 3 друкарні НТШ, 1893. – 24 с. 22. Справоздання і замкнення рахунків Товариства взаємного убезпечення Дністер у Львові за ХІ й адм. рік (1903). – Львів: 3 друкарні НТШ, 1903. – 24 с. 23. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 373, оп. 1, спр. 2, 165 арк. 24. ЦДАЛ України, ф. 373, оп. 1, спр. 8, 27 арк. 25. Там само, ф. 421, оп. 1, спр. 21, 6 арк. 26. Шевчик І.Р. Західноукраїнські банки та кредитні кооперативи у 1848–1939 рр. / І. Шевчик // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: зб. наук.-техн. пр. – Львів: РВВ НЛТУ України, 2010. – Вип. 20.9. – С. 328–341. – Режим доступу: http://nltu.edu.ua/nv/Archive/2010/20_9/328_Szewczyk_NV_20_9.pdf/. 27. Щибиволок З. З історії ощадної справи Західної України / З. Щибиволок, Р. Кульчицька // Фінанси України. – 1997. – № 7. – С. 100–111. 28. Ювілейна книга Товариства Взаємних Обезпечень «Дністер» злагоджена для звеличання 25-тих роковин естновання сего товариства (15. IX. 1892 – 15. IX. 1917). – Львів: 3 друкарні НТШ, 1918. – 192 с. 29. Яцків М. Вибрані твори / вст. ст. і приміт. М. Ільницького / М. Яцків. – К.: Вид-во худ. літ. «Дніпро», 1973. – 454 с.

Богдан Савчук

ВКЛАД СТЕПАНА ФЕДАКА В РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВА ВЗАИМНОГО СТРАХОВАНИЯ «ДНЕСТР» ВО ЛЬВОВЕ (1892–1914 ГГ.)

Статья освещает деятельность львовского адвоката С. Федака в развитии общества взаимного страхования «Днестр». Проанализированы основные мероприятия деятеля в процессе образования учреждения и во время ее активного развития – к событиям Первой мировой войны.

Ключевые слова: С. Федак, общество «Днестр», страхование, Львов, Восточная Галичина.

Bogdan Savchuk

STEPAN FEDAK'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE DNIESTER INSURANCE COMPANY IN LVIV (1892–1914)

The article highlights the work of the Lviv lawyer S. Fedak in the development of the Dniester insurance company. Analyzed the major events figure in the formation of companies and while it is in active development before the First World War.

Key words: S. Fedak, the «Dniester» insurance company, insurance, Lviv, Eastern Galychyna.

УДК 94:614.23/.25(477.81/.82) «1921/1939»

Наталія Переходько

УЧАСТЬ ВОЛИНСЬКИХ ЛІКАРІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІКАРСЬКОМУ ТОВАРИСТВІ (1921–1939 РР.)

У статті проаналізовано участь українських лікарів Волинського воєводства в Українському лікарському товаристві у міжвоєнний період. Показано створення і діяльність професійних медичних громадських організацій на Волині. Висвітлено становище українських лікарів у Польській державі та розкрито їх активну діяльність в українському медичному товаристві з метою захисту професійних інтересів. З'ясовано імена волинських лікарів-українців та досліджено їх працю у галицькому Українському лікарському товаристві. Відтворено біографічні відомості окремих представників волинської української медичної інтелігенції.

Ключові слова: Польща, Волинське воєводство, Східна Галичина, українські лікарі, Українське лікарське товариство.

У багатонаціональній Польській державі, відродженій 1918 р., гостро стояло питання українців, котрі були найчисленнішою національною меншиною. Українське населення Східної Галичини вирізнялося національною свідомістю. Після завершення польсько-української війни польська влада вдалася до репресивних методів щодо представників українського руху. Наступним кроком польських урядовців стало усунення українців із державних посад, а також заборона вживати терміни «українець», «Галичина», які в офіційному вжитку замінили на «русин» та «Східна Малопольща». Разом із тим, нова влада прагнула ізолювати українців різних регіонів [1, с. 461]. «Сокальський кордон» мав роз'єднати галичан і волинян, котрі, перебуваючи довгий час у складі Росії, мали стерті грані національного самоусвідомлення. Всупереч польській державній політиці українці Східної Галичини та Волині об'єдналися навколо спільних проблем у громадських товариствах культурно-просвітницького та професійного характеру. Підтвердженням цього слугує діяльність Українського лікарського товариства (далі – УЛТ), центральний осередок, якого знаходився у Львові. На Волині, через обмежену кількість української медичної інтелігенції, філій цього товариства не створили, проте це не завадило волинським лікарям долучитися до роботи галицького осередку та приймати активну участь у вирішенні медичних проблем.

Діяльність УЛТ в міжвоєнне двадцятиліття проаналізована в праці вченого з української діаспори в США П. Пундія [12]. Саме з цього дослідження вдалося дізнатися про співпрацю волинських і галицьких лікарів. У книзі вміщено прізвища членів організації за роками вступу до неї, і тому ця інформація ствердно вказувала на членство волинян. На жаль, вдалося з'ясувати приналежність до товариства лише окремих лікарів за відомими прізвищами, позаяк автор не вказав територіальної приналежності кожного з них. Українські лікарі брали активну участь в суспільно-політичному, громадському та культурному житті Волинського воєводства й тому їх діяльність була предметом наукових зацікавлень дослідників В. Комара [21], В. Добровичинської [17–18]. Однак, участь волинських лікарів-українців у професійних громадських інституціях залишилася поза увагою учених.

Мета статті – на основі низки документальних джерел, періодичних видань міжвоєнної доби та наукової літератури проаналізувати діяльність українських лікарів Волинського воєводства в УЛТ та визначити напрямки їх роботи.

У міжвоєнній Польщі діяли тисячі найрізноманітніших товариств, які умовно можна поділити на загальнопольські та регіональні/місцеві об'єднання, створення яких ініціювали на місцях. Важливою функцією численних товариств стало проведення культурно-просвітницької роботи серед населення країни, особливо на східних окраїнах [2, с. 260].

На території Західної України виникли громадські медичні товариства, які мали загальнопольський, регіональний, і навіть, місцевий характер. Варто звернути увагу на те, що частина товариств об'єднала у своїх лавах осіб і за національністю. Це можна продемонструвати на прикладі Волинського воєводства. Так, у межах цього адміністративно-територіального утворення функціонувало декілька медичних товариств. Ці інституції виникли задля захисту професійних інтересів, підняття фахового рівня лікарів, обміну досвідом між практикуючими лікарями.

У 1932 р. в Рівному створили польське «Науково-медичне товариство у Рівному». Цей осередок свою діяльність поширював на чотири повіти – Рівненський, Здолбунівський, Костопільський та Сарненський [3, арк. 1]. До складу товариства увійшли лікарі різних національностей – поляки, євреї та росіяни [3, арк. 9–9 зв.]. Членом товариства міг бути кожен

лікар, громадянин Польської держави, який мав право медичної практики. Спершу серед заявлених учасників товариства українців не було, і лише у протоколі зборів від 18 грудня 1937 р. серед нових членів товариства ми виявили прізвище єдиного лікаря-українця – Мефодія Раєвського [3, арк. 23].

У міжвоєнний період на території Волинського воєводства діяло Товариство охорони здоров'я єврейського населення в Польщі (далі – ТОЗЄН в Польщі). Відділення цього товариства були створені в інших західноукраїнських містах. Так, львівське відділення ТОЗЄН в Польщі розпочало свою діяльність у 1918 р. Від жовтня 1923 р. товариство було підпорядковане Головному управлінню ТОЗЄН у Варшаві. Мета товариства – медичне обслуговування єврейського населення. Із 1924 р. львівське відділення, як центральна організація на західноукраїнських землях, відкрило свої місцеві відділення у галицьких містах. А в 1927 р. до Львівського відділення приєднався відділ ТОЗЄН у Рівному, який знаходився на вулиці Шкільна, 15 [4, арк. 19–20].

Російські лікарі не мали власних медичних товариств. Але, невелику національну меншину у Рівному представляла російська громада, яка 1927 р. створила Російське товариство добротності (далі – РТД). Тут поряд і з культурно-освітньою діяльністю займалися і наданням безкоштовних медичних послуг росіянам [5, арк. 124]. РТД свою діяльність поширювало лише на Рівненський повіт [6, арк. 89 зв.].

І якщо в межах Волинського воєводства наприкінці 30-х рр. ХХ ст., згідно зі статистичними даними, працювало 359 лікарів різних національностей [7, с. 57], то кількість українців серед них була мізерною. Для прикладу, це можна прослідкувати у Рівному. Так, у цей час місті працювало 56 лікарів, які за національним складом були розподілені наступним чином: євреї – 27; поляки – 14; росіяни – 10; українці – 3; німці – 2 [8]. Таку ситуацію пояснює той факт, що в Польській державі українці зазнавали дискримінації за національною ознакою. Підтвердженням цьому слугують неопубліковані спогади священика, археолога Ю. Шумовського, який емігрував у США. Автор відтворюючи міжвоєнного двадцятиліття зауважив, що його рідний брат Петро після навчання і отримання диплому, «... не міг дістати відповідної посади лікаря у Польщі, бо був українцем і православним, та ще й син православного священика» [9, с. 67].

У воєводському центрі – Луцьку лише в 1933 р. з'явився перший лікар-українець Л. Зарицький, що й відразу підмітила волинська преса: «Сподіваємося, що клич «Свій до свого» до згаданого лікаря матиме повне примінення й до українського громадянство того клича буде придержуватися», адже в Луцьку до цього українського лікаря не було» [10].

Низький відсоток українських лікарів зумовлений низкою причин, однією із яких є свідомо створені перепони для отримання медичного фаху в міжвоєнну добу. Дискримінаційний тиск при вступі на медичні факультети та будь-які обмеження при працевлаштуванні спонукали свідомих українських лікарів об'єднуватися задля відстоювання національних прав і захисту професійних інтересів. Разом із тим, щоб наблизити лікарську допомогу до українського села та його санітарного оздоровлення, серед українських лікарів визріла думка про створення своєї медично-санітарної організації, незалежно від держави. Це питання прозвучало на нараді Товариства українських лікарів у Львові, а згодом ключові засади обговорили на з'їзді українських природознавців і лікарів, прийнявши резолюцію, яка піднімала актуальну проблему: «Беручи до уваги неможливість безпосереднього впливу на справжній санітарний стан і здоров'я українського народу в Польщі, з'їзд визнає і закликає українську громадськість організувати власну лікувально-санітарну допомогу» [11, с. 309].

У 1921 р. медична інтелігенція у Львові відновила діяльність громадської інституції лікарів на західноукраїнських землях – УЛТ, створеного 1910 р. Засновники товариства визначили три основні напрямки його діяльності: наукову, фахово-організаційну та громадську. Разом із тим налагодили видавництво періодичного видання «Лікарський вісник», який виходив до 1939 р. Цей журнал став фаховим виданням, у якому відображався рівень української медичної науки та надавалася допомога практикуючим лікарям. Однією із ланок роботи УЛТ було проведення наукових з'їздів лікарів, участь у медичних конгресах і налагодження активної співпраці з лікарськими організаціями за кордоном [12, с. 258–259]. Перший з'їзд УЛТ відбувся у листопаді 1924 р.

Упродовж міжвоєнного періоду філії УЛТ з'явилися у багатьох містах Східної Галичини, проте на Волині не створили його осередків із огляду на незначну кількість українських медиків. Однак, попри це, частина волинських лікарів долучилася до роботи галицького товариства.

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. організація налічувало 460 членів із Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття і Західної Волині [12, с. 257–258]. Членами УЛТ в різні роки стали волинські лікарі: Петро Шепченко (1921 р.) Петро Рошинський (1927 р.), Роман Могильницький (1929 р.), Ганна Рошинська (1931 р.), Арсен Річинський, (1931 р.), Василь Кархут (1932 р.) [12, с. 292–293], Любомир Зарицький (1934 р.) [13, с. 106], Теодозій Сологуб (1937 р.) [14, с. 118].

На жаль, списки членів УЛТ не вміщують повної інформації щодо їх причетності до регіону, й тому ми визначили лише добре відомі прізвища волинських лікарів. Допускаємо, що їх кількість могла бути більшою. Частина волинських лікарів, які вступили до товариства виявили на сторінках «Лікарського вісника».

Серед відомих і малознаних українських лікарів слід згадати тих, хто самовіддано трудився на професійному поприщі та долучився до збереження національної ідентичності в складних і неоднозначних суспільно-політичних умовах Другої Речі Посполитої. Одним із перших волинських лікарів до УЛТ увійшов емігрант із Наддніпрянщини П. Шепченко. Він народився 29 червня 1870 р у сім'ї священика в Гайсинському повіті на Поділлі. Медичну освіту здобув на медичному факультеті імператорського Дерптського (Юр'ївського) університету (нині м. Тарту, Естонія – примітка автора). Працював лікарем у Києві, брав участь у російсько-японській війні. Згодом служив земським лікарем на Херсонщині, Поділлі та Волині. У роки національно-визвольних змагань працював у військовому шпиталі в Києві. Пізніше П. Шепченко переїхав на Волинь, у м. Радивилів. Тут він працював лікарем у залізничній лікарні та був головою місцевого осередку «Просвіти». Брав активну участь у засіданнях УЛТ. І тому не випадково, що власну медичну бібліотеку П. Шепченко заповів товариству, а медичні інструменти – «Народній лікарні» у Львові. З метою популяризації медичних знань серед населення і запобіганню венеричних хвороб видав книгу «Страшне лихо». 6 травня 1933 р. П. Шепченко помер. Згадку про нього залишив культурний діяч, письменник та лікар М. Левицький, який писав: «Він робив багато добра, а завжди так, що ліва рука не знала, що робить права. Він ніколи не перся на авансцену, а тихо робив своє висококультурне діло» [15, с. 226–227; 16, с. 27–28].

Відомим подружжям українських патріотів були лікарі Петро та Ганна Роцинські. Петро народився 18 березня 1890 р. у сім'ї диякона в Глухові на Чернігівщині. Середню освіту здобув у Чернігівській духовній семінарії. Медичні студії розпочав 1911 р. у Варшаві, а закінчив у Москві в 1916 р. У Варшаві належав до української студентської громади. Під час Першої світової війни був лікарем російській армії, а згодом – армії УНР. У добу національно-визвольних змагань працював лікарем у Києві, а потім емігрував до Польщі. У 1921 р. запрошений на посаду лікаря у Рівненський шпиталь. У 1924 р. отримав посаду лікаря при «Касі хворих» у Костополі. Одночасно працював шкільним лікарем та викладав гігієну в Рівненській українській приватній гімназії. На Волині брав активну участь в суспільно-політичному та культурному житті краю. У 1927 р. прийняв участь у церковному з'їзді в Луцьку, культурно-просвітницьких організаціях, надаючи їм матеріальну допомогу. За таку діяльність польська влада у 1936 р. звільнила його з «Каси хворих», а в 1938 р. подружжя Роцинських змушене було виїхати до Кременця. Тут вони продовжило лікарську приватну практику й громадську діяльність. Із приходом більшовиків емігрував, а зі встановленням німецької окупаційної влади, повернувся до родини в Кременець [12, с. 202–203].

Його дружина Ганна народилася 1890 р. у Кременці в сім'ї протоієрея, викладача духовної семінарії Івана Струтинського. У 1909 р. закінчила Кременецьку гімназію, а медичну освіту здобула в Петербурзі. Працювала у військовому шпиталі армії УНР, а згодом – шпиталі Рівного, де надавала допомогу інтернованим воякам. У 1922 р. одружилася із лікарем Петром Роцинським. Подружжя проживало у Костополі, й саме тут Ганна брала активну участь у громадському житті міста: організувала осередок «Союзу українок», щонеділі виїжджала у села повіту для просвітницької роботи із сільським жінками та надавала допомогу хворим. Життя подружжя Ганни та Петра Роцинських обірвалося трагічно, у лютому 1943 р. їх розстріляли при нападі українських повстанців на Кременецьку в'язницю при спробі звільнення ув'язнених українців [12, с. 202].

До роботи УЛТ в 1929 р. долучився галичанин Роман Могильницький. У 1933 р. йому довелося переїхати в Рівне та розпочати тут приватну медичну практику. Був лікарем у Рівненській українській приватній гімназії і приватній початковій школі імені І. Мазепи [17, с. 155]. Р. Могильницький народився 8 листопада 1902 р. у м. Делятині Надвірнянського повіту Станіславської губернії у сім'ї службовця. Медичну освіту здобув у м. Загребі (тоді Югославія), пізніше отримав науковий ступінь доктора медицини. У Рівному Р. Могильницький поринув у вир політичного та громадського життя, був членом Українського національно-демократичного об'єднання. На Волині він підтримував професійні контакти з лікарями Галичини. Р. Могильницький був одним із тих членів УЛТ, хто ініціював створення кооперативу «Лікарська самопоміч». Створення такого осередку гарантувало соціальний захист родинам лікарів та тим, хто розпочинав медичну практику. Для реалізації такого плану потрібні були кошти, й тому управа кооперативу зверталася до українських лікарів відкривати приватні кабінети. Висока вартість медичних послуг дозволяла частину коштів спрямувати на матеріальне забезпечення вдів і сиріт медичних працівників, а також на допомогу в працевлаштуванні лікарів, які розпочинали медичну кар'єру. В 1932 р. серед 34 членів кооперативу «Лікарська самопоміч» був і Р. Могильницький [18, с. 60–64].

На початку 30-х рр. ХХ ст. діяльність кооперативу обмежилася наданням позик лікарям, що розпочинали практику. Незважаючи на активну рекламу кількість членів кооперативу збільшилася лише до 45 осіб. Кооператив видав дев'ять позичок на суму 4,4 тис. злотих [19, с. 67].

На сторінках «Лікарського вісника» практикуючі лікарі, члени УЛТ піднімали актуальні питання якісного медичного обслуговування населення. Р. Могильницький привертая увагу до надмірно високих цін на фармацевтичні препарати, а також шкідливість реклами ліків серед широкого загалу. Він закликав встановити контроль над рекламною продукцією медичних препаратів. Ще однією злободенною проблемою стало розповсюдження науково-популярних книг, автори яких пропонували способи лікування хвороб. Р. Могильницький різко засудив подібну практику, закликаючи членів товариства «... повести відповідну акцію, щоби цьому абсурдові положити кінець. У маси треба нести гігієну, нести засади нозології, щоби виробити розуміння та знання профілактики. Але баламутити людей уривками терапії, це значить систематично усувати суспільність з під нагляду та властивого лікування лікаря» [20, с. 48–50].

Через націоналістичні погляди Р. Могильницький перебував у полі зору польської поліції, його кореспонденцію перечитували, а за ним постійно стежили. За активну позицію польська влада у 1938 р. вислала його з Рівного. Наступного року Р. Могильницький переїхав до Володимира-Волинського та працював на посаді завідувача повітового відділу охорони здоров'я тимчасового управління. У жовтні 1939 р. органи НКВС заарештували та ув'язнили його у місцевій в'язниці, з якої здійснив невдалий побіг. Був засуджений на вісім років позбавлення волі, але згодом йому вдалося емігрувати. Помер Р. Могильницький 29 квітня 1973 р., а 11 травня його поховали у столиці Великобританії – Лондоні. У 1989 р. помертньо реабілітований [18, с. 68].

До членів УЛТ приєднався і лікар Арсен Річинський. Народився 12 червня 1892 р. у с. Тетильківці Кременецького повіту Волинської губернії в сім'ї дяка-псаломщика. Навчався у Житомирській духовній семінарії, але не завершив студій, прослухав лише навчальний курс за чотири загальноосвітні класи. Восени 1911 р. А. Річинський вступив до Варшавського університету, а з початком Першої світової війни перевівся у Київський університет. Після закінчення навчання працював лікарем Ізяславської повітової лікарні. У 1920 р. А. Річинського перевели дільничним лікарем у с. Тростянець поблизу Луцька, а в квітні 1922 р. він знову дільничний, пізніше головний лікар Володимир-Волинська. Саме тут він плідно працював на культурно-просвітницькій ниві: видавав українські часописи; укладав збірки церковних співів; очолив роботу місцевої «Просвіти»; сприяв розгортанню пластового руху, боровся за Українську автокефальну українську церкву.

За активну громадську діяльність А. Річинського ув'язнювали впродовж 1922, 1925, 1935, 1939 рр. Останні два рази відбував покарання у таборі Береза-Картузька. У радянський період його заарештували і вислали у Казахстан, без права повернення в Україну. Помер 13 березня 1956 р. у Казахстані, де й похований [21, с. 65].

У 1932 р. до УЛТ вступив Василь Кархут. Народився 1905 р. у селі Марківці (нині Тисменицького району Івано-Франківської області) в сім'ї священика. Медичну освіту отримав здобував на медичному відділі Українського таємного університету, а завершив навчання 1932 р. у Львівському університеті Яна Казимира. Після завершення вищих студій залишився у Львові на дворічну лікарську практику [22]. На загальних зборах УЛТ у 1934 р. В. Кархут висловив побажання створити мандрівну бібліотеку для лікарів із провінції [23, с. 58].

В. Кархут був одним з провідних діячів «Пласту», редактором журналів «Молоде життя» і «Вогні», автором художніх творів, активним учасником ОУН. У 1934 р. переїхав на Волинь у м. Кременець, у якому розпочав приватну практику. В 1935 р. був ув'язнений в Березі-Картузькій. Після звільнення повернувся до лікарської практики у Кременці. Вдруге опинився у Березі-Картузькій у 1939 р., але зумів утекти. У 1941 р. В. Кархут повернувся до Кременця, однак за підозрою в приналежності до ОУН був заарештований і ув'язнений у в'язниці на Лонцького. Згодом, він поселився у відомого львівського лікаря Мар'яна Панчишина, очолив відділ внутрішніх хвороб в «Народній лічниці» імені Андрея Шептицького у Львові. Деякий час В. Кархут був особистим лікарем митрополита А. Шептицького, лікував вояків УПА. У 1946 р. заарештований радянською владою і засуджений на 15 років виправних робіт, а після звільнення був вдруге засуджений у 1955 р. на 8 років. У 1964 р. В. Кархут після звільнення переїхав до родини в Коломию. Помер у 1980 р., а 1991 р. його помертньо реабілітували [22].

У травні 1937 р. членом УЛТ став рівненський лікар Теодозій Сологуб. Народився у с. Малий Олексин поблизу Рівного у незаможній селянській родині. Після навчання у Рівненській українській приватній гімназії вступив до Львівського університету ім. Яна Казимира на медичний факультет. Першу медичну практику пройшов при університетській клініці, а згодом повернувся до Рівного та влаштувався на роботу в повітовий шпиталь. Т. Сологуб у Рівному відкрив приватний лікарський кабінет. Він брав активну участь у громадському житті краю, був одним із перших, хто матеріально

підтримав акцію будівництва у Рівному національного осередку – «Дому культури», який мав об'єднати всі українські організації [24].

Отже, в міжвоєнний період українські лікарі у Львові відновили діяльність УЛТ, що діяло відповідно до вимог часу. Українська громадська професійна інституція об'єднала західноукраїнських лікарів, які невтомно працювали над поліпшенням фізичного здоров'я українського населення. До складу товариства входили волинські лікарі-українці, що вдосконалювали свій професійний рівень, слідували за розвитком медичної науки та конкурували з польськими та єврейськими лікарями. Вивчення біографічних відомостей лікарів свідчить про високий рівень національної гідності та глибокого усвідомлення необхідності боротьби за свої права в Польській державі. Вивчення діяльності волинських лікарів у громадській організації, їх фахові поради щодо вдосконалення медичного обслуговування населення та системи охорони здоров'я і надалі зберігають актуальність. Потребує подальшого уточнення кількісний склад волинських лікарів та дослідження їх праці в УЛТ.

Список використаних джерел

1. Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мал. 2. Дыбковская А. История Польши с древнейших времён до наших дней / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. – Научное издательство ПВН, Варшава, 1995. – 380 с. 3. Держархів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. 30, оп. 20, спр. 339. 4. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України), ф. 503, оп. 1, спр. 87. 5. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 935. 6. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 934. 7. Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa Wołyńskiego / Pod redak. S. Witkowskiego i S. Landy. – Łuck, 1939. – 65 s. 8. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – 20832 доп. 9. Шумовський Ю. «Зруйноване гніздо» чи історія одної священницької родини на Волині: неопубліковані мемуари [Машинопис] / Ю. Шумовський. – Т. 1. – Ч. 1. – Саванна, Джорджія (США), 1983–1993. – 273 с. 10. Новий лікар – Українець // Волинська неділя (Луцьк). – 1933. – 10 грудня. – С. 11. 11. Матеріали до історії розвитку здоров'я на Україні / під ред. канд. мед. наук К. Ф. Дупленко. – К., 1957. – 383 с. 12. Пундій П. Українські лікарі. Біобібліографічний довідник. Кн. 1. Естафета поколінь національного відродження / П. Пундій; гол. ред. Я. Ганіткевич. – Львів-Чикаго, 1994. – 327 с. 13. Новинки // Лікарський вісник (Львів). – 1934. – 20 липня. – Ч. 3. – С. 106. 14. Новинки // Лікарський вісник (Львів). – 1937. – 1 червня. – Ч. 3. – С. 118. 15. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Репринт. вид. 1942 р. Ч. 1, 2-ге вид. / С. Наріжний; відп. ред. О. Купчинський, Л. Винар. – Львів-Кент-Острог, 2008. – 367 с. 16. Посмертні згадки // Лікарський вісник (Львів). – 1933. – 20 лютого. – Ч. 1. – С. 27–28. 17. Добровичська В. Рівненська українська гімназія (1923–1939 рр.): культурно-освітній феномен на тлі доби: монографія / В. Добровичська. – Рівне: ПП Дятлик М., 2016. – 224 с. 18. Добровичська В. Тернистий шлях Романа Могильницького (1902–1973 рр.): маловідомі факти з життя і діяльності / В. Добровичська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет: Зб. наук. праць. Вип. 28. – Рівне: О. Зень, 2016. – С. 60–68. 19. Звіт з діяльності кооператива «Лікарська самопоміч» // Лікарський вісник (Львів). – 1934. – 20 квітня. – Ч. 2. – С. 66–68. 20. Могильницький Р. Рецептūra чи специфіки? / Р. Могильницький // Лікарський вісник (Львів). – 1934. – 20 квітня. – С. 48–50. 21. Комар В. Громадська й культурна діяльність Арсена Річинського на Волині (за матеріалами Волинського краєзнавчого музею) / В. Комар // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкалавський і Волинь: Матер. ІХ наук. іст. – краєзн. міжн. конф. 20–23 січня 1998. – С. 64–65. 22. Василь Кархут – лікар, пластун, письменник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://medib.lviv.pro/vasil-karhut-likar-plastun-pismennik>. 23. XVIII загальні збори У. Л. Т. // Лікарський вісник. – 1934. – 20 квітня. – Ч. 2. – С. 58. 24. Виховуймо свою інтелігенцію! // Вісті «Товариства українська школа» в Рівному. – 1938. – Серпень.

Наталія Переходько

УЧАСТИЕ ВОЛЫНСКИХ ВРАЧЕЙ В УКРАИНСКОМ ВРАЧЕБНОМ ОБЩЕСТВЕ (1921–1939 ГГ.)

В статье анализируется участие украинских врачей Волынского воеводства в Украинском врачебном обществе в межвоенный период. Показано создание и деятельность профессиональных медицинских общественных организаций на Волини. Отражено положение украинских врачей в Польском государстве и раскрыто их активную деятельность в украинском медицинском обществе с целью защиты профессиональных интересов. Определены имена волынских врачей-украинцев и исследован их труд в галицком Украинском врачебном обществе. Воспроизведены биографические сведения отдельных представителей волынской украинской медицинской интеллигенции.

Ключевые слова: Польша, Волынское воеводство, Восточная Галиция, украинские врачи, Украинское врачебное общество.

Natalia Perehodko

THE PARTICIPATING OF DOCTORS FROM VOLYN IN UKRAINIAN MEDICAL ASSOCIATION (1921–1939)

The paper analyzes the participation of Ukrainian doctors from Volyn province in the Ukrainian Medical Association during the interwar period. The author presents creation and activity of professional medical non-governmental organizations in Volyn. The position of Ukrainian doctors in the Polish state is clarified and their active participation in Ukrainian Medical Association in order to protect their professional interests is described. The author also finds out the names of Ukrainian doctors from Volyn and examines their work in the Galician Ukrainian Medical Association. The biographical information of some representatives of Volyn Ukrainian Medical intellectuals is reproduced.

Key words: Poland, Volyn province, Eastern Galicia, Ukrainian doctors, Ukrainian Medical Association.

УДК 94(478)

Володимир Місько

РОЗГОРТАННЯ ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

У статті відображено політичну діяльність ліворадикального руху в процесі становлення Другої Речі Посполитої. Проаналізовано причинно-наслідкові зв'язки у взаємовідносинах польської влади і провідників комуністичної ідеології.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, ліворадикальний рух, комуністична ідеологія, польська влада, рада робітничих делегатів.

На сучасному етапі розвитку української історичної науки дослідники вдосконалюють теоретичний і методологічний рівень наукових студій, зміцнюють їх зв'язок із конкретними питаннями національного відродження, всебічно, об'єктивно і неупереджено вивчають історичне минуле. Науковцями нагромаджено значний потенціал для вивчення складних процесів соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку України і Польщі, становлення українсько-польських взаємин у міжвоєнний період. Водночас виникає потреба в неупередженому, ідеологічно незаангажованому вивченні ліворадикального руху. З огляду на це, цікавим і актуальним є вивчення розгортання ліворадикального руху в Другій Речі Посполитій.

Дослідження задекларованої проблеми має важливе практичне значення, оскільки дає можливість з'ясувати політичну позицію польських комуністичних структур під час відновлення Польської держави та простежити діахронію стосунків ліворадикального руху (як різновекторного суспільно-політичного виклику) та польської влади (як послідовної владної реакції).

Метою наукової розвідки є комплексний аналіз розгортання польських комуністичних організацій в Другій Речі Посполитій.

Основні завдання полягають у висвітленні політичної діяльності польського ліворадикального руху, описі процесу становлення Другої Речі Посполитої, зокрема концепцій розвитку відновленої Польщі.

Наукову новизну одержаних результатів вбачаємо в тому, що розвідка є одним із перших в українській історіографії дослідженням, в якому проаналізовано участь польських комуністичних структур у процесі становлення Другої Речі Посполитої та встановлено передумови, які вплинули на ставлення польської влади до провідників комуністичної ідеології в подальшому.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період відновлення Польської держави в 1918 р. та охоплюють першу половину 1920-х рр. – час становлення державності.

У статті використовуємо терміни «ліворадикальний» та «комуністичний» як контекстуальні синоніми, оскільки вони слугують релевантними характеристиками описаних політичних структур. Маємо на увазі, що усі партійні та громадські організації, які перебували під впливом комуністичної ідеології або використовувалися для ведення легальної прокомуністичної діяльності та власне комуністичні організації, логічно марковані терміном-означенням «комуністичний».

Задекларована тема досі не знайшла повного висвітлення українськими істориками. У цьому контексті варто відзначити монографії Л. Алексієвець [8; 19; 21], яка детально проаналізувала причини, котрі сприяли відродженню Польської держави. Суспільно-політичні відносини та соціально-економічне становище, що супроводжували державотворчий процес, відображено у праці Л. Зашкільняка [6].

Цікаво простежити підходи польських дослідників, зокрема Я. Паєвський [10] та Г. Яблонський [15], як представники двох історіографічних традицій – сучасної та радянської відповідно, акцентують увагу на особливостях процесу відновлення та побудови Другої Речі Посполитої. К. Грюнберг та Ч. Козловський [11] описують вплив комуністичної ідеології на динаміку розвитку польського робітничого руху. Історики Г. Зелінський [17] та А. Чубінський [13] у загальній парадигмі дослідження історії Польщі розкривають окремі аспекти суспільно-політичних відносин у Західній Україні та відображають особливості діяльності комуністичних організацій. Ч. Бжоза та А.-Л. Сова [16] детально аналізують процес становлення та утвердження Польської державності, зокрема стверджують, що намагання ліворадикалів створити центральні органи влади не мали під собою підґрунтя, оскільки вони становили меншість у радах.

Відновлення національно-державної незалежності стало завершальним етапом тривалої визвольної боротьби польського народу [1, с. 110]. Однак це був неоднозначний тривалий процес, що характеризувався декількома владними центрами та жорсткою політичною боротьбою між ними. До 14 листопада 1918 р. управління Королівством Польським фактично здійснювала Регентська рада та призначений нею уряд на чолі з Ю. Свежинським. У Кракові 31 жовтня 1918 р. владні функції перебрала на себе Польська ліквідаційна комісія під керівництвом В. Вітоса. 7 листопада 1918 р. у Любліні створено Тимчасовий народний уряд Польської Республіки, очолюваний І. Дачинським [2, с. 399]. Водночас на Познаньщині діяла Головна народна рада, в Парижі – Польський національний комітет, у Лозанні – Польська агенція [3, с. 40].

На відміну від складних внутрішньополітичних процесів, геополітичні чинники виявилися значно сприятливішими для відродження Польщі. Лідери США і Великобританії висловлювалися за створення Польської держави ще на початку 1918 р. Це знайшло відображення у 13 пункті програми миру, проголошеної В. Вільсоном 8 січня 1918 р. Окрім того, перемога більшовиків у Росії і Брестський мирний договір звільнили країни західної коаліції від зобов'язань узгоджувати із Петроградом свої ініціативи щодо польського питання [2, с. 398].

У січні 1919 р. сформовано єдиний центр державної влади у Польщі. Це стало можливим завдяки політичному компромісу Ю. Пілсудського, який спільно з урядом виконував владні повноваження у Варшаві, та Польським національним комітетом на чолі із Р. Дмовським. Останній функціонував у Парижі, був визнаний державами Антанти як представник Другої Речі Посполитої, користувався підтримкою значної кількості польського суспільства, а також заснованої на Познаньщині Головної народної ради на чолі із В. Корфанті, однак реальної влади не мав. У результаті об'єднання цих двох центрів створено новий уряд І. Падеревського, визнаний Антантаю [4, с. 229; 5, с. 4].

Після закінчення процесу централізації влади, перед керівництвом новоутвореної Речі Посполитої поставали нові завдання становлення, зміцнення та розвитку суверенної держави. Територіальні межі стали принциповим питанням для відродженої держави. Політична еліта дотримувалася двох засадничих концепцій територіального устрою. Перша, так звана «федеративна», представлена Ю. Пілсудським, визнавала право литовців, білорусів і українців на самовизначення, що в майбутньому мало привести до унії з Польщею. В основі іншої концепції, представленій Р. Дмовським, лежала ідея національно-монолітної держави з правом інкорпорації східних земель і асиміляції непольського населення [1, с. 110].

Слід зауважити, що окреслені політичні процеси відбувалися у складних соціально-економічних умовах. Події Першої світової війни і спричинені нею економічні труднощі призвели до значного незадоволення різних верств населення усіх воюючих країн. Мільйони військовополонених та емігрантів шукали засобів, щоб вижити в умовах воєнних руйнувань, безробіття, голоду і злиднів. Популярності набули гасла соціальної рівності та демократії, втратили значення приватна власність і закон. Помітного успіху серед пролетаризованих мас досягли демагоги, які обіцяли швидкий вихід із кризи, поширилися анархічні й соціалістичні ідеї [6, с. 445].

Популяризації цих ідей сприяла радикалізація польського суспільства та активна діяльність комуністичних й соціалістичних агітаторів. Водночас із Росії поверталася значна кількість військових, які вже отримали певний досвід революційних змагань [7, с. 47]. Провідниками революційної ідеології стали Польська соціалістична партія (далі – ППС-Лівиця) та Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (далі – СДКПіЛ). Перебуваючи під сильними враженнями від перемоги радянської влади, вони сподівалися на загальноєвропейську революцію та вважали, що у боротьбі за перемогу робітничої справи питання форм устрою і кордонів не є суттєвим, оскільки пролетарська революція мала розв'язати національне питання самостійно. СДКПіЛ зокрема, не бачила гострої потреби у відбудові Польської держави [8, с. 104]. Вони розраховували на революційну перебудову соціально-економічних відносин з одночасним запровадженням диктатури пролетаріату [9, с. 66].

Поширюючи у польському суспільстві більшовицькі цінності, зазначені політичні сили представляли третю, альтернативну концепцію, яка у державотворчому процесі не передбачала самовизначення та незалежність Польщі.

Дослідники дотримуються позиції, чітко сформульованої Я. Паєвским, про те, що в час утворення Польської держави теза «Для міжнародного табору соціальної революції не існує кордонів» не сприймалася свідомістю народу, зацікавленого відродженням Польщі [10, s. 41]. Український історик Л. Алексієвець стверджує, що зважаючи на панівні настрої та загальну ситуацію, комуністична революція у Польщі не могла відбутися [8, с. 109]. Закономірно, що ліворадикальні сили у польському суспільстві стали уособленням деструктивної складової у процесі державотворення Другої Речі Посполитої.

Впродовж 1918 р. ліворадикальні організації у Польщі займалися активною суспільно-політичною діяльністю та поширювали свій вплив на окремі верстви польського суспільства. Діячі СДКПіЛ очолили Комісаріат польських справ, що опікувався значною кількістю біженців, займався освітою робітників і селян [11, s. 623], налагодили співпрацю із профспілками, організували страйкові акції. Упродовж березня-квітня 1918 р. вони провели 130 зібрань і 19 масовок, розповсюдили 16 тис. відозв і близько 7,5 тис. екземплярів партійних брошур і листівок. Особливо активною була діяльність у промислових центрах Лодзі та Ченстохові [11, s. 634]. Ліворадикали намагалися прищепити революційну ідеологію польським військовим, які перебували у Росії і при поверненні на батьківщину мали стати натхненниками соціальних перетворень у польському суспільстві [12, s. 7–8].

Як бачимо, послідовники комуністичної ідеології формували сприятливий ґрунт для майбутніх революційних соціальних змін. Основну увагу вони концентрували на польському пролетаріаті, проте у 1918 р. він був нечисленним та розпорошеним. Водночас позиції ліворадикалів послаблював факт відсутності авторитетних діячів, які в той час були активними учасниками революційних подій у Росії (Ф. Дзержинський, Б. Весоловський, С. Бобінський і ін.) та Німеччині (Р. Люксембург, Ю. Мархлевський та ін.) [13, s. 27].

Окрім того, у середовищі польського ліворадикального руху існували розбіжності. СДКПіЛ розраховувала, що міжнародна революція врегулює польське питання, і виступала проти гасла ППС-Лівиці про максимальне державне самовизначення польських земель. Хоча воно і не передбачало незалежності Польщі як найближчої перспективи. Така позиція обмежувала популярність обох партій серед польського населення, яке прагнуло незалежності [11, s. 637].

Зазначимо, що ще навесні 1918 р. ліворадикали позиціонувалися у польському суспільстві як антидержавна політична сила, покликана через Комісаріат польських справ створити на етнографічних польських територіях більшовицький «Привіслянський» край. Тогочасна польська преса поширювала інформацію про те, що діяльність Комісаріату і більшовицького уряду призведе до знищення польської державності [14, s. 2–4].

Агітація ліворадикального руху була доволі потужною на території Королівства Польського. Вона зводилася до необхідності впровадження революційної диктатури і поборення будь-яких проявів демократії та особистої свободи [3, s. 40–41]. Агітатори розповідали про труднощі та успіхи молодой радянської влади в Росії, підкреслювали її міжнародне значення. Головна управа СДКПіЛ видала відозву: «Нечувані блискавичні відомості надходять до нас із Росії. В Петербургу переміг робітничий клас! Буржуазійний уряд повалений, диктатура пролетаріату стала фактом!» [11, s. 632–633]. Звернення, відозви, листівки, видані СДКПіЛ і ППС-Лівицею, розповідали про активну участь польських робітників у Жовтневій революції, закликали до міжнародної єдності та солідарності робітничого класу для продовження революційних звершень у Польщі [11, s. 632–633].

Широкомасштабна агітаційна діяльність у сукупності з соціально-економічними та політичними умовами на початку листопада 1918 р. активізувала робітничий рух, особливо на колишній підросійській території [8, с. 108]. 5 листопада 1918 р. у Любліні за ініціативи СДКПіЛ виникла перша Рада робітничих і солдатських депутатів [13, s. 27].

У перших днях листопада 1918 р. комітет ППС-Лівиці у Заглемб'ю закликав робітників створювати Ради робітничих делегатів (далі – РРД) і воєнізовані загони червоної гвардії [11, с. 638]. 2 листопада 1918 р. робітники приступили до роззброєння німецьких частин, використовуючи їхню зброю для власних військових формувань. 8 листопада 1918 р. розпочала роботу РРД у Заглемб'ю [15, s. 184].

За ініціативи ППС-Лівиці утворено Любельську РРД, організовано численні робітничі віче і походи в Заглемб'ю, Любліні і Варшаві. Лідери ППС-Лівиці і СДКПіЛ очолювали робітничі страйки, спонукали їх перебирати до своїх рук владу на місцях через Ради робітничо-селянських, військових делегатів [11, s. 638].

Резолюції РРД засвідчували зародження пролетарської влади в Польщі [15, s. 184–185]. Утворення таких колективних органів, які намагалися перебрати на себе владні функції місцевого самоврядування і контролювали окремі місцевості, становили небезпеку для Польської держави, оскільки своїм існуванням і діяльністю перешкоджали утвердженню центральної влади [7, s. 48]. Формування власних військових загонів зміцнювало позиції РРД на місцях і водночас посилювало небезпеку для процесу державотворення.

Більше ста міст і робітничих центрів були охоплені РРД. На 51 місто чисельністю понад 10 тис. мешканців у 37 були РРД [15, s. 181]. За аналогією із більшовицькими, РРД Польського Королівства мали уособлювати органи державної влади. Однак досягти виконання ними владних функцій у більшості випадків не вдавалося. Окрім того, РРД мали локальний, перехідний характер і переважали у них соціалісти, які в такий спосіб намагалися впливати на формування центрального уряду [16, s. 21].

Польський історик Г. Яблонський зауважує, що процес становлення РРД мав значний розмах. Мережа рад, утворених у короткі терміни, свідчить про те, що умови для їх виникнення були сприятливими, а сама ідея – прийнятною для робітничого середовища і в цьому, без сумніву, значна заслуга СДКПІЛ і ППС-Лівиці [15, s. 181].

На нашу думку, з утворенням РРД завершився період теоретичної агітаційної діяльності ліворадикального руху з підготовки сприятливого середовища для реалізації комуністичних постулатів у Королівстві Польському. Одночасно вони ознаменували початок жорсткої політичної боротьби ліворадикалів за владу та проведення соціальної революції у Польщі. Незважаючи на слабкість і неоднорідність РРД, вони були основою для утвердження нового державного устрою, що передбачав встановлення диктатури пролетаріату без відродження незалежної Польщі.

СДКПІЛ стверджувала, що «гасло незалежної Польщі є віссю, навколо якої фокусуються реакційні сили, ворожі до працюючих мас», тому намагалася усіма способами загострити ситуацію в польському суспільстві та спровокувати вибух громадянської війни [7, s. 48]. Переслідуючи цю мету, ліворадикали зосередилися на організаціях робітничих страйків, що пройшли у різних місцевостях із вимогами розподілу поміщицької землі, передачі влади радам і запровадження диктатури пролетаріату [13, s. 27–28]. Упродовж 11–28 листопада 1918 р. тривали широкомасштабні робітничі страйки в Дуброві Горнічней, Сосновцу, Заглемб'ю, Варшаві [15, s. 190]. Робітничими заворушеннями були охоплені невеликі містечка і села, як-от: Замостя і Козлів Плоцького повіту [17, s. 67].

Прем'єр-міністр Є. Морачевський стверджував, що в той час на порядку денному постало питання про захоплення варшавськими робітниками фабрик і заводів, усунення керівництва і запровадження власного урядування. Комітети РРД Сосновицького і Домбровського округів вимагали передати функції охорони правопорядку промислових міст у руки робітничих представників [17, s. 60].

6 листопада 1918 р. у Тарнобжезі відбулося 30-тисячне селянське віче, яке усунуло чинну владу, ухвалило рішення про передачу селянам лісів та земель, проголосило створення власного комітету на чолі із Т. Домбалем, який декілька тижнів контролював низку повітів [13, s. 27–28].

Схожі на так звану «Селянську Тарнобжезьку республіку» прояви дещо меншого розмаху і значущості зафіксовано в інших регіонах Польщі. Сільськогосподарські робітники організували страйки у багатьох повітах із вимогою збільшення платні, покращення умов проживання, скорочення робочого дня, запровадження медичного обслуговування, безкоштовної освіти. Траплялися випадки безконтрольної вирубки державних і приватних лісів під виглядом поділу землі спільної власності [17, s. 65–66].

Слід зауважити, що польський робітничий рух знаходився під впливом ліворадикальної ідеології, за прикладом радянської Росії вимагав розподілу поміщицької землі, націоналізації фабрик, заводів, банків тощо, зміни форм державного устрою шляхом запровадження диктатури пролетаріату [13, s. 45].

Ліворадикали критикували спроби опонентів відродити незалежну Польську державу. Так, 11 листопада 1918 р. СДКПІЛ видала відозву, в якій піддала критиці маніфест Регентської ради від 7 жовтня поточного року про формування засад незалежності Польщі [7, s. 43–44]. Комітет Люблінської СДКПІЛ виступав проти Тимчасового уряду Польської Республіки в Любліні. Відозва СДКПІЛ у Заглемб'ю від 11 листопада 1918 р. критикувала утворення нового польського уряду, закликала активно формувати РРД і за їх посередництвом – робітничий уряд замість чинного [8, s. 108].

ППС-Лівиця зайняла позицію ігнорування «народних урядів». На засіданні Варшавської РРД від 16 листопада 1918 р. С. Круліковський заявляв, що слід очікувати диктатури буржуазії або диктатури пролетаріату. Тому робітники мали визнавати тільки власний уряд, створений через РРД [11, s. 639].

З огляду на необхідність координації діяльності на шляху боротьби за владу та реалізацію ідеї соціальної революції, польські ліворадикали, представлені СДКПіЛ і ППС-Лівицею, 16 листопада 1918 р. створили Міжпартійну раду [15, с. 182]. 16 грудня 1918 р. проведено спільний з'їзд, на якому проголошено створення Комуністичної робітничої партії Польщі (далі – КРПП) [18, с. 273].

У своїх перших резолюціях КРПП стверджувала, що утворення народного уряду в Польщі є побічним результатом революції в сусідніх країнах, прикриває панування буржуазії і стримує вибух революції у Польщі. Свою діяльність КРПП скеровувала на перехід влади до рук пролетаріату через РРД [13, с. 46].

Засаднича концепція діяльності КРПП відкидала політичні питання на кшталт автономії, самовизначення, оскільки для міжнародного революційного табору питання кордонів не було суттєвим. Водночас серед першочергових завдань був захист інтересів міжнародного пролетаріату, усунення конфліктів у суспільстві на мовному чи національному ґрунті [7, с. 58].

У політичній платформі, ухваленій на об'єднавчому з'їзді, зазначалося, що «Польща, як і інші країни вмираючого капіталістичного світу, входить у час соціальної революції. Зруйнована внаслідок війни та грабіжницького господарювання панівного класу економіка має бути наново збудована на засадах спільної власності засобів виробництва та землі» [11, с. 641]. КРПП вважала, що для підняття Польщі з руїни необхідно знищити буржуазію, відсторонити її від впливу на суспільне життя, а владу передати до рук пролетаріату міст і сіл через РРД [11, с. 641].

Важливим чинником у становленні Польщі і легітимізації влади мали стати вибори до законодавчого сейму. 28 листопада 1918 р. опубліковано «Декрет про виборчий закон» і призначено вибори та розгорнуто широку агіткампанію за участь поляків у виборах [19, с. 96; 20, с. 4].

Комуністи бойкотували вибори, вбачаючи у них спробу буржуазії і поміщиків відволікти маси від революційної боротьби [21, с. 100–101]. Вони вважали, що необхідно опиратися на РРД у побудові державного устрою та вертикалі влади, а не давати у революційний час право голосу усім прошаркам польського суспільства, закликали робітників бойкотувати вибори і боротися за диктатуру пролетаріату [15, с. 242].

26 січня 1919 р. відбулися вибори до законодавчого сейму, які завершували перший етап становлення незалежності відродженої Польщі як демократичної держави [21, с. 100–101]. Комуністи не були представлені у польському парламенті, водночас їх діяльність кваліфікувалася як незаконна [6, с. 449].

Січневі вибори чітко окреслили перспективи відновлення незалежності Польщі і надали легітимності головним державним органам влади. У цих умовах польські комуністи зосередилися на РРД і упродовж першої половини 1919 р. намагалися протиставляти їх чинній владі.

На противагу парламентській демократії, КРПП висувала провокаційне гасло створення Польської республіки Рад робітничих депутатів міста й села [21, с. 147]. На практиці це означало повалення Польської держави і побудову Польської республіки рад [22, с. 49]. З цією метою організовано декілька нарад за участю представників найбільших РРД і проведено підготовку до загальнодержавного з'їзду [17, с. 82]. Однак навіть у цьому питанні ліворадикали не знаходили підтримки серед інших політичних партій, які, до речі, чисельно переважали в РРД. «Іншопартійці» обережно ставилися до цієї ініціативи і вимагали від своїх делегатів не брати участі у жодних зібраннях без відповідного рішення керівних партійних органів [9, с. 3; 23, с. 4].

У відповідь на спроби комуністів зреалізувати владу Рад, польська влада заборонила діяльність РРД, функції захисту соціальних прав робітників перейшли до профспілок. З цим категорично не погоджувалася КРПП і продовжувала провокувати робітників на страйки і демонстрації [6, с. 450]. Однак Головна рада Національної робітничої профспілки закликала робітників «не підтримувати кримінальні, зрадницькі намагання комуністів організувати загальнонаціональний страйк, скерований на порушення суспільного устрою, повалення державності та перехід польського народу в московсько-пруську неволю» [24, с. 2].

Заборона діяльності РРД позбавила ліворадикальний рух можливості запровадити владу Рад і диктатуру пролетаріату практично. Діяльність комуністів із середини 1919 р. перейшла у площину теоретичної популяризації здобутків революції в Росії і протиставлення чинній польській владі.

Зауважимо, що діяльність польських ліворадикалів все ж таки спровокувала у робітничому середовищі дискусію щодо концепцій державного устрою: альтернативою виступала диктатура пролетаріату із визначальною роллю робітників [25, с. 1–2]. Прагнучи дестабілізувати ситуацію у польському суспільстві, комуністи продовжували спонукати робітників до загальнодержавного страйку [26, с. 4], проводили підпільну агітаційну роботу серед військових [27, с. 4].

У квітні 1919 р. лідери ліворадикального руху закликали шльонських робітників не конфліктувати із чеськими військами, не чинити спротиву захопленню краю, а виявляти

солідарність та інтернаціональну єдність із чеськими робітниками й разом домагатися соціальних перетворень [28, s. 1].

У брошурі під назвою «Чи Польща справді вільна і незалежна?» КРПП стверджувала, що Польща не була вільною, оскільки народ знаходився у неволі поміщиків і фабрикантів. Комуністи зазначали, що теж хочуть великої Польщі, тільки іншої, у якій пануватиме справедливість, житиме вільний робітничий народ, земля і засоби виробництва знаходитимуться у спільній власності. В іншому виданні комуністи виступали проти рішень міжнародної мирної конференції про утворення Польщі [15, s. 238–239].

Польських ліворадикалів, зважаючи на програмні завдання, вважали у Польщі антинаціональною російською агентурою [7, s. 58]. У польській пресі з'являлися матеріали, покликані ідентифікувати комунізм як власне російське явище [29, s. 3]. Ю. Пілсудський в одному із інтерв'ю стверджував, що більшовизм був чисто російською «хворобою» і не приживався в інших місцевостях, у тому числі в Польщі [29, s. 1].

Польські партії соціалістичного спрямування через власні друковані органи позиціонували ліворадикальний рух як дестабілізуючу політичну силу, яка прагнула комуністичної федерації із Росією. Для досягнення цієї мети вони штучно загострювали ситуацію і домагалися кривавих соціалістичних перетворень у польському суспільстві [30, s. 2]. Критикували також прагнення польських комуністів досягти диктатури пролетаріату на противагу незалежності Польщі [31, s. 7–8].

У квітні 1919 р. відбулася резонансна подія: військові заарештували близько 80 осіб під час проведення таємного комуністичного зібрання. Спеціальний суд у Пінську засудив 33 із них до страти, яку не зволікаючи виконали. Єврейські газети у Варшаві повідомляли про це з сумом, оскільки переважна більшість розстріляних належали до єврейської національності. На перших сторінках цих видань публікували перелік жертв у Пінську, а в усіх синагогах пройшли жалобні молебні за загиблими. Водночас польська преса скептично описувала ці події, підкреслюючи, що у Польщі немає місця для більшовизму [32, s. 4–5].

Очевидно, у ліворадикальному русі була відсутня чітка, домінуюча польська національна складова. Для польського суспільства він ототожнювався із його провідниками – неполяками, і, відповідно, сприймався як носій чужинської, ворожої ідеології, що заперечувала їхнє прагнення до незалежності Польщі. З огляду на це, польська влада закономірно декларувала необхідність захищатися усіма можливими засобами від більшовизму як нової форми імперіалізму [33, s. 3]. У березні-квітні 1919 р. польська поліція провела масові арешти представників ліворадикального руху у Кракові та Варшаві, конфіскувала значну кількість коштів та агітаційної літератури із закликами до робітників оголосити загальний страйк протесту проти милітаризації й військового призову [34, s. 4–5; 32, s. 4–5].

Варто відзначити, що окрім жорсткої внутрішньої політичної боротьби, складних соціально-економічних умов, становлення Польщі упродовж 1918–1921 рр. супроводжувалося шістьма одночасними військовими конфліктами. Серед них найнебезпечнішим для Польської держави була польсько-радянська війна. Як стверджує Н. Дейвіс, «тільки вона одна загрожувала існуванню республіки» [35, s. 740]. Очевидно, війна Польщі з ідеологічним суперником посилила антагонізм щодо ліворадикального руху, скерованого на заклики робітників і солдатів розгортати революційну боротьбу, допомагати радянській Росії і Україні, спонукаючи тим самим до повалення чинного уряду та встановлення Польської Республіки Рад [36, s. 75].

Отже, ліворадикальні структури проводили агресивну політичну діяльність, скеровану на утвердження нового державного устрою та суспільного порядку без самовизначення Польщі. Поряд із пропагуванням комуністичних цінностей, популяризації здобутків революції в Росії, провідники польського ліворадикального руху активно формували Ради робітничо-селянських, військових делегатів та позиціонували їх як альтернативні органам державної влади.

Натомість польська політична еліта і більшість суспільства прагнули якнайшвидшого відновлення державності. Враховуючи це, офіційна польська влада виробила однозначну державну політику щодо комуністичних організацій, яка передбачала застосування заходів примусу до всіх лідерів, послідовників та прихильників ворожої, антидержавної ідеології. Тож комуністи в Польщі опинились у напівлегальному становищі. З огляду на це перспективу подальших досліджень становить підпільна політична діяльність комуністичних структур.

Список використаних джерел

1. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Г. Дильонгова; [Пер. з пол. М. Кірсенка]. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.
2. Тымовский М. История Польши / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер; [Ред.: Л.Е. Гвозд, В.Н. Ковалев; Пер. с пол.]. – М.: Весь Мир, 2004. – 544 с.
3. Topolski J. Polska XX wieku / J. Topolski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. – 252 с.
4. Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын; [Под ред. А. Сухени-Грабовской,

Э. Круля]. – Варшава: Научн. изд-во ПВН, 1995. – 382 с. 5. Gabinet Paderewskiego w Polsce // Robotnik Śląski. – 17 stycznia 1919. – S. 4. 6. Зашкільняк, Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – 752 с. 7. Roszkowski W. Najnowsza historia Polski 1914–1945 / W. Roszkowski. – Warszawa: Świat Książki, 2003. – 688 s. 8. Алексієвць Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. Алексієвць. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 9. Tymowski M. Historia Polski / M. Tymowski, J. Kieniewicz, J. Holzer. – Warszawa: Editions spotkania, 1991. – 399 s. 10. Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926 / J. Pajewski. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s. 11. Grünberg K., Kozłowski C. Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1918. Węzłowe zagadnienia / K. Grünberg, C. Kozłowski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1962. – 696 s. 12. Bondy W. Czy powracający z Rosji wojskowi Polacy będą pionierami rewolucji w Polsce? / W. Bondy // Wiadomości Polskie. – 27 stycznia 1918. – S. 7–8. 13. Czubinski A. Najnowsze dzieje Polski. 1914–1983 / A. Czubinski. – Warszawa: PWN, 1987. – 462 s. 14. Polskibolszewizm // Wiadomości Polskie. – 1918. – 31 marca. – S. 2–4. 15. Jabłonski H. Narodziny drugiej Rzeczypospolitej (1918–1919) / H. Jabłonski. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1962. – 312 s. 16. Brzoza C. Historia Polski 1918–1945 / C. Brzoza, A. Sowa. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2009. – 754 s. 17. Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939 / H. Zieliński. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład narodowy imienia Ossolinskich, 1983. – 427 s. 18. История Польши / А. Л. Погодин; История государственного и общественного строя Польши / С.Кутшеба; Польских роника / С.Шумов, А. Андреев. – М.: Монолит-Евролинц-Традиция, 2002. – 308 с. 19. Алексієвць Л.М. Новітня історія Польщі: Навч. посібник для вузів / Л. М. Алексієвць; [За ред. Ю.М. Алексєєва]. – К.: Астон, 2002. – 320 с. 20. Wybory do warszawskiej konstituanty // Nowy czas. – 15 grudnia 1918. – S. 4. 21. Алексієвць Л.М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939 / Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с. 22. Grünberg K., Serczyk J. Droga do rozbioru Polski 1918–1939. Nowe ustalenia / K. Grünberg, J. Serczyk. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. – 264 s. 23. Uchwała Komitetu Wykonawczego P. P. S. D. // Robotnik Śląski. – 7 marca 1919. – S. 3. 24. Narodowi robotnicy przeciw knowaniom komunistów // Dziennik Cieszyński. – 13 lutego 1920. – S. 2. 25. Nowa era // Robotnik Śląski. – 8 lutego 1919. – S. 1–2. 26. Przeciw wichrzeń komunistów // Robotnik Śląski. – 14 marca 1919. – S. 4. 27. Bolszewicy w polskim wojsku // Nowy czas. – 31 sierpnia 1919. – S. 4. 28. Sami siebie nie widzą // Robotnik Śląski. – 23 kwietnia 1919. – S. 1. 29. Naczelnik państwa o Niemcach i bolszewikach // Dziennik Cieszyński. – 25 października 1919. – S. 1. 30. My a komuniści // Robotnik Śląski. – 28 marca 1919. – S. 2. 31. Katański S. Kooperacya a młodzież / S. Katański // Oświata. – 15 kwietnia 1919. – S. 7–8. 32. Zajęcia w Pińsku // Nowy czas. – 20 kwietnia 1919. – S. 4–5. 33. Piłsudski a bolszewizm // Robotnik Śląski. – 23 kwietnia 1919. – S. 3. 34. Aresztowanie bolszewików w Krakowie // Nowy czas. – 30 marca 1919. – S. 4–5. 35. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Н. Дейвіс; [пер. з англ. П. Тарашук]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с. 36. Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі, 1917–1939 / відп. ред. П. П. Челак. – Львів: Вища школа, 1979. – 300 с.

Владимир Мисько

РАЗВЕРТЫВАНИЕ ЛЕВОРАДИКАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ВО ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

В статье отражена политическая деятельность леворадикального движения в процессе становления Второй Речи Посполитой. Проанализирована причинно-следственная связь взаимоотношений польской власти к последователям коммунистической идеологии.

Ключевые слова: Вторая Речь Посполитая, леворадикальное движение, коммунистическая идеология, польские власти, совет рабочих делегатов.

Volodymyr Misko

DEPLOYMENT OF MOTION RADICAL LEFT IN THE SECOND POLISH REPUBLIC

The article reflects the political activities of radical left movement in the process of formation of the Second Polish Republic. It analyzed the causal link of the Polish power relationship to the followers of the communist ideology.

Key words: Second Polish Republic, left-radical movement, the communist ideology, the Polish authorities, the workers' delegates Council.

УДК: 94(477)(282.281.5)(063) «1945»

Олена Кульчицька

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ У РОБОТІ КОНФЕРЕНЦІЇ У САН-ФРАНЦИСКО 1945 р.

У статті розглянута діяльність представників УРСР під час конференції у 1945 р. Показано долучення української делегації до створення статуту ООН. Вказана специфіка української делегації та її роль у розвитку української дипломатії.

Ключові слова: Сан-Франциско, українська делегація, ООН, УРСР, статут.

Сучасні геополітичні виклики усе частіше спонукають українську дипломатію до ефективних пошуків ведення перемовин та прийняття рішень. З огляду на таку ситуацію, доцільним залишається звернення до позитивного історичного досвіду дипломатії, прикладом якого виступає конференція в Сан-Франциско, що відбувалась упродовж 25 квітня – 26 червня 1945 р.

Науково та ґрунтовно підійшли до оцінки цієї конференції такі вітчизняні науковці, як, С. Віднянський [1], Л. Чекаленко [2]. Закордонні дослідники Ж. Б. Дюрозель [3], Х. Хетт [4] та В. Ізраєлян [5], які побіжно розглянули факт створення міжнародної організації на цій конференції, але залишили іншим дослідникам поле для розширення наукових пошуків у висвітленні цієї проблеми.

Метою публікації став аналіз діяльності української делегації на конференції в Сан-Франциско 1945 р.

Автором поставлені такі завдання: охарактеризувати участь української делегації в конференції в Сан-Франциско та визначити результативність її роботи .

Рішення про запрошення делегації УРСР на конференцію зі створення ООН прийнято ще на Ялтинській конференції 1945 р. Після цього апарат Наркомату закордонних справ УРСР розпочав копітку підготовчу роботу зі збору необхідних матеріалів, складання довідок, меморандуму, звернення до учасників конференції. Своєчасно були підготовлені усі необхідні матеріали і сформована делегація, але вона нікуди з Києва не виїжджала до отримання офіційного запрошення від керівництва конференції. Меморандум і звернення уряду УРСР до учасників конференції на англійській та російській мовах були своєчасно надіслані та роздані всім учасникам конференції і пресі. Однак на міжнародному рівні не визначена ситуація щодо участі делегації УРСР зберігалася майже до початку конференції, тобто до 25 квітня 1945 р. Отже, питання членства України в ООН остаточно було вирішено на установчій конференції у Сан-Франциско.

1 травня 1945 р. Генеральний секретар конференції Алжер Хісс надіслав наркому закордонних справ УРСР запрошення на конференцію. Вранці цього ж дня представники УРСР терміново вилетіли спецрейсом із Києва через Москву, Новосибірськ, Якутськ, Фербенкс – до Сан-Франциска [6, арк. 9].

До міста проведення конференції українські делегати прибули 6 травня 1945 р. об 11 год. за місцевим часом у такому складі: Д. Мануїльський (голова), академік О. Палладін, професор В. Бондарчук, заступник голови РНК і Народного комісара закордонних справ УРСР І. Сенін та професори: учений секретар АН УРСР – П. Погребняк та віце-президент АН УРСР, директор Інституту історії України АН УРСР – М. Петровський [7].

Усі пленарні засідання конференції проходили в опері «Хауз». У залі розміщувалося приблизно 3,5 тис. осіб. Комісії, комітети, Генеральний Секретаріат, представники агентств працювали у будинку ветеранів. Там до міжнародної конференції знаходився музей мистецтв, а на час її проведення експонати музею були вивезені. Потрапити до приміщень, де тривала безпосередня робота делегатів можна було лише за спеціальним пропуском та значком члена делегації, а також на спеціальних автомобілях, що свідчило про ретельну підготовку господарів конференції, які подбали про заходи безпеки делегатів конференції. Усі делегації розміщувалися в 13 кращих готелях м. Сан-Франциско. На вулицях міста, в кіно, готелях можна було побачити представників 50 націй світу. У центрі міста та на великих площах майоріли прапори країн-учасників конференції. На належному рівні організовано забезпечення делегації інформаційними матеріалами, необхідними для роботи в комісіях і комітетах, а також телефонний, телеграфний та поштовий зв'язок. Дорослі, підлітки та діти проявляли інтерес до української делегації, брали у них автографи. Особливою популярністю користувався їх голова – Д. Мануїльський [8, арк. 77].

На конференції розглядалися різні процедурні та організаційні питання. Проте одним з головних завдань міжнародного зібрання стало затвердження статуту ООН. До його розробки долучилися й делегати УРСР.

7 травня 1945 р. розпочалась робота з розгляду пропозицій і поправок основного документу ООН. Українські делегати були представлені в усіх комітетах і комісіях. Проте їм доводилося замінювати один одного, оскільки делегація не була багаточисленною. Зокрема, О. Палладін працював у першому та другому комітетах першої комісії. Там розроблялися статті статуту, які мали визначити склад і загальні положення Генеральної Асамблеї ООН. М. Петровський брав участь в роботі другого і третього комітетів другої комісії, де розглядалися питання економічної і соціальної співпраці країн та повноваження й обов'язки Генеральної Асамблеї. В. Бондарчук призначений у перший і четвертий комітети другої комісії. Там працювали над структурою та процедурою органів ООН, а також розглядали питання системи опіки.

Основна участь І. Сеніна зосереджувалася на роботі в другому та третьому комітетах третьої комісії, тобто на заходах із підтримання міжнародного миру і безпеки, враховуючи ті, що спрямовувалися на попередження і придушення агресії. Усі ці питання лежали в площині компетенції Ради Безпеки. П. Погребняк працював у першому та другому комітетах четвертої комісії, де працювали над проектом статуту міжнародного суду [9, арк. 31–31].

Певною мірою представники української делегації проявили свою причетність до відстоювання назви міжнародної організації. Так, 7 червня 1945 р. на засіданні першого комітету першої комісії, академік О. Палладін, виступаючи від імені української делегації, підтримав делегацію США та заявив, що назву «Організація Об'єднаних Націй» дав президент США Франклін Делано Рузвельт, який доклав значних зусиль для об'єднання волелюбних націй і підготовки цієї конференції зі створенню міжнародної організації для забезпечення мирного співіснування держав.

Незадовго до конференції в Сан-Франциско, американський президент помер, але захід вирішили не скасовувати. На думку українського представника, прийнявши цю назву, конференція вшанувала б пам'ять президента США й віддала б належне його заслугам [10, с. 99].

Промовистий виступ О. Палладіна, переконав делегатів, які пропонували інші назви, зняти свої пропозиції. Таким чином, за основу прийнято назву – Організація Об'єднаних Націй. Цього ж дня, Д. Мануїльський, як голова першого комітету першої комісії ООН, заявив представникам преси, що очолюваний ним комітет одностайно, під оплески учасників конференції прийняв офіційну назву міжнародної організації – «Об'єднані Нації». У пресі згодом повідомлялося, що назва організації прийнята з особливою урочистістю, оскільки при голосуванні усі присутні встали [11, арк. 11].

Наголосимо, що до розробки та вдосконалення статуту ООН певних зусиль доклали й представники української делегації. Наприклад, у першому комітеті, який провів 17 засідань, обговорювали преамбулу, I-й розділ (завдання організації) та II-й розділ (принципи). Очолював цей комітет голова української делегації Д. Мануїльський. Отже, він не тільки керував роботою комітету, а й доклав зусиль до внесення цінних положень до статуту, слова якого стали доленосними для усієї міжнародної спільноти [12, арк. 7].

Безпосереднє відношення до розробки статуту мав і О. Палладін, який брав участь у двох засіданнях першої комісії, 14 та 15 червня 1945 р, де обговорювалася доповідь першого комітету та були прийняті преамбула, I-й та II-й розділи головного документу ООН, окрім параграфу 8. Він також взяв активну участь у роботі другого комітету, який розробляв розділ III-й (членство), розділ IV-й (основні органи), розділ X-й (Секретаріат) і розділ XI-й (поправки).

Гострі дискусії розгорнулися навколо питань щодо членства в ООН та процедури виходу з цієї міжнародної організації. Значний інтерес делегація України виявила й до розділу III-ого проекту Думбартон-Оксу, в якому положення про склад членів ООН обмежувалося лише вказівкою, що «членами Організації можуть бути всі миролюбні держави».

При обговоренні цього розділу, перший комітет першої комісії підготував новий текст, який передбачав, що початковими членами ООН є ті держави-учасниці конференції в Сан-Франциско, які ратифікують статут. Новими членами можуть стати миролюбні держави, які візьмуть на себе зобов'язання статуту і будуть здатні їх виконувати. Такий текст був погоджений в першій комісії, причому за пропозицією мексиканського делегата і при підтримці представника України схвалено таку пояснювальну фразу щодо прийняття нових членів: «Стаття 2 розділу III не може застосовуватися до держав, режим яких встановлено за допомогою збройних сил тих країн, які вели війну проти Об'єднаних Націй, до того часу, поки цей режим залишається при владі» [13, с. 114].

Дискусія, що тривала серед делегатів 21 травня 1945 р. щодо питання про вихід із організації, також засвідчувала розбіжність думок членів ООН. Наприклад, Бельгія вважала припустимим такий вихід. США не виключали такої можливості, а Великобританія вважала такий вихід не можливим. Її підтримували Нідерланди, Норвегія, Уругвай та інші країни. Представник СРСР С. Царапкін наполягав на виключенні з організації злісних порушників її принципів. У цьому питанні О. Палладін підтримував думку радянського делегата. Однак пропозицію щодо збереження пункту про виключення зі складу організації відхилено, оскільки вона не набрала 2/3 голосів [14, арк. 10].

Значну дискусію серед делегатів конференції викликало питання про рівноправ'я чоловіків і жінок на посадах в усіх органах Об'єднаних Націй. О. Палладін наполягав на необхідності його обговорення та внесення особливим пунктом до статуту ООН. Тому й виступив з промовою від імені делегації УРСР на засіданні другого комітету першої комісії 16 травня 1945 р. Для розгляду цього питання створено спеціальний підкомітет. Проте пропозиції, внесені під час його роботи до тексту статуту ООН, не давали чіткої відповіді на питання: чи можуть жінки працювати на будь-якій посаді в роботі всіх органів ООН, чи тільки в секретаріаті [15, с.40–41].

Враховуючи цю ситуацію, 5 червня 1945 р. О. Палладін наголосив, що делегація УРСР вважає за необхідне внести до статуту особливим пунктом пропозицію про рівну можливість для чоловіків і жінок займати посади як в керівних, так і в інших органах ООН. Питання поставлено на голосування та передано до редакційної комісії, а згодом до особливої комісії юристів. Отже, українська пропозиція була прийнята, і повністю, без змін, увійшла до статуту ООН, як стаття 8 третього розділу [16, арк.70].

Зазначимо, що під час розгляду окремих положень статуту, українські представники часто поділяли або підтримували погляди представників СРСР, однак були випадки, коли під час голосування їх думки розходила з офіційним поглядом радянської делегації. Чітку позицію щодо засудження агресії від імені української делегації зайняв І. Сенін. Працюючи у третьому комітеті третьої комісії, він, всупереч думкам представника союзницької делегації, підтримав пропозиції делегата Південної Африки, які ґрунтувалися на тому, що держава, яка винна в агресивних діях, після урегулювання конфлікту, повинна відшкодувати збитки, нанесені її діями державі, що постраждала від агресії [17, арк. 69]. Важливість відповідальності держави, винної у розв'язанні агресії у відношенні до будь-якої іншої, важко переоцінити. Оскільки, навіть, в сучасних умовах, ця проблема звучить надзвичайно актуально.

В умовах тотального контролю партійної номенклатури такий крок українського делегата виглядав сміливо та виправдано, адже демонстрував власну позицію українського представника. Свою активність українські делегати проявили й під час засідань інших комітетів. Так, М. Петровський, на засіданні третього комітету другої комісії ініціював внесення до статуту положення про право на працю. Виступаючи українською мовою з трибуни високого зібрання у Сан-Франциско 14 травня 1945 р., М. Петровський запропонував до розділу IX, першого параграфу внести чітку і зрозумілу тезу про гарантію для всіх трудящих права на працю. Новозеландці запропонували замінити слова «право на працю» словосполученням «цілковитої зайнятості». Українська делегація погодилася з таким корегуванням і поправка із незначними змінами увійшла до ст. 55 статуту ООН [18, арк. 128].

У ході роботи четвертої комісії розроблено новий статут Міжнародного Суду. Від імені делегації УРСР у першому комітеті цієї комісії з підтримкою пропозиції про вибір суддів Радою Безпеки ООН виступав П. Погребняк [19, арк. 19].

Робота в комітетах і комісіях була нелегкою. Окремі експерти, навіть, виказували свої сумніви щодо успішного завершення конференції та прийняття статуту ООН. Проте діловий підхід до справи та дипломатична гнучкість делегатів конференції спрацювали на потрібний результат. Церемонія підписання статуту ООН, офіційно схвалена пленарним засіданням конференції, розпочалася ранком 26 червня 1945 р. в будинку ветеранів. У ній взяли участь і представники УРСР. Делегати підписували дві книги: одну, що містила тексти статуту ООН і статуту Міжнародного Суду, і другу, що містила документ щодо створення підготовчої комісії. Обидва документи надрукували п'ятьма офіційними мовами – англійською, французькою, російською, китайською та іспанською. Під літерою «П», залишили місце для підпису Польщі. А під рядком «За Українську Радянську Соціалістичну Республіку» свої підписи поставили голова української делегації – Д. Мануїльський, І. Сенін, О. Палладін та М. Петровський [20, арк. 113 зв.].

Окрім того, українська делегація провела значну роботу щодо налагодження взаємозв'язків із вченими, діловими колами та журналістами США та представниками діаспори. Зокрема, академік О. Палладін поспілкувався із вченими біохіміками Стенфордського та Каліфорнійського університетів, де виступив з науковими доповідями. І. Сенін ознайомився із технологією виробництва підприємств шкіряної, гумової та будівельної промисловості міста. П. Погребняк відвідав наукову сільськогосподарську станцію Америки поблизу Лос-Анджелеса. Член-кореспондент АН УРСР М. Петровський завітав до Каліфорнійського університету і поспілкувався із відомим професором історії І. Кернером. Там він виступив з доповіддю про науково-дослідну розробку історії України на зборах товариства радянсько-американської дружби. В. Бондарчук налагодив зв'язки із геологічним управлінням Каліфорнії, а також ознайомився із науково-дослідною роботою геолого-нафтових інститутів [21, арк. 48–50].

Делегати-вчені О. Палладін, М. Петровський, П. Погребняк і В. Бондарчук за дорученням Українського товариства культурного зв'язку із закордоном (далі – УТКЗіЗ) офіційно налагодили

зв'язки із Американсько-руським інститутом (далі – API) Сан-Франциско. На засіданні представників УТКЗіЗ та API 12 червня 1945 р. затверджено програму співпраці. Для підтримки постійних зв'язків між вказаними організаціями вирішили створити при API українську секцію, а в УТКЗіЗ – відділення американських країн. Усіляко сприяти економічному, політичному та культурному зближенню обох країн на підставі ділових взаємовідносин: сприяти вивченню російської мови в США (в школах, університетах, гуртках) і англійської – в СРСР та в УРСР; організувати при потребі наукові відрядження для професорів та студентів; сприяти вивченню історії, культури, науки, техніки та побуту обох країн; здійснювати взаємний обмін новинками науки, техніки літератури; обмінюватися журналами та книжками; сприяти взаємовідвідуванню обох держав делегаціями вчених, письменників, діячів мистецтв; здійснювати обмін кінофільмами; вести систематичне ділове листування [21, арк. 46].

Перебуваючи в офіційному відрядженні, українські науковці, не забували й про свої фахові інтереси, прагнучи привезти додому літературу, видрукувану за океаном. Так, М. Петровському вдалося роздобути два примірники «Нарисів історії України», що вийшли в Канаді в 1973 р. накладом 5000 тис. примірників [22].

В цілому, діяльність українських делегатів на конференції в Сан-Франциско слід розглядати, як низку вдалих дипломатичних кроків, які проклали непростий, але потрібний шлях до співпраці української дипломатії з міжнародною спільнотою. Водночас, слід звернути увагу й на специфіку діяльності представників УРСР та недоліки їх роботи. Українська делегація, відчуваючи на собі пильні погляди делегації СРСР, внесла власні пропозиції і поправки, й своєю роботою на конференції засвідчила прагнення до співпраці з міжнародним співтовариством. Представники української делегації виступали, переважно, українською мовою. У такий спосіб вони підкреслювали, що представляють українців, які завжди відкриті до встановлення зовнішньополітичних зв'язків з представниками інших націй. Це була свого роду самоідентифікація, хоча й виражена у латентній формі.

Отже, участь української делегації у конференції в Сан-Франциско була результативною, втім для більшої її ефективності на заваді стали окремі недоліки. Значна переобтяженість роботою у комітетах і комісіях, регулярні нічні засідання з підведенням щоденних підсумків фізично виснажували делегатів конференції. Не маючи достатнього дипломатичного досвіду, делегація неодноразово втрачала можливості вступати в дискусію із опонентами. Українська делегація не повною мірою використовувала американську пресу, що призвело до звуженого інформативного поля для висловлення своїх поглядів на важливі питання конференції.

Серед позитивних результатів участі української делегації у конференції в Сан-Франциско слід виділити те, що активна робота усіх учасників міжнародного зібрання, націлена на результат, стала прикладом дипломатичного успіху світової спільноти. Вона продемонструвала своє бажання вирішувати складні зовнішньополітичні проблеми шляхом політичної волі, консенсусу та дипломатичного прагматизму. Адже саме під час цієї конференції офіційно сформувалася ООН, а людство здобуло документ міжнародної ваги – статут ООН. Увійшовши до ООН та підписавши статут, УРСР, а в подальшому – Україна, стала суб'єктом світової політики. Трибуна ООН надала можливість українській дипломатії налагодити зв'язки із країнами зарубіжжя та інформувати світову спільноту про соціально-економічні, культурні та науково-технічні досягнення українства. Набуте членство в ООН в подальшому дозволило українським дипломатам, в межах їх компетенцій, лобювати інтереси українського народу. У стінах ООН зросла ціла плеяда вітчизняних дипломатів, які передали свій досвід наступним поколінням.

Список використаних джерел

1. Віднянський С. Україна – одна із засновниць ООН / С. Віднянський // Політика і час. – 2005. – № 9–10. – С. 3–10.
2. Чекаленко Л. Україна в ООН : історичний екскурс / Л. Чекаленко // Зовнішні справи. – 2010. – № 5–6. – С. 15–17.
3. Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж. Б. Дюррозель – К.: Основи, 2005. – 903 с.
4. Christine H. World War II (1939–1945) / H. Christine. – New York-Toronto-London-Auckland-Sydney, 2000 – 62 р.
5. Ибраэлян В. У истоков Организации Объединенных Наций / В. Ибраэлян // Международная жизнь. – 2005. – № 7–8. – С. 170–188.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1447, арк. 9.
7. Прибуття делегацій Української і Білоруської республік у Сан- Франциско // Радянська Україна. – 1945. – 8 травня.
8. Галузевий державний архів МЗС України (далі – ГДА МЗС України), ф. 10, оп. 2, спр. 3, арк. 77–80.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1447, арк. 31–32.
10. Українська РСР на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів (1944–1961 рр.). – К.: Держвидав політ літератури, 1963. – С. 99.
11. ГДА МЗС України, ф. 10, оп. 9, спр. 7, арк. 11.
12. ГДА МЗС України, ф. 10, оп. 19, спр. 2, арк. 7.
13. Забігайло К. С. Участь Української РСР у виробленні Статуту Організації Об'єднаних Націй (до 20-річчя підписання Статуту ООН) / К. С. Забігайло // Проблеми правознавства. – 1966. – Вип. 3 – С. 109–115.
14. ГДА МЗС України, ф. 10, оп. 19, спр. 2, арк. 10.
15. Пропозиція про доповнення проекту Статуту ООН, виробленого в Думбартон-Оксі, внесена УРСР на

конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско // В інтересах миру і дружби між народами. Міжнародно-правова діяльність Української РСР 1945–1972. – К.: Вища школа, 1974. – 335 с. 16. ГДА МЗС України, ф. 10, оп. 2, спр. 3, арк. 70. 17. Там само, спр. 84, арк. 69. 18. Там само, спр. 3, арк. 128. 19. ГДА МЗС України, ф. 10, оп. 19, спр. 2, арк. 19. 20. Там само, ф. 9, оп. 13, спр. 38, арк. 113 зв. 21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1447, арк. 46, 48–50. 22. Українська РСР на міжнародній арені // Соціалістична Харківщина. – 1945. – 3 серпня.

Елена Кульчицкая

УЧАСТИЕ УКРАИНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ В РАБОТЕ КОНФЕРЕНЦИИ В САН-ФРАНЦИСКО 1945 Г.

В статье рассмотрена деятельность представителей УССР во время конференции в Сан-Франциско в 1945 г. Показано приобщение украинской делегации к созданию устава ООН. Уточнена специфика украинской делегации и ее роль в развитии украинской дипломатии.

Ключевые слова: Сан-Франциско, украинская делегация, ООН, УССР, устав.

Olena Kulchytska

PARTICIPATION OF THE UKRAINIAN DELEGATION THERE AT SAN FRANCISCO CONFERENCE 1945

In article considered the activity of the representatives of the USSR during the San Francisco in 1945. It shows the contribution of the Ukrainian Delegation to the creation of the United Nation Charter. It clarifies the specifics of the Ukrainian delegation and its role in the development of Ukrainian diplomacy.

Key words: San Francisco, Ukrainian delegation, United Nation, USSR, Charter.

УДК 94 (477)

Володимир Кіцак

ВИКОРИСТАННЯ ПІДРОЗДІЛІВ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ ВПРОДОВЖ 1944–1946 РР.

У статті проаналізовано роль, місце і значення використання підрозділів Війська польського для прискорення депортації українців з території Лемківщини, Холмщини, Надсяння й Підляшшя впродовж 1944–1946 рр.

Ключові слова: Військо польське, східний кордон, депортація українців, Закерзоння, Лемківщина.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що детально вивчити процес депортації українців із Закерзоння неможливо без з'ясування місця й ролі в ньому військових підрозділів новоутвореної комуністичної Польщі.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу опублікованих джерел, проаналізовано роль збройних сил Польщі в проведенні примусового виселення близько 350 тис. українців з їх етнічних земель. Доведено, що без використання трьох дивізій Війська польського (далі – ВП) та ряду окремих воєнізованих підрозділів, депортація українців була б менш масштабною й менш кривавою. Також меншими були б і матеріальні втрати депортованого населення.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу довести, що основним рушієм депортації українців із території Лемківщини, Холмщини, Надсяння й Підляшшя були саме підрозділи ВП та інших воєнізованих формувань, без яких кількість депортованих українців була б втричі меншою.

Завданням дослідження є висвітлення основних методів й способів проведення депортації, що їх використовувала польська сторона впродовж 1944–1946 рр.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали, опубліковані й неопубліковані.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано рядом вітчизняних та польських науковців, Є. Місилом [2; 8], Гж. Мотиною [13], Ю. Макаром [4], А. Совою [12], В. Сергійчуком [3], Є. Пастернаком [15].

Попри те, що деякі аспекти досліджуваної проблеми вже аналізувалися науковцями, варто звернути увагу на те, що на сьогодні задекларована проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Власне у цьому й полягає наукова новизна публікації.

9 вересня 1944 р. укладено угоду між Радою Народних Комісарів УРСР та Польським комітетом Національного Визволення, яка передбачала депортацію українців з території Польщі в УРСР і поляків з УРСР в Польщу [1, с. 287–293]. Польське суспільство того часу, розірване між

впливами комуністичного уряду та націоналістичного підпілля, було досить одностайним у ставленні до української меншини, яку планувалося якнайшвидше виселити за межі держави. Домінуючий вплив на хід депортації мали, передусім, польська цивільна адміністрація та підрозділи ВП як представники офіційних польських властей.

Для польської офіційної влади українці були тим ярмом, від якого варто було якнайскоріше позбавитись. Власті були не проти виселити українців, проте їх майно, в ідеальному варіанті, мало залишитися новоприбулим польським сім'ям. Як наслідок – пункти договору, що гарантували безболісне добровільне переселення із збереженням всього майна, залишилися декларативними. Для прискорення депортації українського населення і для утвердження поляків на домінуючих позиціях в краї впроваджено низку адміністративних заходів [2, s. 19–21, 61; 3, с. 111]. Та й під мобілізацію, здебільшого, потрапляли саме українці. Наприклад, у Холмському повіті до 24 листопада 1944 р. до лав Червоної армії мобілізовано 1277 українців [4, с. 597].

Чималих зусиль для «очищення» терену від українців докладали й місцеві підрозділи міліції. У той час грабежі відділами Армії Крайової (далі – АК) українського населення були дуже частим явищем. Польська міліція, через значну насиченість членами підпільних організацій, не тільки не реагувала на це, а й часто сприяла проведенню нападів [5, арк. 175–176]. У Любачівському повіті міліція розстрілювала ні в чому не винних українців без суду і слідства. Єдиною причиною кари було нічим не підкріплене звинувачення у приналежності до УПА чи ОУН. У Перемишлі міліція арештовувала всіх українців підряд. На території Грубешівського повіту частими були напади міліціонерів на підготовлені до виїзду господарства українців [6, арк. 16]. Солтис села Ожани Ланьцутського повіту свідомо записав у фольксдойчі 298 українців, 50 з яких арештувала за його доносом польська поліція. Після втручання радянських представників виявилось, що фольксдойчами було лише 12 осіб. Характерним є факт, який відзначають досить багато радянських документів – звірства польської міліції падали лише на українське населення, зовсім не зачіпаючи польського. Жодної боротьби з АК міліція не вела, що доводить не тільки наявність в урядових службах членів польського підпілля, а й те, що і еміграційний, і Люблінський уряди були однаково зацікавлені у депортації українців [1, с. 399–406].

Після того, як цивільні органи влади використали усі засоби адміністративного впливу на депортованих, їм на допомогу були кинуті підрозділи ВП. 1 вересня 1945 р. на територію Любачівського, Лиського та Перемиського повітів введено підрозділи відповідно 3, 8 і 9 дивізій ВП, що мали відселити українське населення із цих земель. Розкинуті у південних Лиському та Перемиському повітах 8 і 9 піхотні дивізії розпочали виселення 3 вересня, а 3 дивізія, що блокувала Любачівський повіт – 6 вересня. Пізніше підрозділи цих дивізій брали участь у депортації українського населення й інших повітів [7, с. 36–37]. Одночасно в ці райони були спрямовані 98 та 338 прикордонні полки військ НКВС [1, с. 602–603].

Саме за їх допомогою депортаційні процеси й були доведені до завершення. Ставлення військових до українців було досить негативним, що зумовлювалося низкою причин. Часто у ВП в чині підофіцерів служили радянські військовослужбовці польського походження. Як наголошують документи польської підпільної організації «Wolnosc i Niezawislosc», підрозділи ВП, що займалися депортацією українського населення, спеціально комплектувалися із поляків, що проживали у Східній Галичині та Волині й були вороже налаштовані до всього українського. Відповідно саме виселення провадилося негуманними методами [2, s. 210–211]. Солдати свою участь в процесі депортації розглядали як перепону поверненню додому, а отже були зацікавлені у якнайшвидшому її закінченні, не зупиняючись перед будь-якими методами. У околицях сіл Дубецько та Бірча ще з середини серпня були розквартировані частини НКВС та ВП, які мали на меті створити моральний тиск на українців та спонукати їх до виїзду. Війська регулярно грабували мирне населення, чинили насилля над чоловіками й жінками. А коли й такі методи не допомогли – військові почали домагатись виплати контингентів за цей та минулі роки. Усі необхідні продукти необхідно було виплатити упродовж 15 хв. У разі невиконання проводилися репресії: конфіскація рухомого майна, худоби, коней, а також ув'язнення в тимчасових концентраційних таборах, де територіальна евакуаційна комісія індивідуально вирішувала долю кожної окремо взятої особи [2, s. 210–211].

На останніх етапах депортації жорстокість солдат ВП щодо українського населення стала вже нормою. Якщо раніше криваві акції польського підпілля можна було ще якось пояснювати наявністю серед них бандитських елементів та ймовірною діяльністю радянських чи німецьких спецслужб, то тут маємо справу із регулярними військовими частинами новоствореної Польщі. Солдати тепер діяли не за власною ініціативою, а виконуючи накази своїх командирів та вищого державного керівництва.

Цивільне й армійське керівництво часто заохочувало жорстокість військових, розуміючи що терор лише пришвидшує депортацію. Наприклад, командир 34 піхотного полку, підполковник С. Плуто, з чийого наказу була дощенту спалена Завадка Морохівська й вирізано усе її населення,

через декілька днів був нагороджений орденом «Virtuti Militari». Цією найвищою польською відзнакою нагороджували офіцерів за видатні військові подвиги та відвагу [8, s. 24, 280].

Підрозділи 36 піхотного полку 8 дивізії були розквартировані у Ліську ще з вересня 1945 р., проте жодних серйозних заходів протидії бандерівцям не проводили. Більше того, полк не провів жодної облави та ні разу навіть не був у лісах навколо Лісько. Зате цей підрозділ непогано палив українські села та проводив масові арешти на міському ринку під виглядом боротьби із бандерівцями. Власне полковник М. Кирилюк наказав силою приводити до себе місцевих дівчат нібито для взяття свідчень. І такі приклади непоодинокі [8, s. 10–13]. І хоча А. Дашкевич, С. Плуто, М. Кирилюк, як і значна частина офіцерів ВП, був радянським офіцером, вина за їх злочини падала на все польське військо. Досить часто частини НКВС, під приводом боротьби з повстанцями, переходили кордон і грабували й вбивали українців на польській стороні [3, с. 201–202].

Незважаючи на винятково морозну зиму, війська провадили виселення із наростаючими темпами. З вагонами знову виникла проблема і декілька тисяч осіб, вигнаних з домівок на станції у перші дні після відновлення акції, тижнями чекали відправки. Люди вмирали з голоду, замерзали, відчувалась повна відсутність медичного обслуговування. Щоденно виселенців грабували як місцеві поляки, так і урядові солдати. Панувала цілковита безкарність у ставленні щодо українців. Жодні злочини проти них не каралися. Складалося враження, що повернулися часи середньовіччя й українців відлучили від Церкви.

24 березня 1946 р. на нараді із офіцерами 8 дивізії, начальник штабу 5 військового округу (обіймав терени Ряшівського та Краківського воєводств – примітка автора), бригадний генерал А. Дашкевич наказав для наведення порядку в українських селах запроваджувати принцип збірної відповідальності. Відповідальність за спокій у даній місцевості покладалася на групу заручників, яких у випадку нападу загонів УПА розстрілювали. За словами генерала А. Дашкевича, частини 9 піхотної дивізії після входження в будь-яке українське село збирали всіх мужчин, 2–3 з них одразу ж розстрілювали на очах в інших і тим самим забезпечували безпеку своїх дій [8, s.93–96; 9, с. 77].

Зазвичай, акція переселення мала досить стандартний вигляд: підрозділи ВП вночі або на світанку оточували потрібне село; солдати зганяли населення на центральний майдан, де командування оголошувало про те, що село підлягає негайній евакуації. Заодно визначався відрізок часу, який давався селянам на збори особистого майна; у той час, поки селяни влаштували на возах своє майно, польські солдати займалися цинічним грабунком населення, беручи все, що їм подобалося, знущаючись над жінками й дівчатами, б'ючи чоловіків та літніх людей; після завершення відведеного на збори терміну, із села до найближчої залізничної станції під конвоєм військових вирушала валка возів, натовпи людей та гурти худоби. Часто під час проходження через польські села грабунки людей поновлювалися вже без участі військовиків. Інколи ця подорож затягувалася до декількох днів; після прибуття на станцію завантаження люди під відкритим небом встановлювали примітивні навіси та інші прихисти від негоди, розводили вогнища для приготування їжі, шукали корм для худоби. Всюди панувала жахлива антисанітарія, поширювалися епідемічні захворювання. Очікування поїзда могло тривати декілька місяців.

Зазвичай, польські військові старалися розпочати процес виселення конкретного населеного пункту вдосвіта або в другій половині ночі, оскільки більшість людей у такій порі мирно спали у своїх хатах. З іншого боку, поляки прагнули закінчити його до темряви, коли зростала вірогідність несподіваних атак українських підпільників. Наприклад, теплої вересневої ночі, о другій годині село Дудниця, поблизу Сянока, оточили підрозділи ВП. Солдати підпалили будинки по зовнішньому периметру й почали розстрілювати людей, що намагалися гасити хати. Внаслідок чого було вбито 23 особи. Усім іншим запропоновано 2 год. на збори всього майна. Аналогічно проводилася депортація з багатьох сіл Сяноцького повіту. Дуже часто солдати знущалися над людьми, не давали брати з собою навіть найнеобхідніші речі, худобу тощо [10, арк. 285–286].

Щоб хоч якось уникнути примусового переселення, українці Закерзоння, при появі польських військових частин, втікали у навколишні ліси. Досить часто такі втечі були вдалимими, але не могли ж люди довгий час перебувати під відкритим небом разом із дітьми, майном та худобою. Частина гинула від польських куль під час втечі, інші ж, попри активну агітацію ОУН-УПА, поверталися у рідні домівки. Село Безмігова Горішня було оточене підрозділом ВП 27 вересня 1945 р. На збори людям дали лише 15 хв. Усі ті, що пробували втікати, були розстріляні. Тому жителі сусідніх Янковиць та Глинного майже поголовно втекли у навколишні ліси. Проте після декількох днів, проведених у горах, люди волею-неволею поверталися додому і записувалися на виїзд [2, s. 237–241]. Архівні джерела наводять десятки прикладів такого способу переселення [10, арк. 285–286; 11, арк. 5].

У кінці листопада 1945 р. підрозділами ВП були виселені із сіл Падруш, Пігачі, Нове Брусно, Старе Брусно 470 українських сімей. На збори людям дали тільки 2 год. Зрозуміло, що чиновників з питань переселення як з радянського, так і з польського боку не було, а офіцери ВП жодних документів на залишені продукти харчування, майно та поля не видавали. Більше того, коні,

корови, а в деяких сімей навіть одяг були насильно забрані. При спробі захистити своє майно були побиті, покалічені чи навіть розстріляні військовослужбовцями ВП немало чоловіків [9, с. 18–19; 11, арк. 5]. Внаслідок описаних дій військових кількість врятованого майна була дуже обмеженою. Евакуаційні листи, описи майна та акти-накладні на здану сільськогосподарську продукцію люди могли отримати лише на станціях завантаження. У такому разі вписана туди кількість майна залежала від волі чиновника, що займався цими питаннями, й далеко не завжди відповідала дійсності. Значна частина людей прибувала на територію УРСР взагалі без будь-яких документів і наділення їх майном за місцем нового проживання провадилося у мінімальних масштабах.

5 квітня 1946 року Генштабом ВП створена операційна група «Ряшів», до складу якої увійшли діючі на терені 3, 8 і 9 дивізії ВП, 14 і 18 піхотні полки, а також всі сили міліції обивательської (далі – МО), війська охорони прикордоння, корпусу безпеки внутрішньої (далі – KBW), дислоковані у прикордонних воєводствах. Для виселення українців у вузькій прикордонній смузі зосереджено майже чотири дивізії або четверта частина всіх піхотних з'єднань, якими диспонувала в той час польська армія [8, с. 7–8].

Упродовж січня-квітня 8 і 9 дивізії виселяли в день близько ста родин кожна. Відповідно до наказу начальника операційної групи «Ряшів», бригадного генерала Й. Роткевича, від 9 травня 8 дивізія мала виселяти не менше 300 родин щодень, а 9 дивізія – 150 родин [8, с. 133]. На кінець травня 8 дивізія мінімальну кількість родин, яких мала виселяти щодень, складала до 500 [8, с. 148–149].

Особливо кривавими були дії військ там, де селяни пробували хоч якось захищатися. Нерідко за опір вважали кілька пострілів, які могли й не принести шкоди. Натомість у звітах командирів ВП спалення безборонних сіл змальовувалося як героїчна боротьба польських жовнів проти «банд» УПА. Так, 20 вересня 1945 р. було спалене село Старе Брусно. У польському звіті стверджувалося, що противник (УПА) втратив більше 120 осіб вбитими та 93 – пораненими, а село повністю спалене. Слід зауважити, що всіх без винятку поранених було безжально знищено та спалено. Втрати ж поляків нараховували одного вбитого та двох поранених. Вірогідність цих польських тверджень про УПА більш ніж сумнівна з огляду на величезну різницю між втратами польської та української сторін. Репресії провадилися над мирним українським населенням. А для приховування злочину тіла були зоставлені у палаючому селі [2, с. 228–229].

Радянське керівництво усвідомлювало, що лежить за «добровільним» виїздом українців з Польщі. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У зазначалося: «Дуже важливим фактором у цьому відношенні є загострення національної ворожнечі між польським і українським населенням, що знаходить своє вираження в посиленні терору, що проводиться реакційними польськими елементами у відношенні до українського населення». Тим часом поліція та армія із цим практично не боролися [10, арк. 6–7].

Загалом в антиукраїнській діяльності не надто відставали від підпілля й державні МО та KBW. Арешти й розстріли українців стали звичним явищем. Замість захисту українського населення, підрозділи польської міліції та війська чинили масові розправи й грабунки. Правоохоронні органи не тільки не творили заслін грабіжникам, а часто й самі виступали ініціаторами й виконавцями злочинів. Прикладів можна наводити безліч. Зокрема, 27 лютого 1945 р. польські міліціонери по-звірячому замордували сім'ю священика із с. Кулаковичі, що підготувалася до виїзду. Все майно й худоба покійних були розграбовані; на території Любачівського повіту військовослужбовці польського війська розстріляли 61 українця й повністю спалили село Монастир; у Перемиському повіті 23 лютого 1945 р. у с. Трийчиси міліціонери розстріляли 10 українців; 24 лютого польськими міліціонерами вбито більше 20 осіб із с. Руське; 25 лютого – 10 осіб із с. Підбуковинка. 2 березня військовослужбовці ВП повністю спалили с. Залісці, а все українське населення розстріляли. Грабунки та вбивства українців Польщі набули такого поширення, що в уряд УРСР почали надходити телеграми від керівників прикордонних областей із вимогами припинити це варварство. Телеграму на ім'я М. Хрущова, у якій перелічено ці та маса інших злочинів, підписали начальник прикордонних військ НКВС Українського округу, генерал-лейтенант Бурмак та секретар Львівського обкому партії Грушецький [6, арк. 16–17].

Про «засміченість» нової польської поліції аківськими елементами, більше того, про безпосередню підпорядкованість її керівництву АК свідчить випадок, що стався у Любачівському повіті. Відповідно до радіограми райуповноваженого Пелипая, польська міліція, військові частини та служба безпеки у повному складі перейшли на бік АК та організовано передислокувалися в ліси, що оточують Любачів. У повіті наступило повне безладдя і представники радянської сторони були змушені зайняти кругову оборону [16, арк. 16–17]. 2 березня у Холмі, під час навчальної тривоги, пішла в ліси рота курсантів I-го танкового училища ВП. У кінці квітня із Перемишля дезертирував взвод курсантів офіцерської школи [3, арк. 154–155]. Здезертирував також і II-й батальйон внутрішніх військ, той що «пацифікував» Кобильницю, Люблинець та Горасць [12, с. 287].

Спираючись на радянські та польські джерела, робимо ті ж висновки, яких дійшов Є. Місіло: «Нищення української людності, що сталося в кількох десятках місцевостей Бжозовського, Холмського, Грубешівського, Любачівського, Перемиського, Сяноцького і Томашівського повітів, у вирішальній мірі вплинула на зріст лічби тих, хто зголосився на виїзд з Польщі» [2, с. 11].

Польські історики Г. Мотика і Р. Внук пояснюють такий сплеск українофобії поляків низкою причин. По-перше, у повоєнній Польщі бандитизм та збройні грабунки були дуже поширеними явищами. На теренах, мішаних з етнічної точки зору, жертвами нападів ставали, зазвичай, особи іншої національності. Усе це прикривалося патріотичними лозунгами при мовчазній згоді або й підтримці родаків. По-друге, значною мірою кров українців лежала на руках комуністичних спецслужб, підрозділи яких маскувалися під АК чи УПА, щоб терором прискорити виселення або викликати відплатні акції потерпілої сторони [13, с. 124–125].

Проте, як зазначають документи ОУН, восени 1945 р. антиукраїнський терор АК помітно ослаб. Зменшення рівня антиукраїнської діяльності АК пояснюється не тільки укладенням між АК та УПА навесні 1945 р. перемир'ям. Наприкінці цього ж року розпочалося масове зголошення з повинною членів підпілля [14, с. 90–91]. Починаючи з цього часу, всі антиукраїнські вчинки на території Польщі можемо зараховувати на рахунок або польських офіційних властей або самовільних дій окремих елементів тодішнього досить шовіністично налаштованого польського суспільства [3, с. 189, 197].

Деякі офіцери ВП, вважаючи, що завершення переселення українців унеможливить повернення полякам втрачених теренів Західної України, безпосередньо агітували селян не виїжджати до СРСР [13, с. 136–137]. Проте кількість таких військовиків була дуже обмеженою.

Виселення не закінчилося до 15 червня. До кінця липня тривало так зване «зачищення» терену. Значні військові з'єднання прочісували місцевість у пошуках втікачів, що покинули села й переховувалися у лісах. Цих осіб переселяли в УРСР без жодної документації [8, с. 8].

Загалом, спираючись на документи, можемо стверджувати, що підрозділи ВП та поліційних формувань відіграли вирішальну роль у депортації українців Закерзоння. Упродовж часу виселення роль ВП як сили, що може прискорити процес виселення, невпинно зростала. Від нечисленних підрозділів, що мляво пробували протидіяти УПА на початку депортації, на 1946 р. сили ВП в регіоні зросли до трьох дивізій. Тепер тероризували українців вже не підпільні формування, а урядові підрозділи. За допомогою війська виселення набрало форми класичної етнічної чистки, яка включала пацифікацію та палення сіл, терор проти мирних мешканців, впровадження принципу збірної відповідальності, повальні екзекуції цивільної людності, проваджені регулярними підрозділами ВП.

Але якщо раніше в терорі проти українців найактивнішу участь брали підпільні формування польських націоналістів і в їх злочинній діяльності можна було звинувачувати окремих командирів підрозділів чи керівників підпілля, то тепер найактивнішим виконавчим органом терору виступали урядові збройні формування – регулярні частини ВП, підрозділи органів безпеки, охорони кордону та інші, які керувалися виключно урядовими інструкціями.

Загалом, з початку вересня – до кінця грудня, тобто за період, відколи для депортації почали масово використовуватися війська, в СРСР було примусово переселено 81806 осіб (22854 родини) [2, с. 12–13]. Згідно з даними Є. Пастернака на 31 грудня 1945 р. з Польщі виселено загалом 91154 українських родини або 431715 осіб [15, с. 311]. Упродовж 1 січня – 15 червня 1946 р. з Польщі виселено в УРСР 252422 українці (47192 родини), тобто більше, ніж за всі попередні етапи разом взяті [12, с. 295]. Додатково, до кінця грудня 1946 р., виселено ще близько 2 тис. українців [12, с. 295].

Загалом, завдяки масовому використанню війська та поліції упродовж 1945–1946 рр. із Закерзоння депортовано понад 345 тис. осіб. І новий прорадянський уряд Польщі, і націоналістичне підпілля використали усі можливі засоби для того, щоб раз і назавжди вирішити українське питання й перетворити Польщу на мононаціональну державу.

Список використаних джерел

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939–1945 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. – 752 с.
2. Miśiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946 / E. Miśiło. – T.1. Dokumenty 1944–1945. – Warszawa: «Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1996. – 336 s.
3. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 440 с.
4. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.: іл.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 790, 236 арк.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1465, 54 арк.
7. Козловський І. Депортація українського населення з Польщі у 1944-1946 рр. / І. озловський // Акція «Вісла» у контексті українсько-польських відносин ХХ століття. Матеріали науково-

практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції «Вісла» (19 квітня 1997 р.) – Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 1999. – С. 36–37. 8. Miśiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946 / E. Miśiło. – Т. 2. Dokumenty 1946. – Warszawa: «Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1999. – 400 s. 9. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т. 2. 1946–1947 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1998. – 540 с. 10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1469, 304 арк. 11. Державний архів Львівської області, ф. Р. 221, оп. 2, спр. 25, 149 арк. 12. Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki / A. L. Sowa. – Kraków, 1998. – 342 s. 13. Motyka Grz. Pany i rezuny. Współpraca AK–WiN i UPA. 1945–1947 / Grz. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa: Oficyna wydawnicza volumen, 1997. – 232 s. 14. Гайдай О. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі. 1941–1945 рр. / О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас. – Тернопіль: книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1996. – 176 с. 15. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи) / Є. Пастернак. – Вінніпег-Торонто: Б.М.В., 1989. – 466 с. 16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1468, 369 арк.

Владимир Кишак

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ ВОЙСКА ПОЛЬСКОГО ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ДЕПОРТАЦИИ УКРАИНЦЕВ ИЗ ЗАКЕРЗОНЬЯ В ПЕРИОД 1944–1946 ГГ.

В статье проанализировано роль, место и значение использования подразделений Войска польского для проведения депортации украинцев с территории Лемковщины, Холмщины, Надсянья и Подляшья в период 1944–1946 гг.

Ключевые слова: Войско польское, восточная граница, депортация украинцев, Закерзонье, Лемковщина.

Volodymyr Kitsak

THE USE OF SUBSECTIONS OF ARMY POLISH IS FOR THE LEADTHROUGH OF DEPORTATION OF UKRAINIANS OF ZAKERZONNYA DURING 1944–1946

In the article a role, place and value of the use of subsections of Army Polish, is analysed for the acceleration of deportation of Ukrainians from territory of Lemkivschini, Kholmshini, Nadsyannya and Pidlyashshya, during 1944–1946.

Keywords: An army is Polish, east border, deportation of Ukrainians, Zakerzonnya, Lemkivschina.

УДК 94(477.8)»1953/1964»

Анатолій Шваб, Наталія Машенко

ШКІЛЬНИЦТВО НА РІВНЕНЩИНІ В ДОБУ «ВІДЛИГИ»

У статті розглядається розвиток народної освіти Ровенської області в період «відлиги». Зазначено, що до початку 1950-х рр., після завершення радянізації краю, тут утвердилася радянська шкільна освітня система. Разом з тим, залишалися не розв'язаними питання важкого матеріального становища школярів, що призвело до зростання кількості дітей, які не відвідували школу чи ставали другорічниками. Загалом, період «відлиги» означений реформаторськими змінами в народній освіті краю. Швидкими темпами в області реорганізовано семирічні й десятирічні навчальні заклади, завершилася політехнізація шкіл, зросла мережа шкіл-інтернатів. Здійснення освітньої реформи актуалізувало проблему нестачі учительських кадрів та матеріально-технічного забезпечення шкіл краю.

Ключові слова: реформа, «відлига», шкільна освіта, політехнізація школи, виробниче навчання.

В умовах реформування освітнього простору та в ході обговорення в суспільстві концепції нової української школи слушно постає потреба звернення до власного історичного минулого та його об'єктивного аналізу. У цьому контексті покажемо період «відлиги», що проявився відносно демократизацією всіх сфер громадського життя. Ідеологія змін передбачала структурні перетворення і в радянському шкільництві.

У наукових доробках питання стану шкільної освіти в добу «відлиги» отримало досить широке висвітлення. У працях В. Барана [1], С. Сворака [2], І. Коляски [3], Л. Березівської [4] зустрічаємо ґрунтовні розвідки, які відтворюють процеси в народній освіті в означений історичний етап. Однак, окремого дослідження, предметом якого був би аналіз розвитку шкільництва в регіональному аспекті проведено не було.

Отже, метою статті є об'єктивний аналіз на основі архівних джерел процесів, що відбувалися в системі освітніх координат в Ровенській (з 1991 року Рівненській – примітка авторів) області упродовж 1950-х – початку 1960-х рр.

Початок 1950-х рр. в шкільництві Рівненщини означився утвердженням радянської системи освіти. Основними її елементами стали запровадження трирівневої школи (початкової, семирічної і середньої), уніфікація навчальних планів і програм, русифікація, ідеологізація навчального процесу. Становлення освітньої сфери супроводжувалося посиленням централізації управління освітою та ігноруванням національних традицій і особливостей західноукраїнського регіону. Пріоритетним для втілення став закон про загальне обов'язкове семирічне навчання, згідно з яким, усі діти шкільного віку мали здобувати освіту в навчальних закладах.

Отож, динамічні зміни, запроваджені в ході радянізації, призвели до суттєвого зростання кількісних параметрів шкільництва в регіоні: з'явилася розгалужена мережа навчальних закладів, збільшилася кількість учнів і педагогічних працівників, побудовано нові шкільні приміщення і навчальні кабінети, покращилося навчально-методичне забезпечення шкіл. Однак, у Ровенській області на початку 1951 р. обласний відділ народної освіти констатував, що закон про всеобщу в краї виконується незадовільно: із загального числа дітей шкільного віку (7–15 років) не охоплено навчанням 2,7 % [5, арк. 36]. Архівні дані свідчать про те, що і в наступні роки простежувалася тенденція зростання кількості дітей, що не відвідували загальноосвітні навчальні заклади (табл. 1).

Таблиця 1

Навчальний рік	1951/1952	1958/1959	1960/1961	1964/1965
Всього дітей шкільного віку	161240	170490	146972	173044
Не навчаються в школі і в інших навчальних закладах	4411	7320	7917	3627
Діти, що не навчаються в школі, %	2,7	4,2	5,3	2,1
З них ніколи не відвідували школу	931	303	518	438

[5, арк. 36; 6, арк. 49; 7, арк. 20; 8, арк. 76].

Першорядними причинами такого стану стала віддаленість шкіл від місця проживання дітей, адже більшість навчальних закладів області, особливо семирічних і середніх, знаходилися в крупних селах чи районних центрах. Наявні 104 інтернати при школах, де учні могли проживати впродовж навчального тижня, забезпечували потребу у житлі тільки для 2600 школярів. У 1954 р. за планом обласного відділу народної освіти підвіз учнів мали організувати 195 навчальних закладів області, фактично ж тільки 27 шкіл краю доставляли до шкіл 260 учнів [9, арк. 196]. Підвіз учнів здійснювали кінями, які, зазвичай, утримувалися при школі. Часто й ці можливості підвозу сільські навчальні заклади втрачали. До прикладу, із такою заявою до Міністерства освіти УРСР звернувся директор семирічної школи села Шубків Тучинського району Ю. Обловацький: «18 лютого 1953 року Тучинський райфінвідділ дав розпорядження адміністрації школи терміново збути наявну при школі пару коней, які заклад використовує для підвозу дітей, палива, будматеріалів. Якщо виконати розпорядження, то школа втратить можливість розв'язувати побутові проблеми, оскільки бюджет не виділяє коштів на наймання транспорту. Не розумію, чому школа не має права утримувати коней? А чим тоді підвозити школярів чи зорати пришкільні навчально-дослідні ділянки – розмовами про політехнізацію?» [9, арк. 42].

Скрутне матеріальне становище сімей нерідко змушувало неповнолітніх школярів влаштовуватися працювати на виробництво чи у колгосп і не давало можливості відвідувати школу. Виразно це проявлялося серед випускників семирічних шкіл. Ровенський обласний комітет КП(б)У констатував, що плани набору школярів до 8 класів в регіоні систематично не виконувалися. До навчання у старшій школі (восьмому класі) приступали трохи більше 40 % випускників семирічних шкіл [10, арк. 125].

У цьому ж контексті варто розглядати проблему неперервного «відсіву» учнів із загальноосвітніх шкіл. Якщо у початкових класах упродовж десятиріччя (1956–1966 рр.) відтік учнів в середньому складав упродовж навчального року 3 %, то у 5–7 класах він становив уже 8,7 %, а у 8 класі – майже 15 % [11, арк. 63].

Фінансові негаразди, що впливали на відвідування школи, негативно позначалися на успішності школярів. Деструктивно впливало на якість знань постійне залучення школярів до сільськогосподарських робіт у навчальний період. Внаслідок чого, кількість другорічників у школах області в 1954/1955 навчальному році складала 9760 учнів (в середньому 8 %: найменше у початковій школі – 4,9 %, найбільше у семирічках – 10,1 %). Традиційно, відсоток невстигаючих учнів був вищим у сільській місцевості. Проте до середини 1960-х рр. подібна тенденція змінилася і в 1964/1965 навчальному році із 169417 школярів області лише 1747 дітей залишені на повторний курс [11, арк. 49].

Для підтримки школярів, родини яких не могли забезпечити дітей, при кожній школі створювався фонд всеобучу та розроблялася система патронату малозабезпечених учнів. У сільських школах близько третини фонду всеобучу формували за рахунок місцевих колгоспів, які в обов'язковому порядку мали відраховувати кошти [12, арк. 30]. У підсумку, в 1956 р. школи області утворили фонд, що становив 1005268 крб. Допомогу одягом, взуттям, продуктами харчування отримали 5806 школярів [13, арк. 33].

Домінуючою подією «хрущовської відлиги» в шкільній сфері стала освітня реформа. Її впровадженню передувало бурхливе обговорення на рівні вищого партійного керівництва СРСР, республіканських міністерств, учительської інтелігенції. В результаті чого, 24 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР». В Україні дублюючий закон з'явився в 1959 р. Він передбачав трансформацію семирічних і десятирічних шкіл у восьмирічні і одинадцятирічні відповідно, розгортання мережі шкіл-інтернатів, появу груп продовженого дня. Крім того, закон поєднував загальноосвітнє і політехнічне навчання, тобто, школярі 9–11 кл. разом із вивченням академічних дисциплін, опановували робітничу спеціальність [14]. Політехнізація освіти мала на меті підготувати випускників середніх шкіл до роботи в народному господарстві країни. Справа в тому, що студентами вищих і спеціальних навчальних закладів ставала лише третина випускників, решта ж влаштовувалася працювати у колгоспи, на промислові підприємства та в систему культурно-освітніх установ, не маючи відповідного фаху. Виробництво потребувало кваліфікованих працівників, і політехнізація загальноосвітньої школи мала розв'язати цю проблему. Таким чином, влада намагалася створити в умовах науково-технічної революції ефективну модель освітньої системи.

Перебудова шкільної освіти в області розпочалася після оприлюднення Радою Міністрів УРСР плану, згідно з яким, перебудова семирічних у восьмирічні школи мало відбутися упродовж двох років, а десятирічних у одинадцятирічні – упродовж чотирьох [15, арк. 1].

У Ровенській області системні зміни в освітній сфері розпочалися у 1959 р. і про фактичне завершення реорганізації шкільної мережі краю органи влади доповіли всередині 1961 р. У цілому мережа охоплювала 995 шкіл, в тому числі 429 восьмирічних і 120 одинадцятирічних. Водночас усі загальноосвітні школи перейшли на нові навчальні плани і програми, а виробниче політехнічне навчання запроваджене в усіх середніх школах [16, арк. 2].

Нова концепція розвитку школи передбачала можливість запровадження 21 профілю виробничого навчання. Згодом цей перелік розширився до 35. І хоч у своїх розпорядженнях Міністерство освіти УРСР зобов'язувало встановлювати профіль політехнічного навчання відповідно до наявності кадрів, навчально-виробничої бази, потреб ринку праці в регіоні, часто на місцях ці вимоги ігнорувалися з об'єктивних чи суб'єктивних причин [17, арк. 32]. Усе це призводило до того, що в області зростала кількість учнів, що вивчали вузькі спеціальності і мало готували фахівців затребуваних професій. З іншого боку, напрям політехнічного навчання, зазвичай, не враховував професійних вподобань самих школярів, тому більшість випускників не працювали за набутою спеціальністю.

Підготувавши належне законодавче підґрунтя для реалізації закону про перебудову шкільної освіти, радянське керівництво не достатньо забезпечило матеріально-технічну базу. Лівова частка фінансового навантаження, як і в ході повоєнної відбудови, знову покладена на регіональні бюджети та на місцеві підприємства і колгоспи. Силами шефів будувалися навчальні кабінети і виробничі майстерні, обладнувалися навчальні цехи і дільниці. Тільки в 1958 р. підприємства області, згідно із розпорядженням Ради міністрів СРСР від 16 травня 1955 р., передали школам для запровадження політехнічного навчання 60 автомашин, 44 двигуни внутрішнього згорання, 65 сільськогосподарських машин, 148 наборів інструменту по дереву тощо [18, арк. 23].

Перетворення загальноосвітніх закладів у восьмирічні і одинадцятирічні вимагало прискорення будівництва шкільних приміщень. 4 травня 1958 р. ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову «Про хід виконання рішень XIX з'їзду КПУ про ліквідацію двозмінного навчання в загальноосвітніх школах УРСР». Ініціативу досить швидко підхопили Ровенський обласний комітет партії та облвиконком, які своїм рішенням зобов'язали усі школи області упродовж двох років перейти на однозмінне навчання. Для цього, постановою передбачено побудувати в області 152 школи на 1186 кімнат та добудувати і пристосувати 453 класних кімнати. Добудова і будівництво мали реалізовуватися за рахунок державних капіталовкладень, Львівського раднаргоспу, коштів, виділених на капремонт, та шляхом залучення асигнувань колгоспів і радгоспів [19, арк. 124].

Загалом, тільки у 1960/1961 навчальному році на капітальне будівництво в регіоні використано 9910122 крб, що становило 102 % від плану [20, арк. 98]. Результати реалізації постанови відображено у табл. 2.

Таблиця 2

Змінність занять в школах області

Навчальний рік	1954/1955	1957/1958	1960/1961	1963/1964
Всього шкіл	943	951	985	958
Всього учнів	131181	123820	139055	164659
Кількість шкіл, що навчаються в одну зміну	302	345	806	630
Кількість шкіл, що навчаються в дві зміни	641	606	173	328
Кількість учнів у другу зміну	53263	44791	19773	36279
Кількість учнів, що навчаються в другу зміну, %	40,6	36,1	14,2	22

[21, арк.40; 22, арк.30].

Динаміка статистичних даних показує виразне зменшення кількості учнів, що навчалися в другу зміну в 1960/1961 навчальному році (14,2 %). Однак, в той час і кількість шкіл в краї була найбільшою. У наступні роки спостерігається значне зростання числа учнів на тлі зменшення кількості навчальних закладів. Відсоток учнів, що навчалися в другу зміну, хоч не досяг позначки 1955 р., проте мав тенденцію до підвищення.

У реформованій системі освітніх координат значна увага приділялася розбудові шкіл-інтернатів. Ідея їх створення відображала намір перенести дитину зі звичного середовища в певний ідеальний навчально-виховний заклад. У ньому дитина мала проводити значну частину часу, оскільки «нова людина» може бути вихована тільки в колективі [23, арк. 101].

Школи-інтернати були зручними, передусім, для дітей із сільської місцевості. Переважна більшість сільських навчальних закладів давали лише початкову освіту, в той час як усі інтернати були середніми школами. Вже у 1958/1959 навчальному році в краї функціонувало 4 школи-інтернати. У перспективних планах обласного керівництва передбачалося силами і коштом колгоспів упродовж семирічки побудувати у всіх 19 районах регіону по одній школі-інтернату. Вже до середини 1960-х рр. мережа шкіл-інтернатів включала 13 навчально-виховних закладів [24, арк. 203].

Запровадження восьмирічного всеобучу актуалізували проблему нестачі учительських кадрів в регіоні. У цілому впродовж повоєнних років кадровий корпус педагогів краю зріс у 3,5 рази і становив у 7250 учителів. Через недовіру до місцевих освітян, формування учительського потенціалу в цей період здійснювалося, передусім, за рахунок випускників університетів, педагогічних, учительських інститутів та педучилищ, так і шляхом направлення в область численного загону педагогів з інших регіонів України. Географія приїжджих випускників-учителів до Ровенської області досить різноманітна (табл. 3).

Таблиця 3

План та явка випускників до шкіл Ровенської області в розрізі навчальних закладів (станом на 1953 рік)

Навчальний заклад	Повинно було з'явитись	Фактично з'явилося	Не з'явилося
Львівський університет	51	37	14
Чернівецький університет	17	15	2
Київський педінститут	43	37	6
Львівський педінститут	7	6	1
Одеський педінститут	5	5	–
Кіровоградський педінститут	17	14	3
Криворізький педінститут	6	6	–
Ровенський вчит. інститут	214	210	4
Уманський вчит. інститут	30	29	1
Львівський вчит. інститут	19	19	–
Житомирський вчит. інститут	6	6	–
Красноградське педучилище	43	41	2
Бердичівське педучилище	44	44	–
Костопільське педучилище	81	81	–
Острозьке педучилище	111	111	–
Тульчинське педучилище	47	42	5
Черкаський педінститут	5	5	–
Бориславське педучилище	11	11	–
Миколаївське педучилище	3	2	1
Харківський педінститут	1	1	–
Львівське педучилище № 1	5	5	–

Кам'янець-Подільський педінститут	2	2	–
Дубенське педучилище	80	80	–
Львівське музично-педагогічне училище	4	4	–
Київський університет	1	1	–
Комітет фізкультури	13	98	5
Всього	866	822	44

[25, арк.92].

Соціальне середовище, в якому мешкали педагоги західних областей, не сприяло приїзду випускників вузів чи вчителів до області. Частина з них просто не з'являлася на місце призначення, частина, проживши в скрутних умовах певний час, самовільно виїжджала з краю. Тільки після закінченні 1954/1955 навчального року регіон залишили 726 освітян, що складало майже десяту частину від загальної кількості учителів області [26, арк. 1–57]. Ось як характеризувала свій побут учителька школи с. Біле Зарічненського району Лазеба Н. П. (направлена в Ровенську область із с. Семенівки Чернігівської області): «Займатись із трьома учнями на уроці чи зібрати клас голодних дітей і давати високу успішність; надвечір йти в ліс за вологим хмизом, сушити його, рубати і поночі снігом в туплях (валянки чи боти купити ніде), нести цей безцінний хмиз в інший бік села до подруги, щоб нагріти води і помитись (вчителька мешкає в одній кімнаті з господарями); в четвертій хаті благати кусень хліба (хліб є далеко не в кожного колгоспника), якщо раптом навідається гість, бо вчитель сам може місяцями жити без хліба; по чотири години в диму готувати суп із картоплі, яку насилу випросив і при цьому відбиватися від бліх, які чого-доброго, можуть заїсти за чотири години перебування на господарській кухні – це знущання над радянською людиною» [27, арк. 148].

Отож, і на початку 1960-х рр., Ровенським обласним відділом народної освіти постійно здійснювався підбір педагогічних кадрів. Фактична потреба у вчителях у 1961/1962 навчальному році становила 1397 осіб, хоча Міністерством освіти заплановано надіслати до шкіл області лише 522 педагоги. З них 96 відмовилися їхати до області, тому в навчальному році не вистачало 975 вчителів. У зв'язку з переходом до масової політехнізації середніх навчальних закладів до викладання спецпредметів залучалися спеціалісти технічного напрямку. Кадри для проведення теоретичних і практичних занять виділяли базові підприємства з числа інженерно-технічного персоналу штату. Підприємства області мали направити в школи краю 250 учителів з інженерною та агрономічною освітою. Непоодинокими були випадки, коли на цю роботу направляли малокваліфікованих працівників, без належної освіти, що не могли, а, почасти, і не хотіли працювати викладачами. Через брак спеціалістів викладання спецпредметів в школах (транспортна справа, основи сільського господарства тощо) покладалось на вчителів фізики, біології, ручної праці, що пройшли підготовку на курсах [19, арк. 127].

Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» надавав можливість батькам обирати мову навчання своїх дітей. Зовні демократичний проект, на думку багатьох українських істориків, сприяв русифікації і загалом в УРСР призвів до збільшення кількості учнів, що навчалися російською мовою [28, арк. 94].

На західноукраїнських землях, і Рівненщині зокрема, ця норма закону не призвела до зростання кількості російських шкіл. Традиційно, значно вищим був відсоток російських шкіл у містах, проте і тут до середини 1960-х рр. сталися помітні зміни. Наприклад, у м. Ровно (нині – Рівне) всередині 1950-х рр. 43 % школярів навчалися українською мовою, а у 1964/1965 навчальному році їх кількість досягла 52,8 % [12, арк. 19].

Отже, в період хрущовської «відлиги» освітній простір Рівненщини зазнав відчутних змін. Остаточно утвердилась трирівнева система народної освіти. На початку 1950-х рр. запроваджено загальнообов'язкове семирічне навчання. Проте через незадовільний матеріальний стан сімей, відсутність підвозу до навчальних закладів, брак шкільних інтернатів не всі діти шкільного віку скористалися своїм правом на освіту. В ході шкільної реформи була здійснена спроба модифікації освітньої системи: започатковане восьмирічне навчання і з'явилися одинадцятирічні політехнічні школи. Однак, через недосконалу матеріально-технічну базу школи області не могли запропонувати школярам якісну теоретичну і практичну підготовку та різноманіття професій. У регіоні готувалися фахівці зі спеціальностей, не затребуваних на ринку праці і частина випускників не працювала за отриманою кваліфікацією. Предметом постійної уваги обласних органів влади було питання забезпечення навчальних закладів краю учительським персоналом, адже упродовж 50–60-х рр. ХХ ст. в шкільництві області кадровий дефіцит не подолано.

Список використаних джерел

1. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448с.
2. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.) / С. Д. Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.
3. Коляска І. В. Освіта в радянській Україні: пер. с англ. / І. В. Коляска – Toronto: Peter Martin Associates, 1970. – 246 с.
4. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті / Л. Д. Березівська; Ін-т педагогіки АПН України – К.: [СПД Богданова А.М.], 2008. – 406 с.
5. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. Р-454, оп. 3, спр. 208, арк. 36.
6. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп. 3, спр. 371.
7. Там само, спр. 438.
8. Там само, спр. 442.
9. Там само, спр. 377.
10. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. Ф-1, оп. 73, спр. 732.
11. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 651.
12. Там само, оп. 3, спр. 687.
13. Там само, оп. 4, спр. 500.
14. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР // Радянська школа. – 1959. – № 5. – С. 3–19.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Ф-166, оп. 15, спр. 2928.
16. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 939.
17. Там само, спр. 857.
18. ЦДАВО України, ф. Ф-166, оп. 15, спр. 1587.
19. ЦДАГО України, ф. Ф-1, оп. 73, спр. 732.
20. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 940.
21. Там само, спр. 624.
22. Там само, спр. 49.
23. Пыжиков А. В. Реформирование системы образования СССР в период «оттепели» (1953–1964 гг.) / А. В. Пыжиков // Вопросы истории. – 2004. – № 9. – С. 95–104.
24. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 890.
25. Там само, спр. 793.
26. Там само, спр. 815.
27. Там само, спр. 492.
28. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 91–102.

Анатолій Шваб, Наталя Машенко

ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ В ПЕРИОД «ОТТЕПЕЛИ»

В статье рассматривается развитие народного образования Ровенской области в период «оттепели». На основании архивных документов установлено, что к началу 1950-х гг., по завершению советизации области, в регионе утвердилась советская школьная система. Наряду с этим, оставались неразрешенными вопросы сложного материального положения школьников, что в свою очередь ставало причиной роста численности детей, которые не посещали школу или переходили в ранг второгодников. В общем, период «оттепели» в Ровенской области прошел под эгидой реформаторских изменений народного образования. Быстрыми темпами были реорганизованы семилетние и десятилетние школы, завершилась политехнизация, увеличилась сеть школ-интернатов. Проведение реформы образования актуализировало проблему недостатка учительских кадров и материально-технического обеспечения общеобразовательных учебных заведений.

Ключевые слова: «оттепель», школьное образование, политехнизация школ, производственное обучение, всеобщее обязательное обучение.

Anatoliy Shvab, Natalia Mashchenko

SCHOOL EDUCATION IN RIVNE REGION IN THAW PERIOD

In article we review the progress of public education in Rivne region in «thaw» period. Mentioned, that before 1950th years after this region was sovietized, here established soviet school system. However, there still was a question of low material base of schoolers, what bring to increasing number of children, which didn't visit schools or became second years. In general, «thaw» period appointed by reform changes in people education in region. Rapidly, in region was re-organised 7 and 10 years education schools, ended their politehnizatsion, increased boarding schools system. Implementation of education reform intensified the problem of teachers and logistics in region.

Key words: reform, «thaw», school education, politehnizatsion of school, industrial training.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94:[655.41:050]1862/1863»]

Олександр Седляр

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЗБІРНИК «ГАЛИЧАНИН» (1862–1863 РР.) ЯК ВИДАВНИЧИЙ ПРОЕКТ БОГДАНА ДІДИЦЬКОГО ТА ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО

Досліджено обставини видання, зміст та значення літературного збірника «Галичанин», який у 1862–1863 рр. редагували та видавали у Львові редактор газети «Слово» Богдан Дідицький та професор Львівського університету Яків Головацький. Вони намагалися реалізувати ідею періодичного видання для читання інтелігенції, де поєднувалися б художні твори та науково-популярні праці. Недостатня кількість передплатників спричинила збитковість цього видавничого проекту, що разом із розходженням поглядів видавців і редакторів на стратегію формування його змісту, обмежили вихід у світ «Галичанина» лише чотирма випусками.

Ключові слова: історія української періодики в Галичині, історія української літератури, українські літературні збірники, Б. Дідицький, Я. Головацький.

У 1860–1861 рр. в Австрійській імперії відбулися істотні зміни в державному устрої та внутрішній політиці, які позитивно вплинули на можливість галицьких русинів організувати своє національно-культурне життя відповідно до існуючих потреб. Зокрема, з'явилася нагода відновити та розвинути занепалу у 1850-х рр. традицію видання періодики різного змісту руською мовою. На початку 1861 р. розпочала виходити у світ газета «Слово» за редакцією Богдана Дідицького. На тлі різкого зростання інтересу галицьких русинів до новин та актуальних для них соціальних, культурних, церковних та інших питань, вона виявилася успішним проектом і швидко посіла місце провідного руського періодичного видання. З'явилися вагомні підстави вважати, що русини так само позитивно сприймуть і підтримають своєю передплатою й періодичний літературний збірник чи журнал.

Щодо необхідності такого збірника дискусій не було: вважалося samozрозумілим, що русини як окремий народ зі своєю літературою можуть і повинні мати таке видання. Спроби його заснувати і утримати були вже в 1850-х рр. Вони виявилися малорезультативними через мовно-правописний радикалізм редакторів та відсутність у русинів традиції регулярно читати художні твори рідною мовою. Така традиція ще не встигла з'явитися і на початку 1860-х рр., однак можна було сподіватися, що за вмілого редагування та належної реклами, руський літературний збірник знайде достатньо читачів (передплатників), аби принаймні вижити.

Всередині 1862 р. з'явився літературний збірник «Галичанин» («Галичанинь»), який Б. Дідицький розпочав видавати разом із професором руської мови та літератури Львівського університету Яковом Головацьким. Я. Головацький тоді вважався чи не головним знавцем руської літератури, а Б. Дідицький завдяки «Слову» підтримував контакти із галицькими та деякими наддніпрянськими письменниками. Здавалося, що у нових умовах можна буде не тільки реалізувати задуми першої половини 1850-х рр., а й доповнити та розширити ідейно-тематичне розмаїття планованого видання за рахунок залучення нових авторів, передовсім із Наддніпрянської України.

Була ще теоретична можливість видавати такий збірник під егідою громадської організації, зокрема, єдиного тоді руського просвітницького товариства «Галицько-руська матиця». Подібні плани щодо періодичного видання цього товариства існували у першій половині та середині 1850-х рр., однак здійснити їх тоді не вдалося. На початку 1860-х рр. «Галицько-руська матиця» дуже повільно готувалася активізувати свою діяльність і поки що не мала намірів видавати періодичний збірник. Варіант приватного видавничого проекту виявився найоптимальнішим до виконання.

Мета цієї статті – проаналізувати обставини виходу в світ, зміст та значення літературного збірника «Галичанин», який видавали у 1862–1863 рр. спочатку разом Б. Дідицький та Я. Головацький, а потім Б. Дідицький самостійно.

Дослідники не звертали особливої уваги на «Галичанин» 1862–1863 рр. Відносно невеликий обсяг збірника та нетривалий час його виходу у світ не дозволяли вважати його значним та впливовим видавничим проектом. «Галичанину» присвячено хіба що декілька невеликих описових статей у довідково-бібліографічних працях [17–18]. Вони однотипні і передовсім коротко переказують зміст збірника. Оцінка його ідейної спрямованості та значення мінімальна і зводиться головню до твердження, що «на початку 60-х рр. XIX ст. побіч «Слова» «Галичанинь» був

речником і виразником москвофільського руху в Галичині» [17, с. 174]. Хоча і Я. Головацький, і Б. Дідицький належали до табору галицьких русофілів (москвофілів), однак таке визначення «Галичанина» видається занадто спрощеним.

Джерельну базу статті складають випуски самого збірника «Галичанин», публікації про нього у руській пресі того часу, а також окремі неопубліковані листи Я. Головацького та архівні документи зі збірки Б. Дідицького (фонд бібліотеки «Народного дому» у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника).

Обставини появи ідеї видання «Галичанина» як спільного видавничого проекту Я. Головацького та Б. Дідицького невідомі. Вони обоє тоді мешкали у Львові і погоджували свої плани усно. У спогадах також не залишилося інформації про початковий етап роботи над збірником. Загалом епізод із виданням збірника з часом відійшов далеко на задній план у пам'яті обох співвидавців, хоча іноді вони і згадували про нього. Ці спогади передовсім пов'язані із публікацією листа Михайла Максимовича до Дениса Зубрицького від 22 квітня 1840 р. І Я. Головацький [4, с. 59, 84–87], і Б. Дідицький [19, с. 69–71] через кілька десятиліть після публікації згадали про неї і наголосили на її важливості. Причини цього розглянемо нижче; тут варто ще додати, що на початку ХХ ст. про збірник «Галичанин» майже забули, тому Б. Дідицький вважав необхідним уточнити, що йдеться не про газету з такою ж назвою (яка тоді виходила у Львові), а про «журналь» або навіть «журналик» [19, с. 69–70].

На початку липня 1862 р. у газеті «Слово» з'явилось повідомлення, що його редакція приймає передплату на літературний збірник «Галичанин». Він мав виходити кварталними випусками, ціна одного була 1 рн., а річна передплата (4 випуски) – 3,5 рн. [6]. Очевидно, одночасно видавці приватними листами інформували потенційних передплатників про нове видання: наприклад, В. Ружицький зі Струтина Нижнього вже 3 липня 1862 р. відповів Я. Головацькому, що робить все можливе, аби його знайомі передплатили «Галичанин» [12, арк. 1 зв.].

Друк першого випуску «Галичанина» розпочався на початку серпня і мав бути завершений у першій половині вересня 1862 р. (за новим стилем) [10]. Однак незабаром виявилось, що цих термінів дотриматися не вийде. Наприкінці вересня «Слово» (тобто редактор «Слова» та «Галичанина» Б. Дідицький) повідомило, що перший випуск збірника вийде за два тижні (а затримка сталася через «недостаточний запас гармонтного письма и надмѣръ рускихъ работъ въ Ставропигійской печатни») [14], але насправді його надрукували в третій декаді жовтня 1862 р. [22]. Подібна історія була і з наступними випусками. Так, об'єднані разом третій та четвертий випуски мали вийти в світ до кінця серпня 1863 р. [9], а реально це сталося (через різке збільшення обсягу) аж на початку листопада 1863 р. [16]. Очевидно, для Б. Дідицького пріоритетним був регулярний друк «Слова» (виходило тоді двічі на тиждень); на «Галичанин» не дуже вистачало часу ні в нього, ні в Я. Головацького, ні у працівників друкарні Ставропигійського інституту. Згадані третій і четвертий випуски збірника виявилися й останніми – цей видавничий проект проіснував тільки трохи більше року [1–3].

Очевидно, що обидва видавці були редакторами збірника, причому Б. Дідицький відповідав за художні твори, а Я. Головацький – за наукові та науково-популярні праці. Обоє використовували для збору матеріалів для друку свої знайомства. Б. Дідицький, як редактор «Слова», листувався із багатьма потенційними авторами; мабуть, він планував публікувати у «Галичанині» їх твори (передовсім художні), які не зовсім тематично пасували суспільно-політичній газеті «Слово». Зі свого боку Я. Головацький, як провідний галицько-руський науковець-гуманітарій, також потребував видання, де він та його колеги (наприклад, А. Петрушевич) змогли б опублікувати свої наукові чи науково-популярні розвідки.

За фінансовий бік проекту відповідав Б. Дідицький. «Галичанин» виходив у світ у друкарні Ставропигійського інституту – разом зі «Словом» та низкою інших руських видань. Збірник виявився збитковим, що, мабуть, було основною причиною його швидкого закриття. Б. Дідицький навіть у 1866 р. ще не зміг повністю виплатити борг за друк «Галичанина» – керівництво інституту нагадувало йому про борг 81,17 рн. [11, арк. 50]. Прибутки від продажу «Галичанина» також надходили Б. Дідицькому. Збереглися надіслані йому рахунки книгарні Ставропигійського інституту про продаж збірника у 1872 р. Тоді продали по 3 примірники першого (по 1,20 рн.) та другого (по 1,10 рн.) випусків та 4 примірники третього та четвертого випуску (по 2 рн.). Станом на 31 грудня 1872 р. у книгарні ще залишалось 39 примірників першого і по 42 примірники другого та третього і четвертого випусків [11, арк. 57].

Можливо, ті особи, які замовляли «Галичанина» у Я. Головацького, надсилали гроші за передплату йому. Згодом цим займався лише Б. Дідицький. Ще у 1887 р. у книгарні Ставропигійського інституту можна було придбати «Галичанина». Тоді продали два примірники першого випуску (за вже зниженою ціною – 50 кр.) і по три примірники другого та спареного третього та четвертого випусків (відповідно по 50 кр. і 1 рн.) [11, арк. 62]. Як бачимо, й за два з

половиною десятки років після виходу в світ збірник можна було придбати. Щоправда, це свідчить не так про невисоку якість видання (у той час подібних випадків із іншими галицько-руськими друками було чимало), як про обмежене коло русинів, які були готові його купувати.

Відомо, що у «Галичанина» було приблизно 230 передплатників у вересні 1863 р. [15]. Загальний наклад невідомий, але напевно він був не менше 500 примірників. У тодішній Галичині періодичне видання, аби існувати на мінімально прийнятному щодо видатків на нього рівні, мусило мати не менше 300 передплатників. Це без урахування платні редактора та гонорарів авторам [13]. «Галичанин», не мав навіть мінімально необхідної кількості передплатників – звідси й борги Б. Дідицького перед друкарнею, і досить короткий час його існування.

Результати аналізу змісту всіх чотирьох випусків «Галичанина» досить цікаві (табл. 1–2).

Таблиця 1

Тематичний розподіл змісту випусків збірника «Галичанин» (за кількістю сторінок)

Випуск	Художні твори				Історія	Мово- та літературознавство	Географія	Теологія та історія Церкви	Етнографія	Бібліографія	Інше	Разом
	Поезія	Проза	Драматургія	Всього								
I	20	76	–	96	45	6	9	–	18,5	7	10,5	192
II	18	48	–	66	38,5	23	3	7	–	11	20,5	169
III–IV	40	37,5	32	109,5	74	27	48	50,5	–	18	–	327
Разом	78	161,5	32	271,5	157,5	56	60	57,5	18,5	36	31	688

Таблиця 2

Співвідношення обсягу (у відсотках) окремих тематичних груп публікацій у збірнику «Галичанин» до загального обсягу випусків

Випуск	Художні твори				Історія	Мово- та літературознавство	Географія	Теологія та історія Церкви	Етнографія	Бібліографія	Інше
	Поезія	Проза	Драматургія	Всього							
I	10,42	39,58	–	50	23,44	3,12	4,69	–	9,63	3,64	5,47
II	10,65	28,40	–	39,05	22,78	13,61	1,77	4,14	–	6,51	12,13
III–IV	12,23	11,47	9,79	33,49	22,63	8,26	14,68	15,44	–	5,50	–
Разом	11,34	23,47	4,65	39,46	22,89	8,14	8,72	8,36	2,69	5,23	4,51

Передусім відзначимо, що, хоча «Галичанин» видавці класифікували, як літературний збірник, художні твори займали в ньому в кращому разі тільки половину обсягу із тенденцією до зменшення. В останньому спареному випуску це була лише третина обсягу видання. Таким чином, фактично «Галичанин» був універсальним збірником на українознавчу тематику. Таке тематичне спрямування було характерним і для інших подібних видань (збірників), які видавали галицькі русини у 60–70-х рр. XIX ст. Зокрема, подібними були й «Науковий / Литературний сборники» товариства «Галицько-руська матиця», що виходили в світ у 1864–1874 рр. [21, с. 74]. Галицькі русини того часу не мали можливості через брак достатньої кількості якісних наукових праць чи художніх творів регулярно оприлюднювати спеціалізоване періодичне чи серійне видання. І наукові, і літературні збірники насправді виходили змішаними, еkleктичними, куди включали всі варті уваги тексти.

Отже, частка художніх творів (особливо прозових) у «Галичанині» зменшувалася і збірник, очевидно, втрачав своє значення саме як «літературний», тобто видання для читання на дозвіллі. Серед більших за обсягом художніх творів відзначимо велике оповідання о. Олексія Торонського «Ганця» (про життя лемків), кілька оповідань наддніпрянця Олександра Кониського – «Панська воля» та «Пропащи люде» (незакінчене), оповідання Герасима Бучка «Школяр», поему Тита Блонського «Акерманская плънница» і драматичний твір Миколи Костомарова «Кремуцій Кордъ». Жоден із них не залишив помітного місця в історії української літератури. Окрім того, традиційно

друкувалося чимало невеликих віршів, найчастіше авторства О. Кониського (головно у перших двох випусках).

Наукові та науково-популярні праці на історичну тематику (іноді з публікаціями історичних джерел) займали вагомим місце (близько 23 %) у всіх випусках «Галичанина». Автором найбільшої кількості праць на історичну тематику, опублікованих у збірнику, був о. Антоній Петрушевич. Історія Русі, передовсім Галицької, була дуже популярною темою для тогочасних русинів. Відповідні публікації мали сприяти підвищенню рівня національної свідомості галицьких русинів, доводити їх автохтонність та провідну роль у краї в минулому, бути одним із аргументів, які обґрунтовували б поточні вимоги русинів до крайової та центральної влади. Однак проблемою (і це стосується не тільки «Галичанина») було те, що талановито написаних науково-популярних праць на історичну тематику дуже не вистачало – їх місце займали складні для читання та сприйняття нефактивними розвідки А. Петрушевича чи Я. Головацького.

Важливе місце у «Галичанині» займали статті на мовознавчу тематику, географічно-краєзнавчі публікації (за обсягом виділялася велика стаття «Высоты Восточной Галичины и Буковины»), а також статті з богослов'я та історії Церкви. Частка останніх двох тематичних груп публікацій у третьому та четвертому випусках помітно зросла на тлі зменшення обсягу художніх творів. Нарешті, стабільною була частка бібліографічних списків та оглядів, що додавало «Галичанину» рис більше наукового видання.

Отже, «Галичанин» був тематично різноманітним збірником. Останні два випуски (спарені) відрізнялися від перших двох. У них стало менше художніх творів, натомість більше публікацій на географічно-краєзнавчу та теологічну тематику, а також з історії Церкви. Схоже на те, що редактори відчували дефіцит рукописів; до друку йшли всі більше-менше придатні для публікації тексти. Це спричинило і тематичну еkleктику, і затримку із виходом у світ третього та четвертого випусків. На зміст та підготовку до друку останніх випусків вплинуло і розходження у поглядах між видавцями.

На початку випуску 3–4 «Галичанина» Б. Дідицький пояснив, чому тепер видаватиме збірник самостійно. Він повідомив, що Я. Головацький, як священник, не може у такий складний для русинів час брати на себе відповідальність за деякі статті на «обрядову» тематику, тому припиняє участь у проекті як видавець, але продовжуватиме співпрацю із редакцією збірника [1, с. 2]. Таке пояснення видавалося цілком достатнім, однак насправді все було складніше. У одному із листів до редактора київського «Вѣстника Юго-Западной и Западной России» Ксенофонта Говорського Я. Головацький написав, що «по причинѣ, что г. Дѣдицкий не держалъ ся программа, я отступилъ отъ соуч.[астія] въ Редакціи [«Галичанина»]» [23, арк. 30]. Що за програма, якої не дотримувався Б. Дідицький, точно не відомо. Очевидно, йдеться про те, що він і в тогочасному «Слові», і в «Галичанині» забагато, на думку деяких русофілів, надавав місця для публікацій наддніпрянцям-українофілам, а саме О. Кониському. Зокрема, на це неодноразово Я. Головацькому звертали увагу його київські кореспонденти Сильвестр Гогоцький і К. Говорський [20, с. 42–44, 46–47]. Львівський професор спочатку шукав певні виправдання такій не дуже «твердій» позиції свого колеги, але потім, очевидно, вирішив, що буде краще, якщо його ім'я не пов'язуватимуть із «Галичанином».

Б. Дідицький, мабуть, не вважав, що слід радикально змінювати редакційну політику. Однак у випусках, які він видав без Я. Головацького (вип. 3–4), значно зменшилася кількість поетичних творів О. Кониського (були опубліковані під псевдонімом «Сирота зь України»), не було надруковано продовження оповідання того ж О. Кониського «Пропаци люде», натомість з'явився виклад статті Івана Кульжинського про Польщу у 1764–1814 рр. із «Вѣстника Юго-Западной и Западной России». Загалом, цей випуск став менше «українофільським» і більше «галицько-руським». Разом із тим вважаємо, що оцінювати його як виразно «москвофільське» видання (а тим більше перші два випуски) немає підстав.

Мова опублікованих текстів була авторською – редактори (власне, Б. Дідицький, адже напевно саме він працював над вичиткою) залишали той варіант літературної мови, яким користувалися автори. Тому в «Галичанині» зустрічається і українська літературна мова у творах О. Кониського (але все ж трохи підправлена на лад мови львівського «Слова»), і різні, більше чи менше зросійщені, варіанти літературної мови австрійських русинів.

Б. Дідицький не публікував у «Галичанині» власних творів. Я. Головацький помістив у другому випуску «Порядокъ школьный или Уставъ Ставропигійской школы въ Львовѣ 1586 года», вже згаданий лист М. Максимовича до Д. Зубрицького зі своїм коментарем та в третьому-четвертому випусках великий бібліографічний список «Библиография Галицко-русская съ 1772–1848 года».

Особливої ваги Я. Головацький надавав листу М. Максимовича, який свого часу скопіював за згодою Д. Зубрицького. Там, зокрема, була така, неодноразово цитована згодом, оцінка перспектив розвитку руської (української) мови: «Южнорускій языкъ у насъ есть уже какъ памятникъ только, изъ которого можно обогащать Великорусскій или по преимуществу у насъ

Русській мові. Народні українські пісні та прислів'я є також прекрасні пам'ятники для словесності російської. Але для Русинів Австрійської імперії живою мовою є южноруська; мова польська для них давно минула, мова Великоросійської мови для них ще не наступала. Тому дуже бажано, щоб вони подобно Вам [Д. Зубрицькому – О. С.] усвоили собі Великоросійську мову; але ваша Червоноросійська словесність – по моєму мнінню – повинна бути на Вашій рідній російській мові – т. є. на южноруській; і тільки в Галичині вона може бути на цій мові» [5, с. 108]. Ці слова Я. Головацькому було важливо опублікувати, аби ввести в публічний дискурс думку авторитетного наддніпрянця, на яку, своєю чергою, могли постійно покликатися галицькі русофіли. Питання розвитку руської (української) літературної мови було дуже актуальним у Галичині, а на початку 1860-х рр., особливо після появи періодичних видань ранніх народописців, дискусія загострилася. Я. Головацькому, якого вважали одним із інтелектуальних лідерів русофілів, йшлося про те, аби і пояснити ще раз власну еволюцію в бік русофільства, і підкріпити авторитетом М. Максимовича позицію галицьких русофілів загалом. У коментарі до листа львівський професор писав: «Мы, молодые труженники на поприще родной словесности повиновались зрлымъ наставлениямъ опытного и доброжелательного мужа и слѣдовали почти безусловно его совѣтамъ. Доказомъ тому служить всѣ книжки, изданныи послѣ 1840. года [...]. За тѣми ишли издатели нашихъ газетъ съ 1848 года, и нынѣ мы поступаемъ всѣ по тому же пути. Етимологическое словено-русское правописание Максимовича принято нами, въ головныхъ точкахъ соглашаются всѣ писатели наши касательно письменного языка» [5, с. 111].

Таким чином виходило, що галицькі русофіли просто виконували настанови українського інтелектуала, а їх діяльність не була і не могла бути чимось шкідливим для всіх русинів (українців) по обидва береги Збруча. Для них цитовані слова М. Максимовича були дуже зручні: з одного боку, наголошувалося на важливості і необхідності розвитку народної мови у Галичині (що нейтралізувало можливі закиди русофілам у запродавстві та нехтуванні інтересами власного народу), а з іншого – чітко висловлювалася впевненість у безперспективності української мови (а відповідно, і українського національного проекту) на Наддніпрянщині. Тому, якщо Наддніпрянщина незворотно російщилася, то і для галичан було б цілком нормально в перспективі слідом за своїми братами з-за Збруча інтегруватися у всеруський мовний та культурний простір.

«Галичанин» виходив у світ недовго, однак деякі рефлексії про його зміст та значення з'являлися у руській періодиці початку 1860-х рр. Йдеться передовсім про окремі дописи галицьких русинів до віденського «Вѣстника», який намагався тоді займати «галицько-руську» позицію, критикуючи і русофілів, і українофілів. У листопаді 1862 р. дописувач із Перемишля так писав про перший випуск «Галичанина»: «Богатое его и многоцѣннѣйшее содержание должно каждого, мающего очи, пересвѣдчити, что нашаѣ словесность неkostenѣе, но, полная житія, крѣпчайшими силами возбужденного, обѣцует и заporučает намъ будучность хорошую» [7]. Цікавою була думка іншого дописувача, висловлена трохи згодом: «Также дойшоль насъ недавно тому выпускъ II. Галичанина, который заслуге истинно на имя Сборника литературного, а его богатое содержание посвѣдчае наилучше, ѣкъ нашаѣ словесность съ каждымъ днемъ взмогаеся. Добросовѣстный человекъ долженъ признати, что намъ, галицкимъ Русинамъ, непотреба огладатися нѣ за ново-выдуманнымъ украинскимъ элементомъ, который представляея истинно мовбы самъ предметъ торговлѣ и барышевництва, а нѣ попадати въ другую крайность и склонатися до російского языка. Намъ подобае плекати свое, а пускати мимо всякія размышлѣнія, куда насъ нашаѣ нынѣшняѣ Русина заведе и что съ нею выродится?» [8, с. 156]. Не коментуючи позицію автора щодо мовного питання, зазначимо, що поява у «Вѣстнику» позитивних оцінок «Галичанина» у «галицько-руському» (не русофільському чи українофільському) контексті свідчить про те, що принаймні частина галичан (на нашу думку – більшість) вважали цей збірник передовсім вагомим внеском у збагачення руської / галицько-руської літератури.

Отже, літературний збірник «Галичанин» Б. Дідицького та Я. Головацького слід розглядати насамперед як спробу галицьких русинів надати додатковий імпульс розвитку літератури рідною мовою та гуманітарних наук. Нове видання відразу набуло універсального характеру, адже художні твори займали менше половини місця на його сторінках. «Галичанин», хоча й виходив у світ лише рік, добре показав тематичні пріоритети руських авторів, стан розвитку (очевидно, не дуже втішний) руської літератури і науки. Редактори і видавці прагнули вийти за межі маленького галицько-руського світу, публікуючи авторів із Російської імперії, однак все ж таки повністю це зробити не змогли. «Галичанин» залишився передовсім галицько-руським виданням. Він не був русофільським у цілому (хоча окремі публікації таки мали виразно русофільське спрямування), ще менше був українофільським – це був цікавий приклад розвитку суспільної думки та видавничих пріоритетів галицьких русинів у динамічний період початку конституційної доби в історії австрійської Галичини. Шкода, що читачів виявилось замало, аби підтримати тривале існування та розвиток цього видавничого проекту.

Список використаних джерел

1. Галичанинъ, литературный сборникъ / издаваемый Б. А. Дѣдицкимъ. – Львовъ, 1863. – Кн. I, вып. III–IV. – 6 + 327 + 1 с. 2. Галичанинъ, литературный сборникъ / издаваемый Я. О. Головацкимъ и Б. А. Дѣдицкимъ. – Львовъ, 1862. – Кн. I, вып. I. – 194 + 2 с. 3. Галичанинъ, литературный сборникъ / издаваемый Я. О. Головацкимъ и Б. А. Дѣдицкимъ. – Львовъ, 1863. – Кн. I, вып. II. – 171 + 1 с. 4. Головацкій Я. Запѣтки и дополненія къ статьямъ г. Пыпина, напечатаннымъ въ Вѣстникѣ Европы за 1885 и 1886 годы. – Вильна, 1888. – 87 с. 5. Головацкій Я. О. Письмо о галицко-русской словесности Профессора Михаила Максимовича, писанное въ 1840. году изъ Кіева // Галичанинъ, литературный сборникъ / издаваемый Я. О. Головацкимъ и Б. А. Дѣдицкимъ. – Львовъ, 1862. – Кн. I, вып. I. – С. 107–113. 6. Запрошеніе къ предплатѣ // Слово. – 1862. – 20 юнія (2 юлія). – С. 187. 7. Изъ Перемышля въ Листопадѣ // Вѣстникъ часопись урядова для Русиновъ Австрійской державы. – 1862. – 3 (15) листопада. – С. 434. 8. I. Изъ села // Вѣстникъ часопись урядова для Русиновъ Австрійской державы. – 1863. – 22 маа (3 червца). – С. 155–156. 9. Литературное извѣстіе // Слово. – 1863. – 11 (23) мая. – С. 149. 10. Литературныи извѣстія // Слово. – 1862. – 25 юлія (6 августа). – С. 228. 11. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів (далі – ЛННБУ, ВР), ф. 2, од. зб. 317 / п. 72. 12. ЛННБУ, ВР, ф. 36, од. зб. 315 / п. 15. 13. Мысли о Народномъ Домѣ. IV. // Слово. – 1872. – 24 августа (5 сентябрія). – С. 1. 14. Новинки // Слово. – 1862. – 15 (27) септемврія. – С. 286. 15. Новинки // Слово. – 1863. – 18 (30) септемврія. – С. 294. 16. Новинки // Слово. – 1863. – 25 октобрія (6 ноемв.). – С. 338. 17. Романюк М. Галичанинъ: Литературный сборникъ // Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2007. – Т. 1: 1812–1890 рр. – С. 174–175. 18. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження: у 3 т. / М. М. Романюк, М. В. Галушко. – Львів, 2001. – Т. 1: 1848–1900 рр. – С. 196–198. 19. Своежильевыи записки Богдана А. Дѣдицкого. – Львовъ, 1908. – Ч. II: Взглядъ на школьное образование галицкой Руси въ XIX ст. – 98 с. 20. Седляр О. Обмін літературою між Львовом і Києвом у першій половині 1860-х років: співпраця Якова Головацького із Сильвестром Гогоцьким і Ксенофонтом Говорським / О. Седляр // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2015. – Вип. 10. – С. 37–52. 21. Седляр О. Серіальні видання «Галицко-руської матиці»: проекти та їх реалізація (1848–1874 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2011. – Вип. 6. – С. 61–77. 22. Слово. – 1862. – 17 (29) октобрія. – С. 321. 23. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 2294.

Александр Седляр

ЛИТЕРАТУРНЫЙ СБОРНИК «ГАЛИЧАНИН» (1862–1863 ГГ.) КАК ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ПРОЕКТ БОГДАНА ДЕДИЦКОГО И ЯКОВА ГОЛОВАЦКОГО

Исследованы обстоятельства издания, содержание и значение литературного сборника «Галичанин», который в 1862–1863 гг. редактировали и издавали во Львове редактор «Слова» Богдан Дедицкий и профессор Львовского университета Яков Головацкий. Они старались реализовать идею периодического издания для чтения интеллигенции, где бы присутствовали вместе художественные произведения и научно-популярные работы. Недостаточное количество подписчиков вызвала убыточность этого издательского проекта, что вместе с расхождением взглядов издателей и редакторов на стратегию формирования его содержания ограничило издание «Галичанина» только четырьмя выпусками.

Ключевые слова: история украинской периодики в Галичине, история украинской литературы, украинские литературные сборники, Б. Дедицкий, Я. Головацкий.

Oleksandr Sedlyar

ANTHOLOGY «HALYCHANYN» (1862–1863) AS PUBLISHING PROJECT OF BOHDAN DIDYC'KYI AND YAKIV HOLOVAC'KYI

The author researches circumstances of edition, maintenance and value of Ruthenian anthology «Halychanyn», which was edited and gave out in 1862–1863 in Lviv by editor of newspaper «Slovo» Bohdan Didyc'kyi and professor of the Lviv university Yakiv Holovac'kyi. They tried to realize the idea of magazine for reading of educated people, where literary works and popular scientific articles would be combined. The insufficient amount of subscribers entailed unprofitableness of this publishing project, that together with divergence of looks of publishers and editors on strategy of forming of its maintenance limited appearance of «Halychanyn» only by four issues.

Key words: history of the Ukrainian periodicals in Galicia, history of Ukrainian literature, Ukrainian anthologies, Bohdan Didyc'kyi, Yakiv Holovac'kyi.

УДК 94(477)

Андрій Кліш

ЗАСНУВАННЯ КАТОЛИЦЬКОГО РУСЬКО-НАРОДНОГО СОЮЗУ В «СПОМИНАХ З МОГО ЖИТТЯ» ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО

Проаналізовано неопубліковані спогади О. Барвінського щодо заснування Католицького русько-народного союзу у 1896 р. Досліджено ідейні засади та основні напрямки діяльності партії на тлі суспільно-політичної ситуації в Галичині кінця XIX ст.

Ключові слова: О. Барвінський, Католицький русько-народний союз, мемуари, Галичина, суспільно-політична думка.

Особливістю сучасної історичної науки є вивчення суспільно-політичної спадщини нашого народу на різних етапах його розвитку. Це зумовлює підвищення уваги до джерел особового походження, зокрема мемуарів, які є не лише джерелом фактичної інформації, а й важливим чинником суспільно-політичної думки епохи. Усі організаційні утворення християнсько-суспільного напрямку залишилися партіями однієї особи – О. Барвінського. Тому його мемуарна спадщина особливо важлива для вивчення діяльності Католицького русько-народного союзу (далі – КРНС).

Метою публікації є введення до наукового обігу неопублікованої мемуарної спадщини О. Барвінського щодо заснування та початків діяльності КРНС.

Завданням дослідження є характеристика змісту неопублікованої шостої частини «Споминів з мого життя» та висвітлення ролі О. Барвінського у заснуванні КРНС.

Частину «Споминів з мого життя» опубліковано. У 1912–1913 рр. вийшли друком перші дві частини спогадів О. Барвінського [1–2]. У 2004 р. «Спомини з мого життя» були перевидані зі вступним словом Л. Винара та І. Гирича [3]. У 2010 р. Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України опубліковано третю і четверту частини мемуарів [4].

Значний внесок у підготовці до друку неопублікованої частини «Споминів з мого життя» О. Барвінського зробив І. Чорновол. Окремі розділи мемуарів були надруковані за його сприяння [5–8]. С. Романюк проаналізувала рукописну спадщину О. Барвінського у зачаткуванні видання часопису «Руслан» [9].

Джерельною базою для написання цієї статті послужили неопубліковані частини «Споминів з мого життя» О. Барвінського, які зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Важливу інформацію щодо заснування КРНС подано у шостій частині «Споминів...», яка охоплює кінець 1896 – початок 1897 рр. [10–11]. Власне у цьому полягає новизна цієї публікації. Спогади О. Барвінський писав упродовж 1915–1926 рр., а доведені вони до 1908 р.

В. Липинський високо оцінив важливість інформації, яка міститься в мемуарах О. Барвінського. Зокрема, у листі до очільника християнських суспільників від 4 січня 1924 р. він зазначав: «З правдивою насолодою перечитую знов Ваші «Спомини», знаходячи в них той ідеалізм і ту справжню національну культуру, яких так бракує нашій сучасній «наддніпрянській» інтелігенції. Коли-б ці прикмети були у нашої інтелігенції, як же инакше пішли-б події останніх часів! Наші державотворчі – переважно помосковлені або спольщені верстви – мали-б від кого для своєї української праці політичної цей ідеалізм національний і культуру національну перейняти. А так, знаходили вони тільки «патріотичну» опозицію супроти себе з боку людей, позбавлених ідеалізму до національної культури, а спекулюючих виключно на різних, найгіршого сорту, матеріялістичних, партійних теоріях. Це одна з головних причин упадку Гетьманства, а з ним і нашої Держави» [11, с. 178].

Натомість досить критично поставився до «Споминів...» М. Євшан, який у своїй публікації «З історії галицького колтунства» негативно оцінив і мемуари і постать мемуариста [13, с. 460–466].

На думку І. Чорновола, єдиною працею, що може конкурувати з мемуарами О. Барвінського, є «Історія політичної думки галицьких українців» К. Левицького. Проте неопублікована частина «Споминів з мого життя» значно змістовніша та колоритніша [14, с. 33].

Український суспільно-християнський рух в Галичині опирався на позитивні результати так званої «нової ери» 1890 р. та на ідею «органічної праці» – поступового політичного, культурного й освітнього розвитку суспільства. Організаційними втіленнями руху були КРНС, товариство «Руська громада» та Християнсько-суспільний союз.

14 жовтня 1896 р. у Львові засновано КРНС. Першим головою КРНС обрано о. І. Чапельського, каноніка собору св. Юра, очільника Руського педагогічного товариства. Союз

народовців з москвофілами трактувався КРНС як нове піднесення національно-культурного руху, для об'єднання за свої виборчі права й розвиток на «народних основах» [10, арк. 525].

Однією з причин заснування КРНС, на думку українського літературознавця, філолога, письменника, перекладача, педагога, одного із засновників КРНС В. Коцовського, було, те, що жодна з існуючих партій не провадили роботи щодо вирішення нагальних проблем українців: «Від 1890-го р. минуло 6 літ, а за весь той час для позитивної політичної діяльності не зроблено у нас нічого. Ніхто навіть не веде якої небуть евіденції наших, хоч би найважливіших справ, вони залягають або – полишені на чужу ласку, бо до сего сили одиниць за слабій й діяльність їх поневолі обмежує ся тїсним кругом. Крім того має діяльність одиниць і сю недогоду, що противникам дає нагоду мішати сі одиниці з самою народною справою. А преці-ж основа діяльності сих одиниць лишає ся правдива і непохитна навіть тоди, коли-б сі одиниці при одній чи другій нагоді справді в чім пхибили. Замість стояти на сій основі і використати єї – настав у нас час повного розладу й непорозуміння: у нас приходиться до опозиційного єднання з людьми антинародними, зовсім без огляду на то, кому то таке єднанняє одинокую користь принести може і мусить? Чей же не народова, а ствердити се є обовязком так само, як глядати почину до позитивної діяльності на народній основі» [10, арк. 540].

Слід зазначити, що прихильники О. Барвінського, напередодні заснування нового політичного угруповання декілька разів намагалися порозумітися з так званими «опозиційними» народовцями для «можливої спільної роботи для народу» [10, арк. 527]. Проте консенсусу знайти не вдалося.

Аналізуючи взаємини в українському політикумі Галичини у другій половині 1896 р. О. Барвінський зазначав, що опозиційні народовці, уклавши союз москвофілами, порушили основну умову угоди 1890 р.: «Признаванне самостійности своєї народности і свого язика й особлива дбалість о свій язик і свою народність». Радикальна партія виступила окремо та не хотіла об'єднуватися з іншими українськими політичними угрупованнями, а народовці які притримувалися угоди 1890 р. утворили КРНС [10, арк. 567].

Як показав час він був абсолютно правий: «Я не злякався і тероризму та остракізму, не покинув народного прапора і події перед сьвітовою війною і підчас та після неї стали доказом, що москвофільство, з котрим опозиція робила консолідацію, було і є найбільшим ворогом укр. народу, та єго самостійного розвитку і поступу» [10, арк. 547].

Засадничі принципи та завдання новоутвореної партії можна прослідкувати із виступу її очільника О. Барвінського: «А коли інші народи славянські давно вже полагодили національне питанє, довели маси народні до повної національної сьвідомости і забирають ся тепер до рішення у себе великих проблем суспільних; ми ще доси не можемо вийти з сеї національної блуканини, не вспіли ще осьвідомити народних мас, щоб не давали збивати ся з простого шляху народного, щоби дорожили своєю рідною мовою і народністю, щоби щиро і вірно стояли при руско-кат. Церкві і не давали послуху всякими баламутствами і підшептами. В нашій хаті, хоч вже 60 літ минає від почину нашого відродження національного, немає ще ладу, нема певних і непохитних підвалин і се причина того національного рокладу і розсторю в нашій суспільности, тої блуканини, того хаосу, се причини слабого поступу і розвою національного. А тимчасом заглядають до нашої хати зовсім нові справи і питаня, які допомагають ся з всею силою порішення» [10, арк. 528].

На нараді 14 жовтня 1896 р. були присутніми 56 осіб, а ще 30 надіслали привітання учасникам і перепрошення за відсутність. До організаційного комітету обрали 10 осіб і 5 помічників: І. Чапельський, крилошани Б. Пюрко, М. Подолинський, І. Гробельський, М. Світенький, префект духовної семінарії у Львові С. Юрик, Т. Барановський, нотар В. Левицький, В. Коцовський, О. Барвінський, помічниками були: співробітник архикатедрі у Львові Омелян Ваньо, професори семінарій у Львові Іван Бічай і В. Тисовський, професори гімназії у Львові Т. Грушкевич й І. Огоновський [10, арк. 531].

У «Споминах...» повністю наводиться статут новоутвореної партії, згідно з яким КРНС мав: «1) розбуджувати і піддержувати сьвідомість народну, ширити пізнанє і почутє прав горожанських, почувати про горожанські права взагалі як і про законні способи оборони в случаях нарушеня або перепони в свобіднім виконуваню сих прав. 2) ширити почутє справедливости, взаїмної помочи і потреби стоваришень яко найважливіших способів до піднесеня добробуту і усуненя визиску. 3) дбати о зменшенє публичних тягарів. 4) дбати о переведенє в законодавстві справедливого розкладу податків і тягарів публичних. 5) дбати о улєкшенє набуваня, побільшуваня, упорядкованя і взагалі піднесеня селянських і міщанських господарств, ремесла і промислу» [10, арк. 534].

Досягти цього планувалося піднесенням освітнього рівня суспільства, його правової сьвідомості, проведенням віч і зборів щодо поточних політичних і економічних питань. Окремим параграфом у статуті йшлося про створення і поширення часопису [10, арк. 534].

Членом КРНС міг бути кожен повнолітній українець, який був громадянином Австро-Угорщини. Членів партії приймав та виключав виділ 2/3 голосів. Члени зобов'язувалися сплачувати партійні внески у розмірі 2 корон (селяни – 1 корону) [10, арк. 534–535].

Виділ КРНС, згідно зі статутом, складався з 10 членів, обраних на загальних зборах абсолютною більшістю голосів та 5 заступників. Виділ обирав зі свого складу голову товариства, його заступників, секретаря, касира та бібліотекаря. Саме виділ мав займатися усіма справами товариства, відповідно до статуту та ухвал загальних зборів, зокрема: скликати збори, з'їзди та віча, виконувати їх ухвали; розпоряджатися майном КРНС; приймати та виключати членів; вести протоколи засідань; контролювати редакційну політику офіційного друкованого органу партії [10, арк. 535]. Виділ скликався головою партії або його заступником щонайменше раз на два тижні. Ухвали виділу приймалися абсолютною більшістю голосів. Загальні збори скликалися виділом раз на рік. Виділ зобов'язувався скликати надзвичайні збори КРНС на вимогу щонайменше 30 його членів [10, арк. 536].

До повноважень загальних зборів входило: приймати до відома звіт виділу та оцінювати його діяльність за рік; обирати виділ та заступників, а також ревізійну комісію, що складалася з трьох осіб; давати рекомендації виділу щодо вирішення важливих справ; обговорювати важливі суспільно-політичні, просвітні та економічні питання й ухвалювати відповідні рішення; вносити зміни до статуту або ж розпустити партію. Для прийняття важливих рішень потрібна була присутність щонайменше 30 членів КРНС, що свідчить про його мало чисельність. На випадок розпуску КРНС, його майно, згідно зі статутом, переходило у власність Наукового товариства імені Шевченка [10, арк. 537].

КРНС чи не єдина українська партія Галичини, що підтримала політику «нової ери», яка передбачала тісну співпрацю з владою. У цьому контексті О. Барвінський наводить частину промови на згаданих зборах відомого громадського, культурного, економічного та політичного діяча, педагога, письменника, критика, директора Перемиської державної гімназії Г. Цеглинського. Зокрема, аналізуючи наслідки «нової ери», він відзначав, що кожна партія «шукає контакту з правительством, а в міру розросту своєї сили бажає стати правительственным (значить мати участь в кермуванні державою)» [10, арк. 541–542]. Окрім того, О. Барвінський у мемуарах проводить історичні паралелі кінця XIX ст. та 20-х рр. XX ст. Зокрема, характеризує те, що до складу президії католицького віча у Львові 1896 р. увійшли українці, О. Барвінський зазначає: «Се було можливо за Австрії, а в новітній Польщі не допускають укр. мови в прилюднім життві. Тодішня польська шляхта змагала, хоч не все щиро до порозуміння з Русинами, але відтак все польські загорільці захопили провід у свої руки і довели до такого гноблення, яке стає прямо безмежним» [10, арк. 399].

Заснування КРНС викликало ідеологічні дискусії у східногалицькому політикумі. «Діло», «Галичанин» та інша опозиційна преса розглядала КРНС та його лідерів як національних зрадників, що продалися полякам. Значна частина «Споминів...» присвячена спростуванню цих звинувачень. Окрім того, виділ «Народної ради» виключив із її членів осіб, зокрема о. М. Світенького, які підтримали створення КРНС з формулюванням за «злучене з людьми, що «ноторично нехтують програму, компромітують перед світом демократичну, свободололюбиву та поступову ідею руско-українську або за своє протинародне поведене зістали виключені з Народної Ради» [10, арк. 545–546].

В. Коцовський, якого також виключили зі складу «Народної ради», проаналізувавши політичну ситуацію, зробив висновок, що «... переведене якого небудь порозуміння з теперішньою управою «Нар. Ради», а тим менше переведене такого порозуміння на загальних зборах, при прийнятті у нас тепер на жаль способі дискусії, сталося прямо неможливим» [10, арк. 551].

Цікавим було ставлення до новоутвореної партії українців Буковини, які у своїй більшості були православними. Попри те що КРНС виразно асоціювався з Греко-католицькою церквою (далі – ГКЦ), буковинці привітали його створення. Свою позицію вони висловили у часописі «Буковина»: «Ми, буков[инські] Русини, займаємо супроти того нового товариства політичного у Львові таке становище: Товариство се виразно зазначає у своїм статуті, що має дбати про руський нарід в Галичині; колиж так, то жоден православний Русин не має права дорікати сему галицькому товариству за его католицьку основу. Ціль же «Катол[кицько-] Русь[кого] нар[одного] Союза» така, що проти неї ніякий розумний Русин нічого не може мати, для того о скільки катол. Характер Союза не буде лягати в сфери інтересів правосл[авної] Церкви (а сего зовсім неможна побоюватися), о скільки Союз може бути певний нашої симпатії. Так само радо привиталиб ми реальну роботу львівської («Народної» Ради), колиб вона до якої розумної роботи була спосібна, як радо повитаємо реальну роботу сего Союза, коли він розвинеться і знекає прихильників. Буковинські Русини мають так багато спільного ґрунту з галиц[ькими] Русинами, що всякі заходи тих для скріплення сили народу можуть лише тішити нас і додавати нам віри в нашу роботу. А в тих

спільних змаганнях нам так само потрібна і корисна робота уніята як в православного чоловіка» [10, арк. 543].

Слід зазначити, що для нової політичної течії важливою була підтримка греко-католицької ієрархії. Ще напередодні утворення КРНС, у 1895 р., в очільників ГКЦ виникла ідея заснувати клерикальну партію [15]. Утворення КРНС у 1896 р. знайшло підтримку серед греко-католицьких ієрархів, зокрема у митрополита С. Сембратовича, який благословив його діяльність [10, арк. 528].

З метою популяризації новоутвореної партії серед духовенства С. Сембратович у грудні 1896 р. скликав з'їзд деканальних представників. Проте більшість священників не підтримали ідеї створення клерикальної партії [16]. Позицію опонентів заснування КРНС на цих зборах висловив парох с. Закомар'я Золочівського повіту о. Данило Танячкевич. Він зазначав, що духовенство вважає новостворений союз пропольською силою, яка використовує марку католицької лише заради прикриття своєї суті й залучення якнайбільшої кількості священників [17, с. 68].

Для висловлення позиції кліру учасники зборів обрали комісію у складі 15 осіб – по 5 із кожної єпархії. Результатом її роботи стала «Резолюція делегатів русько-католицького Духовенства всіх трьох єпархій в Галичині». У документі зазначалося, що створення КРНС не принесе користі ні церкві, ні її відносинам із громадськістю [17, арк. 68].

У «Споминах...» детально охарактеризовано парламентську діяльність представників КРНС. Зокрема, подано доповідь О. Барвінського на засіданні бюджетної комісії у Віденському парламенті 5 грудня 1896 р. У ній він окрім економічних вимог наголошував на національному питанні. Зокрема, він підняв питання рівноправності української та польської мов у судочинстві [11, арк. 580–581]. Окрім того, О. Барвінський виступав за збільшення кафедр з українською мовою викладання у Львівському університеті та відкриття більшої кількості україномовних шкіл та гімназій [11, арк. 582].

Слід зазначити, що мовне питання займало одне з провідних місць у діяльності християнських суспільників: «Національна ідея воплотила ся передовсім в живій народній мові, що явила ся найголовнішою і найвиразнішою прикметою народності» [18].

Проблема становлення та збереження власного друкованого органу у розглянутий період стояла доволі жорстко стояла перед християнськими суспільниками. Періодика була основним інструментом політичної пропаганди, і тому їх лідерам необхідно було мати авторитетне видання, в той же час доступне широким народним масам в фінансовому та інтелектуальному аспектах. З цією метою засновано часопис «Руслан», перше число якого з'явилося друком 1 січня 1897 р. О. Барвінський пропонував назвати нове видання – «Руслан», іменем, яке «взяв собі пок[і]йний» Маркіян, щоби трудитися для руського народу в Галичині» [11, арк. 589].

У «Споминах...» О. Барвінський визначив основну мету заснування часопису: «Будити й поглиблювати серед нашої суспільности національну свідомість, охоту до народньої організації і праці на всіх царинах нашого життя, давати певні і докладні інформації про всякі справи а тим самим простувати баламуцтва так щедро розсівані ворожими нашої українській ідеї часописами» [11, арк. 610]. Основним завданням часопису, на думку очільника християнських суспільників, було подання низки програмних статей, за якими читач мав скласти уявлення про мету, напрями, функції видання, а також зрозуміти потребу створення КРНС, статутні завдання й прагнення «сего товариства і тим способом промостити ему дорогу в руській суспільности» [11, арк. 588]. Слід зазначити, що завдяки організаторським здібностям О. Барвінського до роботи у «Руслані» залучалися визначні галицькі громадсько-політичні діячі, письменники, науковці та педагоги.

Таким чином, дослідження мемуарів О. Барвінського дає чимало інформації до історії українського суспільно-християнського руху в Галичині на межі XIX–XX ст. Насамперед, знаходимо цікаву інформацію щодо ідейних основ КРНС, його організаційне оформлення. Окремо варто зазначити, що у мемуарах значне місце посідає інформація щодо ідеологічних дискусій у галицькому політикумі щодо заснування цієї політичної сили.

Публікація та наукове опрацювання неопублікованої мемуарної спадщини О. Барвінського надасть можливість зрозуміти складні політичні перипетії не лише Галичини та України, але й Австрії, Боснії, Німеччини, Польщі, Угорщини, Сербії, Словаччини, Словенії, Хорватії, Чехії.

Список використаних джерел

1. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. – Львів: Наклад Якова Оренштайна з Коломиї, 1912. – Ч. 1: Образки з громадського і письменного розвитку Русинів в 60-х рр. XIX ст. з додатком переписки Ст. Новаковича, М. Лисенка і П. Куліша. – 336 с. 2. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. – Львів: Накладом Якова Оренштайна з Коломиї, 1913. – Ч. 2: Образки з громадського і письменного розвитку Русинів від 1871–1888 рр. з додатком споминів про М. Лисенка. – 406 с. 3. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – К.: Смолоскип, 2004. – 528 с. 4. Барвінський О. Спомини з мого життя. Том другий. Частина третя та четверта / Упор. А. Шацька; коментар Б. Янишина; ред. Л. Винар, М. Жулинський / О. Барвінський. – К.: ВД «Стилос», 2010. – 1120 с. 5. Чорновол І.

Неопублікована частина мемуарів Олександра Барвінського / І. Чорновол // Україна в минулому. – Випуск IV. – Львів, 1993. – С.149–162. 6. Чорновол І. Видатні особистості австрійського райхсрату і галицького сейму у «Споминах з мого життя» Олександра Барвінського / І. Чорновол // Молода нація, 2000. – №3. – С.224–239. 7. Чорновол І. Іван Франко в «Споминах з мого життя» Олександра Барвінського / І. Чорновол // Молода нація, 2003. – №.1. – С.34–71. 8. Чорновол І. «Владика для всіх вірних». Митрополит Андрей Шептицький у спогадах Олександра Барвінського [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://risu.org.ua/page.php?lang=ua&path=exclusive/&name=events_people&id=60632&alias=&#ftn10. 9. Романюк С. До історії створення часопису «Руслан» (1897–1914 рр.) (за рукописною спадщиною О. Барвінського) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 50–57. 10. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛ), ф. 135, од. зб. 32, 6 часть, зошит 32. 11. ВР ІЛ, ф. 135, од. зб. 33, 6 часть, зошит 33. 12. Повне зібрання творів, архів, студії / В. К. Липинський; голов. ред. Я. Пеленський; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського (США), Ін-т європ. дослідж. НАН України. – К. : Смолоскип, 2003. – Т. 1: Листування. (А–Ж) / ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська. – [Б. м.]: [б.в.], 2003. – 959 с.: портр. – (Серія «Архів»). 13. Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика / Упор. Н. Шумило / М. Євшан. – К., 1998. – 658 с. 14. Чорновол І. Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності / І. Чорновол // Олександр Барвінський. Спомини з мого життя. – Ч. 1 і 2. – Київ, 2004. – С. 17–35. 15. Руска праса і партія «клерикальна» // Душпастир. – 11 лютого 1895. 16. Про недавній зїзд відпоручників деканальних. // Руслан. – 1897. – 20 січня. 17. Пастушенко Т. Греко-католицький парафіяльний священик кінця XIX ст.: між релігійним покликанням та політикою / Т. Пастушенко // «Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства (до 420-ліття укладення Берестейської унії, 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 21–22 квітня 2016 р.) / За заг. ред. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. філос. н. А. Колодного, д. філос. н. П. Яроцького. – Тернопіль-Київ: Вектор, 2016. – С. 66–71. 18. Русини в XIX столітті // Руслан. – 1900. – Ч. 2, 4, 11, 12.

Андрей Клиш

ОСНОВАНИЯ КАТОЛИЧЕСКОГО РУССКО-НАРОДНОГО СОЮЗА В «ВОСПОМИНАНИЯХ ИЗ МОЕЙ ЖИЗНИ» АЛЕКСАНДРА БАРВИНСКОГО

Проанализированы неопубликованные воспоминания А. Барвинского по учреждению Католического русско-народного союза в 1896 г. Исследованы идейные основы и основные направления деятельности партии на фоне общественно-политической ситуации в Галичине конца XIX в.

Ключевые слова: А. Барвинский, Католический русско-народный союз, мемуары, Галичина, общественно-политическая мысль.

Andriy Klish

ESTABLISHING RUTHENIAN CATHOLIC PEOPLE'S UNION IN «MEMOIRS OF MY LIFE» OLEXANDER BARVINS'KYI

Analyzed unpublished memoirs by O. Barvins'kyi establishing a Russian-Catholic People's Union in 1896. Investigated the ideological principles and guidelines of the party against the backdrop of the socio-political situation in Galychyna late 19th century.

Key words: O. Barvins'kyi, Ruthenian Catholic People's Union, memoirs, Galychyna, socio-political thought.

УДК 94 (477) «19» (048)

Надія Шкільнюк

**ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДОРОБОК ПРОБЛЕМАТИКИ
МІСТ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХХ СТ.**

У статті досліджується історіографічний доробок істориків новітнього часу в дослідженні волинських міст часів царської Росії, зазначається, що в радянській історіографії особлива увага зосереджувалася на висвітленні питань соціально-економічної історії волинських міст.

Ключові слова: Російська імперія, Волинська губернія, історіографія, місто, урбаністика.

Розвиток міст в новітню історичну добу належать до важливих і традиційних напрямків досліджень у світовій та вітчизняній історичній науці. Урбанізаційний процес передбачає розвиток міст, його структур та елементів; крім того, він розглядається як частина цивілізаційного поступу. В рамках національної історії особливої ваги зазначена проблематика набуває у зв'язку із вивченням переломних періодів в історії України, яким зокрема, була друга половина XIX – початку ХХ ст. Адже на її землях, які перебували у складі царської Росії, відбувалося широкомасштабне суспільно-політичне і соціально-економічне реформування.

Історіографічний доробок досліджуваної проблематики дуже істотний. Під різним кутом зору нею займалися як дослідники XIX – початку ХХ ст., так і вчені радянського часу, а також зарубіжні історики. Особливо плідно розробляють регіональну історію сучасні українські історики та краєзнавці.

Автори радянських видань, які були опубліковані в цей час, керувалися більшовицькою доктриною заперечення значимості дореволюційних органів місцевого самоврядування у розвитку міст та регіонів. Відповідно, це визначило загалом негативне ставлення дослідників до міських дум та управ часів Російської імперії.

У радянській урбаністиці другої половини ХХ ст. активно розроблялися на теоретичному рівні питання про роль міст в історії суспільного розвитку як капіталістичної, так і соціалістичної доби. Розглядаючи місто як специфічну форму спільноти людей, насамперед з позицій історичного матеріалізму, деякі автори [120–121] дотримувалися соціологічної традиції в підходах до вивчення їх природи. На їх думку, цілісність поняття «місто» могла бути розкритою лише на основі розуміння соціальної суті законів його розвитку, а для дослідників міст дорадянської доби пріоритетними мали б стати питання визначення ролі міста в процесах класоутворення [57; 85]. У роботі О. Нестеренка акцентувалася увага насамперед на доцільності розгляду економічної і соціальної ролі міста в історичному процесі [82].

Слід згадати видання, які висвітлювали загальні основи муніципального законодавства кінця XIX – початку ХХ ст. Так, П. Зайончковський, звертаючи увагу на політичну реакцію царського уряду на межі двох останніх десятиліть XIX ст., не оминає й міське положення 1892 р. Однак автор зосередився безпосередньо на процесі вироблення та ухвалення цього закону. Негативно оцінюючи контрреформу 1892 р. в цілому, він не проаналізував детально її наслідки [35, с.411–428]. Побіжно згадує про положення 1892 р. М. Єрошкін [32, с.234–235]. Практично першою спробою у радянські часи детально проаналізувати діяльність органів міського громадського управління в дореволюційний період була праця В. Нардової. У ній вміщено коротку характеристику міського положення 1892 р., у якій основна увага акцентується на значному звуженні соціальної бази муніципальних органів та посиленні адміністративного контролю за їх діяльністю [79, с. 243–248].

Ґрунтовною працею є багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР», у якій подано матеріали про міста колишніх Волинської та Подільської губерній. Щоправда, видання переобтяжене інформацією про створення та діяльність більшовицьких організацій на місцях, проте у ньому зустрічаються цікаві дані про економічне та культурне життя міст кінця XIX – початку ХХ ст. Зокрема, тут можна дізнатися про стан освіти, міського благоустрою та інші аспекти, які мали безпосереднє відношення до роботи органів міського самоврядування [41–44].

Крім «Історії міст і сіл УРСР», можна відзначити видання, які розповідають про історію окремих регіонів або міст. Так, у праці О. Михайлюка та І. Кічія йдеться про історію м. Луцька. Дослідники багато уваги приділили поданню цифрової інформації про різні сфери міського життя, проте діяльність міської думи згадується лише побіжно [74, с.44–51].

Серед дослідників радянських часів найбільше уваги вивченню економічної діяльності органів міського громадського управління приділив Л. Веліхов. У своїй праці автор аналізує закони, які стосувалися міського самоврядування, насамперед міські положення. Подається опис різних

напрямків роботи муніципальних органів, виборчого процесу, міської фінансової системи в дореволюційній Росії. Науковець вкрай негативно оцінює умови, в яких були змушені працювати міські думи й управи. Зокрема, порівнюючи бюджети міст Росії із закордонними, він доходить висновку про кількаразову перевагу останніх та докорінно неправильну організацію справи у російських міських управліннях. Видання Л. Вєліхова є одним із найкращих досліджень економічної діяльності муніципалітетів Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Проте в праці немає конкретної інформації про роботу провінційних міських управлінь, в тому числі Волині [10, с.325–326, 403–410].

Певні чинники діяльності муніципальних органів допомагають висвітлити видання, присвячені економічному життю українських міст. Зокрема, про роботу міського транспорту, водогонів, електричних станцій та інших підприємств йдеться у роботах І. Вологодцева та І. Каплунова [16, с. 58–59; 17].

З позицій сучасного переосмислення історичного процесу та ролі в ньому міста стає зрозумілим, що у даних розробках ігнорувалася розгляд міського соціуму у взаємозв'язку всіх компонентів його життя – як матеріального, так і соціального, економічного, а конкретній людині – учаснику цього процесу окремої тематичної ніші в дослідженнях взагалі не виділялося.

Цінність для нас вже згадуваних досліджень полягає в тому, що в класифікації і типології міст радянської доби акцентувалася увага на головних детермінантах міст – їх величині та функціональному профілі, а також промисловості як одному з головних містотворчих чинників, що видається цілком прийнятним для характеристики урбанізаційних процесів на Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.

Українські вчені А. Доценко та Ю. Пітюренко на ґрунті конкретного історичного матеріалу, пов'язаного із вказаним періодом, серед нових містотворчих чинників виділяли й такі, як, прискорений розвиток транспортної мережі, розвиток капіталізму в сільському господарстві, розширення внутрішнього ринку тощо, які активно впливали на регіональні особливості урбанізаційних процесів в Україні [30; 86].

Однак не можемо, як і А. Доценко, погодитися з тим, що географічні особливості темпів урбанізації в Правобережній Україні, в межах якої перебуває досліджувана нами Волинь, у 1897–1913 рр. зводилися до так званої «деурбанізації». На його думку, тут із категорії міських поселень була виключена значна кількість містечок, які не відповідали новим критеріям міських поселень. Проте, як показали сучасні дослідження, в зазначений час на Волині нічого подібного не спостерігалось [30, с. 53].

Оскільки досліджувана проблематика пов'язана із епохою промислового капіталізму в Україні, основні її наукові розробки, що з'явилися у 1950–1980-і рр., слугували для нас певними орієнтирами у визначенні найбільш характерних ознак цієї доби. Назвемо як окремі роботи, так і колективні праці українських істориків В. Голобуцького, І. Гуржія, Т. Дерев'янкіна, Ф. Лося, О. Лугової, Л. Мельника, О. Нестеренка [20; 26; 27; 45; 65; 66; 71; 83], а також російських авторів П. Ляценка, А. Соловйової, К. Тарновського, Л. Шепелева, В. Яцунського [67; 115; 119; 125; 127].

Як відомо, у найбільш ґрунтовно розроблених деякими вказаними авторами темах стосовно промислового перевороту і розвитку промисловості в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. частково знайшло своє відображення і промислове зростання міських поселень. Аргументуючи ті чи інші положення, автори досить рідко посилаються на приклади, які характеризували стан міської економіки Волині, що можна пояснити недостатнім розвитком останньої на фоні тих процесів, які відбувалися в міській промисловості України.

Окремо відзначимо статтю О. Лугової, як вдалу спробу провести типологічний аналіз та класифікацію українських міст доби промислового капіталізму [66]. Ставлячи за мету визначення реальної кількості міських поселень наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні, автор комплексно аналізує демографічні та економічні показники. В основному, погоджуючись із класифікацією міст царської Росії пореформеної доби, розробленою В. Семеновим-Тянь-Шанським, вона пропонувала класифікувати міста в Україні на початку XX ст. за промисловим рівнем так: високопромислові, в торгово-промисловому обігу яких переважала промислова частка, і промислові, де вона мала становити не менше третини всього торгово-промислового обігу.

Оскільки значну роль як у всій царській Росії, так і в Україні зокрема в розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі продовжували відігравати міста, частково цей аспект їх ділового життя, крім вказаної праці І. Гуржія [26], висвітлений у роботах Г. Діхтяра та Б. Кругляка [29; 56]. Зазначимо, що хоч міста Волинської губернії за обсягами торгівельних оборотів та темпами впровадження нових форм торгівлі значно поступалися містам інших регіонів України, однак Б. Кругляк досить вдало ілюстрував ті чи інші положення своєї праці на матеріалах Волині, що можна пояснити його детальною обізнаністю зі статистичними та документальними джерелами цього регіону України.

Якщо такі сфери економічного життя Волині, як промисловість та торгівля хоча б частково в радянській історіографії розглядалися через призму урбанізаційного процесу, то інша важлива складова частина життєдіяльності міст – банківсько-кредитна сфера так і не зайняла в ній окремої тематичної ніші. Винятком можуть бути праці І. Гіндіна, присвячені розвитку кредитної системи в царській Росії, а також визначенню місця України в системі фінансового капіталу імперії [19]. У них розглядалися і питання стосовно заснування деяких комерційних банків, діяльність яких була тісно пов'язана з містами Волині.

Оскільки соціальна структура суспільства в радянській історіографії вважалася одним із головних елементів соціально-економічної формації, їй приділялася значна увага в наукових дослідженнях з історії Росії, а також з історії України другої половини XIX – початку XX ст. Серед дослідників цієї проблематики назвемо В. Дякіна, А. Кореліна, В. Лаверічева [31; 54; 60].

Соціально-класова структура населення міст царської Росії вказаної доби висвітлена передусім у працях Л. Іванова і П. Риндзюньського [37; 106; 107]. У статті Л. Іванова центральною є проблема зіткнення станових і класових інтересів у середовищі городян в царській Росії капіталістичної доби [37].

Вбачаючи кінцеву причину всіх явищ міського громадського життя в економічній основі розвитку міст, П. Риндзюньський першим у радянській історіографії звернув увагу на існуюче протиріччя в Російській імперії пореформеної доби між приватновласницькими містами і містечками, зауваживши, що в межах так званого Південно-Західного краю найбільше їх концентрувалося на Волині. Вартим уваги видається і його звернення до історії утворення міст капіталістичної доби, в якій виразно проявилися соціальні протиріччя і відсталість адміністративних порядків, притаманних царській Росії [106–107].

Зазначимо, що розробка класової структури міського населення в радянській історіографії була зорієнтована на вивчення становища робітничого класу, ряди якого поповнювалися в основному за рахунок селян, що прибували в міста, а також класової боротьби. Саме під таким кутом зору розглядається соціально-економічний розвиток, революційний і національно-визвольний рух трудящих Волині в нарисах з її історії впродовж 1861–1939 рр. Р. Оксенюка [84]. Використовуючи в монографії значний архівний матеріал, в тому числі з питань соціально-економічного розвитку міст, автор акцентує увагу на проблемах класової боротьби у пореформений період, ареною якої нерідко були якраз міста.

Проблеми питання динаміки міського населення та його національного складу в добу промислового капіталізму Російської імперії найбільш результативно досліджували в радянській історіографії С. Брук, В. Кабузан, А. Водарський, А. Рашін та інші вчені [5–7; 15; 103–104].

Внеском українських істориків в розробку вказаної проблематики стала праця С. Макарчука, присвячена дослідженню процесів етносоціального розвитку та національних відносин на західноукраїнських землях наприкінці XIX – початку XX ст. [69]. Найбільший інтерес для нашого дослідження викликає та частина його роботи, яка присвячена аналізу етносоціального та національного складу населення західної частини Волинської губернії, проведеного автором на основі залучення значного масиву документальних джерел.

Зіставити динаміку урбанізаційного процесу на Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. з аналогічними явищами, що відбувалися в інших регіонах України, а також на інших територіях у складі царської Росії, дозволяє праця О. Мазурка, в якій, вважаємо, авторові вдалося об'єктивно розкрити роль міст, у тому числі Волині, у розширенні і зміцненні економічних зв'язків західноукраїнських земель із Наддніпрянською Україною та Росією в зазначений період [68].

Українські історики В. Ващенко та О. Компан присвятили свої роботи дослідженню проблематики міст України зокрема і царської Росії загалом у попередній добі до промислового капіталізму періодам історії (XVII ст. – перша половина XIX ст.), які послужили для нашого дослідження певним методологічним підґрунтям [9; 52].

У радянській історичній науці були збережені попередні традиції краєзнавчих досліджень із урбаністичної тематики Волині, окреме місце в яких відведено і висвітленню проблем розвитку міст епохи становлення ринкових відносин в Україні. При цьому джерельна база публікацій краєзнавчого характеру була суттєво доповнена новими архівними та опублікованими матеріалами. У численних історико-краєзнавчих, історико-архітектурних нарисах, путівниках пореформена доба в історії міст Волині оцінювалася двояко: з одного боку, автори відзначали позитивний вплив капіталістичного способу виробництва на суспільно-політичне життя міських поселень, а з другого – загострювали увагу на соціальних і класових суперечностях перехідної доби. Вкажемо насамперед на праці Г. Ваганова [8], М. Вельми [11], А. Гули [22], Л. Дещинського і П. Савчука [28], Я. Ілляшенка [39], Я. Ісаєвича і А. Мартинюка [40], Л. Коваленка [47], Б. Колоска [51], О. Михайлюка та І. Кічія [74], О. Молчанова, В. Попенка [87], Г. Равчука [101–102] П. Сміяна [114], Г. Чернихівського [124].

Заідеологізованість історично-краєзнавчих досліджень насамперед при висвітленні соціально-економічних аспектів життя міських поселень Волині у пореформену добу виразно простежується у фундаментальному 26-томному виданні «Історія міст і сіл Української РСР». Чотири томи цієї праці про Волинську, Житомирську, Ровенську і Тернопільську області мають пряме відношення до розроблюваної нами проблематики [41–44].

Відзначимо, що вчені української діаспори також підготували декілька оригінальних праць, серед яких можна назвати працю І. Левковича «Нарис історії Волинської землі (до 1914 р.)», ґрунтовне двотомне видання О. Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року)», історичний нарис П. Шумовського «Остріг» [63; 126; 122].

Займаючись проблемами урбаністики Волині XVIII ст., їх точку зору поділяє українська дослідниця О. Карліна [46]. На її думку, проблема міста, в якому зосереджені всі сфери життєдіяльності суспільства, вимагає вироблення загальних позицій щодо його осмислення як специфічного явища історичного процесу. Хоча подібні теоретичні положення стосовно пріоритетів у вивченні проблематики міста розділяють все більше сучасних українських науковців, спеціальні дослідження з історії міст Волині саме під таким кутом зору поки що відсутні.

Деяку інформацію про міське самоврядування міст Волинської та Подільської губерній можна зустріти в українській еміграційній літературі. Так, помітне місце серед авторів-краєзнавців Волині займає О. Цинкаловський. Проаналізувавши історичний шлях населених пунктів Волинської губернії, він серед іншого подав опис міст перед початком Першої світової війни. О. Цинкаловський навів перелік освітніх, культурних, адміністративних, промислових та інших установ, які діяли в той час у волинських містах. Проте безпосередніх вказівок на роботу громадського управління у його праці немає, до того ж, у переліку міст відсутній Житомир [122–123]. У цілому для еміграційної літератури не характерний глибокий аналіз різних сфер провінційного життя, зокрема діяльності органів міського громадського управління. Головною причиною цього була відірваність дослідників від архівно-джерельної бази.

Необхідно констатувати, що найбільшим досягненням сучасного етапу розглянутої нами історіографії, залишається ґрунтовне дисертаційне дослідження А. Гуменюка, присвячене містам Правобережної України в другій половині XIX ст. [23]. Розглядаючи в межах досліджуваного регіону України і міські поселення Волинської губернії, автор зосередив свою увагу насамперед на вивченні соціально-економічних, демографічних та етнічних аспектів розвитку міст. Це, на його думку, дозволило відтворити більш цілісну картину еволюції капіталістичних відносин в Україні.

Зростання зацікавленості до урбаністичної тематики України загалом і Волині зокрема другої половини XIX ст. засвідчили ряд наукових регіональних і всеукраїнських конференцій, які проводилися в Рівному (1993 р.), Житомирі (1994 р.), Новограді-Волинському (1995 р.), Донецьку (2001 р.), Коростені (2002 р.). Широке коло розглянутих на них питань охоплювало проблеми міського самоврядування, культурно-освітні аспекти розвитку міст, стан міського господарства, розвиток форм територіальної організації розселення тощо [1; 33; 36].

У переліку волинських міст найбільшу увагу сучасних краєзнавців-дослідників привертає Житомир. Адже саме в губернському центрі успішно були реалізовані перші комунальні проекти, найбільш активно розвивалося торгово-промислове і фінансове життя, апробувалися міські реформи. У серії книг «Історія підприємств Житомирщини», започаткованій нинішнім «Товариством дослідників Волині», цінну для нас інформацію містять праці П. Галаневича та Г. Мокрицького, присвячені історії окремих об'єктів міського господарства та сполучення Житомира [18; 75–76]. У роботі Г. Мокрицького, присвяченій історії містобудування Житомира, розглядаються деякі питання архітектурно-планувального розвитку губернського центру в другій половині XIX – на початку XX ст. [77]. Новизною позначені наукові пошуки В. Молчанова і В. Рижкова, пов'язані із дослідженням життєвого рівня населення Житомира на початку XX ст. [78; 105].

Заслужують на увагу публікації Л. Когана, М. Костиці і Р. Кондратюка, В. Кудя, у яких на основі архівних джерел аналізується стан міського господарства окремих міст Волинської губернії [49–50; 53; 55; 59]. Міста Волині, як торгівельно-промислові осередки, продовжував вивчати дослідник торгівлі в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Б. Кругляк [56].

Як відомо, розташування у волинських містах значних військових гарнізонів у другій половині XIX – на початку XX ст. накладало свій відбиток на різні аспекти міського життя. Детально прослідкував вплив військової присутності на національний склад населення міст Волині кінця XIX ст. М. Манько [70].

В «Етюдах з історії Острога» українського історика М. Ковальського, присвячених різним аспектам минулого цього міста, привертає увагу нарис про становлення приватної освіти в Острозі на початку XX ст. [48].

Окремі проблеми культурно-освітнього, громадського і релігійного життя Волині в другій половині XIX – на початку XX ст., що насамперед акумулювалося в містах, вивчали М. Бармак, В. Бортніков, Ф. Ступак [2; 4; 118]. Становлення фінансово-кредитної мережі регіону у зазначений період, основні напрямки діяльності якої вивчала В. Венгерська, також було пов'язано передовсім із економічно розвинутими містами краю [12].

Праці окремих українських та зарубіжних істориків, присвячені вивченню національних відносин в Україні і на Волині зокрема в пореформену добу. Так, у монографії О. Іващенко та Ю. Поліщука «Євреї Волині: Кінець XVIII – початок XX ст.» на основі широкого кола опублікованих і архівних матеріалів висвітлюється господарська діяльність євреїв на території краю, їх культурне і громадське життя [38].

Для вирішення комплексу питань, пов'язаних із розвитком волинських міст у період становлення ринкових відносин, значну за обсягом та ґрунтовну за джерельною базою інформацію знаходимо в працях сучасних українських істориків М. Вельми, В. Венгерської, А. Гуменюка, К. Завальнюка, Б. Кругляка, В. Крутікова Т. Лазанської, присвячених розробці окремих проблем історії України другої половини XIX – початку XX ст. [11; 13–14; 24–25; 34; 58; 61–62]. Їх наукові пошуки в дослідженні формування торгово-промислової буржуазії на Україні, розвитку торгівлі, становлення кредитно-банківської системи на Правобережній Україні тощо дозволяють нам виробити власні підходи до розуміння ролі міст в даних процесах на Волині.

Не залишилися поза увагою і праці сучасних російських істориків, що продовжують активно вивчати соціально-економічні процеси, які відбувалися в царській Росії під впливом суспільно-політичних реформ 60–70-х рр. XIX ст. Певний інтерес для нашого дослідження мають роботи В. Нардової, присвячені впровадженню в життя міських реформ 1870 р. і 1892 р. [81–80], енциклопедичне видання «Міста Росії» за редакцією Г. Лаппо [21], праця з соціальної історії Російської імперії Б. Миронова [73] тощо.

У сучасний період, після здобуття Україною незалежності, перед істориками відкрилися широкі можливості для дослідження минулого. Якщо одні історичні аспекти вивчалися раніше, і тепер отримали нові, відмінні від радянських, трактування, то чимало інших лише в останні роки набули актуальності. До таких належить й проблема місцевого самоврядування, у тому числі діяльність органів міського громадського управління. У роки незалежності в Україні з'явилася низка робіт, присвячених діяльності муніципальних органів влади, в тому числі Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

Зокрема, важливим є вивчення загальної системи міського самоуправління наприкінці XIX – на початку XX ст. в певних регіонах або містах. Так, роботу муніципальних органів у міських населених пунктах Волині досліджували Р. Кондратюк [53, с. 62], Г. Мельничук [72, с. 48–49], Н. Стрельбицька [116; с. 234–238; 117, с.64–71]. Вони розглянули адміністративно-правовий статус міст Волинської губернії, а також навели приклади діяльності дум та управ у різних сферах.

Наступну групу досліджень складають роботи, у яких розглядається господарська діяльність муніципальних органів. Вагома частина з них – це праці, у яких досліджено історію виникнення та розвитку міських комунальних підприємств. Зокрема, появу та роботу трамвайного транспорту аналізували А. Лисий та Г. Мокрицький [64; 77]. Останній, крім цього, звернув увагу на історію житомирського водогону [76]. Тему водопостачання, а також телефонного зв'язку, взято за предмет дослідження у статті П. Прищепи [100]. Історію електростанції Житомира розглянув П. Галаневич [18].

Ґрунтовне дослідження питань розвитку міст Волинської губернії у складі царської Росії в добу формування ринкових відносин здійснила О. Прищепи [91]. Зокрема, автор встановила, що на зростання міст активно впливали процеси реформ, впроваджені царським урядом у всі сфери суспільного і економічного життя Російської імперії. Темпи урбанізації на Волині поступалися аналогічним процесам у інших регіонах підросійської України. Причини такого відставання О. Прищепи вбачає у впливі чинників, які сформувалися у попередні історичні періоди і підкреслює важливість одного з них, а саме наявність значної кількості приватновласницьких міст та містечок. Дослідниця розкриває суть соціально-економічних процесів пореформеної доби та їх роль у формуванні центрів ділового життя на Волині, з'ясовує характер змін в існуючій ієрархії міських поселень Волинської губернії і невідповідність переліку офіційних міст їх реальній кількості, яку поповнили містечка з економічними ознаками міст [88–99].

Певний інтерес викликає дослідження А. Седляра щодо соціально-економічної діяльності органів міського громадського управління Волинської та Подільської губерній. За результатами вивчення джерельної бази та літератури, автор розкриває основні напрямки роботи муніципальних органів, аналізує чинники, які позитивно або негативно впливали на неї, характеризує законодавство, яке регулювало права й обов'язки міського самоврядування у цей період. А. Седляр висвітлює вплив муніципальних органів на розвиток комунального господарства міст, їх

благоустрою, медичної сфери, розглядає напрямки соціальної допомоги органів міського громадського управління населенню [108–113].

Таким чином, в різні періоди увага істориків зосереджувалася на вивченні окремих аспектів історії міст Волині, які до того в кінці XIX – на початку XX ст. були публіцистичного та краєзнавчого характеру. До історіографічного доробку по даній проблематиці долучилися також зарубіжні українознавці. У радянській історіографії особлива увага була зосереджена на висвітленні питань соціально-економічної історії волинських міст.

Список використаних джерел

1. Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – 305 с. 2. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль, 2007. – 512 с. 3. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль, 2016. – 392 с. 4. Бортніков В. . Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія / В. І. Бортніков. – Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки, 2015. – 438 с. 5. Брук С. И. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец XIX в. – 1917 г.) / С. И. Брук, В. М. Кабузан // История СССР. – 1980. – № 3. – С. 74–93. 6. Брук С. И. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 15–31. 7. Брук С. И. Этнический состав населения России (1719–1917 гг.) / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1980. – № 4. – С. 18–34. 8. Ваганов Г. П. Сарни. Краєзн. Нарис / Г. П. Ваганов. – Львів: Каменярь, 1979. – 73 с. 9. Ващенко В. П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах юга Украины в дореформенный период: конец XVIII в. – 1861 г.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. П. Ващенко. – Одесса, 1972. – 31 с. 10. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства / Л. А. Велихов. – М.: Наука, 1996. – 480 с. 11. Вельма М. Г. Ковель: Путівник / М. Г. Вельма. – Львів: Каменярь, 1990. – 70 с. 12. Венгерська В. О. Основні напрямки діяльності фінансово-кредитної мережі на Волині (кінець XIX – початок XX ст.) / В. О. Венгерська // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 77–78. 13. Венгерська В. О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. / В. О. Венгерська. – К., 1997. – 41 с. 14. Венгерська В. О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. О. Венгерська. – К., 1997. – 43 с. 15. Водарский А. Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.) / А. Е. Водарский. – М.: Просвещение, 1973. – 158 с. 16. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины / И. К. Вологодцев, И. И. Каплунов. – Харьков, 1930. – Вып. 2. – 205 с. 17. Вологодцев И. П. Коммунальное хозяйство в містах України / И. П. Вологодцев. – Харків: Господарство України, 1930. – 68 с. 18. Галаневич П. Є. Сто років Житомирським електричним станціям і мережам / П. Є. Галаневич. – Житомир: Журфонд, 1996. – 96 с. – (Серія: історія підприємств Житомирщини ; вип. 4). 19. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – 454 с. 20. Голобуцький В. С. Економічна історія Української РСР / В. С. Голобуцький. – К., 1970. – 297 с. 21. Города России. Энциклопедия / Гл. ред. Г. М. Лаппо. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1994. – 559 с. 22. Гула А. Шепетівка: Іст.-краєзн. нарис / А. Гула. – Львів: Каменярь, 1973. – 80 с. 23. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 «всесвітня історія» / А. О. Гуменюк / АН України. Ін-т історії України. – К., 1992. – 240 с. 24. Гуменюк А. О. Розвиток торгівлі в містах Правобережної України у 80–90-х рр. XIX ст. / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагог. ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т. 4 (6). – С. 175–180. 25. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (др. пол. XIX ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 77–85. 26. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наук. думка, 1968. – 188 с. 27. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні / Т. І. Дерев'янкін. – К.: Наук. думка, 1975. – 277 с. 28. Дещинський Л. Дубно. Краєзн. нарис / Л. Дещинський, П. Савчук. – Львів, 1973. – 48 с. 29. Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России / Г. А. Дихтяр. – М.: Изд-во Акад. наук СССР. – 236 с. 30. Доценко А. Г. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX–XX ст.) / А. Г. Доценко // Укр. іст.-геогр. зб. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 46–69. 31. Дякин В. С. Выбор пути экономического развития России (конец XIX – начало XX в.) / В. С. Дякин // Реформы или революция? Россия 1861–1917. Материалы междунар. коллоквиума историков. – СПб.: Наука, 1992. – С. 188–198. 32. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М.: Высшая школа, 1983. – 352 с. 33. Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукр. наук. конф. – Житомир: ЖО СЖУ, 1994. – 295 с. 34. Завальнюк К. В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. / К. В. Завальнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 43–56. 35. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце 19 столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – 444 с. 36. Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукр. наук.- краєзн. конф. – Новоград-Волинський, 1995. – 272 с. 37. Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Л. М. Иванов // Проблемы социально-экономической истории России. Сб. ст. – М.: Наука, 1971. – С. 312–348. 38. Іващенко О. М. Євреї Волині: Кінець XVIII – початок XX століття / О. М. Іващенко, Ю. С. Поліщук. – Житомир: Волинь, 1998. – 192 с. 39. Ілляшенко Я. Луцьк. Іст.-

краєзн. нарис / Я. Ілляшенко. – Львів: Каменяр, 1974. – 64 с. 40. Ісаєвич Я. Д. Володимир-Волинський: Іст.-краєзн. нарис / Я. Д. Ісаєвич, А. І. Мартинюк. – Л.: Каменяр, 1983. – 70 с. 41. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / [гол. ред. кол.: Тронько П. Т. (гол. редколегії) та ін.]. / Житомирська область / [ред. кол. тому: Чорнобривцева О. С. (гол. ред. кол.) та ін.]. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. – 726 с., з іл. і карт. ; 10 л. іл. 42. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / [гол. ред. кол.: Тронько П. Т. (гол. редколегії) та ін.]. / Волинська область / [ред. кол. тому: Клімаш І. С. (гол. ред. кол.) та ін.]. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – 746 с. 43. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / [гол. ред. кол.: Тронько П. Т. (гол. редколегії) та ін.]. / Тернопільська область / [ред. кол. тому: Нечай С. П. (гол. ред. кол.) та ін.]. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. – 640 с. 44. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / [гол. ред. кол.: Тронько П. Т. (гол. редколегії) та ін.] / Ровенська область / [ред. кол. тому: Мяловицький А. В. (гол. ред. кол.) та ін.]. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. – 655 с., з іл., карт. ; 12 л. іл. 45. Історія робітничого класу Української РСР / Під ред. Ф. Є. Лося, І. О. Гуржія, Й. Т. Щербини, О. І. Лугової. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 566 с. 46. Карліна О. Місто як явище історичного процесу: деякі аспекти дослідження / О. Карліна // Наук. вісник Волинського держав. ун-ту. Історія. – 1997. – № 3. – С. 72–76. 47. Коваленко Л. А. Житомир (Іст. нарис) / Л. А. Коваленко. – Житомир: Житомир. обл. газ. вид-во, 1951. – 47 с. 48. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси / М. П. Ковальський. – Острогоз: Острозька Академія, 1998. – 288 с. 49. Коган Л. Г. Из истории градостроительства Новограда-Волинского / Л. Г. Коган // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: Зб. наук. Праць. – Житомир: Волинь, 1999. – Ч. 2. – С. 301–310. 50. Коган Л. Г. На рубежі століть (Новоград-Волинський в конці XIX – началі XX ст. / Л. Г. Коган // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 20–21. 51. Колосок Б. В. Луцьк. Історико-архітектурний нарис / Б. В. Колосок, П. П. Мах, Л. П. Санжаров. – К.: Будівельник, 1972. – 58 с. 52. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 368 с. 53. Кондратюк Р. Ю. Історія міського самоуправління м. Житомира (15–20 ст.) / Р. Ю. Кондратюк // Велика Волинь: минуле і сучасне: тези міжнародної краєзнавчої конференції (Житомир, 9–11 вересня 1993 р.) / [ред. кол. М. Ю. Костиця (гол.) та ін.]. – Житомир: б. в., 1993. – С. 61–62. 54. Корелин А. П. Дворянство в пореформенній Росії: 1861–1904 / А. П. Корелин. – М.: Наука. – 303 с. 55. Костиця М., Кондратюк Р. Місто Старокостянтинів у кінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами газети «Волинь») / М. Костиця, Р. Кондратюк // Старокостянтинів і край у просторі часу. Матеріали Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Велика Волинь». – Хмельницький-Старокостянтинів-Самчики, 1997. – С. 75–77. 56. Круляк Б. Міста Волині – як торговельно-промислові осередки / Б. Круляк // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 114–116. 57. Крупный город: проблемы и тенденции развития. – Ленинград: Наука, 1988. – 167 с. 58. Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. / В. В. Крутіков // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 57–66. 59. Кудь В. О. Міста Волині на рубежі XIX–XX століть / В. О. Кудь // Науковий вісник Волинського державного університету. – Луцьк, 1996. – Вип. 3. – Серія: Історія. – Вип. 1. – С. 87–89. 60. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России 1961–1900 / В. Я. Лаверычев. – М.: Мысль, 1974. – 252 с. 61. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії в XIX ст / Т. І. Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 65–73. 62. Лазанська Т. І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. II. – С. 24–41. 63. Левкович І. Нарис історії волинської землі (до 1914 р.) / І. Левкович. – Вінніпег, 1953. – 109 с. 64. Лисий А. К. З історії одного будинку / А. К. Лисий // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): тези міжнародної науково-практичної конференції (7–9 квітня 1993 р., Рівне). – Рівне: б. в., 1993. – С. 143–145. 65. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX века и в начале XX ст. / Ф. Е. Лось. – К.: Госполитиздат, 1955. – 332 с. 66. Лугова О. І. Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / О. І. Лугова // Укр. історико-географічний збірник. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 182–197. 67. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Капитализм / П. И. Лященко. – М.: Госуд. изд-во полит. литературы. – М., 1956. – Т. 2. – 728 с. 68. Мазурок О. С. Города западно-украинских земель эпохи империализма / О. С. Мазурок. – Львов: Свит, 1990. – 153 с. 69. Макачук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. А. Макачук. – Львов: Вища шк., 1983. – 254 с. 70. Манько М. П. Національний склад населення міст Волині кінця XIX ст. із врахуванням «військово-гарнізонного фактора» / М. П. Манько // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 29–30. 71. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні. Транспортний пролетаріат у 60–90-х роках XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: Вища шк., 1988. – 100 с. 72. Мельничук Г. І. Дубнівське міське спрощене громадське управління та його діяльність / Г. І. Мельничук // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): тези міжнародної науково-практичної конференції (7–9 квітня 1993 р., Рівне). – Рівне: б. в., 1993. – С. 48–50. 73. Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Н. Миронов. – Ленинград: Наука, 1990. – 272 с. 74. Михайлюк О. Г. Історія Луцька / О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий. – Львів: Світ, 1991. – 192 с.: іл. 75. Мокрицький Г. Історія зв'язку на Житомирщині: факти, події, постаті. До 100-річчя винаходу радіо / Г. Мокрицький. – Житомир: Журфонд,

1995. – 27 с. 76. Мокрицький Г. П. Водопровід Житомира: 100 років історії: [історико-краєзнавчий ілюстративний нарис] / Г. П. Мокрицький. – Житомир: Волинь, 1999. – 96 с. – (Історія підприємств Житомирщини ; вип. 9). 77. Мокрицький Г. П. Житомирське трамвайно-тролейбусне управління: 100 років трамвайного руху: [історико-краєзнавчий ілюстративний нарис] / Г. П. Мокрицький. – Житомир: Волинь, 1999. – 144 с. 78. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914) / В. Б. Молчанов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 318 с. 79. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов 19 в. Правительственная политика / В. А. Нардова. – Л.: Наука, 1984. – 260 с. 80. Нардова В. А. Органы городского самоуправления в системе самодержавного аппарата власти в конце XIX – начале XX в. / В. А. Нардова // Реформы или революция? Россия 1861–1917. Материалы междунар. коллоквиума историков. – СПб.: Наука, 1992. – С. 55–56. 81. Нардова В. А. Первые выборы в городские думы по избирательному закону 1892 г. / В. А. Нардова // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб.: Наука, 1991. – С. 225–234. 82. Нестеренко А. А. Закономерности социально-экономического развития города и деревни / А. А. Нестеренко. – К., 1975. – 310 с. 83. Нестеренко О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. Нестеренко. – К., 1952. – 177 с. 84. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Н. Оксенюк. – Л.: Вид-во ун-ту, 1970. – 276 с. 85. Перцик Е. Н. География городов (геоурбанистика) / Е. Н. Перцик. – М.: Высшая шк., 1991. – 317 с. 86. Пітюренко Ю. І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР / Ю. І. Пітюренко. – К.: Наук. думка, 1972. – 186 с. 87. Попенко В. П. Дубровиця. Пугівник / В. П. Попенко. – Львів: Каменяр, 1986. – 40 с. 88. Прищепа О. П. Міста Волині другої половини XIX – початку XX ст. в доробку радянських науковців (до історіографії питання) / О. П. Прищепа // Історія міст і сіл Великої Волині. Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир: ПП Косенко М. Г., 2002. – Т. 25. – Ч. 1. – С. 163–168. 89. Прищепа О. Вулицями старого міста. Топонімічні дослідження з історії Рівного / О. Прищепа. – Рівне, 1997. – 154 с. 90. Прищепа О. П. З історії діяльності міського самоуправління Рівного кінця 18 – початку 20 ст. / О. П. Прищепа // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): тези міжнародної науково-практичної конференції (7–9 квітня 1993 р., Рівне). – Рівне: б. в. 1993. – С. 46–47. 91. Прищепа О. П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прищепа Олена Петрівна. – Рівне, 2003. – 228 с. 92. Прищепа О. П. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині / О. П. Прищепа // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / [голова ред. кол. О. П. Реєнт]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 2. – С. 142–148. 93. Прищепа О. П. Протипожежне забезпечення губерньського Житомира та повітових міст Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: порівняльний аспект / О. П. Прищепа // Житомиру–1120 (884–2004) / [гол. ред. М. Ю. Костиця]. – Житомир: Косенко, 2004. – С. 76–79. – (Науковий збірник «Велика Волинь»: праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині; вип. 31). 94. Прищепа О. П. Старокостянтинів в урбанізаційному процесі на Волині у XIX – на початку XX ст. / О. П. Прищепа // Кобудь-Костянтинів-Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура / [редактор О.І. Журко]. – Старокостянтинів: б. в., 2006. – С. 77–80. – (Науковий збірник «Велика Волинь»: праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині ; вип. 34). 95. Прищепа О. Топонімічні дослідження з історії Рівного / О. Прищепа // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. 20–23 січня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С. 27–28. 96. Прищепа О. П. Вибірчий закон, згідно з міським положенням 1870 р. та його реалізація на Волині / О. П. Прищепа // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. II. – С. 136–142. 97. Прищепа О. П. Демографічні зміни в урбанізаційному процесі на Волині (II пол. XIX ст. – початок XX ст.) / О. П. Прищепа // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (36. ст.). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 68–72. 98. Прищепа О. П. Деякі аспекти демографічних змін та соціально-економічного розвитку міст поліського регіону Волинської губернії в др. пол. XIX – на поч. XX ст. / О. П. Прищепа // Житомирщина на зламі тисячоліть. Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир: М.А.К, 2000. – Т. 21. – С. 138–140. 99. Прищепа О.П. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині / О. П. Прищепа // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. II. – С. 142–148. 100. Прищепа О. П. Водопостачання та нові види зв'язку у міському господарстві Волині в другій половині XIX – на початку XX століття / О. П. Прищепа // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 319–328. 101. Равчук Г. Острого і його околиці / Г. Равчук. – Львів, 1960. – 116 с. 102. Равчук Г. Р., Ткач І. О. Острого. Краєзн. нарис / Г. Р. Равчук, О. І. Ткач. – Львів: Каменяр, 1987. – 47 с. 103. Рашин А. Г. Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – начале XX вв. / А. Г. Рашин // Ист. записки. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1950. – Вып. 34. – С. 32–85. 104. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статист. очерки / А. Г. Рашин. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352 с. 105. Рижков В. Д. До питання про рівень життя житомирців наприкінці XIX ст. / В. Д. Рижков // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 75–77. 106. Рынцунский П. Г. Городское гражданство дореволюционной России / П. Г. Рынцунский. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1958. – 557 с. 107. Рынцунский П. Г. Основные факторы городского образования в России второй половины XVIII ст. / П. Г. Рынцунский // Русский город (ист.-методол. сб.). – М.: Изд-во Московского ун-та, 1976. – С. 105–127. 108. Седляр А. В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі

(1892 – 1918 pp.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Седляр А. В. – Київ, 2009. – 228 с. 109. Седляр А. В. Господарська діяльність органів самоврядування міст Волині та Поділля напередодні Першої світової війни / А. В. Седляр // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 80–86. 110. Седляр А. В. Діяльність органів міського самоврядування Волині та Поділля щодо розвитку комунальних підприємств (кінець XIX – початок XX ст.) / А. В. Седляр // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2007. – Т. XVIII. – С. 397–406. 111. Седляр А. В. Заходи органів міського громадського управління Волині та Поділля у сфері пожежної охорони наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. В. Седляр // Часопис української історії / [за ред. доктора історичних наук, професора Коцура А. П.], – К., 2007. – Вип. 8. – С. 44–49. 112. Седляр А. В. Прибутково-видаткова система діяльності органів міського громадського управління на Волині та Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. В. Седляр // Проблеми українського державотворення: історія і сучасність / [голов. ред. М. Ю. Костиця]. – У 2-х тт. – Т. 1. – Житомир: М. Косенко, 2007. – С. 245–247. – (Наук. зб. «Велика Волинь»; вип. 35). 113. Седляр А. В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування Волинської та Подільської губерній (1892 – 1918 pp.): істориографічні аспекти проблеми / А. В. Седляр, Д. Ф. Розовик // Культура народів Причорномор'я / [гл. ред. Ю. А. Катунин]. – Симферополь, 2008. – № 136. – С. 74–79. 114. Сміян П. К. Ковель / П. К. Сміян. – Львів: Каменяр, 1968. – 44 с. 115. Соловьева А. М. Промышленная революция в России в XIX в. / А. М. Соловьева. – М.: Наука, 1990. – 269 с. 116. Стрельбицька Н. І. Діяльність органів міського самоврядування Правобережної України по соціальному захисті інтересів населення (остання чверть XIX – початок XX ст.) / Н. І. Стрельбицька // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / [відп. ред. проф. Л. В. Баженов]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 1. – С. 295–308. 117. Стрельбицька Н. І. Історичні аспекти зародження, розвитку і діяльності міського самоврядування міста Житомира в XV–XIX ст. / Н. І. Стрельбицька // Проблеми українського державотворення: історія і сучасність / [голов. ред. М. Ю. Костиця]. – Житомир: М. Косенко, 2007. – С. 231–239. – (Науковий збірник «Велика Волинь»: праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині; вип. 35, т. 1). 118. Ступак Ф. Я. Діяльність органів міського самоврядування в Житомирі у галузі суспільної опіки / Ф. Я. Ступак // Історія міст і сіл Великої Волині / [голов. ред. М. Ю. Костиця]. – Житомир: ППМ Г. Косенко, 2002. – С. 324–329. – (Науковий збірник «Велика Волинь»: праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині; вип. 25, ч. 1. 119. Тарновский К. Н. Социально-экономическая история России, нач. XX в.: советская историография середины 50-х – 60-х годов / К. Н. Тарновский. – М.: Наука, 1990. – 290 с. 120. Хорев Б. С. Городские поселения (Проблемы роста и их изучения). Очерки географии расселения / Б. С. Хорев. – М.: Мысль, 1968. – 255 с. 121. Хорев Б. С. Проблемы городов (урбанизация и единая система расселения в СССР) / Б. С. Хорев. – М.: Мысль, 1975. – 354 с. 122. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: [краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.] / О. Цинкаловський. – Вінніпег: Волинь, 1984. – Т. 1. – 600 с.: іл. – (Інститут дослідів Волині; ч. 52). 123. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: [краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.] / Цинкаловський О. – Вінніпег: Волинь, 1986. – Т. 2. – 578 с.: іл. – (Інститут дослідів Волині; ч. 55). 124. Чернихівський Г. І. Кременеччина від давнини до сучасності / Г. І. Чернихівський. – Кременець: Папірус, 1999. – 320 с. 125. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелев. – Ленинград: Наука, 1973. – 347 с. 126. Шумовский П. Остриг. Іст. нарис / П. Шумовский. – Маргет – Англія – Вінніпег – Канада, 1964. – 128 с. 127. Яцунский В. К. Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. / В. К. Яцунский. – М.: Наука, 1973. – 301 с.

Надежда Шкильнюк

ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ГОРОДОВ ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ В XX В.

В статье исследуется историографический доработок историков новейшего времени в исследование волыньских городов царской России, отмечается, что в советской историографии особое внимание было сосредоточено на освещении вопросов социально-экономической истории волыньских городов.

Ключевые слова: Российская империя, Волынская губерния, историография, город, урбанистика.

Nadia Shkilnuk

HISTORIOGRAPHY PERSPECTIVE CITIES OF VOLYN PROVINCE IN THE TWENTIETH CENTURY

The article examines the historiographical achievements of recent times historians to study Volyn cities Tsarist times, says that in Soviet historiography, special attention was focused on the coverage of social and economic history of Volyn cities.

Key words: Russian empire, Volyn province, historians, city, Urban Studies.

УДК 346.77:44

Леонід Кравчук

**ПРЕСА ЯК ЗАСІБ РАДЯНІЗАЦІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ
(ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)**

Формуючи радянську світоглядну модель, на окупованій території Західної України, партійна номенклатура приділяла засобам масової інформації особливу увагу. Найбільш доступною і домінуючою в плані агітації на той час була преса, через яку найлегше нав'язувалися марксистсько-ленінські цінності місцевому населенню, чужі їм за духом і змістом. У цій статті досліджено основні чинники утвердження радянської преси як домінуючої та безальтернативної системи інформування мешканців краю.

Ключові слова. преса, сталінським шляхом, ленінський дороговказ, соціалістичне змагання, комуністична партія.

Новостворені радянські органи влади виходили з того, що реалізація управлінської державної політики на підлеглий території неможлива без її інформаційного забезпечення, без функціонування підконтрольної владним структурам періодичної преси. У вересні 1939 р. на Тернопільщині розгорнуло діяльність тимчасове управління, яке насамперед взялося перебудовувати місцеве господарство, відновлювати роботу транспорту, телефонного й поштового зв'язку, торгівельних організацій, лікарень, навчальних і культосвітніх закладів, преси. Першою радянською газетою, яку читали тернополяни, відразу після приєднання, була армійська «Червона Україна», яка виходила в Тернополі впродовж 17 вересня – 2 жовтня 1939 р. 3 жовтня 1939 р. в обласному центрі видавали українською мовою щоденну газету «Вільне життя», як орган тимчасового управління. Наприкінці вересня 1939 р. в Тернополі відкрилися кіоски для продажу газет, журналів та іншої радянської літератури. Через місяць тернополяни одержали близько 20 тис. примірників періодичної преси 34 назв [1 с. 83–84].

Формування системи засобів масової інформації здійснювалося одночасно із утворенням управлінських структур, мережі виробничих, соціально-побутових і культурно-освітніх закладів. Зауважимо, що радянський дослідник тогочасного періоду історії України Т. Соколовська, розкриваючи роль преси, наголошувала, що «Комуністична партія на всіх етапах соціалістичного будівництва величезну увагу приділяла пресі. Створена і керована партією преса виросла в могутню силу і стала найбільш гнучким знаряддям керівництва, незламним засобом впливу на маси...» [2, с. 238–239]. Формування радянської преси в західних областях розпочалася буквально в перші дні після приходу Червоної армії. У вересні 1939 р. почали виходити обласні газети. Упродовж 1940 р. створено багато районних газет. У Львівській області у вересні 1940 р. виходило 12 районних газет, тираж яких доходив до 45 тис. екземплярів; у Тернопільській області на травень 1940 р. друкувалося – 12 газет, у Волинській області – 5. Як свідчать тогочасні історики-марксистки, що трудящі західних областей почали одержувати центральні і багато республіканських газет і журналів, кількість яких зростала щомісяця. У Львові у квітні 1940 р. було 25 тис. передплатників, а через місяць їх кількість зросла до 36 тис. Якщо у Волинській області в січні 1940 р. трудящі одержували 40685 екземплярів газет і 19642 екземпляри журналів, то уже в травні 1940 р. передплачувалося 64051 примірників газет і 22121 примірників журналів. У Підбузькому районі Дрогобицької області кількість газет і журналів у порівнянні з їх кількістю до приєднання збільшилась у 16 разів, а у Зборівському районі Тернопільської області – більше як у 21 раз [2, с. 238–239].

Преса в західних областях УРСР перетворилася у могутнє знаряддя агітації і пропаганди ідей партії, знаряддя організації і мобілізації трудящих на виконання завдань соціалістичного будівництва. Преса відігравала значну роль у висвітленні досягнень соціалістичного суспільства, вихованні нового ставлення до праці, почуттів колективізму та патріотизму. Газети західних областей з більшовицькою гостротою викривали українських буржуазних націоналістів, виховуючи у трудящих непримиренне ставлення до ворогів радянської влади [2 с. 238–239].

Радянська влада створювала необхідні умови для функціонування друкованого засобу масової інформації, а преса віддачувала владі бажаним для влади інформаційним продуктом, підготовленим і представленим читачеві у доступній для нього формі. У одному із досліджень радянського періоду знаходимо ілюстрацію такого взаємозв'язку в характерних для радянської історіографії тонах: «З кожним днем зростав інтерес трудящих до радянської періодичної преси. Високий авторитет мали газети «Правда», «Известия», «Красная звезда», «Комуніст», «Безбожник» [3 с. 333].

Відразу, після «визволення», почали виходити обласні газети «Радянська Волинь» (м. Луцьк), «Більшовицька правда» (м. Дрогобич), «Вільна Україна» (м. Львів), «Червоний прапор» (м. Рівне), «Радянська Україна» (м. Станіслав), «Радянська Буковина» (м. Чернівці), «Вільне життя» (м. Тернопіль), обласні молодіжні, а в усіх районних центрах – районні газети [3, с. 333].

Усі згадані центральні і місцеві періодичні видання повною мірою і повсякчас працювали на те, щоб створити ідеальну картину масового схвалення населенням західноукраїнських земель політичних кроків нової влади: «Заходи Комуністичної партії і Радянського уряду щодо революційної перебудови економічного життя. Народної освіти, системи вищої школи. Науки, культури, народної творчості та мистецтва знаходили відгук у серцях трудящих визволеного краю, сприяли розвитку соціалістичної культури, вихованню почуття радянського патріотизму й інтернаціоналізму, формуванню політичної свідомості й громадянської активності трудящих, згуртуванню їх навколо партійних організацій та органів радянської влади в боротьбі за торжество соціалізму на визволених землях» [3 с. 333].

Грандіозні масштаби такої уніфікації значною мірою забезпечувалися періодичною пресою. На початку 1940 р. у західних областях УРСР видавалося 53 газети. Тираж тільки обласних і районних газет становив загалом понад 280 тис. примірників, причому більша його частина припадала на щоденні газети. Усі ці видання за змістом були подібні одна до одної та до своїх київських і московських «сестер». Від різнопланової інформації та полеміки на шпальтах періодичних видань попереднього періоду, нехай і не таких значних за тиражами, не залишилося й сліду [4, с. 9].

Радянська преса фактично перестала бути пресою в класичному розумінні цього слова, а редакції радянських газет перестали бути творчими колективами. «Більшовицька редакція нічим не подібна до редакції «буржуазних» газет. Її члени не мають ні змоги, ні права проявляти якусь ініціативу, виявляти свій талант. Робота редакції щодня розпочинала засідання, на якому секретар редакції накреслював план випусків на перспективу. Усе те актуальне і нове, що може принести кожен наступний день, не має для більшовицької газети жодного значення. Преса в особі редакторів і редакційних колегій планувала, пропагувала і підбирала відповідний матеріал для друку.

Партійний комуністичний календар визначав редакторам теми: роковини вождів комунізму, дати, пов'язані із визначними подіями більшовицької революції, різні державні свята – день за днем, усе заздалегідь передбачене на цілий рік. У кожному виданні йшлося про те, про що необхідно писати. Наприклад, журналіст просив виборця дати характеристику кандидату в депутати, за якого голосуватимуть на наступних виборах. Виборець відповідав, що не знає цього депутата. Однак наступного дня в газеті з'являлася стаття, у якій згаданий виборець вихваляв заслуги майбутнього депутата. Статтю, зрозуміло, готувала редакція. До речі, редакції фальсифікували і спотворювали навіть фахові статті авторів-професіоналів, аргументуючи свої редакційні зміни тим, що їй краще відомо, яким має бути зміст статті, бо публікація в газеті повинна нести широкому загалу не абстрактні ідеї, відірвані від життя, а живе слово пропаганди. Через те статті у більшовицькій пресі схожі за своїм пропагандистським змістом та ідеологічною спрямованістю [5, с. 228].

Усі друковані засоби масової інформації Тернопільщини були узаконені партійно-державною владою, тобто, спільною постановою Тернопільського облвиконкому і бюро Тернопільського обкому КП(б)У 20 грудня 1939 р. Серед них – орган Тернопільського обкому партії та облвиконкому – газета «Вільне життя» зі щоденним випуском на 4 стор. тиражем у 40 тис. примірників; орган обкому та міськкому ЛКСМУ «Комсомолец» на 2 сторінках випуском 15 разів на місяць тиражем 25 тис. примірників; повітові газети «Нове життя» Чортківського повіту (щоденний випуск на 4 стор. тиражем 5 тис. примірників – примітка автора) «Червоний Збараж» Збараського повіту (щоденний випуск на 2 стор. тиражем 6 тис. примірників – примітка автора); «Прапор волі» Зборівського повіту (щоденний випуск на 4 сторінках тиражем 5 тис. екземплярів – примітка автора); «За нове життя» Буцацького повіту (випуск 15 раз в місяць на 2 стор. тиражем 5 тис. екземплярів – примітка автора); «Більшовик» Підгаєцького повіту (15 раз в місяць на 2 стор. тиражем 5 тис. екземплярів – примітка автора); «Ленінським шляхом» Тербовлянського повіту (щоденний випуск на 2 стор. тиражем 4,5 тис. екземплярів – примітка автора); «Сталінським шляхом» Копичинецького повіту (випуск 15 раз на місяць на 2 стор. тиражем 4 тис. екземплярів – примітка автора); «Червоний жовтень» Борщівського повіту (щоденний випуск на 2 стор. тиражем 4 тис. екземплярів – примітка автора); «Червоні Бережани» Бережанського повіту (щоденний випуск на 2 стор. тиражем 5 тис. екземплярів – примітка автора); «Сталінським шляхом» Кременецького повіту (щоденний випуск на 2 стор. тиражем 7 тис. екземплярів – примітка автора); «Червоний прапор» Заліщицького повіту (випуск 15 раз на місяць на 2 стор. тиражем 4 тис. екземплярів – примітка автора) [6, арк. 1].

З часу їх затвердження діяльність обласних і районних газет постійно перебуває у полі зору партійних органів. Закономірно, що першим під контроль бюро обкому потрапив друкований орган обласного комітету партії і облвиконкому – газета «Вільне життя». Віддавши належне редакції, за «значну роботу в справі популяризації і роз'яснення серед трудящих мас області рішень партії і

уряду», бюро обкому вказувало на суттєві недоліки в її роботі: не сформований робсількорівський актив, недостатньо використовується місцевий матеріал, що відображав би багатогранне життя трудящих області в умовах радянської влади, не пропагуються кращі взірці роботи окремих підприємств, навчальних закладів, сільських трудівників [7, арк. 19–20].

Принциповим упущенням в роботі редакції були недостатні зусилля із виконання рішення ЦК КП(б)У «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)»: «... до цього часу на сторінках газети не опубліковані теоретичні статті, консультації, не розкривається робота партійних кабінетів з цього питання і в загальному недостатньо висвітлюється хід масово-політичної і пропагандистської роботи в області» [7, арк. 19–20].

У зв'язку з цим, відділу пропаганди та агітації обкому КП(б)У доручено провести нараду працівників редакції щодо усунення згаданих недоліків. Прийняті конкретні організаційно-адміністративні рішення: редактора газети зобов'язано проводити щоденні 5–10-ти хвилинні наради з працівниками редакції, сформувати робсількорівський актив і практикувати систематичні наради з ним при редакції газети, в лютому 1940 р. провести обласну нараду робсількорів, постійно публікувати статті та консультації з питань вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)» [7, арк. 19–20].

Відділ пропаганди і агітації обкому КП(б)У скликав 25 січня 1940 р. обласну нараду редакторів повітових газет, на якій обговорювалися завдання обласної преси на поточний період, зокрема, питання організації стінних газет на підприємствах, установах і навчальних закладах, а також вперше заслухано звіти редакторів окремих повітових газет про роботу в минулому році. Доповідали редактори підгаєцької повітової газети «Більшовик», збараської «Червоний Збараж» і чортківської «Нове життя». Ця нарада, як і інші наступні, проходила за участю завідувача сектором преси і секретаря обкому КП(б)У з питань ідеології [7, арк. 24].

Отже, підпорядкована партійно-державній бюрократії преса перестала бути засобом масової інформації, а перетворилася на потужне і підступне знаряддя тотальної дезінформації. Внаслідок підпорядкування всієї культурної сфери, в тому числі преси, безпосередньому контролю державно-партійних органів визначальною рисою духовного життя суспільства стала одноманітність.

Список використаних джерел

1. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область / Гол. ред. кол. Нечай С. П. – К., 1973. – 640 с. 2. Соколовська Т. Г. Культурне будівництво у західних областях УРСР в перші роки радянської влади: вересень 1939 – червень 1941 рр. 40 років Великого Жовтня / Т. Г. Соколовська. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1957. – 299 с. 3. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / За заг. ред. Сливки Ю. Ю. – К.: Наукова думка, 1989. – 482 с. 4. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С.9. 5. Західня Україна під большевиками. ІХ.1939 – VI.1941. Збірник. За ред. Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – 494 с. 6. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф. П-1, оп. 1, спр.1, арк.1. 7. Держархів Тернопільської обл., ф.П-1, оп.1, спр.6, арк.19–20, 24.

Леонид Кравчук

ПРЕССА КАК СРЕДСТВО СОВЕТИЗАЦИИ ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ (СЕНТЯБРЬ 1939 – ИЮНЬ 1941 ГГ.)

Формируя советскую мировоззренческую модель на оккупированных территориях Западной Украины, партийная номенклатура уделяла средствам массовой информации особое значение. Наиболее доступной и доминирующей в плане агитации в то время была пресса, которая навязывала марксистско-ленинские ценности местному населению, чужие им по духу и содержанию. В данной статье исследованы основные факторы утверждения советской прессы как доминирующей и безальтернативной системы информирования жителей края.

Ключевые слова: пресса, сталинским путем, ленинский указатель, социалистическое соревнование, коммунистическая партия.

Leonid Kravchuk

THE PRESS AS A MEANS OF TERNOPIL SOVIETIZATION (SEPTEMBER 1939 – JUNE 1941)

Shaping the Soviet ideological model for occupied Western Ukraine party nomenclature media, udilyala attention. And it is most accessible and dominant in terms of campaigning at the time was the press, through which most easily imposed marsysko-lenininski value of the local people who were strangers to them in spirit and content. In this article the main factors strengthening the Soviet press as the dominant and non-alternative systems of informing the inhabitants of the land.

Key words: press, by Stalin, Lenin pointer, socialist competition, the Communist Party.

ЕТНОГРАФІЯ. ЕТНОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 930.1 «18/20»:94 (36) «06/09»

Ліна Дорошенко

ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОРНАМЕНТИКИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КЕРАМІКИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I ТИС. Н. Е.

Орнаментация ранньослов'янських посудин не вирізняється значною різноманітністю, тому зауваження з приводу декорування в роботах попередників мали, зазвичай, побіжний характер. Практично відсутні роботи, у яких орнаментация ранньослов'янських керамічних посудин характеризується як окрема система. Проте нечисленні приклади спеціальних розробок щодо оздобленої кераміки свідчать на користь вірності думки про те, що інформаційні можливості оздоблень, якими б примітивними вони не здавалися на перший погляд, є значно більшим. Історіографічний огляд дозволив констатувати, що саме обмежені матеріалами однієї пам'ятки, або матеріалами кількох територіально та хронологічно близьких пам'яток дослідження давали найцікавіші результати. Ми зацентрували увагу на методології, використовуваній попередниками при вивченні орнаментации, визначили основні риси орнаментики ранньосередньовічної кераміки Подніпров'я, теоретичні аспекти, що стосуються орнаментации. Цікавими виявилися не результати досить широких узагальнень, а деякі аспекти локальних, у межах конкретної пам'ятки, спостережень щодо оздоблень керамічних посудин. Оскільки результати аналізу матеріалів конкретних пам'яток дають нехай і локально обмежену, але відносно однозначну інформацію щодо культурної та хронологічної специфіки орнаментации керамічних посудин.

Ключові слова: орнаментация, ранньослов'янська кераміка, слов'янські старожитності останньої чверті I тис. н. е., потенціал, підхід до вивчення.

Орнаментация ранньослов'янських посудин не вирізняється значною різноманітністю, тому зауваження з приводу декорування в роботах попередників мали, зазвичай, побіжний характер. Практично відсутні роботи, у яких орнаментация керамічних посудин окресленого кола характеризується як окрема система. Проте нечисленні приклади спеціальних розробок щодо оздобленої кераміки свідчать на користь вірності думки про те, що інформаційні можливості оздоблень, якими б примітивними вони не здавалися на перший погляд, є значно більшим.

Певні зауваження з приводу орнаментики керамічних посудин, в роботах попередників мали, здебільшого, побіжний характер. Натомість, на нашу думку, інформаційний потенціал оздоблень є значно більшим. Нечисленні приклади спеціальних розробок цієї тематики, свідчать на користь слушності саме такого підходу. Значно більш цікавими, на нашу думку, виявилися не результати досить широких узагальнень, а деякі аспекти локальних, в межах конкретної пам'ятки, спостережень щодо оздоблень керамічних посудин. Зазвичай головну увагу під час вивчення керамічних посудин дослідники звертають на морфологію цих виробів, певною мірою – на технологічні аспекти й, за «залишковим принципом», оздоблення. Певні зауваження з приводу орнаментации керамічних комплексів другої половини I тис. н.е. в принципі в роботах попередників мали, здебільшого, побіжний характер. На інформативних можливостях оздоблень посудин, нехай і принагідно, науковці зупинялися. Більше того, дослідники керамічних наборів акцентують увагу на тому, що зміни в орнаментации, поряд зі зміною форм дозволяють використовувати орнаменти при датуванні, адже на основі спостережень над орнаментами можна визначати відносно ранні та пізні комплекси, а разом із стратиграфічними даними – виділяти періоди розвитку археологічної культури. Тому в силу масовості керамічного матеріалу та інформаційного потенціалу оздоблень, якими б примітивними та незграбними вони не здавалися на перший погляд, доцільним є приділення уваги саме орнаментации керамічних комплексів ранньослов'янських пам'яток. Практично відсутні роботи, в яких орнаментация керамічних посудин окресленого кола характеризується як окрема система. Проте нечисленні приклади спеціальних розробок щодо оздобленої кераміки свідчать на користь вірності думки про те, що інформаційні можливості оздоблень, якими б примітивними вони не здавалися на перший погляд, є значно більшим.

Вивчення історіографії, що торкається проблем ранньослов'янської історії демонструє, що дослідники намагаються прослідкувати динаміку розвитку орнаментации кераміки старожитностей певних груп, практично завжди прив'язуючи застосування того чи іншого орнаментального елементу до способу формовки посудини. На основі переважання деякої орнаментации на

посудинах ліпного чи гончарного виготовлення (враховуючи морфологічні ознаки) виділяються групи кераміки, співставлення яких в свою чергу слугує підставою для виділення періодів розвитку археологічних культур, пошуку генетичних зв'язків між ними. Варто зазначити, що орнаментика привертала увагу дослідників ще на початкових етапах становлення археологічної славістики. Зокрема, М. Макаренко, основні роботи якого припадають на початок ХХ ст. написав дуже прогресивну як на той час статтю, присвячену орнаменту керамічних виробів роменських городищ, польовим вивченням котрих дослідник активно займався. Особливу увагу зосередив на городищах Роменщини і околиць, дослідження яких проводилось в 1901, 1906, 1910, 1912, 1915, 1922, 1924 рр. А саме: городище «Ведвеже» на високому березі р. Ромен, «Монастирище при впадінні р. Ромен в р. Сула», Вашкевича на нагірному боці р. Сула, «Замчище» в м. Глинськ на шпилі нагірного берега р. Сула [1, с.323]. Доробок дослідника – характеристика орнаментики роменського посуду заслуговує на особливу увагу й в наш час. За спостереженнями М. Макаренка, орнаментика мусить стати на перший план в області художніх і технічних досягнень культури городищ Роменського типу. Виділено дві групи орнаменту за засобами виконання: ямковий і смужковий орнамент. Ямковий являв собою вдавнення короткого предмету із зубцями. Іноді зубці мають однакову глибину, часто – середина такого зубця широка, а кінці його звужуються. Ця особливість спонукала розділити названий орнамент на два типи з огляду на техніку їх виконання: А) широкі зубці з кінцями, що звужуються, мають м'які краї. Крім того в косому напрямку є ще два, три поглиблення з дуже м'якими краями. Такі поглиблення могли отримуватись, коли через ребро всього зубця намотано ряд скручених мотузочків; Б) зубці однакової ширини з гострими, не заокругленими краями. Мотиви: похилі заглиблення попарно розміщені; «кривулька» – одне заглиблення в одну сторону похилено, друге – в протилежну; хрести; ялинка, ромбики, лапки, вдавнення пальцями [2, с.19–20].

Смужковий орнамент, отримувався шляхом руху кінця палички або інструменту у вигляді гребінця на сирій глині. Виділено два типи: А) ряд паралельних широких смужок, легенько проведених на поверхні стінок посуду з широкими віддаленнями між ними; Б) пасмо вузьких смужок, укладених густо одна біля одної. Аналогії орнаменту у вигляді виведених смужечкою то одинарно, то подвійно, то потрійно й більше у вигляді відбитка зубців гребінця, то рівного горизонтального, то хвилястого між двома горизонтальними, автор вбачає у західних знахідках. Походження прокресленого орнаменту автор шукає в неоліті. З відмінністю як саме ця смуга виконувалася і який мотив окраси виявляла. Дослідник відзначає, що до Х ст. ця орнаментика була ретельно виконаною, мала сталий мотив та рисунок, після Х ст. – втрачає свій попередній характер, робиться недбалою по виконанню, створюється враження продукції не художньої, а ремісницької. Упродовж IV–VI ст. орнаментика цього роду зустрічається на широких просторах східноєвропейської рівнини, починаючи від Прибалтики, від Ельби на півночі – до Дунаю на півдні, і далі на схід – аж за Дніпровське Лівобережжя, звідти – до Волги на північ. Смужковий орнамент зустрічається на посудинах більш витягнутої форми, виготовлених із добре вимішаної глини, з домішками шамоту в тісті, більших розмірів, складнішого профілювання, виконаних на гончарному колі.

Орнаментика зубчастими заглибленнями на території Придніпрянщини, з'являється з ранніх часів заселення краю, поширюється і досягає кульмінаційного поширення в культурі скорчених кістяків, потім – в культурі городищ роменського типу. Ця техніка прикрашання посуду, розглядається як місцева – того населення, яке мешкало тут в добу скорчених та фарбованих кістяків і в добу городищенської культури типу Роменської.

Технічна особливість свідчить, що орнаментика з'явилась як наслідок давнішого способу прикрашання – мотузка. Мотузковий орнамент переходить в зубчасте заглиблення, яке отримувалось відтиском твердого інструменту з поперечними або косими нарізками – та зубцями. Смужкова орнаментика, що вживалася більш вмілими силами прийшла в городищенську культуру пізніше. На городищах Роменського типу панує орнамент, тиснений «зубчастими рівчаками». Тісто таких посудин має значні домішки шамоту, стінки посуду грубі, поверхня горбиста, ямчаста. За розмірами цей посуд менший, ніж посуд із смужковим орнаментом. Вінця прикрашені, форма присадкувата, розлогувата, широка, шийка мало стягнена, широка, вінця слабо виражені, заокруглені. Ямкова орнаментика відповідає роменській і трапляється на Україні із найдавніших часів [3, с.325–338].

Ще однією спробою досить ґрунтовно проаналізувати орнаментуку однієї із груп ранньосередньовічних старожитностей у Східній Європі стала робота А. Віннікова, присвячена пам'яткам боршевської культури [4, с. 55–61]. За розташуванням орнаменту на посудинах він виділяє три групи кераміки: орнаментована лише по краю вінця; орнаментована лише по тулубу; орнаментована як по тулубу, так і по вінцях. При цьому зональність розташування орнаментів доволі чітко співвідносилася із функціональними групами посудин (кухонний посуд, наприклад, за край нечисленними виключеннями, не мав орнаменту по тулубу). Для кожної із виділених груп

А. Вінніков окреслює основну техніку нанесення оздоблень, провідні мотиви, сюжети, які різняться між собою. Основними прийомами орнаменталізації були відбитки мотузочки (в різних комбінаціях), пальцеві вдавлення, защепа, відбитки нігтя, вдавлення округлої палички, прямокутні, підтрикутні вдавлення, гребінчастий штамп, округлі відбитки пустотілої трубочки (кістки). Найбільш поширеним способом орнаменталізації кераміки першої групи є пальцеві вдавлення, пальцеві защепа, вдавлення палички; другої – вдавлення, нанесені мотузочкою, нігтеві вдавлення; третьої – вдавлення мотузочки як по краю вінець, так і по тулубу, а також пальцеві вдавлення по верху вінець і мотузкові вдавлення по тулубу. А. Вінніков також продемонстрував статистичне переважає певних елементів декору (наприклад, вдавлення мотузочки), етнографічні особливості оздоблень посудин з конкретних пам'яток, навів таблицю, що демонструє відсоткове співвідношення способів орнаменталізації на окремих городищах. Акцентує увагу дослідник й на різноманітні композиції орнаментів, подаючи перелік основних сюжетів для кожної з трьох виділених ним груп. Для деяких елементів декорування доволі впевнено встановлювалося інше культурне походження. Зокрема, у звичаї прикрашати посудини лінійно-хвилястим орнаментом А. Вінніков вбачав вплив салтівської культури. Загалом, дослідник вважав боршевську кераміку доволі «космополітичним» явищем. Так, він заперечував поширений на той час погляд щодо мотузкового орнаменту як однієї із культурних визначальних рис боршевських старожитностей, адже ця техніка мала широкі аналогії у матеріалах інших синхронних культур.

Значно більш цікавими, на нашу думку, виявилися не результати досить широких узагальнень, а деякі аспекти локальних, в межах конкретної пам'ятки, спостережень щодо оздоблень керамічних посудин. Зокрема, статистичний аналіз орнаментованих посудин та їх фрагментів з городища Тичиха, із прив'язкою до стратиграфічних шарів, дозволив доволі впевнено вбачати у зазначених статистичних закономірностях діагностичний показник щодо хронології. Крім того, планіграфічні спостереження засвідчили, що кераміка із певним способом орнаменталізації концентрується на окремих ділянках поселень, що, на його думку, свідчило про обслуговування певних сегментів громад окремими майстрами-керамістами.

Наступний приклад спеціального звернення до вивчення орнаментів на ранньосередньовічній кераміці з'явився чи не за два десятиліття до появи дослідження А. Віннікова. Робота О. Сухобокова та С. Юренка присвячена волинцевсько-роменським матеріалам, методично наслідує розробки А. Віннікова. Дослідники акцентували увагу на провідних елементах, мотивах орнаменталізації, охарактеризували співвідношення елементів та прийомів орнаменталізації на різних функціональних категоріях (горщики, миски тощо) та конкретних типах волинцевсько-роменського керамічного посуду. При цьому вони зазначали, що не можна твердити про закономірності взаємозв'язку між використанням технічних прийомів орнаменталізації й формами посудин та їх призначенням. Натомість, відносно чітким виявився зв'язок між технологією формовки посудин та прийомами нанесення орнаменту (на ранньому гончарному посуді майже не зустрічаються пальцеві відбитки, насічки, нігтеві вдавлення. Проте й цим зв'язком дослідники фактично нехтують, розглядаючи орнаменталізацію ліпного та гончарного посуду здебільшого сумарно, лише в деяких випадках зазначаючи суттєві відмінності в декоруванні цих двох технологічних груп посуду. За спостереженнями дослідників, для обох груп керамічних виробів техніка орнаменталізації стабільна, в той час як декоративні сюжети досить різноманітні. Проте, зазначено, що для ліпної кераміки волинцевської культури, переважаючими є технічні прийоми вдавлення, для гончарної – суцільне, або часткове лискування, фризи з широких пролискованих ліній з використанням відбитків зубчастого штампу між ними у вигляді різноманітних композицій або багаторядної хвилі, нанесеної гребінцем.

Приділяється увага й зональності розташування декору на посудині. Виділяється три групи посудин: орнаментовані лише по зрізу вінець; прикрашені лише по найбільш розширеній частині тулуба або по плічках; прикрашені як по вінцях, так і по корпусу. В хронологічному аспекті, дослідники наполягають на спадковості волинцевської та роменської орнаментики, зазначаючи, що значна кількість елементів, що склали основну специфіку волинцевського посуду, на роменському етапі відмирають, а ті, що існували у волинцевський час в незначній кількості, навпаки, стають провідними. Значна увага приділена дослідниками також порівнянню волинцевсько-роменських та боршевських матеріалів. Зосередили свою увагу вони й на регіональних особливостях орнаментів. За спостереженнями дослідників, лише в лівобережнодніпровському ареалі спостерігається широке розмаїття технічних прийомів орнаменталізації і декоративних мотивів, а звичай прикрашати кераміку мотузчаним штампом у східнодніпровському регіоні виділяє його з числа інших територій східнослов'янського розселення. До того ж Світлана Павлівна та Олег Васильович визначають район Дніпровського Лівобережжя, Чернігівсько-Брянського Подесення та Курсько-Білгородського Посейм'я центром масового використання мотузчаного орнаменту. Відносно ж невеликий відсоток мотузкової орнаменталізації на кераміці боршевської культури в басейні Дону, на що звернув увагу свого часу

А. Вінніков, дослідники пояснили тим, що Подоння було крайньою східною периферією східнослов'янської території. Тож мотузковий декор на кераміці боршевських пам'яток розглядається як характерне явище, але з вираженою тенденцією до згасання. Слід зазначити, що акцентуючи увагу на культурно-хронологічній і етногенетичній спорідненості волинцевської та роменської культур, С. Юренко та О. Сухобоков доволі сумарно розглядають орнаментацию керамічних комплексів обох груп.

Загальним висновком роботи є те, що волинцевські і роменські пам'ятки є археологічним еквівалентом сіверян на двох хронологічних етапах їх розвитку, а боршевські – в'ятичів [5, с. 161–175]. Однак докладних статистичних викладок, які б ілюстрували зближення волинцевської та роменської орнаментики й протиставлення її боршевській, в роботі не наведено. Натомість вказується, що специфічною рисою саме волинцівського керамічного комплексу є звичай лискувати поверхню посудини, на роменському посуді лискування вироджується у загладжування поверхні. Властивими роменському посуду є відбитки мозузчаного штамп (з доповненнями у вигляді різноманітних вдавлень).

На інший блок методичних ідей, викладених у роботі А. Віннікова, спирається у своїй порівняно нещодавній роботі О. Коваленко [6, с.77–80]. Вона зосередила увагу на матеріалі конкретної пам'ятки – ранніх горизонтах літописної Лтави (сучасної Полтави). Дослідницею враховано 700 фрагментів керамічного посуду, атрибутованих як роменські (з 47 об'єктів). Вона виділяє типи, а всередині них варіанти, орнаментальних композицій. Для ліпних горщиків це шість типів (тридцять шість варіантів), для раннього гончарного посуду – один тип (чотири варіанти), для ліпних сковорідок – один тип (три варіанти) декорування. Щоправда, за яким критерієм дослідницею виділялися варіанти в роботі не пояснюється. Дослідниця назвала такі основні технологічні прийоми нанесення орнаменту: вдавлення паличкою; вдавлення торцем округлої в перетині палички; вдавлення паличкою, перевитою товстою ниткою (кількісно домінує); вдавлення гребінцем; пальцеві вдавлення; пальцево-нігтеві зацепи; насічки. О. Коваленко аналізує співвідношення типів орнаменту по вінцях, шийці, плічках та тулубу ліпного посуду (наводиться схема взаємозв'язків елементів орнаментів), звертає увагу на основні композиційні схеми та місце розташування орнаменту, на залежність техніки нанесення орнаменту від способу формовки посудини (ліпна або гончарна). Основою методики дослідниці стало вивчення керамічних матеріалів по об'єктах (подано декілька таблиць, в яких наводиться характеристика керамічних матеріалів з об'єктів: перераховуються типи орнаментів, подається кількість фрагментів з тим чи іншим оздобленням), співставлення керамічних матеріалів різних об'єктів, синхронізація керамічних матеріалів з часом побутування інших предметів (наприклад, пряслиць), разом з тим, акцентується увага й на морфологічних ознаках посудин. Весь комплекс зазначених спостережень дозволив дослідниці доволі впевнено твердити, що характерні елементи роменської орнаментики не лише продовжували побутувати до кінця існування культури в цілому, а й певною мірою були запозичені давньоруськими гончарями, продукція яких побутувала принаймні у Лтаві впродовж всієї першої половини XI ст.

Окрім згаданих спеціальних робіт, присвячених орнаментации кераміки, є узагальнюючі праці археологів, у яких поряд із іншими питаннями, висвітлюється, нехай і побіжно, тема орнаментации. Варто згадати основні з них, аби узагальнивши інформацію, що міститься в наявних працях, продемонструвати основні риси орнаментики кераміки кожної з культур, що локалізувалися в районі Середнього Подніпров'я в другій половині I тис. н. е. [7, с.12; 8, с.15; 9, с. 33–34, 45; 10, 138 с.; 11, с. 71–98; 12, с. 236–240].

На нашу думку, саме регіональний підхід – вивчення матеріалів конкретних пам'яток – має дати показові результати. Оскільки лише за методичної подібності дослідних процедур, спрямованих на створення достатньо дробних періодизаційно-хронологічних шкал розвитку системи орнаментации керамічних посудин для кожної конкретної пам'ятки, можна буде здійснити коректний порівняльний аналіз. У такому разі йтиметься про статистичне переважання тих чи інших типів та композицій орнаменту на тій чи іншій пам'ятці або у регіоні в цілому на доволі вузьких хронологічних зрізах.

Отже, на теперішній час більш доцільним виявився саме регіональний підхід. Саме обмежені чи-то матеріалами однієї пам'ятки, чи-то матеріалами декількох територіально та хронологічно близьких пам'яток дослідження дають найкращі результати. Результати аналізу матеріалів конкретних пам'яток дають нехай і локально обмежену, але відносно однозначну інформацію щодо культурної та хронологічної специфіки орнаментации керамічних посудин. Натомість, широкі узагальнення грішать оціночними категоріями на зразок «багато», «мало», «тенденція до згасання» тощо, що не підтверджуються будь-якими хоча б приблизними статистичними та картографічними викладками.

Список використаних джерел

1. Макаренко М. Орнаментация керамічних виробів культури городищ роменського типу: Відбиток з Niederluf Sbornik / М. Макаренко. – [б.м]: [б.в.], [б.р.]. – S. 323–338.
2. Макаренко М. Городище «Монастирище» / М. Макаренко // Окремі відбитки з Наукового збірника за 1924 р. – К.: Трест Київ-Друк, 8-ма друкарня. – 23 с.
3. М. Орнаментация керамічних виробів культури городищ роменського типу: Відбиток з Niederluf Sbornik. – [б.м]: [б.в.], [б.р.]. – S. 323–338.
4. Винников А. З. Орнаментация боршевской керамики / А. З. Винников // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 55–61.
5. Сухобоков О. В., Юренко С. П. Орнаментация волинцевсько-роменського керамічного комплексу / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ-Львів, 1997. – С.161–175.
6. Коваленко О. В. Про орнаментацию посуду роменської культури з Полтави / О. В. Коваленко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 1. – С. 77–80.
7. Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днестром и Западным Бугом / И. П. Русанова // Свод археологических источников. – 1973. – 100 с.
8. Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков) / В. П. Баран. – К., 1988. – 160 с.
9. Приходнюк О. М. Пеньковская культура (культурно-археологический аспект исследования) / О. М. Приходнюк. – Воронеж, 1998. – 170 с.
10. Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII – X ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я / В. О. Петрашенко. – К., 1992. – 140 с.
11. Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян / Г. Г. Мезенцева. – К., 1965. – 124 с.
12. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами / Л. П. Михайлина. – К., 2007. – 300 с.

Лина Дорошенко

**ИНФОРМАТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ОРНАМЕНТИКИ
СЛАВЯНСКОЙ КЕРАМИКИ ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ I ТЫС. Н. Э.**

Орнаментация раннеславянских сосудов не отличается значительным разнообразием, поэтому замечания по поводу декорирования в работах предшественников имели, обычно, беглый характер. Практически отсутствуют работы, в которых орнаментация раннеславянских керамических сосудов характеризуется как отдельная система. Однако немногочисленные примеры специальных разработок по орнаментированной керамике, свидетельствуют в пользу верности мысли о том, что информационные возможности декоративных элементов, какими бы примитивными они не казались на первый взгляд, значительно выше. Историкографический обзор позволил констатировать, что именно исследования, ограничены материалами одного памятника или нескольких, территориально и хронологически близких памятников, давали интереснейшие результаты. Мы акцентировали внимание на методологии, примененной предшественниками при изучении орнаментации, определили основные черты орнаментики раннесредневековой керамики Поднестровья, теоретические моменты, касающиеся орнаментации. Интересными оказались результаты довольно широких обобщений, а некоторые аспекты локальных, в пределах конкретного памятника наблюдения относительно орнаментации керамических сосудов. Поскольку результаты анализа материалов конкретных памятников дают пусть и локально ограниченную, но относительно однозначную информацию о культурной и хронологической специфике орнаментации керамических сосудов.

Ключевые слова: орнаментация, раннеславянская керамика, славянские древности последней четверти I тыс. н. э., потенциал, подход к изучению.

Lina Doroshenko

**INFORMATION POTENTIAL OF ORNAMENTATION OF SLAVIC POTTERY
(THE LAST QUARTER OF THE FIRST MILLENNIUM A. D.)**

The ornamentation of early Slavic vessel was not characterized by considerable diversity. Therefore, comments about the decoration in the works of the predecessors were fugitive in nature usually. We have not work in which the ornamentation of early Slavic pottery is characterized as a separate system. However, a few examples of specific designs on the decorated ceramics suggest that the informational potential of ornamentation, no matter how primitive they may seem at first glance, but are much more. Historiographical review allowed us to conclude that the study is giving the interesting result when you is limited by the materials of the same sites, the materials or several geographically and chronologically close of sights. We focused on the methodology applied by the predecessors in the study of ornamentation, identified the main features of the ornamentation of early medieval pottery of Dnieper region, theoretical aspects of ornamentation. Interesting results fairly broad generalizations and some aspects of the local learning of specific sites, observations regarding the decorating of ceramic vessels. Since the results of the analysis of specific materials from sights give even locally limited, but relatively

unambiguous information about the cultural and chronological specificity of the ornamentation of ceramic vessels.

Key words: ornamentation, The Early Slavic pottery, Slavic ancient of the last quarter of the first Millennium A. D., potential, approach to the study.

УДК 94:[351.853:7.025.4](477.83/.86) «1879/1904»

Ігор Саламаха

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЙЦЕХА ДІДУШИЦЬКОГО НА ПОСАДІ КОНСЕРВАТОРА ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ І КОНСЕРВАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА МИСТЕЦТВА (1879–1904 РР.)

У статті досліджується діяльність відомого громадського та політичного діяча Східної Галичини Войцеха Дідушицького на посаді консерватора (урядовця, який займався збереженням історичних пам'яток) «Центральної Комісії для вивчення і консервації пам'яток історії та мистецтва» у 1879–1904 рр. Аналізуються основні напрямки його роботи, описуються найбільш відомі реставрації, проведені за його участі. Також висвітлюється розвиток системи охорони історичних пам'яток Австро-Угорської імперії та інституту консерваторів Східної Галичини в другій половині XIX ст.

Ключові слова: консерватор, Войцех Дідушицький, історична пам'ятка, реставрація, Східна Галичина.

Відомий громадський та політичний діяч, меценат, вчений, письменник-публіцист, Войцех Дідушицький він був однією зі найбільш знакових фігур політичного та суспільного життя Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

Народився він у Єзуполі 13 липня 1848 р. у знатній родині Дідушицьких, яка виводила свої корені від галицько-волинського короля Данила. Навчався у Терезіанумі (елітарній лицарській школі, заснованій у XVIII ст. у Відні імператрицею Марією Терезією, що призначалася винятково для дітей шляхти), а пізніше у Віденському університеті, де захистив докторат з філософії. Неодноразово обирався депутатом до Галицького крайового сейму та віденського парламенту (Рейхсрату), а у 1906–1907 рр. обіймав посаду міністра Галичини в австрійському уряді. Окрім цього, був професором етики, естетики, історії й філософії Львівського університету (з 1897 р.), член-кореспондентом Академії мистецтв (з 1887 р.), головою крайового археологічного товариства у Львові (1881–1892 рр.), членом крайової шкільної ради (у 1895–1904 рр.), а також таємним радником імператорського двору (з 1898 р.).

Історія життєвого шляху В. Дідушицького достатньо детально висвітлена у польській та українській історіографії [1–5]. Однак, досі маловивченою сторінкою в його біографії залишається діяльність на посаді консерватора «Центральної комісії для охорони пам'яток старовини». Поява інституту консерваторів стала наслідком цісарського декрету від 31 грудня 1850 р. про створення у Відні «Центральної Комісії для вивчення і збереження історичних будівель», завданням якої було дбати про збереження для майбутніх поколінь давніх пам'яток на всій території австрійської держави [6, s. 12; 7. с.18]. До 1860 р. вона підпорядковувалась Міністерству торгівлі та промисловості, а пізніше – Міністерству освіти та віросповідань [6, s. 12].

В окремих краях, у тому числі й у Східній Галичині, справою збереження історичних пам'яток повинні були займатись спеціальні урядовці-консерватори, які офіційно підпорядковувались центральній комісії. За свою працю вони не отримували жодної платні, і, зазвичай, посаду консерватора займали ідейні особи, до кінця віддані своїй справі. До обов'язків консерватора входило слідкувати за проведенням реставраційних робіт, проводити інвентаризацію, запобігати руйнуванню пам'яток тощо.

Першими консерваторами Східної Галичини були Францішек Строїнський та Адольф Вольфстрім [8, s. 168–169]. У 1864 р. посаду головного охоронця пам'яток краю зайняв Мечислав Потоцький, який упорядкував діяльність цієї інституції [9].

У 1873 р. віденська центральна комісія була реорганізована. Вона отримала нову назву «Центральна Комісія для вивчення і консервації пам'яток історії та мистецтва» і була розділена на три секції: археологічну, секцію пам'яток архітектури і мистецтва та секцію архівних пам'яток. Внаслідок цієї реформи утричі зросла і кількість консерваторів. Однак у Східній Галичині М. Потоцький і надалі неофіційно залишився «головним» пам'яткоохоронцем краю, формально займаючи посаду консерватора другої секції.

Після його смерті у 1878 р. посаду консерватора «історичних будівель» зайняв В. Дідушицький. Відтоді, впродовж наступних восьми років охорона історичних пам'яток у Східній Галичині здебільшого асоціювалась з його іменем.

Однак варто констатувати той факт, що під час одноосібного урядування В. Дідушицького (мається на увазі період до реформи системи охорони історичних пам'яток у 1887 р.), чисельність реставраційних робіт, проведених під безпосереднім контролем консерватора, у порівнянні із періодом перебування на посаді консерватора М. Потоцького, суттєво скоротилась. Це можна пояснити передовсім тим, що, на відміну від свого попередника, В. Дідушицький поряд з пам'яткоохоронною працею змушений був активно займатись також громадською та політичною діяльністю. Але його політична вага у тогочасному галицькому суспільстві була настільки вагомою, що, часто, ті труднощі з якими зустрічався у своїй роботі М. Потоцький, за урядування нового консерватора були легко усунені.

Значною заслугою В. Дідушицького було те, що він відкрив для широкої громадськості одну із найцінніших пам'яток української старовини – Богородчанський іконостас. Мандруючи Станіславщиною у вересні 1880 р., консерватор закріпив цю перлину стародавнього мистецтва, датовану кінцем XVII – початком XVIII ст. у церкві св. Троїці у Богородчанах. Будучи відомим серед сучасників шанувальником та колекціонером руського мистецтва, В. Дідушицький написав про цю пам'ятку ґрунтовне дослідження [10, арк. 1–26; 11], а також ініціював першу офіційну реставрацію іконостасу, фінансування якої взяв на себе Галицький крайовий сейм. Роботу над реставрацією доручено Казимиру Шольцу, який працював над цим твором до своєї смерті у 1883. р і встиг зняти лише поверхневі забруднення із пам'ятки. Після його смерті, зі згоди консерватора, відновлювальні роботи продовжив і завершив Юліан Макаревич [12, с. 12].

У подальшому консерватор неодноразово опікувався пам'яткою. Так, у своїй доповіді на «З'їзді археологів польських і руських» у Львові в 1885 р. В. Дідушицький запропонував учасникам з'їзду виїхати у Богородчани і оцінити мистецьку вартість знахідки. Прибувши 10 вересня 1885 р. у Богородчани і оглянувши іконостас, учасники з'їзду, за ініціативи консерватора, одноголосно проголосили його пам'яткою державного значення [11, с. 3; 13].

Аналізуючи діяльність консерватора, кидається у вічі той факт що часто об'єктом його професійного зацікавлення ставали пам'ятки виключно українського мистецтва [14, с. 11–18]. Так, за його ініціативи у 1882 р. відреставровано стародавній іконостас у церкві св. Миколая в Бучачі [15, с. 18–21]. Цікавим є і той факт, що на прохання В. Дідушицького крайовий віділ не лише компенсував витрати на реставрацію пам'ятки, що становили 500 гульденів, а й додатково виділив 300 гульденів на встановлення іконостасу і ще 300 на реставрацію стародавньої ікони із зображенням Ісуса Христа, яка знаходилась у цій же церкві [16, арк. 3].

Опікувався консерватор також і пам'ятками стародавнього Галича. Так, в часи його урядування заплановано розпочати широкомасштабну реставрацію головної міської церкви Різдва Христового у Галичі. На цю справу консерватор навіть отримав у 1884 р. з крайового бюджету 4500 гульденів, а архітектор Ю. Захаревич виготовив на його прохання плани майбутньої реставрації. Однак відновлювальні роботи з певних причин так і не розпочались. Незважаючи на це, за сприяння консерватора розпочато відновлення костелу св. Станіслава, поблизу Галича, який належав монашому ордену францисканців [17, с. 1–20], регулярно проводились археологічні пошуки в околицях Галича під керівництвом І. Шараневича [18–24].

У Дрогобичі, під безпосереднім контролем В. Дідушицького, з середини 80-х рр. XIX ст. розпочались реставраційні роботи у місцевому парафіяльному костелі св. Варфоломія, що походив з XV ст. та дерев'яній церкві св. Юра, збудованій у 1657 р. [16, арк. 2, 35; 25, с. 6–15] Такі ж роботи розпочались з травня 1886 р у костелі св. Марії у Ярославі [26, арк. 90–101].

Незважаючи на те що консерватор далеко не завжди мав змогу особисто організувати реставрації пам'яток, він намагався уважно слідкувати за перебігом усіх відомих реставраційних робіт у Східній Галичині. Про це свідчить випадок із реставрацією Бернардинського костелу у Львові. Роботи у костелі розпочались на початку 80-х рр. XIX ст. Організацією реставраційних робіт займався орден бернардинів, яким належав костел, монахи самі зібрали кошти на його реставрацію, а безпосередньо відновлювальними роботами керував найнятий бернардинами архітектор Ф. Галицький [16, арк. 9]. Під час робіт у липні 1883 р. бернардини самовільно, всупереч волі архітектора і рекомендаціям самого консерватора, винайняли художника Федоровського, якому доручили реставрацію фресок всередині костелу. Художник, недостатньо досвідчений у реставрації, почав перемальовувати старовинні фрески, що загрожувало їх повним знищенням. Дізнавшись про це, В. Дідушицький звернувся до бернардинів із вимогою призупинити реставрацію та звільнити художника, погрожуючи у разі невиконання його вимог назавжди припинити реставраційні роботи у костелі [16, арк. 13 зв.]. Отці бернардини змушені були піти на поступки. Вони звільнили Федоровського і призначили на його місце відомого реставратора Теофіла

Копистинського, якого рекомендував сам консерватор. Новий художник до грудня 1883 р. успішно завершив реставрацію [16, арк. 17 зв.]

На жаль, частина реставраційних робіт, запланованих В. Дідушицьким, або не була доведена до кінця, або, з тієї чи іншої причини, не розпочалась взагалі. Так, у Рогатині, за ініціативи місцевого церковного комітету і за погодженням із консерватором, була запланована реставрація церкви св. Духа. Галицький крайовий сейм виділив на це із крайового бюджету 2500 гульденів. [16, арк. 28 зв.; 27, s. 13] Гроші були виплачені особисто до рук консерватора. Архітектор Михайло Ковальчук на прохання В. Дідушицького виготовив плани та кошторис реставрації (за 265 гульденів) [16, арк. 29], а у церкві св. Духа навіть були поставлені риштування для проведення внутрішніх реставраційних робіт [16, арк. 24 зв.] Але роботи так і не розпочались, позаяк консерватор не передав кошти на реставрацію її безпосереднім організаторам (церковному комітету). Подібною була ситуація з іконостасом у Сеняві, на реставрацію якого консерватор отримав з крайового бюджету 500 гульденів, однак також не використав їх за призначенням [28, s. 11; 29, s. 3; 30, s. 3] Обидві реставрації були завершені лише у 90-х рр. XIX ст. вже за активної участі «Кола консерваторів Східної Галичини».

У 1887 р. віденський уряд провів нову реорганізацію пам'ятко-охоронних органів Галичини. Згідно із розпорядженням міністра освіти та віросповідань від 22 лютого поточного року збільшено чисельність галицьких консерваторів першої та другої секцій, а територію краю поділено на консерваторські округи, кожен з яких охоплював кілька адміністративних повітів [31, арк. 2–3 зв.; 32] Можна припустити, що реформа пам'ятко-охоронної системи Галичини була не випадковою. До змін вдалися тоді, коли стало зрозуміло, що В. Дідушицький один не може впоратися з усіма обов'язками консерватора і просто фізично неспроможний проконтролювати усі реставраційні роботи, які відбуваються у краї.

Після проведення реформи, В. Дідушицький залишився на посаді консерватора, однак став лише одним із двох десятків консерваторів, на яких покладено обов'язок опікуватись охороною історичних пам'яток у Східній Галичині. Територія його 9-го округу другої секції охоплювала територію Богородчанського, Борщівського, Городенківського, Заліщицького, Калуського, Коломийського, Косівського, Надвірнянського, Снятинського, Станіславського та Тлумацького повітів. Незважаючи на те, що у 1888 р. В. Дідушицький увійшов до складу щойно створеного «Кола консерваторів Східної Галичини», яке об'єднало усіх консерваторів краю, у його роботі він рідко брав участь [33] А у 1904 р. В. Дідушицький взагалі залишив посаду консерватора, пояснивши це переїздом на постійне проживання до Відня. Там колишній консерватор і помер через п'ять років – 23 березня 1909 р. [4]

Таким чином, перебуваючи на посаді консерватора Східної Галичини понад 25 років, В. Дідушицький зробив неоціненний вклад у збереження історичної спадщини Східної Галичини. Саме завдяки йому чимало пам'яток старовини на території Східної Галичини збереглись до наших днів. Однак, іноді він досить безвідповідально ставився до своїх обов'язків консерватора. Окремі реставрації, розпочаті В. Дідушицьким, були остаточно завершені лише у 90-х рр. XIX ст., коли у Східній Галичині вже діяло «Коло консерваторів». Це можна пояснити тим, що В. Дідушицький змушений був поєднувати обов'язки консерватора з політичною, громадською та письменницькою діяльністю, і тому не зміг віддатись справі збереження історичних пам'яток до кінця.

Список використаних джерел

1. Kieniewicz S. *Dzieduszycki Wojciech (1848–1909)* // *Polski Słownik Biograficzny* / S. Kieniewicz. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1948. – Tom VI. – S. 126–128.
2. Daszyk K. K. *Osobliwy podolak. W kregu myśli historiosoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego* / K. K. Daszyk. – Kraków, 1993. – 151 s.
3. Руденко О. Естетичні погляди на сакральне мистецтво В. Дідушицького // *Вісник Львівського університету. Філософські науки* / О. Руденко. – Львів. Випуск 6., 2004. – С. 165–172.
4. Чорновол І. П. Дідушицький (Dzieduszycki) Войцех // *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. / Ігор Чорновол. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 2: Г – Д. – С. 400.*
5. Чорновол І. Інтелектуал з Єзуполя (штрихи до портрета графа Войцеха Дідушицького) / І. Чорновол // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції)*. – Івано-Франківськ-Галич, 1998. – С. 308–314.
6. Demetrykiewicz W. *Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych* / W. Demetrykiewicz. – Kraków, 1885. – 24 s.
7. Яремич Г. Охоронні та пам'яткознавчі традиції Львова / Г. Яремич // *Галицька брама*. – Львів, 1996. – № 15. – С. 17–18.
8. Kunasiewicz S. *Przechadzki archeologiczne po Lwowie* / S. Kunasiewicz. – Lwów, 1876. – 208 s.
9. Саламаха І. Діяльність Мечислава Потоцького на посаді консерватора Центральної комісії з охорони пам'яток історії та культури в Східній Галичині / І. Саламаха // *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка*. – Львів, 2009. – Вип. 9. – С. 147–156.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України), ф. 135, оп. 1, спр. 41.
11. Dzieduszycki W. *Ikonostas Bogorodcyński* / W. Dzieduszycki. – Lwów: Z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego, 1886. – 42 s.
12. Мисюга Б. Триста літ

богородчанського дива / Б. Мисюга // Галицька брама. – Львів, 1998. – № 6 (42). – С. 4–5. 13. Jabłonowski A. Z wycieczki członków Zjazdu archeologicznego we Lwowie do Bohorodczan / A. Jabłonowski // Ateneum. – Warszawa, 1885. – Т. 4. – С. 237–246. 14. Dzieduszycki W. Budowle drewniane na Rusi / W. Dzieduszycki // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1882. – Z. 1. – S. 11–18. 15. Dzieduszycki W. Obraz św. Jana Chrzciciela znalezionej w cerkwi św. Mikołaja w Buczaczu / W. Dzieduszycki // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1883. – Z. 2. – S. 18–21. 16. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 26, оп. 1, спр. УК-2. 17. Łuszczkiewicz W. Kościół w ś. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański / W. Łuszczkiewicz // Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1884. – Т. 2. – S. 1–20. 18. Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885 / I. Szaraniewicz // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1888 (1890). – Z. 4. – S. 3–90. 19. Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 / I. Szaraniewicz // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1883. – Z. 3. – S. 3–9. 20. Szaraniewicz I. Plan robót podjąć się mających w celu odszukania i bliższego zbadania starodawnych budowli lub innych historycznych pomników w Załukwi, Haliczu i Kryłosie / I. Szaraniewicz // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1883. – Z. 2. – S. 3–6. 21. Зъезд археологичный в Галичи // Діло. – Львів, 1883. – Ч. 70. – 7 (19) липня. – С. 3. Зъезд археологичный в Галичи // Діло. – Львів, 1883. – Ч. 80. – 16 (28) липня. – С. 3. 22. Шараневич И. Известие о результате изследовательныхъ раскопокъ въ рубежахъ древне княжеского города Галича предпринятыхъ въ гг. 1886–1887 / И. Шараневич – Львов, 1888. – 8 с. 23. Czołowski A. O położeniu starego Halicza / A. Czołowski. – Lwów, 1890. – 23 s. 24. Ziemięckij T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883 dokonanej (Halicz, Kryłos, Podhorce) / T. Ziemięckij // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1884. – Т. 8. – S. 87–99. 25. Dzieduszycki W. Fara łacińska i cerkiew św. Jura w Drohobyczu / W. Dzieduszycki // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1882. – Z. 1. – S. 6–15. 26. ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 7, спр. 4366. 27. Budżet krajowy na rok 1885, uchwalony na posiedzeniach sejmowych z 21–23 października 1884 // Budżet krajowy na rok 1885 [b. m. i r.]. – S. 1–30. 28. Budżet krajowy na rok 1882, uchwalony na posiedzeniach sejmowych z 21–24 października 1881 // Budżet krajowy na rok 1882 [b. m. i r.]. – S. 1–20. 29. На відновлення іконостасу // Діло. – 1886. – Ч. 66. – 17 (29) червня. – С. 3. 30. Консерватор старовинностей // Діло. – 1886. – Ч. 93. – 21 серпня (2 вересня). – С. 3. 31. ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 53, спр. 1169. 32. Obwieszczenie // Gazeta Lwowska. – Lwów, 1887. – Nr. 65. – 30 marca. – S. 1. 33. Kronika czynności Koła c. k. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej // Teka Konserwatorska. Rocznik Koła C. K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodnie. – Lwów, 1892. – S. 148–163.

Игорь Саламаха

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВОЙЦЕХА ДИДУШИЦКОГО В ДОЛЖНОСТИ КОНСЕРВАТОРА «ЦЕНТРАЛЬНОЙ КОМИССИИ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ И КОНСЕРВАЦИИ ПАМЯТНИКОВ ИСТОРИИ И ИСКУССТВА» В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ (1879–1904 ГГ.)

В статье исследуется деятельность известного общественного и политического деятеля Восточной Галичины Войцеха Дидушицкого в должности консерватора (чиновника, который занимался сохранением исторических памятников) «Центральной Комиссии для изучения и консервации памятников истории и искусства» в 1879–1904 гг. Анализируются основные направления его работы, описываются наиболее известные реставрации, которые были проведены за его участия. Также освещается развитие системы охраны исторических памятников Австро-Венгерской империи и института консерваторов Восточной Галиции второй половины XIX в.

Ключевые слова: консерватор, Войцех Дидушицкий, исторические памятники, реставрация, Восточная Галичина.

Ihor Salamakha

ACTIVITIES OF WOJCIECH DZIEDUSZYCKI AS A CONSERVATOR-RESTORER OF THE CENTRAL COMMISSION FOR THE STUDY AND PRESERVATION OF HISTORIC SITES AND ARTISTIC MONUMENTS (1879–1904)

The article examines the activities of Wojciech Dzieduszycki, a famous public and political figure of Eastern Galicia, at a position of conservator-restorer (official responsible for the preservation of historic monuments and artifacts) of the Central Commission for the Study and Preservation of Historic Sites and Artistic Monuments in the years 1879 to 1904. The paper analyzes the main areas of his work, describes the most illustrious examples of restoration works carried out with his participation. Besides, the article highlights the development of the historic monument protection system in the Austro-Hungarian Empire and the progress of the institution of conservators in Eastern Galicia in the second half of the 19th century.

Key words: conservator-restorer, Wojciech Dzieduszycki, historical monuments, restoration, Eastern Galicina.

УДК 94(477.83/.86) «1890/1914»**Микола Гуйванюк****УКРАЇНЬКА ЛІТЕРАТУРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ
У ВЗАЄМИНАХ З РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЮ РАДИКАЛЬНОЮ ПАРТІЄЮ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті розкриваються взаємини літературної інтелігенції Галичини й Буковини з Русько-українською радикальною партією наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Показано роль представників української літературної інтелігенції в заснуванні Русько-української радикальної партії та розробці її програмних документів. Розкривається участь літераторів у роботі партійних з'їздів Русько-української радикальної партії, а також їх вплив на координацію діяльності партійних структур. Проаналізовано внесок у розвиток Русько-української радикальної партії І. Франка, М. Павлика, В. Стефаника, С. Даниловича, Леся Мартовича та інших письменників. Простежується співпраця буковинських письменників Т. Галіпа, Г. Гордого, Д. Макогона та С. Яричевського з Українською радикальною партією на Буковині.

Ключові слова: письменники, літературна інтелігенція, Русько-українська радикальна партія, Галичина, Буковина.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. для Галичини й Буковини характеризувався політизацією та структуризацією українського національного руху, а також активізацією світської інтелігенції, зокрема письменників та публіцистів, у результаті чого постали політичні партії, що прийшли на зміну недостатньо згуртованим народовцям і москвофілам. Першою українською політичною партією, створеною 1890 р. у Східній Галичині, була Русько-українська радикальна партія (далі – РУРП). Серед очільників, ідеологів та активних діячів партії було чимало представників літературної інтелігенції – І. Франко (до 1898 р.), М. Павлик, Л. Бачинський, В. Стефаник, Л. Мартович, О. Маковей та Д. Лукіянович. На Буковині радикальний рух представляли письменники Т. Галіп та Г. Гордий. Тому всебічний вплив письменників на формування програмових засад політичної партії та їх безпосередня участь у практичній діяльності партійних структур є важливою для дослідників.

Названа тема частково досліджувалася в окремих працях Ф. Білецького [1], В. Качкана [2], А. Королька [3], Ю. Яковлева [4] та ін. Проте предметом розгляду зазначених досліджень була діяльність РУРП загалом або через призму біографій окремих літераторів. Тому комплексного дослідження із порушеної у статті проблематики ще й досі немає.

Мета статті полягає в тому, щоб розкрити взаємини літературної інтелігенції Галичини й Буковини з РУРП наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Для досягнення мети автор ставить наступні завдання: показати роль представників української літературної інтелігенції в заснуванні РУРП та розробці її програмних документів; розкрити участь літераторів у роботі партійних з'їздів РУРП; проаналізувати внесок у розвиток РУРП І. Франка, М. Павлика, В. Стефаника, С. Даниловича, Леся Мартовича та інших письменників; простежити взаємини буковинських письменників з Українською радикальною партією (далі – УРП) на Буковині.

Перший досвід політичної діяльності галицькі письменники здобули у взаєминах з РУРП. У її установчому з'їзді 4–5 жовтня 1890 р. [5, с. 301]. окрім І. Франка, М. Павлика та С. Даниловича, які були авторами партійної програми, взяли участь К. Трильовський, В. Будзиновський, Лесь Мартович та інші письменники.

Головним завданням, яке зразу ж постало перед партійним проводом, стала необхідність екстраполювати популярну тоді соціалістичну теорію на дрібноземельне галицьке селянство. Значною мірою до цього спричинився публіцист В. Будзиновський. Розходячись з багатьма радикалами, в тому числі й із М. Драгомановим, який відкидав українську державність, В. Будзиновський одним із перших висунув положення про національну державу. Він упродовж 1893 р. зі сторінок «Народу» вів уперту боротьбу з польською шляхтою, москвофілами, які навіть і думки не припускали про українську державу. В результаті чого, йому вдалося об'єднати середовище однодумців, яких історик Я. Грицак назвав «молодими радикалами» [6, с. 71]. Згодом саме у цьому середовищі вперше був висунутий і теоретично обґрунтований постулат політичної самостійності України.

Незважаючи на те, що партія, згідно із програмою, проголошувалася як селянська, це також було зафіксовано і у назві, – ідеологами й провідниками виступали представники світської інтелігенції, зокрема письменники та публіцисти. Це засвідчує аналіз змісту її друкованих органів – часописів «Народ» [7], «Громадський голос» [8] та «Хлібороб» [9]. Окрім І. Франка, М. Павлика,

В. Будзиновського, в редагуванні партійних часописів активну участь брав Лесь Мартович, про що підтвердив у одному з листів М. Павлик: «[...]я мусів взяти собі до помочі Мартовича, [...]це чоловік спосібний і точний – рідкість між радикалами і взагалі між галичанами» [10, с. 197].

Згідно з програмовими засадами РУРП, найважливіші питання вирішувалися на партійних з'їздах, що, зазвичай, відбувалися наприкінці року, а також, при потребі, для вирішення нагальних питань скликалися збори делегатів з усього краю. З аналізу джерел можна зробити висновок, що основну організаційну роботу з проведення партійних з'їздів проводили представники літературної інтелігенції.

Попри те, що традиційним місцем проведення всіх головних партійних зібрань був Львів, у 1894 р. представники коломиїської групи радикалів – К. Трильовський та С. Данилович вирішили створити альтернативний центр РУРП у цьому покутському містечку. Спробу такого демаршу намагалися припинити львівські радикали на чолі з І. Франком. У цій ситуації В. Стефаник, як один із впливових членів РУРП рішуче підтримав Івана Яковича, мотивуючи свою позицію тим, що «[...] а) Коломия не є центром з'їздів, б) що мало людей з'явиться на з'їзді, в) що там не прийдуть «независимі» [11, с. 30]. («независимими» – називали осіб, які симпатизували радикалам, але офіційно не були членами партії – примітка автора) [12, с. 34].

У 1894–1895 рр. в середовищі РУРП точилися дискусії стосовно національного питання. Зокрема, К. Трильовський і С. Данилович виступали за вирішення соціальних та економічних проблем, у той же час І. Франко та його прихильники наполягали на національному пріоритеті. Тверду позицію з цього питання мав В. Стефаник, який доклав чимало зусиль для цього, щоби «[...]лишилася така програма як давно» [13, с. 38]. В результаті, на черговому партійному з'їзді 1895 р. прийнято постанову, що досягнення статутних завдань можливе лише «[...]при повній самостійності політичній русько-українського народу... і стремить вона (РУРП – примітка автора), до утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією» [14, с. 284].

Після бурхливих дискусій стосовно національного питання, у наступному 1896 р., партія значно послабила активність. Фактично всю роботу щодо організації та координації діяльності партійних структур взяли на себе М. Павлик та І. Франко, який одночасно займався редакторською працею та літературною діяльністю. Тому справедливою, на наш погляд, була постановка питання «[...]Що робити зо з'їздом? З молодих ніхто ані пальцем ще не кивнув досі, щоби зробити які-небудь приготування, а я не маю часу» [15, с. 334]. Та все ж 26 і 27 вересня 1896 р. відбувся черговий V з'їзд РУРП, на якому І. Франко розкритикував методи діяльності партійного проводу, зауваживши, що «[...]заряд не можна похвалити. Бо заряд майже зовсім не показував існування» [16, с. 118]. Як засвідчили факти, І. Франку вдалося активізувати діяльність партії у наступному 1897 р. Значною мірою цьому сприяли парламентські вибори, у яких радикали показали добрі результати. Найголовнішим, на думку письменника, стало те, що РУРП реальними справами довела те, що вона «[...] не є витвором книжників при зеленім столику, бо всі точки програми радикальної виглядають як живі, насущні потреби народу» [17, с. 2].

Попри певні досягнення, на VI з'їзді радикалів, який відбувся у 1897 р., виявилось, що у партійних лавах помітні відцентрові процеси. У зв'язку з цим В. Стефаник запропонував якнайшвидше очистити партійні ряди адже «[...] сама партія серед мужиків є і росте. Хто не з нами, того викинути з певною делікатністю» [18, арк. 2].

Небайдужим був В. Стефаник до друкованих органів РЦРП. У зазначений період, через певні фінансові труднощі, партійні видання не тільки зменшили наклад, але і суттєво знизили змістовий рівень через неспроможність утримувати необхідний штат кореспондентів та редакторів. У зв'язку з цим, В. Стефаник, у одному з листів до М. Павлика зауважував, що «[...] «Громадский голос» лише веде статистику зборів і насильств комісарско-жандармских. [...] мужикам така часопись дуже мало дає хісна. Се кажу з досвіду. «Радикал» дуже слабенький. [...] мужицка газета аж тоді буде добра, як; буде мати редактора і співробітника і буде мочи їх удержати» [19, с. 57]. Окрім зауважень, радив, які матеріали робили б газету цікавішою для селянства.

1899 р. для РУРП став знаковим у зв'язку з неспроможністю проводу подолати відцентрові процеси. У лавах партії стався розкол, у результаті частина членів увійшла до складу новоорганізованих Української національно-демократичної партії (далі – УНДП) та Української соціал-демократичної партії (далі – УСДП). Наслідки розколу для партії були відчутними. Поряд з іншими членами її ряди покинули і кілька знакових літераторів (І. Франко, Ю. Бачинський, В. Охримович, Є. Левицький, В. Будзиновський та ін.), які мали певний імідж у середовищі української спільноти та відзначалися як активні діячі радикального руху. На їхню думку, політика окремих членів проводу на чолі з М. Павликом стосовно виключної орієнтації на селянство та різка антиклерикальна позиція були хибними, адже український національний рух уже був на такому

ступені розвитку, що визріла потреба в політичній партії яка б об'єднувала, а не протиставляла одне одному українське селянство, робітництво, інтелігенцію та духовенство.

М. Павлик, як один з ідейних натхненників та провідників партії, намагався врятувати її цілісність. Він пропонував усім зацікавленим сторонам обговорити наявні розбіжності та спільно знайти компромісне рішення. При цьому твердо заявив, що сам не збирається поступатися своїми принципами: «[...] Працюйте по своєму, ідіть куди хочете, покажіть, що спроможете, але розумійте, під своєю власною фірмою, і на власну відповідальність перед історією, а я з вами не піду» [20, арк. 7].

На партійному з'їзді, що проходив у травні 1899 р. зав'язалася тривала і безплідна дискусія із пошуку шляхів виходу зі становища, що склалося. У цій дискусії здебільшого брали участь письменники та публіцисти часто з протилежними думками. Але враховуючи те, що більшість з них були публічними особами, мали прихильників серед української спільноти, а також вплив на окремі медійні ресурси, у яких можна було подати інформацію однобічно на свою користь, чим нерідко вони користувалися.

Врешті-решт, своє вагоме слово сказав І. Франко, який був не тільки найавторитетнішою постаттю в РУРП, але й серед усієї української спільноти. Він не тільки заявив про перехід до УНДП, але і вказав на основні хиби головного проводу радикалів. На його думку, «[...] РУРП не була всенародна партія, а навіть загалом не була політична партія. Се була – даруйте за слово – більше церква, до якої сходяться самі вірні, ніж дійсна партія, де сходяться і зводяться до спільного знаменника різні інтереси» [21, с. 147]. Цілком справедливою була його заувага про хибність твердження окремих партійних лідерів стосовно того, «[...]що у нас може бути покритим не тільки робітник, не тільки хлоп, не тільки ремісник, але також піп, урядник, учитель, купець і навіть жандарм....» [22, с. 148], і їхні інтереси також потрібно захищати. Така політика приводила до того, що чимало партійних діячів, які не вписувалися у штучно витворені стандарти, а мали своє, нестандартне бачення розвитку національного руху, почували себе ніяково в РУРП через те, що, вступивши до неї, вони змушені були підпорядкувати свою поведінку «генеральній лінії» проводу, тобто припинити взаємини з небажаними особами, товариствами та політичними об'єднаннями і часописами.

Свідченням еволюції свідомості І. Франка у бік зміни пріоритетів національного над соціальним стало його звернення до делегатів партійного з'їзду: «[...] Я чую себе насамперед русином, а потім радикалом. Оце є й була головна причина, що я виступив із радикальної партії і прилучився до тих, що помагали організувати національну демократичну партію» [23, с. 148].

Незважаючи на ослаблення розколом та появою доволі сильного конкурента в особі УНДП, РУРП все ж вдалося зберегти свою нішу в українському національному русі. Це стало можливим завдяки виваженій політиці оновленого партійного проводу, до якого упродовж 1900–1914 рр., окрім М. Павлика та С. Даниловича, входили відомі літератори Л. Бачинський, В. Охримович, В. Стефаник та Лесь Мартович [24, арк. 1].

Свіжий струмінь у партійне життя спробував внести під час засідань XXIII з'їзду РУРП у 1913 р. В. Стефаник, який намагався переконати однопартійців, що для утримання позиції серед народу необхідно осучаснювати методи партійної роботи, адже на його думку, «[...] змінилася і душа хлопа, він уже зовсім не той, що був, коли партія розпочинала свою діяльність. З німецьких копалень і фільварків та американських фабрик віє на нього від літ інакшим духом [...] Та не змінився спосіб агітації, якого уживає наша інтелігенція...» [25, арк. 3].

Однією із новацій, проваджених РУРП для просвітньої роботи серед мас, стали народні віча, на які виносилися злободенні питання суспільно-політичного й соціально-економічного характеру. Як показав досвід, вони виявилися найефективнішим і найрезультативнішим методом агітаційної діяльності. Серед лідерів вічового руху чільне місце займали представники літературної інтелігенції, серед них особливо виділявся І. Франко, який у виступі під час віча у Львові 12 листопада 1893 р., наголосив, що РУРП повинна керуватися принципом – «не селянин для інтелігенції, а інтелігенція для селян», тому кожен повинен ділитися своїми знаннями та досвідом з народом, а найпридатнішими для цього є віча. На думку письменника, віча «[...] є свого рода селянською гімназією. Там [на вічах] шліфується думка, на вічах складає народ свою програму, вирішує важливіші питання. Вічеві рішення є справді виразом волі і потреб всього народу» [26, с. 142]. Це засвідчує і допис одного із селян-радикалів до газети «Народ»: «[...]віча то сама найверхніща інстанція і найсвятіща річ для наших селян з усього, що є в нашій радикальній руху» [27, с. 242]. За підрахунками дослідника А. Королька, найбільше радикальних віч на території Східної Галичини першої половини 1890-х рр. відбулося на Покутті [28, с. 47].

РУРП скликала віча регулярно в неділю або у дні великих церковних свят, коли селяни могли взяти найактивнішу участь у цих заходах. Окрім І. Франка, активними учасниками вічового руху в Східній Галичині були М. Павлик, С. Данилович, К. Трильовський, В. Стефаник, Лесь Мартович [29,

с. 1]. На Буковині під час вічового руху радикальні ідеї репрезентували письменники Т. Галіп та І. Діброва (Гаврило Гордий).

РУРП упродовж усього періоду своєї діяльності не була монолітною і зцементованою партією. Оскільки, згідно із європейською традицією, зазвичай, допускалися дискусії стосовно окремих норм партійного статуту, так і щодо форм і методів громадсько-політичної діяльності. Також час від часу вибухав конфлікт між старшим і молодшим поколіннями у партійних лавах. У результаті, спостерігалися спроби партійних розколів, об'єднань з іншими партіями, переходи окремих членів до лав інших політичних партій. Зазвичай, представники літературної інтелігенції не залишалися осторонь таких процесів. Причому, залежно від обставин та особистих мотивів, вони могли відігравати консолідуючу, або деструктивну роль.

Однією із таких спроб став заклик Ю. Романчука та його прихильників у 1894 р. сконсолідуватися до усіх національних сил (радикалів, народовців і русофілів) для «органічної роботи народної». Організаторам акції вдалося розпочати певну підготовчу роботу, скликавши 120 представників означених політичних угруповань для підготовки об'єднавчого форуму. Але як виявилось у процесі нарад, їм так і не вдалося знайти спільної точки дотику, тому І. Франко змушений був заявити, що «[...] репрезентанти радикальної партії не вірять в можливість згоди руських партій і не годять ся на програму акції. Тому він виступає з комісії угодової» [30, с. 271].

Деяко пізніше, у 1898 р. І. Франко ідейно «переріс» радикальний рух Галичини, який виявився нездатним сконсолідувати українство навколо національного ідеалу та порвав з РУРП. Поштовхом до цього стало його власне принципове розуміння сенсу національного відродження, де на перший план було висунуто ідеал національної самостійності.

Це призвело до конфлікту з найближчим товаришем М. Павликом, який дуже болісно сприйняв розрив І. Франка з радикальним рухом, назвавши його «політичним трупом». У цих обставинах І. Франко був далекогляднішим, не опустився до образ опонента, а написав розлогого листа, в якому виклав своє бачення проблем у радикальному русі. Найголовніше, з чим не міг погодитися І. Франко, це з тим, що радикали відкинули потребу захисту національних інтересів, а боролися тільки за соціальну справедливість., не погоджуючись з тим, що «[...] у нас може бути покривджений не тільки робітник, не тільки хлоп, не тільки ремісник, але також піп, урядник, учитель, купець і навіть жандарм» [31, арк. 117]. На його думку, без національного визволення не можливий соціальний поступ. А тому «піп, урядник, учитель, купець і навіть жандарм лише тоді можуть повноцінно виконувати свої функції в суспільстві, якщо вони працюють на власну державу» [32, арк. 117].

Варто зазначити, що окремі представники літературної інтелігенції покидали РУРП не тільки через ідейні переконання, але із певних меркантильних інтересів. Це насамперед стосується В. Будзиновського, який пояснював свій вчинок тим, що «[...] хочаби робити щось у політиці, треба на ній доконче причепитися бодай одним копитом до якої організації політичної. [Оскільки] радикальна організація мене збойкотувала, то я мушу причепитися опозиційним моїм кандидатом до організації народовців» [33, арк. 3]. Як засвідчують факти, такі випадки пристосуванства були не поодинокими.

Принагідно зазначимо, що окремі представники літературної інтелігенції тісно співпрацювали з Українською радикальною партією на Буковині. Буковинські радикали свою діяльність базували на тих засадничих принципах, що й галицькі радикали, але змушені були мати свою окрему організаційну структуру у зв'язку з тим, що Закон про громадські об'єднання від 15 листопада 1867 р. забороняв політичним чи громадським організаціям створення спільних керівних органів у межах кількох адміністративних утворень [34, st. LVIII]. Зауважимо, що буковинські радикали, на відміну від галицьких, діяли в деяких обставинах. Тут не було такого жорсткого міжнаціонального протистояння, як це відбувалося у Східній Галичині між українцями і поляками, в результаті чого рівень політизації суспільства був значно нижчим. Їх діяльність зосереджувалася головним чином у газеті «Громадянин», а також у «Союзі січей» на Буковині. Серед літераторів найактивнішими членами УРП були Т. Галіп, Г. Гордий Д. Макогон та С. Яричевський.

З 1907 р. очільником УРП Буковини став Г. Гордий, який редагував та видавав власним коштом часопис «Народна справа», а з 1909 р. – газету «Громадянин». Незважаючи на те, що радикалам завжди була притаманна схильність до різких кроків щодо опонентів, Г. Гордому вдалося не тільки уникнути конфронтації з народовським табором, але й налагодити тісну співпрацю. Цьому сприяло його вміння дипломатично і з гідністю виходити із складних ситуацій. Показовою є його позиція щодо спроби цькування окремими діячами українського табору С. Смаль-Стоцького, звинувачуваного в банкрутстві «Селянської каси». Як стверджує дослідниця О. Колодій, Г. Гордий «[...] не тільки відмовився писати замовлюваний пасквіль на Смаль-Стоцького (незважаючи на те, що в деяких питаннях перебував у різкій опозиції до нього), але й з адвокатською вправністю захистив його чесне ім'я» [35, с. 47].

Завдяки виваженій і толерантній політиці Г. Гордого, за досить короткий проміжок часу буковинським радикалам вдалося здобути прихильність серед буковинського селянства, зокрема серед учасників січового руху. Одним із результатів подвижницької праці письменника стало те, що «[...] мужицтво підносить свій голос у громадських справах» [36, арк. 44].

Галицькі та буковинські радикали не мали єдиного бачення щодо реалізації своїх ідей. Тому між ними нерідко виникала полеміка, у якій брали активну участь окремі представники літературної інтелігенції. Типовим прикладом є критика одного з активних діячів РУРП В. Стефаніка щодо методів роботи буковинських радикалів, яких у одному з листів до Л. Бачинського назвав, на нашу думку, безпідставно, капустяними головами, що служать буковинським новоєрівцям [37, с. 5], що, звичайно, не сприяло єдності цієї політичної течії.

Подібні закиди спростовував О. Маковей, який був добре обізнаний з особливостями партійно-політичного життя регіону, справедливо зауваживши, що українська громада Буковини недостатньо політично активна та «освідомлена», і ще не дозріла до адекватного сприйняття двох українських партій конкуруючих між собою. Окрім того, на думку письменника: «[...] засадничих різниць між програмами обох наших партій (поступової і радикальної) нема, є хіба різниця щодо тактики» [38, с. 2], тому подібні закиди є безпідставними.

Не погоджувався О. Маковей із закидами М. Павлика буковинським радикалам щодо дружніх взаємин з одним із лідерів місцевого народовства С. Смаль-Стоцьким. У своїх листах переконливо доводив, що це не є зрада радикальної ідеї, а виважений крок, оскільки на Буковині недостатньо підготовлений терен для радикального руху, та не вистачає інтелігенції радикального спрямування. А оскільки «[...] др.Стоцький душа нашої громади, і працює з успіхом для всіх, [то] можна на політику Буковини зі становища галицького дивитися скептично, але зі становища буковинського вона єдино можлива» [39, арк. 2], – цілком справедливо стверджував О. Маковей.

Незважаючи на те, що РУРП проголошувалася як селянська партія, організаторами та ідеологами виступали представники світської інтелігенції, зокрема здебільшого представники її літературної частини: І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, В. Будзиновський, Лесь Мартович та ін. Основну роботу щодо організації та координації діяльності партійних структур здійснювали М. Павлик та І. Франко.

Українські письменники виступали організаторами партійних з'їздів, які проводилися щорічно у Львові, на яких порушували найважливіші суспільні проблеми. Галицькі літератори нерідко власні ідейні переконання намагалися втілити в програмових засадах РУРП. Зокрема, К. Трильовський і С. Данилович виступали за першочергове вирішення соціальних та економічних проблем, у той же час І. Франко, В. Стефанік та його прихильники наполягали на пріоритетності національного питання. Письменникам належала ідея організації радикальних народних віч, виносилися злободенні питання суспільно-політичного й соціально-економічного характеру.

Представники літературної інтелігенції також співпрацювали з Українською радикальною партією на Буковині. До найактивніших варто віднести Т. Галіпа, Г. Гордого, Д. Макогона та С. Яричевського, які зуміли не тільки уникнути конфронтації з народовським табором, але й налагодити тісну співпрацю в інтересах української громади.

Список використаних джерел

1. Білецький Ф. Лесь Мартович / Ф. Білецький. – К.: Радянська Україна, 1961. – 40 с. 2. Качкан В. Михайло Павлик. Нарис життя і творчості / В. Качкан. – К.: Дніпро, 1986. – 175 с. 3. Королько А. Радикальні народні віча на Покутті першої половини 1890-х рр. / А. Королько // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 23–24. До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. – С. 47–64. 4. Яковлев Ю. Діяльність Северина Даниловича в РУРП у 1890-х рр. / Ю. Яковлев // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький університет, 2013. – Вип. 676–677. – С. 88–97; Яковлев Ю. Культурно-просвітня діяльність Русько-української радикальної партії наприкінці XIX ст. / Ю. Яковлев // Українознавчі студії 15–16/ 2014–2015. Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаніка. – С. 260–270. 5. Народ (Львів). – 1890. – Ч. 20. 6. Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, –1990. – Праці Історико-філософської секції. – Том ССХХІІ. – С. 71–110. 7. Народ (Львів). – 1890–1894. 8. Громадський голос. – 1895–1914. 9. Хлібороб. – 1903–1910. 10. Павлик М. Лист до Драгоманова М. від 9.04.1893 р. / М. Павлик // Переписка Михайла Драгоманова Михайлом Павликом (1876–1895) / ред. М. Павлик. – Чернівці: Друкарня «Руської ради», 1911. – Т. 7 (1892–1893). – С. 196–197. 11. Стефанік В. Лист до Бачинського Л. від 16.05.1894 р. / В. Стефанік // Повне зібрання творів у трьох томах. – Т. 3. Листи. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1954. – С. 30. 12. Стефанік В. Лист до Бачинського Л. від 2.06.1894 р. / В. Стефанік // Повне зібрання творів у трьох томах. – Т. 3. Листи. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1954. – С. 34. 13. Стефанік В. Лист до Бачинського Л. від 29.01.1895 р. / В. Стефанік // Повне зібрання творів у трьох томах. – Т. 3. Листи. –

К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1954. – С. 38. 14. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Львів, 1928. – 500 с. 15. Франко І. Лист до Павлика М. від 21.09.1892 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / за ред. Є. Кирилюка. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49 листи (1886–1894). – С. 344–345. 16. Громадський голос. – 1896. – Ч. 18, 1 жовтня. 17. Діло. – 1897. – Ч. 203. – 9 (21) вересня. 18. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ВРФіТ ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України), ф. 8, спр. 113, арк. 2. 19. Стефаник В. лист до Бачинського Л. від 9.10.1895 р. / В. Стефаник // Повне зібрання творів у трьох томах. – Т. 3. Листи. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1954. – С. 57. 20. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 663, оп. 1, спр. 177, арк. 7. 21. Франко І. Лист до Павлика М. від кінця січня. 1900 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / за ред. Є. Кирилюка. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 50 листи (1895–1916). – С. 146–149. 22. Франко І. Лист до Павлика М. від кінця січня. 1900 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / за ред. Є. Кирилюка. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 50 листи (1895–1916). – С. 148. 23. Франко І. Лист до Павлика М. від кінця січня. 1900 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / за ред. Є. Кирилюка. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 50 листи (1895–1916). – С. 148. 24. ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 171, арк. 1. 25. Громадський голос. – 1913. – Ч. 2. – 8 січня. 26. Білинкевич І. Іван Франко на Станіславщині: біографічно-краєзнавчі нариси / І. Білинкевич. – Коломия: Вік, 2006. – С. 142. 27. Народ. – 1892. – Ч. 22–23. – 8 груд. – С. 242. 28. Королько А. Радикальні народні віча на Покутті першої половини 1890-х рр. / А. Королько // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 23–24. – С. 47. 29. Діло. – 1893. – Ч. 111. – 21 мая (2 червня). 30. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Львів, 1928. – С. 271. 31. ЦДАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 232, арк. 117. 32. ЦДАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 232, арк. 117. 33. ЦДАЛ України, ф. 408, оп. 1, спр. 1243, арк. 3. 34. Reich-Gesetzblatt für das Kaisertum Österreich. 1867. – Wien, 1867. – St. LVIII. 35. Колодій О. Благословенний А. Кримським та О. Маковесем (про вихованця Чернівецького університету Теодота Галіпа) / О. Колодій // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2000. – Випуск 93. – С. 27. 36. ЦДАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 212, арк. 44. 37. Стефаник В. Лист до Бачинського Л. від 2.07.1894 р. / В. Стефаник // Повне зібрання творів у трьох томах. – Т. 3. Листи. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1954. – С. 35. 38. Руслан. – 1909. – Ч. 91. – 25 квітня (8 мая). 39. ЦДАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 221, арк. 32.

Николай Гуйванюк

**УКРАИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ ГАЛИЧИНЫ И БУКОВИНЫ
ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ С РУССКО-УКРАИНСКОЙ РАДИКАЛЬНОЙ ПАРТИЕЙ
(КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)**

В статье раскрываются взаимоотношения литературной интеллигенции Галичины и Буковины с Русско-украинской радикальной партией в конце XIX – в начале XX вв. Показана ведущая роль представителей украинской литературной интеллигенции в основании Русско-украинской радикальной партии и разработке ее программных документов. Раскрывается участие литераторов в работе партийных съездов Русско-украинской радикальной партией, а также их влияние на координацию деятельности партийных структур. Проанализирован вклад в развитие Русско-украинской радикальной партией И. Франка, М. Павлыка, В. Стефаника, С. Даниловича, Леся Мартовича и других писателей. Прослеживается сотрудничество буковинских писателей Т. Галіпа, Г. Гордого, Д. Макогона и С. Яричевского с Украинской радикальной партией на Буковине.

Ключевые слова: писатели, литературная интеллигенция, Русско-украинская радикальная партия, Галичина, Буковина.

Mykola Guyvanyuk

**UKRAINIAN LITERARY INTELLECTUALS OF GALICIA AND BUKOVINA IN RELATIONS
WITH THE RUSSIAN-UKRAINIAN RADICAL PARTY (LATE XIX – EARLY XX CENTURY)**

The article deals with the relationship between literary intellectuals of Galicia and Bukovina with Ruthenian-Ukrainian Radical Party in the late XIX – early XX century. The role of the Ukrainian intelligentsia in literary RUPP establishment and development of program documents. Expands writers participated in the party congresses RUPP and their impact on the coordination of party structures. Expand writers participated in the party congresses RUPP and their impact on the coordination of party structures. Also investigate the contribution to the development RUPP I. Franko, M. Pvylyk, V. Stefanik, S. Danylovycha, Les Martovych and other writers. Traced the cooperation of Bukovina writers T. Halipa, H. Hordoho, D. Makohona and S. Yarychevskoho of Ukrainian Radical Party in Bukovina.

Key words: writers, literary intelligentsia, Russian-Ukrainian Radical Party, Galicia, Bukovina.

УДК: 94(477.43).084

Микола Олійник

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕП (1921–1928 РР.)

З'ясовано стан системи освіти та рівень письменності подолян на початку НЕП. Проаналізовано шляхи, форми та методи проведення кампанії з ліквідації неписьменності на Поділлі в 1921–1928 рр. Зауважено, що насамперед зазначена робота проводилася серед міліціонерів, комсомольців, допризовників і ув'язнених. Розглянуто матеріальне та кадрове забезпечення цієї кампанії, ставлення більшовицької влади до учителів. Досліджено її сприйняття подолянами, труднощі та реальні здобутки боротьби з неписьменністю.

Ключові слова: НЕП, неписьменність, «грамчека», лікнеп, ліквідаційний пункт.

Проведення в Україні декомунізації вимагає не лише зняття пам'ятників вождям минулої епохи, перейменування населених пунктів і вулиць, але й витіснення зі свідомості людей радянських міфів. Одним з них є міф про ліквідацію неписьменності в роки НЕП. З огляду на потребу здійснення адміністративно-територіальної реформи актуальним є об'єктивне дослідження реального стану справ у цій царині не лише в загальноукраїнському вимірі, а й на регіональному рівні, зокрема в прикордонній Подільській губернії.

Окремі аспекти діяльності більшовицької влади з ліквідації неписьменності стали предметом вивчення С. Вініковецького [1], О. Стадник [2–3], В. Струманського [4], А. Суругого [5] та інші.

Метою статті є на основі архівних джерел та досягнень історіографії проаналізувати діяльність з ліквідації неписьменності на Поділлі в 1921–1928 рр. та з'ясувати її реальні здобутки.

Остаточо радянська влада була встановлена на Поділлі у листопаді 1920 р. На той час рівень неписьменності сягав 84,5 % подолян, а серед жінок – 93,1 % [1]. Однак, незважаючи на це, більшовики відразу розпочали ліквідацію системи освіти періоду УНР як ідейно ворожої, та створення радянської системи. Із 4194 шкіл, які були в 1919 р., станом на 1 січня 1921 р. працювало лише 3035. До липня 1921 р., закрито ще 597 шкіл і їхня кількість досягла 2438 [6, арк. 9 зв.; 7, с. 100–101]. У них навчалася лише 25 % дітей шкільного віку та працювало близько 5,5 тис. вчителів, що становило 60 % від потреби [8, арк. 1; 6, арк. 9 зв.; 9, арк. 4–5, 72; 10, с. 176].

Зауважимо, що ліквідація неписьменності розглядалася більшовиками як важливий чинник державної політики. Для її реалізації передбачалося два шляхи: налагодження всеохоплюючої системи шкільної освіти дітей та проведення власне ліквідації неписьменності серед дорослих.

Проте в 1921–1924 рр., з огляду на всеосяжну економічну кризу, мережа шкіл скоротилася ще на 433, а охоплення нею дітей шкільного віку зменшилося в середньому 21 % [11, арк. 2]. До того ж, через брак коштів у бюджеті, майже 75 % шкіл змушені були укласти договори про їхнє утримання з сільськими громадами [12, арк. 230]. Зміни на краще розпочалися в шкільництві із листопада 1924 р., коли в Україні започатковано шестирічну шкільну реформу із впровадження обов'язкової початкової освіти в республіці. Реалізація програми супроводжувалася реальним збільшенням у 3–4 рази фінансування освітянської галузі. Значна частина коштів була спрямована на будівництво нових шкіл та ремонт існуючих. Це дозволило охопити шкільним навчанням на Поділлі в 1927–1928 навчальному році в середньому 70 % дітей віком 8–11 років, що майже відповідало показникам на Правобережжі – 71,9 %, але було нижчим, аніж по Україні – 78,1 %. Гіршим охоплення семирічним навчанням: 10,2 % проти 12,3 % по Україні та 12,1 % на Правобережжі [13, арк. 2]. Про неймовірні успіхи в освітній галузі зазначалося на X Проскурівській окружній конференції КП(б)У 11–14 листопада 1927 р. Наголошувалося, що при зростанні кількості шкіл на 13, кількість учнів збільшилося в понад два рази і досягло 85 % дітей шкільного віку [14, арк. 77]. Щоправда, у звіті Кам'янецького обласного військового комісаріату від 16 липня 1929 р., порівнюючи досягнення в освітній сфері різних округ Поділля, наводяться дані про скромніші успіхи – 69,3 % [13, арк. 2]. Можна припустити, що в звітах республіканським структурам, копії яких надсилалися сусіднім округам, радянські та партійні органи подавали об'єктивну інформацію, тоді як для «внутрішнього споживання» не гребували «прикрашати» реальність.

Перехід до загальної обов'язкової освіти також передбачав створення умов для навчання національних меншин рідною мовою. Проте шкіл для нацменшин не вистачало. Тому у виступі на VII пленумі Вінницького окрпарткому 8 вересня 1926 р. запропоновано організувати мережу інтернатів, відкрити єврейську профшколу, куди могли би йти випускники єврейських семирічок [15, арк. 124–126].

Основна ж робота із ліквідації неписьменності передбачала навчання грамоти дорослих. Для організації цього, відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 21 травня 1921 р., створено

Всеукраїнську надзвичайну комісію з ліквідації неписьменності («грамчека»). А 21 липня – відповідну Подільську губернську надзвичайну комісію, головою якої призначили представника губполітпросвіти Черній [16, арк. 3]. Невдовзі створено повітові та волосні «грамчека». Повсюди організовувалися школи та курси ліквідації неписьменності. Характерно, що для контролю за учителями призначалися політруки [17, арк. 12]. За даними довідки губраднаргоспу за червень 1923 р., у 1921 р. їх створили 98, а в 1922 р. – 489 [18, арк. 43; 7, с. 289]. Утім, добитися відразу потрібного результату було вкрай складно. Зазначена робота гальмувалася низкою чинників. Так, у Гайсинській окрузі до листопада 1923 р. «організовано 200 лікпунктів. Облічено неписьменних 18500. Навчання провадиться не досить успішно через відсутність підручників та освітлення» [19, арк. 239]. Крім того, заважало «індиферентне ставлення серед робітників-членів профспілок» [7, с. 247]. Можна припустити, що за словосполученням «не досить успішно» соромливо приховувалася справжня, невтішна картина із налагодження відповідної роботи чи й бездіяльність курсів з ліквідації неписьменності. Так, із 252 ліквідпунктів на Кам'янецьчині в березні 1924 р. лише 28 утримувалося із місцевого бюджету, в Тульчинській окрузі зі 121 – 64, у Вінницькій окрузі з 18 районів тільки в 9-ти ліквідпункти фінансувалися місцевим бюджетом. Усі інші перебивалися за рахунок пожертв сільських громад, КНС і профспілок [9, арк. 39 зв].

Загалом, станом на 1 лютого 1924 р. у 1105 лікпунктах навчалося 32941 осіб і працювало 163 педагоги. З них в округових містах нараховувалося 44 лікпункти та 1067 у містечках і селах. Крім того, діяли 77 шкіл для малограмотних з 2773 учнями та 76 вчителів [20, арк. 8–8 зв.]. На січень 1925 р. нараховувалося вже 1548 лікпунктів. З 1 жовтня 1923 до 1 квітня 1925 р., за даними «Нарисів історії Хмельницької обласної партійної організації», їх закінчили понад 75 тис. осіб [21, с. 94]. При аналізі темпів ліквідації неписьменності впродовж 1924 р. викликають сумніви дані, наведені у тезах доповіді на пленумі Подільської губернської комісії від 17 березня 1924 р., про те, що її рівень серед незаможників «сягає 41 %, а малограмотності – 38,3 %». Проте достовірними є твердження, що умови їх життя та роботи не дають ні часу, ні бажання навчатися [7, арк. 367].

Зазначимо, що II пленум Подільського губвиконкому, який проходив 1–2 лютого 1923 р., виходячи з неможливості охопити навчанням усіх неписьменних, рекомендував насамперед налагодити ліквідацію неписьменності в «міліції, КСМУ, допризивників і бупрах» [22, арк. 18 зв.]. На підставі цих рекомендацій на місцях створювалися «спеціальні комісії для роботи з ліквідації неписьменності серед допризовників». Однак, як скаржився Вінницький райвиконком у листопаді 1923 р., «відсутність підручників і байдуже відношення самих допризивників зриває роботу» [19, арк. 228, 234 зв.]. Проте постійна увага та тиск військкоматів дозволив губнадзвичкому 7 березня 1924 р. констатувати, що найкраще ліквідація неграмотності проходить саме серед цієї категорії учнів, яка становить біля 50 % усіх слухачів лікпунктів [9, арк. 39].

Серед інших категорій подолян найактивнішими були члени комнезамів і профспілок. Разом із тим, вимога ВУЦВК від 2 листопада та його циркуляру № 123 від 24 грудня 1923 р. щодо завершення ліквідації неписьменності до 10-ї річниці Жовтневої революції, на думку губнадзвичкому, була під загрозою зриву. В багатьох районах Поділля шкільні приміщення не опалювалися, не освітлювалися, учительський персонал не оплачувався, не вистачало письмового обладнання, що відображалось на відвідуваності, яка коливалася від 50 % – до 60 %. Відтак ставилося завдання добитися максимального відвідування лікпунктів і збільшити їх мережу на 150 одиниць [9, арк. 40; 23, арк. 1]. Важливого значення надавали відкриттю ліквідпунктів при бупрах. Крім ліквідації неписьменності, на них покладалася місія ідейного перевиховання засуджених [24, арк. 176].

Стимулювати посилення роботи із ліквідації неписьменності покликаний був обіжник губвиконкому № 1508 від 9 грудня 1924 р. У ньому зазначалося, що зменшення уваги місцевих виконкомів і громадських організацій до даної справи загрожує «успішному проведенню кампанії з ліквідації неписьменності до 10-ї річниці революції». Ці структури піддавалися різкій критиці за кволу роботу на селі, погане залучення КНС, батраків, членів профспілок і особливо жінок. Задля виправлення становища від райвиконкомів вимагалось негайно створити там, де їх ще не було, райнадзвичками з ліквідації неграмотності, затвердити плани їх роботи. На кожному засіданні райвиконкому чи учительській нараді стали практикувати заслуховування звітів про хід роботи із ліквідації неграмотності. Персональна відповідальність за «повним втягненням» і відвідуванням ліквідпунктів покладалася у районах на завідувачів райсільбудами, а в селах – на культсекції сільрад і учителів [9, арк. 137].

Звіти про виконання цього обіжника були заслухані на III Подільському пленумі окрінспекторів з ліквідації неписьменності 5–7 лютого 1925 р. Його учасники констатували, що через значну затримку із затвердженням місцевих бюджетів мережа лікпунктів була розгорнута із запізненням. Пленум вказав на значне, а в Проскурівській окрузі – понад квартал затримання зарплати та її малий розмір – 10 крб. на місяць для райліквідатора. Поставлено завдання до 20 лютого довести мережу лікпунктів до 2944, запровадити щоденні заняття в сільських лікпунктах і закупити 20 тис.

букварів. Для практичного керівництва роботою вирішили «виділити одного працівника в кожному районі з оплатою 12 крб. в місяць». На думку учасників пленуму, створене в 1924 р. товариство сприянню ліквідації неграмотності нічим себе не проявило. Тому вони звернулися до губвиконкому з пропозицією дати вказівку окрвиконкомом створити організаційні бюро й обрати нове керівництво товариства. Крім того, ухвалено відозву «До вчительства Поділля» із закликом докласти всіх зусиль до ліквідації неписьменності організованих трудящих у 1925 р. та вступу до зазначеного товариства [9, арк. 162–168, 172–173].

Як і у кожній важливій справі, радянська влада традиційно організовувала «тижні допомоги ліквідації неграмотності». Зокрема, упродовж 1–8 листопада 1924 р. йому передувала масштабна агітаційна кампанія на шпальтах газети «Червоний край». У період самого тижня проводилися збори та мітинги на підприємствах, установах і організаціях з читанням лекцій про значення ліквідації неписьменності. Влаштовувалися вечори єднання грамотних з неграмотними, спектаклі, агітаційні суди над неграмотними. У Вінниці курсували відповідно декоровані трамваї. Важливою складовою тижня був збір коштів для лікнепу. З цією метою проводилася кампанія зі збору пожертв на вулиці, розповсюджувалися нагрудні значки, газета «Геть неписьменність» і 50 тис. марок вартістю 5, 10 і 15 коп. На одну копійку підвищувалася на цей тиждень вартість квитка на проїзд у трамваї, на 10 % – в кіно, на 5 % – в театрі. З 1 – до 10 листопада встановлювалися нарахування на рахунки в ресторанах, їдальнях, кондитерських [25, арк. 406]. Характерно, що відповідні нарахування в готелях і на квартирну плату для нетрудових елементів діяли не тиждень, а місяць [19, арк. 220].

Після ліквідації губерній, округи зі своїми проблемами щодо подолання неписьменності змушені були звертатися до всеукраїнського лікнепу. Так, Могилівський окрвиконком у серпні 1925 р. в листі на його адресу повідомляв, що на розширеному пленумі окрвиконкому 6 серпня за участі всіх голів сільрад Могилівщини констатував неможливість, через 50 % дефіцит місцевого бюджету, ліквідувати неписьменність до «10-ї річниці Великого Жовтня». Тому попросили виділити кошти на цю роботу [26, арк. 1–2].

Подальша робота розцінювалася як «повільно-загрозлива», оскільки, зокрема, у Тульчинській окрузі станом на 1 жовтня 1927 р. у 270 лікпунктах змогли навчити грамоти лише 9 тис. осіб, а станом на 1 жовтня 1928 р. в 280 таких установах – 10 тис. осіб зі 120 тис. неписьменних в окрузі. Тобто неписьменними залишилося ще 84 % мешканців. Такими невтішними показниками пояснюється те, що завершення ліквідації неписьменності, яке на початку НЕП планували здійснити до 7 листопада 1927 р., у 1926 р. перенесли на 1930 р., а в 1928 – на 1932 р. [27, арк. 27 зв. – 28]. Схожа картина спостерігалася й у інших подільських округах. Так, у Вінницькій окрузі впродовж усього досліджуваного періоду ліквідували неписьменність лише 15,35 % [28, арк. 20]. Зауважимо, що ліквідацію неграмотності намагалися проводити не лише українською, але й мовами національних меншин. Наприклад, у Проскурівській окрузі в 1926 р. працювали 37 польських та 22 єврейських лікпункти, що не покривало навіть потреб організації документообігу національними мовами в польських і єврейських сільських і селищних радах [29, арк. 15–15 зв.].

Отже, попри переможні реляції більшовицької пропаганди, неупереджений аналіз документальних джерел свідчить про те, що до кінця НЕП шкільною освітою охоплено майже дві третини подільських дітей, а неписьменність серед дорослих подолян скоротилася менше ніж 16 %.

Список використаних джерел

1. Вініковецький С. Я. З історії культурного життя Поділля 1921–1925 років / С. Я. Вініковецький, В. П. Воловик – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://muzey.vn.ua/node/70>.
2. Стадник О. О. Шкільна освіта на Вінниччині в період НЕПу / О. О. Стадник // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука.* – Вінниця, 2003. – Вип. VI. – С. 162–165.
3. Стадник О. О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920–30-х рр. / О. О. Стадник // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука.* – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 255–259.
4. Струманський В. П. Розбудова школи нового часу на теренах Поділля в 1920–30 рр. / В. П. Струманський // *Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1998.* – Т. 1. – С. 136–144.
5. Суrowий А. Ф. Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суrowий // *Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки.* – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 21. – С. 436–448.
6. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), ф. Р. 925, оп. 2, спр. 204.
7. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів / [Ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та інш.]. – Вінниця, 1957. – 560 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р. 27, оп. 5, спр. 184.
9. Держархів Вінницької області, ф. Р. 925, оп. 1, спр. 12.
10. Гудима В. В. Освітня діяльність органів самоврядування Поділля в добу Директорії УНР (листопад 1918 – лист. 1920 рр.) / В. В. Гудима // *Освіта, наука*

і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – 2008. – № 12. – С.176–183. 11. Держархів Вінницької області, ф. П. 1, оп. 1, спр. 241. 12. ЦДАВО України, ф.Р. 2, оп. 2, спр. 604. 13. Держархів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.), ф. Р. 337, оп. 1, спр. 721. 14. Держархів Хмельницької обл., ф.П. 301, оп. 1, спр. 44. 15. Держархів Вінницької області, ф.П. 29, оп. 1, спр. 206. 16. Держархів Вінницької обл., ф.П. 1, оп. 1, спр. 464. 17. Держархів Хмельницької обл., ф.Р. 337, оп. 1, спр. 100. 18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1450. 19. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 337, оп. 1, спр. 4. 20. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 1, спр. 204. 21. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. / Авт. кол. В. М. В'язовецький, А. П. Гаврищук, В. М. Голев та ін. – вид. 2-е, перероб. – Львів: Каменяр, 1982. – 271 с. 22. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 337, оп. 1, спр. 8. 23. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 1, спр. 169. 24. Держархів Хмельницької обл., ф. Р. 1010, оп. 1, спр. 351. 25. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 1, спр. 130. 26. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 489, оп. 1, спр. 61. 27. Держархів Вінницької обл., ф. П. 33, оп. 1, спр. 668. 28. Держархів Вінницької обл., ф.П. 29, оп. 1, спр. 290. 29. Держархів Хмельницької обл., ф. П. 301, оп. 1, спр. 16.

Мькола Олийнык

ЛИКВИДАЦИЯ НЕГРАМОТНОСТИ НА ПОДИЛЛИ В ГОДЫ НЭП (1921–1928 ГГ.)

Выяснено состояние системы образования и уровень грамотности подолжан на начало НЭП. Проанализировано пути, формы и методы проведения кампании ликвидации неграмотности на Подиллы в 1921–1928 гг. Замечено, что в первую очередь данная работа проводилась среди милиционеров, комсомольцев, допризывников и заключенных. Рассмотрено материальное и кадровое обеспечение этой кампании, отношение власти большевиков к учителям. Исследовано ее восприятие подолжанами, трудности и реальные достижения борьбы с неграмотностью.

Ключевые слова: НЭП, неграмотность, «грамчека», ликнеп, ликвидационный пункт.

Mykola Oliynyuk

ERADICATION OF ILLITERACY IN PODILLYA REGION DURING NEP (1921–1928)

The article studies the state of educational system and the level of illiteracy among the inhabitants of Podillya region at the beginning of NEP. It analyses the means, forms and methods of the 1921–1928 campaign to eradicate illiteracy in the region. It is noted that the initial efforts were undertaken among the militia, the members of Komsomol, conscripts and prisoners. The article explores material and staff resources allocated for the campaign, Soviet authorities' attitude towards teachers, perception of the campaign by the inhabitants of the region, difficulties and achievements of the efforts to eradicate illiteracy.

Key words: NEP, illiteracy, «Gramcheka», liknep, liquidation point.

УДК 94 (477)

Андрій Криськов

УКРАЇНСЬКИЙ ВИСОКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ М. ДРАГОМАНОВА У ПРАЗІ (1923–1933 РР.)

Статтю присвячено дослідженню питання створення і десятилітнього функціонування у Празі українського вищого навчального закладу з підготовки педагогів. Проаналізовано основні результати діяльності навчального закладу.

Ключові слова: українська еміграція, Чехо-Словацьчина, Український громадський комітет, видавництво, гімназія.

У серпні 1919 р. в Чехо-Словацькій Республіці (далі – ЧСР) з'явилися політичні емігранти із українських земель – військовослужбовці Української Галицької Армії та представники урядових структур ЗУНР, яких розміщено у таборах для інтернованих та у «робітничих сотнях» по всій території республіки. Оскільки вік переважної більшості емігрантів не перевищував тридцяти років і гострим було питання здобуття освіти, а в еміграції опинилося багато колишніх викладачів українських університетів, то, за погодженням з урядовими колами ЧСР, розпочалося створення українських навчальних закладів.

Це питання не отримало належного висвітлення в українській історіографії і не було предметом окремого дослідження, хоча інформація про українські вищі навчальні заклади зустрічається у низці праць дослідників [1].

Метою статті є дослідження питання створення і функціонування в ЧСР Українського Високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова (далі – УВПІ ім. М. Драгоманова), заснованого у

Празі 1923 р. Це був науково-педагогічний заклад для підготовки учителів. Ідея заснування інституту належала Українському громадському комітетові (далі – УГК). Ще наприкінці 1922 р. прийнято спеціальну постанову управи комітету про заснування інституту. 15 січня 1923 р. загальні збори УГК створили комісію для організації Українського учительського інституту. До складу комісії увійшли С. Русова, О. Галаган та І. Паливода. Пізніше членами комісії стали О. Ейхельман, М. Шаповал, Н. Григорієв та М. Галаган. Варто зазначити, що ідея створення інституту знайшла підтримку в міністра закордонних справ ЧСР Е. Бенеша, його заступника В. Гірси та в міністра освіти ЧСР Бехіне [2, арк. 2]. В пам'ять про видатного українського вченого, емігранта М. Драгоманова інституту присвоєне його ім'я.

У процесі існування інституту довелося не раз змінювати свій статут, органи управління і навіть саму назву. Впродовж 1923–1925 рр. ця установа перебувала у повній залежності від свого засновника. Лише після ухвали загальних зборів УГК від 9 листопада 1924 р. інститут відокремлено від УГК. Усі керівні функції перейшли до професорської ради та її органів. Розпорядженням міністерства закордонних справ ЧСР від 21 лютого 1925 р. УВПІ ім. М. Драгоманова підпорядковано безпосередньо чехо-словацьким міністерствам [2, арк. 18]. Хоча педагогічний інститут створювався з дворічною навчальною програмою, перед відкриттям навчальні плани перероблено з розрахунку на трирічний термін навчання. У 1925–1926 н. р. УВПІ ім. М. Драгоманова перейшов на чотирирічне навчання.

Метою діяльності інституту була підготовка учителів для української школи, а також інструкторів та адміністраторів народної освіти. Педінститут складався з трьох відділів: літературно-історичного (підвідділи – української мови і літератури, історії та суспільних наук), природничо-географічного та фізико-математичного (об'єднані у математично-природничий) та музично-педагогічного (з 1924 р. з підвідділами вокальним та інструментальним). У 1924 р. природничо-географічний та фізико-математичний факультети були об'єднані в математично-природничий факультет, а також створено новий музично-педагогічний факультет (підвідділи вокальний та інструментальний) [3, с. 487].

В інституті вивчались загальні дисципліни (обов'язкові для всіх студентів) та спеціальні, які були обов'язковими для студентів окремих факультетів і підвідділів. Також на всіх факультетах існували і необов'язкові дисципліни (факультативи). Навчання в ньому тривало чотири роки, причому на першому курсі викладались переважно загальні та теоретичні дисципліни, а на трьох інших – спеціальні та науково-практичні. Заняття тривали з жовтня – до червня і проводилися в приміщеннях різних вузів та шкіл м. Праги [4, с. 173].

За весь час існування в УВПІ ім. М. Драгоманова навчалось 178 осіб. З них отримали дипломи та звання педагога 85 осіб. В інституті здобували освіту представники відомої поетичної «празької школи», інші відомі українські письменники та поети, зокрема О. Бабій, Б. Гомзин, Ю. Дараган, О. Ольжич-Кандиба, В. Зарицький, О. Стефанович, Ю. Шкрумеляк та інші [5, арк. 20–25; 6, арк. 39; 7, с. 362; 8, с. 71].

Крім студентів з державними стипендіями, в інституті навчались і студенти без стипендій. Зазвичай, таких студентів набирали небагато – 10–15 осіб щороку. Для матеріальної допомоги їм співробітники УВПІ ім. М. Драгоманова створили спеціальний фонд, грошові надходження до якого забезпечувались добровільним 3 % самооподаткуванням. При інституті існував і окремий допомогий комітет, який матеріально допомагав студентам з окремого фонду. Завдяки цьому фонду інститут зміг забезпечити прийом студентів на перший курс у 1927–1928 та 1928–1929 навчальних роках, коли влада ЧСР припинила виділяти фонди для створення нових стипендій [9, арк. 5].

При інституті діяло декілька наукових товариств. Так, у 1924 р. засноване «Товариство ім. Г. Сковороди» (в 1925 р. перетворене на «Науково-педагогічне товариство»). З 1928 р. діяло «Біологічне товариство», яке цього ж року змінило назву на «Математично-природниче». Воно діяло до 1932 р. [4, с. 178].

Інститут видавав багато підручників. Спочатку цим займалась створена при УВПІ ім. М. Драгоманова окрема видавнича комісія, а з травня 1924 р. – спеціальне видавниче товариство «Сіяч». Його завданням було видання українських наукових книг та спеціальних підручників. «Сіяч» видав 44 назви книг (5506 примірників), що становить 650 аркушів літографічного друку. Книги викладачів вузу виходили і друкарським способом в Українському видавничому фонді у Празі. Про причини створення видавничого фонду М. Шаповал писав: «Саме заложення фонду було рішуче потрібним: коли вже ми поставили свої школи, коли вже мали своє студентство (біля 2 тис.), то зразу побачили трагедію українського народу: школи, студенти, професорія є, а підручників і наукових книг нема» [10, арк. 33]. Упродовж 1924–1927 рр. фондом видано 11 праць викладачів УВПІ ім. М. Драгоманова, зокрема: «Архітектура старокнязівської доби» В. Січинського, «Основи української літературно-наукової критики» Л. Білецького, «Нариси з нової історії Європи»

О. Шульгина, «Триста років українського театру» Д. Антоновича, «Історія кооперації» С. Бородаєвського, «Теорія і практика дошкільного виховання» С. Русової, «Студії з української етнографії та антропології» Ф. Вовка, «Міцність матеріалів» С. Риндика, «Курс аналітичної геометрії» Є. Іваненка тощо. [11, с. 313; 4, с. 177]. Окремо видавались збірники наукових праць інституту. Перший том їх вийшов у 1929 р., другий – у 1933 р. Того ж року побачив світ «Драгоманівський збірник», присвячений життю та діяльності М. Драгоманова [3, с. 488]. Це високий показник для інституту, який діяв у нормальному робочому ритмі буквально неповних три роки.

Інститут проіснував близько 10 років. За цей час у ньому працювали 92 викладачі (з них 80 – українці). Серед них такі відомі вчені, як А. Артемович, В. Барвінський, Л. Білецький, І. Горбачевський, О. Ейхельман, С. Рудницький, С. Русова, В. Сімович, М. Славінський, С. Шелухін, О. Шульгин, В. Щербаківський та низка інших.

З ініціативи УВПІ ім. М. Драгоманова розпочалась праця зі створення у Празі української середньої школи-гімназії, у якій студенти вузу могли б набувати на практиці педагогічний досвід. На початку 1925 р. в українській гімназії розпочалось навчання, а в травні 1926 р. міністерство шкільництва та народної освіти ЧСР зареєструвало її як приватну Українську реформовану реальну гімназію при УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі. Навчання в ній проводилось згідно з програмами відповідних чеських державних гімназій. Гімназія не перебувала постійно у Празі. Упродовж 1927–1937 рр. вона діяла у м. Ржевниці, а в 1937 р. перебралась до м. Модржани. Ці переїзди були спричинені постійним зростанням кількості учнів гімназії, яка, таким чином, постійно відчувала нестачу навчальних приміщень [4, с. 183–186].

Навчання в гімназії було роздільним, що характерно для шкіл того часу. Великою і досить різноманітною була кількість предметів, які вивчались в ній. Власне гімназія мала більшу гуманітарну спрямованість. Учні вивчали лише чотири предмети природничого спрямування, а гуманітарного – більше десяти. Великого значення в гімназії надавалось вивченню іноземних мов, зокрема французької, англійської, німецької, латини та російської.

Заснування української гімназії, яка певною мірою охоплювала дітей українських іммігрантів, можна трактувати як спробу створення системи освіти для українців у ЧСР. В ідеалі це могло б виглядати так: гімназія дає українським дітям середню освіту і готує їх до вступу в українські вузи.

Скорочення обсягів фінансування за програмою «російської допомогової акції» призвело до обстановки непевності у вузі. Ректор УВПІ ім. М. Драгоманова В. Сімович у звіті за 1926–1927 навчальний рік писав: «...в 1926/27 рр. не відбулось нових прийняттів і в інституті був тільки II, III і IV курс, без першого. Це викликало думку, що наша школа найшлася вже в періоді поступеневої ліквідації, що, отже, інститут через 2 роки мусить закінчити своє існування» [9, арк. 2]. 1 січня 1928 р. УВПІ ім. М. Драгоманова був переведений з-під опіки міністерства закордонних справ ЧСР на баланс чехо-словацького міністерства шкільництва і народної освіти. Грошові субсидії для інституту безперервно скорочувались, його залишило багато викладачів, бо спроба перетворити УВПІ ім. М. Драгоманова на науково-дослідний заклад виявилась невдалою. 21 серпня 1931 р. міністерство шкільництва і народної освіти рішенням ч.118.680/31-VIII/1 постановило ліквідувати його до 1 січня 1932 р. Рішенням ч.120.411/31-VIII/1 від 9 жовтня 1931 р. дозволено існування інституту до липня 1932 р. 14 липня 1932 р. ректорат УВПІ ім. М. Драгоманова звернувся до міністерства з проханням дозволити існування інституту до 1 березня 1933 р., «щоб студенти закінчили курс прискореним темпом», але міністерство погодилось фінансувати УВПІ ім. М. Драгоманова лише до 1 грудня 1932 р. [2, арк. 61; 5, арк. 40].

На початку 1933 р. УВПІ ім. М. Драгоманова у Празі припинив своє існування. Бібліотеку інституту, що на час закриття вузу нараховувала 10728 томів, серед них багато видань Київської археографічної комісії, яких не мала жодна чехо-словацька бібліотека, передано до Слов'янської бібліотеки в Празі та до Української гімназії в Модржанах [4, с. 178].

Отже, з 1930 р. розпочалося поступове згортання діяльності інституту, викликане браком фінансування. Спроба перетворити УВПІ ім. М. Драгоманова на науково-дослідний заклад виявилась невдалою, тому на початку 1933 р. він був закритий.

Список використаних джерел

1. Потульницький В. П. Нариси з української політології / В. Потульницький. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.; Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Трощинський, Інститут соціології НАН України. – Київ: Інтел, 1994. – 259 с.; Політична історія України. XX ст.: У 6 т. Т.5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко, Р. Г. Симоненко. – К., 2003. – 720 с.; Ульяновська С., Ульяновський В. Додатки: Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами / С. Ульяновська, В. Ульяновський // Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 592 с. 2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3972, оп. 1, спр. 1. 3. Ульяновська С., Ульяновський В. Додатки: Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині

між двома світовими війнами / С. Ульяновська, В. Ульяновський // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 592 с. 4. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага: б.в., 1942. – Ч. 1. – 372 с. 5. ЦДАВО України, ф. 3972, оп. 1, спр. 20. 6. ЦДАВО, ф. 3972, оп. 1, спр. 43. 7. Череватенко Л. «Я камінь з Божої праці...» / Л. Череватенко // Ольжич О. Незнаному воякові. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1994. – С.351–424. 8. Слабошпицький М. Доля і муза Олега Ольжича / М. Слабошпицький // ОУН: минуле і майбуття. – К., 1993. – С. 69–75. 9. ЦДАВО України, ф. 3972, оп. 1, спр. 56. 10. ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 78. 11. Кугутяк М. Діяльність Українського Громадського Комітету в Чехословаччині / М. Кугутяк // Українська еміграція. Історія і сучасність: Матеріали міжнародних наук. конференцій, присвячених 100-річчю української еміграції до Канади. – Львів, 1992. – С. 309–315.

Андрей Крыськов

**УКРАИНСКИЙ ВЫСОКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
ИМЕНИ М. ДРАГОМАНОВА В ПРАГЕ (1923–1933 ГГ.)**

Статья посвящена исследованию вопроса создания и десятилетнего функционирования в Праге украинского высшего учебного заведения по подготовке педагогов. Проанализировано главные результаты деятельности учебного заведения.

Ключевые слова: украинская эмиграция, Чехо-Словакия, Украинский гражданский комитет, издательство, гимназия.

Andriy Kryskov

**UKRAINIAN M. DRAGOMANOV HIGH PEDAGOGICAL
INSTITUTE IN PRAGUE (1923–1933)**

The article is devoted research of question of creation and ten years activity in Prague of Ukrainian higher educational establishment for preparation of teachers. The basic results of activity of educational establishment are analysed.

Key words: Ukrainian emigration, Czecho-Slovakia, Ukrainian public committee, publishing house, gymnasium.

УДК 316.75[7.036.1:791.43] «1930/1940»

Марина Парахіна

**«СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ» РАДЯНСЬКОГО КІНОМИСТЕЦТВА
1930–1940-Х РР.: У ПОШУКАХ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ**

У статті висвітлюються питання історії радянського кіномистецтва у період 1930–1940-х рр., адже саме у цей період партійний контроль за республіканською кінопродукцією ставав все суворішим. Саме радянське кіномистецтво стало знаряддям масової агітації та пропаганди та мало величезне значення для зміцнення тоталітарного режиму та формування сталінізму. Розвиток кіномереж, в межах форсованої індустріалізації держави, дозволив за короткий період перетворити кіно на найбільш дієвий та ефективний засіб агітаційно-пропагандистської роботи. Тож природно, що одним із проблемних питань сучасного вітчизняного кінознавства є національна приналежність кінострічок, створених в Україні за комуністичного режиму.

Ключові слова: Україна, Росія, кінематографія, культура, історія.

Вивчення й аналіз історичного досвіду дасть змогу не лише оптимізувати процес збереження кіноспадщини на сучасному етапі, а й сприятиме більш докладному її вивченню, дасть поштовх для нових пошуків. У силу своєї суспільно-політичної значущості ця проблема неодноразово привертала до себе увагу дослідників. Ті чи інші аспекти висвітлювались в роботах О. Кузюк, Я. Мандрик, В. Мотуз, Р. Росляка та деяких інших дослідників [1–9].

Лиховісні 1932–1933 рр. позначилися в Україні не лише Голодомором – синхронно із цією трагедією розгорнулися системні репресії сталінської окупаційної адміністрації в Україні представників вітчизняної наукової й культурно-освітньої інтелігенції, зокрема представників театральномистецького й кінематографічного світу республіки. Зокрема, 1933 р. в УСРР знищено очолюваний реформатором української сцени Лесем Курбасом театральний колектив «Березіль», який «поставив українській кінематографії акторів та декораторів-оформлювачів фільмів; були розстріляні чи заслані багато письменників, які брали участь в українському кіні як кіносценаристи (Д. Бузько, М. Йогансен, А. Панів, Б. Тенета, В. Гжицький, Г. Епik та ін.)» [10, с. 41].

Щороку дедалі суворішим ставав партійний контроль за республіканською кінопродукцією, усе безжальнішою – цензура. Кіномитці змушені були працювати в умовах терору. Неприятливі обставини праці позначалися й на мистецькій вартості фільмової продукції в УСРР (як, зрештою й в інших республіках), й на кількості продукованих стрічок. Так, «Українфільм» випустив 1931 р. майже 25 художніх фільмів (Київська та Одеська кіностудії), 1932 р. – 10 стрічок, 1933 р. – 6–7, 1934 р. – 5–6 фільмів, 1935 р. – 3–4, 1936 р. – 2–3 фільми, а 1937 р. – лише 2 стрічки – екранізації у стилі старого побутового театру: «Запорожець за Дунаєм» та «Наталка Полтавка». Дедалі більше нецікавим, офіційнішим, пропагандистським ставав псевдодокументальний кіножурнал «Радянська Україна» [10, с. 41].

Влада щораз більше й жорсткіше диктувала українським кіномитцям тематику фільмів – про що й як слід знімати. Загальнообов'язковим у мистецтві проголошувався метод «соціалістичного реалізму». Усіляко заохочувалася так звана «виробнича тематика», фільми побутові й етнографічні, які пропагували «дружбу народів», фальсифікували й примітивізували народну творчість.

Ідеологічна заангажованість приносила митцям не лише сумнівні дивіденди, але й могла іноді зіграти злий жарт з такими горе-сценаристами чи режисерами, особливо коли вони змушені були верифікувати власні кінематографічні «фентезі» із реаліями життя. Так, наприклад, трапилося з письменницею Олександрою Свеклою (1902–1966 рр.), колишнім членом Спілки селянських письменників «Плуг», яка 1933 р. уклала угоду із трестом «Українфільм» щодо написання сценарію про «перемогу колгоспного ладу» у молдавському селі на Одещині й вирушила зі столичного Харкова до місця подій свого сценарію. Вже у потязі у неї витягли усі гроші, тож до місця призначення (рідної для неї місцевості) вона, не маючи копійки за душею, ледь дісталася. Відтак змушена була зібратися у родичів, працювати у колгоспній ланці «на буряках», нарівні із односельчанами голодувати й, вочевидь, корегувати свої уявлення про «перемогу колгоспного ладу». З некінематографічного молдавського села її лише через рік витягнув брат-військовий [11].

Вітчизняні кіномитці були позбавлені можливості творчої діяльності. Влада змушувала їх рівнятися на «примітивні в художньому відношенні, партійно-агітаційні фільми, що напливали з Москви, як «Чапаєв», «Ми із Кронштадта» тощо. У Київській та Одеській студіях «Українфільму» почали працювати щодалі то більше прибулих кіносценаристів й режисерів, а навіть акторів (кінорежисери А. Роом, І. Пир'єв, В. Розенштейн, сценарист Є. Помещіков * та ін.)» [10, с. 42–43]

Російські режисери працювали на Київській та Одеській кіностудіях «Українфільму» упродовж усіх 1930-х рр.

Зокрема, 1936 р. Київською кінофабрикою тресту «Українфільм» знято стрічку «Суворий юнак» у постановці Абрама Роома [12, с. 32]**. Фільм був знятий в Одесі за сценарієм Юрія Олеші – відомого російського письменника білоруського походження, що народився і до двадцяти трьох років мешкав на території України.

10 червня 1936 р. вийшла постановка тресту «Українфільм» про заборону фільму «Суворий юнак»: «За своєю ідейною концепцією, в трактуванні образів, загальними естетичними й стильовими рисами фільм «Суворий юнак» є зразком проникнення чужих впливів на радянське мистецтво» [13]. Кіностудія припинила роботу над фільмом, а А. Роом, «який свого часу за недисциплінованість і трудове розкладання був звільнений з Мосфільму» [13] був усунутий від режисерської роботи. «Суворий юнак» так і не потрапив на радянські екрани – уперше він був показаний широкій аудиторії аж 1994 р., уже на телебаченні.

У 30-ті рр. ХХ ст. прославився ще один російський радянський режисер, який саме в цей період працював в Україні – Іван Пир'єв*. Він зажив слави, знімаючи музичні комедії про

* Помещіков Євген Михайлович (6/19/05.1908 – 22.11.1979) – радянський кіносценарист, уродженець м. Юзовки Катеринославської губ. (нині м. Донецьк, Україна). Закінчив літературно-лінгвістичний ф-т Одеського ІНО (1929). Два роки викладав російську мову і літературу. 1931–1934 рр. навчався на сценарному ф-ті Державного ін-ту кінематографії (Москва). Його дипломний сценарій «Багата наречена» («Богатая невеста») був прийнятий до постановки. 1934–1937 рр. – редактор Одеської й Київської кіностудій. 1937 р. «Українфільм» випустив на екрани російськомовний фільм «Багата наречена» (режисер І. Пир'єв; сценарій Є. Помещікова й В. Добровольського).

** Роом Абрам Матвійович (16/28/06.1894 – 26.07.1976) – радянський кінорежисер, сценарист. Лауреат двох Сталінських премій (1946, 1949), народний артист РРФСР (1965). З 1923 р. був режисером Театру Революції у Москві; з 1924 р. працював режисером на кіностудіях «Госкіно», «Совкіно», «Союзкіно». На Київській кінофабриці 1936 р. зняв ігрову стрічку «Суворий юнак» («Строгий юноша»), після чого потрапив у неласку влади. 1939 р. на Київській кіностудії зняв оборонний фільм «Ескадрилья № 5» (інша назва – «Війна почалася»). З 1954 р. – режисер кіностудії «Мосфільм».

* Пир'єв Іван Олександрович (4/17/11.1901 – 07.02.1968) – радянський кінорежисер. Народився у м. Камінь Алтайського краю (нині Камінь-на-Обі). Народний артист СРСР (1948); лауреат 6-ти Сталінських премій (1941, 1942, 1943, 1946, 1948, 1951). Закінчив Державні експериментальні театральні майстерні у Москві (1923). У кіно з 1925 р. Фільм І. Пир'єва «Партійний квиток» (1936) не сподобався партійному керівництву держави, що спричинило звільнення режисера з «Мосфільму». Розробник своєрідної поетики безконфліктної (у дусі «соціалістичного реалізму») ліричної комедії, яка оспівувала працю і життя на благо соціалістичної Батьківщини. Стрічки «Багата наречена» й «Трактористи», зафільмовані в Україні, – перші у низці робіт І. Пир'єва, що

«щасливе» життя українських колгоспників. «Багата наречена» (1937 р.), «Трактористи» (1939 р.) – безумовні хіти загальносоюзного прокату. Радянський «Енциклопедичний словник кіно» називає І. Пир'єва одним із головних комедіографів СРСР [14, с. 340]. У «Багатій нареченій» І. Пир'єва, зокрема, зіграв один з улюблених акторів Олександра Довженка – С. Шагайда. На жаль, це була остання його роль – восени 1937 р. актор, який встиг попрацювати із Л. Курбасом, із І. Кавалерідзе, був репресований.

Тенденція до «маскультивської» обробки, «аранжування» традицій народної культури – одна із провідних у радянському кінематографі 1930х рр. На думку С. Тримбача, це явище не варто трактувати однозначно негативно: «Введення в обіг професійного мистецтва низових форм народної культури є загалом закономірним і виправданим. Та коли цей процес супроводжується одночасним притлумленням «високого» мистецтва, складається враження добре виваженої державної політики, спрямованої на те, аби національна культура постала головним чином у своїй «шароварній», простакуватій іпостасі» [15, с. 16–17]. Стрічки І. Пир'єва цілком це підтверджують: варто лише згадати фінальну сцену «Трактористів», де традиційне українське весільне застілля вже неможливо відрізнити від комсомольських зборів, а над головами героїв замість ікон висить портрет Й. Сталіна, який немов благословляє їх на «працю й оборону».

Кризовий стан українського кінематографа, не в останню чергу спричинений перманентними репресіями, жорсткими ідеологічними обмеженнями тоталітарного режиму, некомпетентним втручанням компартійних сановників (включно із верховним «мистецтвознавцем» Й. Сталіним), зафіксований у доповідній записці директора «Українфільму» М. Ткача «Про основні питання української кінематографії в 1937 році», підготовленій 16 грудня 1936 р. й тоді ж скерованій до ЦК КП(б)У.

Меморандум Марка Петровича розпочинався з сумної констатації із використанням стандартної риторики того часу: «Основна вада, яка визначала більшість фільмів, випущених студіями Українфільму до початку 1936 р., полягала в надзвичайній тематичній бідності та вузькості змісту, цілком незадовільному, а в ряді випадків спотвореному відображенню соціалістичного будівництва на Україні, а також історії українського народу. Про ідейний і художній рівень продукції українських кіностудій свідчили такі фільми, як «Інтриган», «Суворий юнак», «Повідь» та ін. Халтурщики, рвачі і бездари обліплювали студії, висмоктуючи з них сотні тисяч карбованців. До справи залучення українських письменників ставились зневажливо [...]. Не можна вважати, що сценарна криза, яка була однією з причин занепаду української кінематографії, повністю подолана. Час, який ми мали в своєму розпорядженні, ще недостатній для цього» [16, арк. 94].

Далі керівник «Українфільму» запевняв ЦК КП(б)У, що, попри усі негаразди, виробництво 1937 р. у найважливіших частинах тематичного плану буде своєчасно забезпечене. Враховуючи, що 1937 р. був роком двадцятиріччя більшовицького заколоту 1917 р. у Петрограді, у тематиці фільмів УСРР цього року переважали історія так званої «громадянської війни» в Україні (особливе місце серед таких стрічок, безперечно, посідав «Щорс» О. Довженка) й «сучасна радянська тематика». Тема колгоспного будівництва була представлена картиною про зародження й розквіт єврейських колгоспів в УСРР. Іншою стрічкою була «Багата наречена» режисера І. Пир'єва, яка «зараз знаходиться вже у процесі зйомок і присвячена відтворенню нових виробничих і побутових стосунків у сучасному колгоспному селі на фоні боротьби за високий більшовицький врожай» [16, арк. 95–96]. Історія українського народу у тематичному плані «Українфільму» 1937 р. була представлена стрічками «Кармелюк», «Гнат Голий», а також комедією «Сорочинський ярмарок» (за М. Гоголем, режисер М. Екк *), яка «має бути нашим першим кольоровим фільмом» [16, арк. 96].

У цьому ж листі керівника «Українфільму» пропонувалося здійснити реорганізацію підпорядкованих тресту кіностудій: «Обидві наші студії – і Київська, і Одеська – одночасно

міфологізували колгоспний побут, зображували ідеалізовану картинку на екрані й невдовзі стали класикою сталінського періоду радянської кінематографії. «Багата наречена» була знята 1937 р. на Київській кінофабриці «Українфільму»; стрічка «Трактористи» була копродукцією «Мосфільму» й Київської кіностудії. Натурні зйомки «Трактористів» відбувалися в УСРР улітку – восени 1938 р. у Николаївській обл. (Гур'ївській МТС), прем'єра – 3 липня 1939 р.

* *Екк Микола Володимирович* (справж. прізвище Івакін) (01/14/06.1902 – 14.07.1976) – російський кінорежисер, заслужений діяч мистецтв РРФСР (1973). Закінчив Державні вищі режисерські майстерні (кер. В. Мейсхольд), Державний технікум кінематографії (1927). 1928–1936 рр. працював режисером і актором у Театрі ім. Мейсхольда, на кіностудіях «Межрабпом-Русь», «Межрабпомфільм» (нині Центральна кіностудія дитячих та юнацьких фільмів ім. М. Горького), «Мосфільм». Найвизначніша з робіт М. Екка – перший звуковий фільм «Путівка в життя» (1931). На Міжнародному кінофестивалі у Венеції 1932 р. визнаний «найталановитішим режисером». Поставив також перший радянський кольоровий фільм «Груня Корнакова» (інша назва – «Соловей-соловушка», 1936). «Сорочинський ярмарок» – музична комедія М. Екка, що її знято за мотивами однойменної повісті М. Гоголя 1938 р. на Київській кіностудії. Прем'єра стрічки відбулася 19 червня 1939 р. За цей фільм режисер був нагороджений орденем Трудового Червоного Прапора (1940).

працюють і над художніми фільмами, і над фільмами для дітей, і над фільмами навчальними та технічними. Це призводить до розпорошення уваги, утруднює спеціалізацію кадрів та утворення належної творчої і виробничої обстановки, ускладнює роботу з письменниками» [16, арк. 97]. Відтак пропонувалася організаційна перебудова: «1. Зосередити в Київській кіностудії виробництво художніх фільмів, зокрема всіх ювілейних фільмів 1937 р. 2. Зосередити виробництво дитячих фільмів на Одеській кіностудії, перетворивши її на спеціалізовану студію дитячих та юнацьких фільмів [...]» [16, арк. 97]

Проблемою залишалися режисерські кадри, категорія працівників мистецтва, яка зазнавала постійних втрат через репресії режиму. Марко Петрович з сумом констатував: «В українській кінематографії, крім режисера Довженко, нема жодного майстра, який своєю творчістю міг би давати зразок високої майстерності іншим, зокрема молодим режисерам, і тим самим підносити рівень кіномистецтва на Україні.

Є ще два режисери, які, при уважному і систематичному керівництві ними, можуть дати фільми доброї якості та мають перспективи дальшого зростання. Це – режисери Луков і Тягно. Окреме місце серед наших режисерів посідає Кавалерідзе, творчий метод якого, як відомо, є хибний і шкідливий» [16, арк. 100].

Далі у меморандумі давалася оцінка решти режисерського корпусу «Українфільму» (цілком ймовірно, надто суб'єктивна), в тому числі й «московським гостям» – російським режисерам: «Решта режисерів є посередні працівники, кращі досягнення яких ніколи не перевищували середнього рівня. Запрошені з Москви Пир'єв і Екк, які не знають української культури і мови, не можуть вважатися постійними нашими працівниками, і розглядають самі свою роботу у нас як тимчасову і випадкову» [16, арк. 100].

Для подолання кадрового голоду (режисерського й акторського) М. Ткач вважав за потрібне, аби ЦК КП(б)У просило ЦК ВКП(б) зобов'язати Головне управління кінематографії відрядити «на тривалу роботу на Україну двох видатних режисерів, здатних виховувати молодь з тим, щоб навколо них були створені нами режисерські майстерні з молодих українських режисерів». Для такої педагогічної ролі, на думку керівника «Українфільму», «найбільш підходили б режисери Юткевич, Козінцев і Трауберг, Райзман». Також він вважав за потрібне домовитись про відрядження до Москви й Ленінграда перспективних молодих режисерів для стажування «при великих майстрах, як Ейзенштейн, Пудовкін, Ермлер, [брати] Васильєви і т. д.» [16, арк. 100–101].

Ще гостріше в УСРР відчувався брак постійного штату власних кіноакторів. Дефіцит пропонувалося подолати за рахунок республіканських резервів (акторів театру, створення відділу підготовки кіноакторів на акторському факультеті Київського театрального інституту та ін.). Водночас вважалося потрібним піти торованим вже шляхом запрошення російських акторів: «Поставити перед Союзним Комітетом в справах мистецтв питання про виділення для найважливіших ювілейних постановок української кінематографії, хоча б для основних ведучих ролей групу найвидатніших московських і ленінградських акторів» [16, арк. 102].

Систематичне залучення російських кінематографістів й акторів до виробництва кінопродукції радянської України, поряд з безперечними позитивними моментами (утім, часто контрверсійними), мало й суттєвий негативний бік – витіснення на маргінес власне творчості вітчизняних кіномайстрів.

Міркування з цього приводу видатного українського митця О. Довженка, на щастя, збереглися до наших днів «завдяки» ретельній праці сталінських спецслужб, які пильно стежили за кінорежисером й через мережу сексотів відслідковували ледь не кожен його крок й фіксували кожне слово, яке принаймні дотично стосувалося «політики» (зокрема, й у сфері кіно). Так, в одному із повідомлень про «антирадянські настрої кінорежисера Довженка», яке надіслав до Москви заступнику наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії очільник НКВС УРСР І. Леплевський, йшлося про відвідини митцем 18 липня 1938 р. письменницького Будинку творчості в Ірпіні під Києвом (цитуюмо мовою оригіналу): «В разговоре Довженко с Бажаном, Яновским, Рильским в резких и истерических тонах [он] буквально кричал о своих недовольствах. В повышенных тонах начал с того, что «почему это в Грузии кино делают грузины, в России – русские, а на Украине – и грузины, и русские, и евреи, но только не украинцы».

Дискутируя с самим собой, Довженко сейчас же пришел к тому, что «если грузин, русских и евреев из кино выгнать, то тогда совсем некому будет работать в кино Украины – украинцев-то и нет». И он делает вывод, что это сделано нарочно, чтобы украинцы не выросли, чтобы ограничить культурный процесс, что нарочно не готовились национальные украинские кадры [...]. Он заявил, что не понимает, где же советская власть, а где враги? [...] Далее перешел к украинской культуре: «украинской культуры нет», «украинскую культуру загнали в гопаки и шаровары», «украинской культурой боятся заниматься», «на каждого творца украинской культуры смотрят как на потенциального врага», «мы, оставшиеся украинские культурные работники, – христосики на

Голгофе», «Щорсу легче было гнать с Украины оккупантов, чем мне ставить о нем картину» [...] [17, с. 284]

У донесенні про О. Довженка того ж відомства від 17 лютого 1941 р. зафіксовані такі думки кінорежисера: «Довженко говорил, что Москва, а именно Главное киноуправление в лице Большакова*, сделала Киевскую киностудию местом ссылки для всех «проштрафившихся» режиссеров, как, например, Ромм**, Анненский*** и другие, то есть люди, которые ничего общего не имеют и не хотят иметь с украинской культурой. Довженко сказал, что он будет этих людей выживать из киностудии» [17, с. 318].

Один із численних сексотів зафіксував свою розмову з письменником Ю. Яновським, яка відбулася 17 вересня 1940 р. Ю. Яновський, викликаний на відвертість співрозмовником-«інтерв'юером», висловився з приводу притлумленої полеміки у родинному колі кінорежисера – локального прояву сумнозвісної теорії «боротьби двох культур». Російську частину цієї дихотомії репрезентувала дружина О. Довженка – Юлія Солнцева (1901–1989 рр.): «По словам Яновского, жена Довженко, Солнцева [«проклятая Юлька»], презирая и ненавидя украинскую культуру, все время тянет Довженко в сторону русской культуры, отталкивает его от украинских писателей и вообще украинцев, а Довженко «всецело под Юлькиным башмаком». Но «эта ехидна Юлька умна, она понимает, что вырвать Довженко из украинской почвы нельзя – он сразу зачахнет, так как жив только украинскими соками, да и не в ее желаниях потерять почести, которые имеет Довженко на Украине и которых не имел бы в Москве, поэтому она не уводит его от украинской культуры, а наводит на него русскую культуру, даже в мелочах: ссорит с друзьями-украинцами и сводит со своими друзьями-русскими».

По словам Яновского, Солнцева «делает Каинове дело» – она разрушает Довженко изнутри.

Но Довженко тоже не глуп, он в общем понимает это. И тут его трагедия: он любит Солнцеву, но временами ненавидит ее, он чувствует ее цель и иногда пробует бороться.

Понимая же все это, он зол, раздражителен, со всеми рвет, а его творчество, попав между двух огней, став на двух путях – украинской и русской культуры, – срывается, провал идет за провалом. Он мог бы делать все гораздо лучше, если бы ни на шаг не уходил от своей украинской почвы. Он понимает это и тяжело переживает свою трагедию

Вот смысл объяснений Яновского по этому поводу [...]» [17, с. 332–333]

Варто звернути увагу не лише на згадану роздвоєність становища видатного вітчизняного митця – поміж рідною українською й силоміць нав'язуваною йому російською культурою, а й на загальне державне тло перебігу культурного процесу у тогочасному тоталітарному СРСР – з посиленням у другій половині 1930-х рр. централізаційних процесів й потужним директивним курсом Кремля на форсовану русифікацію, у тому числі й у кінематографічному процесі.

Прикметно, що й замовлений О. Довженку особисто Й. Сталіним фільм про «українського Чапаєва» – картина «Щорс» (1939 р.) з'явилася у прокаті російською мовою, а її українська версія (про «українського Чапаєва») була поставлена у довгу чергу бюрократичних перепон й узгоджень як щось другорядно-необов'язкове. Так, у зверненні до кремлівського диктатора 28 травня 1939 р. митець писав: «Глубокоуважаемый Иосиф Виссарионович! При просмотре фильма «Щорс» Вы изъявили желание посмотреть и украинский вариант. Я его изготовил, и он уже в Москве десять дней. Считаю своей обязанностью и приятным долгом вас об этом уведомить [...]. Судьба украинского варианта меня огорчает. В Управлении по делам кино его просмотрели медленно, репертуарный комитет (ГРК) еще не смотрел и только вчера дал визу, а в Управлении Кино-Проката сообщают, что распоряжения на репродуцирование укр[аинского] варианта у них нет и что без специальной на этот счет директивы укр[аинские] копии печататься не будут, ибо они не вошли в график.

С глубоким уважением и приветом, А. Довженко» [18, с. 248].

Члени знімальної групи «Щорса» пригадували, що О. Довженко не озвучував готовий російський «оригінал» українською, а принципово знімав два дублі кожного кадру – українською й

* *Большаков Иван Григорович* (1902–1980) – у цей час голова Комітету у справах кінематографії при РНК СРСР (04.06.1939 – 20.03.1946); згодом – міністр кінематографії СРСР (20.03.1946 – 15.03.1953). Прозваний позаочі «кіномеханіком Сталіна».

** *Ромм Михайло Ілліч* (11/24/01.1901 – 01.11.1971) – радянський кінорежисер, лауреат п'яти Сталінських премій. З 1931 р. працював у Москві на кіностудії «Совкино» (нині – «Мосфільм»). 1966 р. підписав лист 25-ти діячів культури і науки до Генерального секретаря ЦК КПСС Л. І. Брежнєва проти реабілітації Й. Сталіна. У даному тексті його прізвище зазначене помилково. Йшлося про кінорежисера з подібним прізвищем – вищезгаданого Абрама Матвійовича *Роома*.

*** *Анненський Ісидор Маркович* (13.03.1906 – 02.05.1977) – радянський режисер і сценарист, уродженець м. Ольвіопіль Єлисаветградського повіту Херсонської губ. (нині м. Первомайськ), заслужений діяч мистецтв РРФСР (1971). Закінчив театральну школу в Одесі. Працював актором й режисером у театрах Архангельська, Ростова-на-Дону, Баку, у Московському театрі Революції. На Київській кіностудії зняв художній фільм «П'ятий океан» (1940).

російською мовами. Ймовірно, версії дещо відрізнялися, оскільки диктатор при першому перегляді стрічки зрозумілою йому російською виявив бажання переглянути й український варіант [18, с. 248].

Один із найвідоміших повоєнних фільмів – «Подвиг розвідника» московського режисера Бориса Барнета – був знятий на Київській кіностудії 1947 р. Він відомий як перший повоєнний фільм, сюжет якого героїзує роботу радянської розвідки у німецькому підпіллі під час Другої світової війни. Ця стрічка започаткувала цілий жанр радянського кіно. Проте «Подвиг розвідника» насамперед нас цікавить як спільна робота російського режисера Б. Барнета та видатного українського оператора Данила Демуцького. Понад десять років Д. Демуцький провів в Узбекистані (упродовж 1935–1939 рр. – через переслідування НКВС, а далі – через війну), і «Подвиг розвідника» був першим фільмом, який він зняв, повернувшись разом з евакуйованою в 1941 р. кіностудією до Києва.

В Україні починав свій творчий шлях і один із найяскравіших представників кінематографу «відлиги», видатний російський режисер Марлен Хуциєв. Свої перші дві повнометражні стрічки Хуциєв створив на Одеській кіностудії: це «Весна на Зарічній вулиці» (1956 р.) і «Два Федори» (1959 р.). До речі, оператором обох цих фільмів був відомий українсько-російський кінематографіст Петро Тодоровський. Майже десять років (починаючи з 1955 р.) він пропрацював на цій же студії, де також дебютував як режисер (фільм «Ніколи», 1962 р.). Уже у 80-і рр. ХХ ст. П. Тодоровський повернувся до Одеси, щоб поставити мелодраму «Военно-польовий роман» (1983 р.), прем'єра якої відбулася на Берлінському кінофестивалі.

Таким чином, уже в перші роки після приходу комуністів до влади, український кінематограф мусив виконувати ідеологічні завдання. Кінофабрики, розташовані в УРСР, використовувалися переважно як технічна база для зйомок кінокартин для всесоюзного прокату, причому російські режисери дуже часто потрапляли суди у своєрідне «заслання» за ідеологічні провини.

Список використаних джерел

1. Кузюк О. Українське радянське кіно 1930-х років: суспільно-політичний аспект / О. М. Кузюк // Гілея. – 2010. – Вип. 41 (№ 11). – С. 123–128.
2. Кузюк О. Управління українським кінематографом у 1930-ті роки / О. М. Кузюк // Гілея. – 2011. – Вип. 48 (6). – С. 156–164.
3. Кузюк О. Кінофікація УРСР в 1930-ті роки / О. М. Кузюк // Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – Кн. 19. – С. 71–83.
4. Мандрик Я. Кінофікація українського села наприкінці 20-х – у 30-і роки ХХ століття як засіб насадження комуністичної ідеології / Я. І. Мандрик // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 4/5. – С. 95–100.
5. Мотуз В. Український кінематограф в умовах наступу тоталітаризму / В. Мотуз // Наукові записки Серія «Історія» Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 119–122.
6. Росляк Р. В. Реформування органів управління кінофікації та кінопрокату (кінець 1920-х – 1930-ті роки) / Р. В. Росляк // Студії мистецтвознавчі. – 2012. – № 1. – С. 45–50.
7. Росляк Р. В. Планування та здійснення кінофікації українського села 30-ті роки ХХ століття / Р. В. Росляк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал. – 2011. – № 4. – С. 226–231.
8. Росляк Р. В. Кінопрокатна політика в Україні 30-х років ХХ століття / Р. В. Росляк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал. – 2012. – № 1. – С. 132–136.
9. Росляк Р. До питання про збереження кінографічної спадщини в Україні (1920–1941-ті рр.) / Р. Росляк // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 22–23. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 26–38.
10. Гальченко Л. Советське кіно в УРСР: до 40-річчя большевицької влади в Україні / Л. Гальченко // Український збірник. – Мюнхен, 1958. – Кн. 13. – С. 29–53.
11. Рубльова Н. Документи ЦДАВО України про творче відрядження письменниці О. Ф. Свекли на село для написання сценарію фільму про перемогу колгоспного ладу (21 травня 1933 р. – 3 березня 1934 р.) / Н. Рубльова // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 2001. – Т. 7. – С. 580–608.
12. Гращенкова И. Н. Абрам Роом / И. Н.а Гращенкова. – М.: Искусство, 1977. – 264 с.
13. Марголит Е., Шмыров В. Изъятое кино. 1924–1953. – М., 1995. – Режим доступу: http://2011.russiancinema.ru/index.php?e_dept_id=2&e_movie_id=6356.
14. Кино: Энциклопедический словарь / Редкол.: С. Юткевич (главн. ред.) и др. – М.: Советская энциклопедия, 1986. – 640 с.
15. 100 фільмів українського кіно: Анот. каталог за проектом ЮНЕСКО «Нац. кінематогр. спадщина». – К.: «Спалах» ЛТД, 1996. – 128 с.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 7, спр. 466.
17. Під софітами секретних служб: Документи з папки-формуляра на О. П. Довженка / публ. В. Попика / Гол. ред. Ю. Данилюк. НАН України. Інститут історії України; Служба безпеки України; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – № 1/2 (2/3). – 538 с.
18. Безручко О. Невідомий Довженко / О. Безручко. – К.: Фенікс, 2008. – 312 с.: іл.

Марина Парахина

«СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ» СОВЕТСКОГО КИНОИСКУССТВА 1930–1940-Х ГГ.: В ПОИСКАХ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ

В статье освещены вопросы истории советского киноискусства в период 1930–1940-х гг., так как именно в этот период партийный контроль за республиканской кинопродукцией становился все более жестким. Именно советское киноискусство стало оружием массовой

агитации и пропаганды и имело огромное значение для укрепления тоталитарного режима и формирования сталинизма. Развитие киносетей, в условиях форсированной индустриализации государства, позволило за короткий период превратить кино на наиболее действенный и эффективный метод агитационно-пропагандистской работы. Поэтому естественно, что одним из проблемных вопросов современного отечественного киноведения есть национальная принадлежность кинолент, созданных в Украине при коммунистическом режиме.

Ключевые слова: Украина, Россия, кинематография, культура, история.

Maryna Parakhina

«SOCIALIST REALISM» OF 1930–1940'S SOVIET CINEMATOGRAPHIC ART: IN SEARCH OF IDEOLOGICAL PARADIGM

The article covers the issues of history of the Soviet cinematographic art of 1930–1940's as the party control of the Republic cinema products became more severe at this very period. Just the Soviet cinematographic art became an instrument of mass agitation and propaganda and it was of great importance for strengthening of the totalitarian regime and formation of Stalinism. The development of cinema networks, under forced industrialization of the state, let turn the cinema to the most efficient means of agitation and propaganda work for a short period of time. So it is naturally that one of the problematic issues of modern national cinema studies is a national identity of motion pictures made in Ukraine during communist regime.

Key words: Ukraine, Russia, cinematography, culture, history.

УДК 94 (477.46)

Тетяна Чубіна, Оксана Спіркіна

МУЗИЧНИЙ ФЕСТИВАЛЬ ЯК ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОЕКТ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Стаття присвячена музичному фестивалю як європейському національно-культурному проекту. Безпосереднім завданням є показати історію розвитку, становлення та вплив міжнародних музичних фестивалів, що проходили у Черкаській області, на утвердження національної ідентичності українців. На основі застосування загальнонаукових методів (аналіз, синтез, опис, пояснення) була досягнута мета та реалізовані заплановані завдання. Міжнародні музичні фестивалі «Черкаські джазові дні», «Срібні струни» та «Фарботони» – необхідні елементи відродження національної гідності, виховання патріотизму, підвищення музичної культури серед населення та престижу регіону.

Ключові слова: фестиваль, національно-культурний проект, національна гідність, національна ідентичність, патріотизм.

У наші дні, коли Україна інтегрується в Європу, широкої популярності набувають різноманітні міжнародні національно-культурні проекти. Одним із найпопулярніших є міжнародний музичний фестиваль, який не лише виконує освітянську функцію, а й сприяє формуванню національного відродження українського народу, відродженню національної ідентичності та вихованню патріотизму. Крім того, музичний фестиваль міжнародного рівня є запорукою підвищення престижу як країни загалом, так і окремо взятого регіону. Вважаємо за необхідне підкреслити важливість проведення міжнародних музичних фестивалів в Україні (на прикладі окремо взятого регіону) та виокремити цей національно-культурний проект як один із найвпливовіших та найуспішніших у досягненні європейської інтеграції.

Наукова розвідка показала, що дослідження даної проблеми потребує всебічного вивчення. До сьогодні ще не було наукових праць, які б розглядали міжнародний музичний фестиваль як в Україні загалом, так і в окремо взятому регіоні у якості національно-культурного проекту, що сприяє європейській інтеграції, відродженню національної ідентичності та вихованню патріотизму. Тому дана наукова праця дасть можливість розглянути музичний фестиваль в іншому ракурсі, у новій площині.

Ставимо за мету дослідити історію зародження, становлення та розвитку музичних фестивалів міжнародного рівня у Черкаському регіоні у 1991–2001 рр., їх вплив на підняття престижу регіону як в Україні, так і за кордоном, виховання патріотизму, утвердження національної ідентичності та формування національної самосвідомості українського народу та національного відродження Черкащини.

Згідно з українським радянським енциклопедичним словником, «фестиваль» (від лат. «festivus» – «святковий, веселий») – масове святкове дійство, що включає огляд чи демонстрацію досягнень у певних видах мистецтва [1, с. 501]. Наразі існує велика кількість фестивалів, що розрізняють за спеціалізацією, – театральні, книжкові, кіно, бароко, реклами тощо. Але найпершим фестивалем, започаткованим у Великій Британії ще на початку XVIII ст., був саме музичний фестиваль.

Предметом будь-якого фестивалю є соціальні ідеї та цінності. Він виконує ряд функцій, а саме: освітню, виховну, агітаційну, комунікативну, інформаційну. Призначення етико-соціального аспекту фестивалю є гуманізація суспільства, його морально-етичне виховання та формування.

З кінця 1980-х рр. м. Черкаси перетворювалося на столицю джазу, так як тут проходив Міжнародний джазовий фестиваль «Черкаські джазові дні». Вперше він був проведений в 1988 р. Починаючи з 1990 р. цей фестиваль проходить щорічно (осінь – зима), а з 1995 р. – двічі на рік. Крім того, з 2001 р. в м. Черкаси регулярно проводився фестиваль «Джаз-Дилижанс».

Арт-директором та одним із організаторів цих джазових фестивалів був заслужений артист АР Крим С. Крашенінніков [2]. Після його приїзду до м. Сміла (Черкаська область) в 1985 р. за розподілом [2], він активно пропагував джазову музику в регіоні. Так, у 1988 р. він разом з Ю. Гранкіним, М. Євпаком та іншими став засновником джаз-клубу в м. Черкаси [3]. Крім того, шанувальники джазу завжди отримували підтримку з його боку: в 1991 р. з його ініціативи та допомоги у м. Сміла був відкритий клуб-салон для шанувальників джазу «Джаз-комфорт». Завдяки щорічним музичним фестивалям міжнародного рівня, м. Черкаси стало відомим в світі як один із осередків джазу [4].

Виконавська практика ідеолога Черкаського міжнародного джазового фестивалю С. Крашеніннікова розпочалася в 1988 р. з організованого ним на Смілянському радіо-приладному заводі «Орізон» джазового тріо. Ансамбль був учасником багатьох фестивалів джазової музики («Черкаські джазові дні» (1992 р.), «Дні джазової музики» (Черкаси – Сміла – Умань, 1995 р.) тощо [5]. Разом з ансамблем С. Крашенінніков випустив ряд магнітоальбомів [2]. У кінці 1990-х рр. тріо переїхало до м. Київ.

С. Крашенінніков активно намагався просувати своє мистецтво і в західному напрямку: в дуєті з джазовим вокалістом Ю. Гранкіним брав участь у фестивалі «Джаз над Одером» (м. Вроцлав, Польща, 1992 р.), виступав у джазових клубах Польщі (1992–1993 рр.), Німеччині та Голландії (1993–1994 рр.). Крім того, в 1998 р. С. Крашенінніков став головою ради громадської організації «Творча майстерня Крашеніннікова», створеної з метою підтримки та популяризації некомерційного мистецтва [5].

У 1991–2001 рр. у Черкаській області існував ряд джазових професійних та аматорських колективів. Початкові кроки джазового виконавства в регіоні пов'язані з самодіяльним джаз-бендом при Ватутінському міському будинку культури, заснованому в 1957 р. Варто зазначити, що немало вихідців з цього колективу продовжили кар'єру як виконавці або стали керівниками оркестрів в різних містах України. Зародження джазу на Черкащині пов'язують також з легендарним народним самодіяльним джазовим оркестром «Зелений вогник» при Черкаському таксомоторному парку, створеного за ініціативи М. Бінусова в 1964 р. Він припинив своє існування в 1991 р. через брак коштів [6]. Крім них, існував дитячий джаз-оркестр, створений в 1987 р. при Черкаській дитячій школі мистецтв № 4 (художній керівник М. П. Євпак); студентський джазовий оркестр Черкаського державного музичного училища імені С. С. Гулака-Артемівського (далі – ЧДМУ ім. С. С. Гулака-Артемівського), створений в 1994 р. (художній керівник М. Євпак), серед найяскравіших творчих презентацій якого був виступ на фестивалі «Горизонти джазу» (м. Кривий Ріг, 1998 р.) та інші.

Крім гуртів, регіон славився і окремими джазовими музикантами та вокалістами. Помітний вклад у розвиток джазу на Черкащині вніс відомий в світі джазовий вокаліст Ю. Гранкін, який був одним із організаторів та ведучим фестивалю «Черкаські джазові дні» в 1989 р., 1990 р. і в 1992 р. та президентом Черкаського джаз-клубу (1990–1994 рр.), а з 1989 р. по 1992 р. вів програму «У світі джазу» на місцевих телеканалах. Ю. Гранкін емігрував до Німеччини в 1994 р., де виступав з гуртом «Jazzbillity» [3].

Укорінення джазу в житті області пов'язане також з діяльністю випускника Харківського інституту культури, викладача ЧДМУ ім. С. Гулака-Артемівського, заслуженого працівника культури України М. Євпака. Він – не лише організатор і художній керівник дитячого та юнацького джазових гуртів, а й один із ініціаторів створення естрадно-джазового відділення в ЧДМУ ім. С. Гулака-Артемівського, яке відкрите в 2002 р. Також, М. Євпак особисто брав участь у джазових фестивалях: «Черкаські джазові дні» (1990–1992 рр.), «Горизонти джазу» (м. Полтава, 1996 р.) та інші [7].

У 1991–2001 рр. у Черкаській області проходили й інші фестивалі міжнародного рівня: авторської пісні «Срібні струни» й академічної та сучасної музики «Фарботони» (далі – МФАСМ «Фарботони»).

Міжнародний фестиваль авторської пісні «Срібні струни» розпочав свою діяльність в області в 1996 р. Взагалі, в 1990-ті рр. в Україні проводилося близько сорока бардівських фестивалів і зльотів, але «Срібні струни» в 2000 р. за рейтингом газети «Московський комсомолец» посіли четверте місце після харківського «ЕСХАРУ», якому на той час було 23 роки і на який приїздило більше 10 тисяч осіб, сумського «Булату» й запорізького «Байди», яким було по 13 років [8–9]. Бардівський рух знав різні періоди в історії розвитку: злет, занепад і навіть заборону в кінці 1980-х рр.

Упродовж 1993–1995 рр. відзначено зменшення зацікавленості авторською піснею, що пояснювалося рядом причин: перехід частини організаторів фестивалів у бізнес, еміграція, відсутність державного фінансування на проведення фестивалів, зменшення уваги у суспільстві до авторської пісні. До того ж, сильних клубів, що могли організувати на належному рівні фестиваль, не було. Як виключення, на таку роль претендував черкаський Клуб авторської пісні «Берег» (далі КАП «Берег»), заснований у 1987 р. Завдяки його членам і голові Т. Гайдар і виник фестиваль «Срібні струни» [5]. Президентом фестивалю була Т. Киричук, а арт-директором – Т. Гайдар. Відомі барди КАП «Берег» – це учасники бойових дій в Афганістані В. Вернигора і В. Рясний; лялькарниця Н. Кузьменко [10]; журналіст, виконавець авторської пісні та співаної поезії О. Король, який був лауреатом І фестивалю «Червона Рута» у номінації «Кращий пісенний текст» і І Всеукраїнського фестивалю афганської пісні та інші.

Упродовж 1996–2001 рр. на «Срібних струнах» побували барди з багатьох регіонів України, Росії та Білорусі, а в 2001 р. фестиваль вперше відвідали барди з далекого зарубіжжя: з Аргентини, Палестини, Польщі, США, Ізраїлю. За підсумками кожного фестивалю журі визначало переможців, лауреатів та дипломантів. Як приклад, лауреатом V фестивалю «Срібні струни» (2000 р.) в номінації «Кращий автор» стала журналістка та письменниця О. Буєвич, а поет С. Руднев – лауреатом поетичного конкурсу [11].

У фестивалі «Срібні струни» брали участь і діти. Саме на таких фестивалях зароджувалися майбутні зірки у світі музики. Наприклад, молоду співачку Русину (Руслану Лоцман) відкрили на цьому фестивалі в 1999 р., де вона отримала звання «Кращий автор-виконавець» серед дітей [12].

Відкриття нових імен, виявлення талановитих авторів і виконавців авторської пісні не було єдиною метою, заради якої приїздили близько 600 прихильників цього жанру на Черкащину. «Срібні струни» – це можливість послухати бардів України та світу, почути і народні, і джазові варіанти української авторської пісні. Метою фестивалю була також популяризація авторської пісні, об'єднання різномовних авторів в рамках одного фестивалю, збереження і розвиток традицій фестивалів даного жанру.

МФАСМ «Фарботони» розпочав свою діяльність 10 березня 1998 р. у м. Канів. Його засновником та керівником став композитор, президент Фонду МФАСМ «Фарботони», лауреат премій імені С. Прокоф'єва та імені Л. Ревуцького, член Національної Спілки композиторів України І. Тараненко. У I-му фестивалі «Фарботони», що проходив у містах Канів та Черкаси (наступні проходили лише в м. Канів) задіяно більше сорока майстрів мистецтв, серед яких співак В. Бокач, віолончеліст І. Кучер, піаніст Б. Федоров, фортепіанна джазова легенда України Є. Дергунов, Черкаський камерний оркестр (диригент О. Дяченко) та інші майстри мистецтв, які наразі є мистецькою елітою України [13]. У межах фестивалю проходили виставки художників і майстрів народного мистецтва України. Перші чотири фестивалі були без підтримки держави, але з 2002 р., до його організації і фінансування долучився уряд [13]. МФАСМ «Фарботони» – це унікальне явище в українській культурі, більше того – це вагома музична подія за участю справжніх грандів вітчизняного та зарубіжного музичного мистецтва і навряд чи існував та наразі існує в Україні інший проект, який дарував би найвишуканіше мистецтво мешканцям районного центру, що є також особливістю фестивалю. Насамперед «Фарботони» адресований молоді з метою донести через музику і слово морально-етичні цінності.

Отже, проведення музичних фестивалів міжнародного рівня у перше десятиріччя державної незалежності України на Черкащині сприяло підвищенню музичної культури серед населення, престижу регіону як в Україні, так і за кордоном, а також вихованню патріотизму серед українців та відродження національної ідентичності.

Таким чином, міжнародний музичний фестиваль як національно-культурний проект є вдалим засобом не лише формування національного відродження країни, а й інтеграції Української держави до Європи.

Список використаних джерел

1. Украинский советский энциклопедический словарь: в 3-х т. / редкол. А. В. Кудрицкий (отв. ред.) и [др.]. – К.: Глав. ред. УСЭ, 1988. – Т. 3: Протерозой – Ящурка, 1989. – 772 с. 2. Творческая мастерская Крашенинникова [Официальный сайт Сергея Крашенинникова]. – Режим доступа: http://jazzkrash.cherkasy.net/tv_mast.htm. 3. Обо мне / Юрий Гранкин: джазовый вокалист [Сайт]. – Режим доступа: <http://grankinjazz.com/about.html>. 4. Симоненко В. С. Українська енциклопедія джазу / В. С. Симоненко. – К.: Центрмузінформ, 2004. – 232 с. 5. Спіркіна О. О. Культурно-мистецьке життя Черкащини 1991–2001 років у контексті національного відродження: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Спіркіна Оксана Олександрівна; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2013. – 343 с. 6. Помогайбо А. Черкащина у ритмах джазу [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.nashekolo.org.ua/nk/kolo_i_navko/navkolo_podi/djazz_na_s_4124.html. 7. Євпак Микола Федорович [Електронний ресурс]: заслужені працівники культури України // Департамент освіти та гуманітарної політики Черкаської міської ради [Офіційний сайт]. – Режим доступа: <http://ogp.ck.ua/zasluzheni-pracivnyki/zasluzheni-culture/774-2011-07-22-22-55-52>. 8. Слепінин О. Історія веде лік за співаками / О. Слепінин // Дзеркало тижня. – 2001. – 14 липня. 9. Слепінин О. Не жизнь, а песня [Електронний ресурс] / О. Слепінин. – Режим доступа: <http://www.bard.ru/article/36/09.htm>. 10. Наталка Кузьменко [Електронний ресурс]: творча толока / Ковальська майстерня: рукотворний світ: мистецький світ України [Сайт]. – Режим доступа: http://www.kovalmayster.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=284:2011-12-05-09-16-40&catid=67:2011-10-12-11-44-07&Itemid=241&lang=uk. 11. Слепінин О. С гитарой под десантным парашютом / О. Слепінин // Антенна. – 2000. – 31 мая. 12. Біографія [Електронний ресурс]: лауреат Всеукраїнських та Міжнародних конкурсів Руслана Лоцман [Персональний сайт]. – Режим доступа: <http://www.ruslanalotsman.com.ua/>. 13. Колісник О. Мистецькі барви «Фарботонів» – знову в Каневі [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://nashekolo.org.ua/nk/kolo_i_navko/navkolo_podi/text_nk_2010_8436.html.

Татьяна Чубина, Оксана Спиркина

МУЗЫКАЛЬНЫЙ ФЕСТИВАЛЬ КАК ЕВРОПЕЙСКИЙ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ ПРОЕКТ (НА ПРИМЕРЕ ЧЕРКАССКОЙ ОБЛАСТИ)

Статья посвящена музыкальному фестивалю как европейскому национально-культурному проекту. Непосредственным заданием является показать историю развития, становления и влияния международных музыкальных фестивалей на утверждение национальной идентичности украинцев. На основе применения общенаучных методов (анализ, синтез, описание, объяснение) была достигнута цель и реализованы запланированные задания. Международные музыкальные фестивали «Черкассские джазовые дни», «Серебряные струны» и «Фарботоны» – необходимые элементы возрождения национального достоинства, воспитания патриотизма, увеличения музыкальной культуры среди населения и престижности региона.

Ключевые слова: фестиваль, национально-культурный проект, национальное достоинство, национальная идентичность, патриотизм.

Tetiana Chubina, Oksana Spirikina

**MUSICAL FESTIVAL AS A EUROPEAN NATIONAL AND CULTURAL PROJECT
(THE CASE OF CHERKASY REGION)**

The article is devoted to a musical festival as a European national and cultural project. The direct task is to show the history of development, formation and influence of the international festivals that took place in Cherkasy region on the strengthening of national identity of Ukrainians. On the basis of the appliance of the general scientific methods (analysis, synthesis, description, explanation) the goal was achieved and planned tasks were realized. International music festival «Cherkasy Jazz Days», «Silver Strings» and «Farbotony» are necessary elements of the revival of national dignity, the education of patriotism, rise of musical culture among population and the prestige of the region.

Key words: festival, national and cultural project, national dignity, national identity, patriotism.

УДК 39 (092) (477)

Леся Костюк

**ОБРЯД СВАТАННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

У статті, на основі свідчень низки інформаторів, автор подає характеристику обряду сватання у селах Львівщини другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: Галичина, розвідини, сватання, свати, отримання макогону.

Посилений інтерес сучасних науковців до обряду сватання викликають ареальні особливості українців, оскільки саме цей цикл дошлюбної обрядовості упродовж багатолітньої історії зазнавав постійних змін. Проте збереження національної ідентичності стає найвідчутнішим у період становлення власної державності та незалежності, в пору національно-духовного відродження нашого народу. На сьогоднішній день обряди та традиції сватання нареченої трохи призабуті, все частіше обмежуються урочистою вечерею зі знайомством з батьками, на якому пара і оголошує про своє рішення одружитися. А раніше сватання нареченої було одним з найяскравіших звичаїв, і саме після сватання ставало ясно, відбудеться весілля, чи ні.

Метою статті є вивчення обряду сватання як фрагменту дошлюбної звичаєвості.

Реалізація зазначеної мети передбачає розв'язання низки завдань: методом польового дослідження зібрати й опрацювати етнографічні матеріали у жителів Золочівського, Буського, Перемишлянського і Бродівського районів Львівської області, з'ясувати семантику ритуальних дій.

Наукова новизна статті полягає у тому, що проведений комплексний етнографічний опис та структурно-функціональний аналіз обряду сватання населення Львівщини. При цьому порівняльно-історичним методом виявлено особливі характерно-самобутні риси в сукупності всього комплексу обряду сватання досліджуваного регіону.

Порушена проблема знайшла відображення у студіях істориків та етнографів. Окремі аспекти цього питання порушувалися у працях таких науковців, як В. Борисенко [1], Г. Лозко [2], В. Скуратівський [4], котрі у своїх розвідках оглядово аналізують обряд сватання досліджуваного регіону. Цікаві та важливі відомості обряд сватання населення Львівщини подають інформатори [6–15]. Цінність їх свідчень полягає в тому, що ці люди були неодноразовими учасниками цих дійств. У їхніх свідченнях можна простежити певну зміну у ставленні сучасної молоді до обряду сватання у порівнянні з минулим, інформатори пояснюють значення цього етапу обрядовості для формуванні стосунків у родинах тощо.

На Східній Галичині було прийнято, що коли хлопець сподобав дівчину і мав намір з нею одружитись, то спочатку намагався якнайбільше дізнатися про наміри її родичів та й про саму дівчину. В окремих регіонах України існували вивідини як певний елемент довесільної обрядовості. У Східній Галичині (с. Шпиколоси Золочівського району Львівської області) цей обряд замінювався розвідинами, простіше – збором інформації про матеріальний стан, внутрішньо-сімейні взаємини, репутацію родини, з якою мали намір поєднатися [7]. Звертали увагу не лише на думку суспільства про дівчину чи хлопця, а й про їхніх батьків, бо кажуть в народі: «яблуко від яблуні недалеко падає» [5, с. 322].

При виборі пари для власних дітей не останню роль на Східній Галичині відігравали батьки, котрі зважали і на певні матеріальні інтереси. Якщо дівчина прагнула знайти обранця, який припав би їй до душі, то батьки очікували доброго помічника в домі, котрий міг би забезпечити певний матеріальний добробут, громада – міцну сім'ю з глибокими моральними засадами.

Існував принцип соціальної ендогамії, тобто обранця шукали рівного за походженням та матеріальним статусом (це в досліджуваному регіоні спостерігається і сьогодні). Це робилося для того, щоби у майбутній сім'ї чоловік та жінка були рівноправними і ніхто не мав підстави для докору. Про це йдеться у приказці: «чобіт до чобота, ходак до ходака».

Якщо одружувалися молоді люди, які жили недалеко від своїх обранців і були добре поінформовані про становище їх сімей, то потреба у розвідинах відпадала. Намагалися лише з'ясувати, як майбутні свати ставляться до вибору своєї дитини. Тому майбутній наречений посилав старосту, щоб він дізнався думку батька дівчини про намір прийняти сватів. Якщо батько був не проти, то староста питав: «То як кажете, приходити з могоричем, чи ... як», то в той час відповідь батька була двозначна: «Приходіть, приходіть ! А тоді поговоримо – будем видіти, як воно буде» [8]. Слід зазначити, що обряд розвідин у Східній Галичині міг відбуватися під час постів. Зібравши інформацію про свою обраницю та пересвідчившись, що можна розраховувати на благословення її батьків, хлопець засилав старостів

Сваталися і влаштовували весілля переважно у вільний від польових робіт час. Закінчувався сезон сватання на свято Дмитра. «А до Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі комин витре» – говориться у давній приказці. Тобто, дівчина, яку не засватали до 8 листопада (дня св. Дмитрія), вже аж у наступному році зможе вийти заміж [5, с. 326].

Свати (старости) у галичан – це чоловіки поважного віку, родичі нареченого. Вони мають переконати батьків нареченої, що саме їхній протеже є найкращим обранцем для їх доньки. Старости самі мають бути одруженими і щасливими в шлюбі [1, с. 25]. Жінки сватати не ходили, хоч нерідко неофіційно відігравали важливу роль у створенні молодої пари. Були по селах так звані «свахи», які вміли вибрати молодій людині пару і допомогти створити сім'ю. Іноді хлопець йшов свататися зі своїми батьками. Форма проведення цього дійства не у всіх місцевостях однакова. Якщо в прикарпатських районах це є примовляння про куницю – красну дівицю [4, с. 57], то на Перемишлянщині, наприклад, це примовляння про добрий товар і купця. Іноді нібито шукають дівчину, яка забігла у цей двір. Часом жартома господарі замість тієї доньки, яку сватають, виводять іншу доньку або ж сина – с. Сасів (Золочівський район, Львівська область) [8].

Перед тим, як відправлятися свататися у с. Ясенів (Бродівський район, Львівська область) існує звичай сватам сідати на стільці, ніжки котрих перев'язані поясом, щоб ця справа принесла удачу. Також свати молилися перед іконою Божою Матері за щасливе сватання [14].

У Східній Галичині свати переступивши поріг, сідали напроти образів або як у с. Глиняни (Золочівський район, Львівська область) зовсім не сідали і розмову вели стоячи «щоб наречена у дівках не засиділася» [6]. Також у галичан існував звичай при вході до хати один із сватів вдаряв п'яткою у поріг (щоб наречена не дала відмови) [7]. Гарною прикметою на сватанні було доторкнутися сватам до одвірків в домі нареченої або звертатися до сімейного вогнища чи гріти руки біля печі.

Слід відзначити, що під час сватання (слова, змовин) на Східній Галичині молода пара участі не брала. Днем сватання була субота або неділя. У галичан було заборонено свататися 13-го числа будь-якого місяця та в середу і п'ятницю. Найсприятливішими днями, як стверджують у с. Гута (Буський район, Львівська область) 7-е або 9-е числа [10]. Йшли свататися переважно у м'ясниці та увечері, щоби в разі відмови якнайменше було свідків цієї події. Сам від'їзд на сватання у Східній Галичині не розголошувався, така само як і маршрут. Так, щоб залишитися не поміченими, свати їхали (як стверджують у с. Струтин (Золочівський район, Львівська область) не по головній вулиці, а городами, ховаючись від лихого ока. Хліб на сватання несли завернутий в рушник (якщо пропозиція приймалася хліб залишався в домі нареченої, якщо ні – свати забирали його з собою) [9].

У с. Побужани (Буський район Львівська область) було прийнято наречений в процесі сватання мовчати або за вечір декілька раз міняти вбрання. Також наречена могла демонструвати свої рукодільні таланти, бо мати виносила до сватів вишиті рушники, в'язані речі. Тоді наречений разом із сватами вимагав у нареченої показати, яка вона господиня (дівчина мела хату або пряла). При цьому співали:

Гарна дівка, з доброго дому,
Сам ся оженю, не дам нікому... [11].
або Яка курка – така квочка.
Яка мама – така дочка... [11]

На сьогодні ці традиції не виконуються або перетворюються у своєрідний жарт.

Ознакою згоди було пригощання сватів і участь дівчини у цій гостині. Наречену питали, чи згідна вона на шлюб. Відповідь мала бути дана відразу. Коли згода була одержана, батьки нерідко говорили: «дивись, тобі з ним жити». Відмова траплялась вкрай рідко і в доволі делікатній формі, мовляв, наречена ще замолода або ж у сім'ї є старша незаміжня донька.

Якщо дівчина не давала згоди на одруження, брала зі столу хліб, цілувала його і віддавала старостам, при цьому промовляючи: «Спасибі за честь, нехай вам Бог дає з інших рук» [12]. Це означало, що хлопець обливав макогін. Як дізнавалися про це на селі, то до ранку йому вже вибудовували здоровенний макогін із соломи, а дівчата на вечорницях при цьому співали:

Як пішов я з старостами
До тієї Марусі,
Облизав я макогона,
Та й з тим повернувся [13].

Свати у відповідь на відмову могли закривати двері спиною, щоб дівчина взагалі не вийшла заміж або розбивати могогін у ворота (тобто запечатували її майбутнє заміжжя).

Важливим елементом сватання було домовлення про розмір посагу нареченої (так званої скрині). Сюди входили такі речі, як особистий одяг, прикраси; постільна білизна, рушники, скатертини, килими, певна грошова сума. Більшу частину приданого дівчина готувала власноруч.

Частину землі з господарства доньці давали рідко, хіба що материзну (землю, яку донька могла успадкувати від матері), а от худобу виділяли. Також ще під час сватання намагались чітко встановити кількість худоби, котру батько обіцяв виділити синам або дочці для власного господарства [5, с. 328]. Взагалі, худоба до 80-х рр. ХХ ст. була основним стрижнем шлюбного договору. Оскільки у досліджуваному регіоні основне заняття населення – сільське господарство, то природно, що це питання є дуже важливим.

Якщо одружувалися вихідці з доволі заможних сімей, батьки допомагали їм збудувати власне житло. Молодятам, які вирішили побратися навесні, давали насіння ярої пшениці, вівса, ячменю та інших сільськогосподарських культур, щоб вони мали чим засадити своє поле чи город.

Весь обряд підкреслює добровільність згоди молодих людей на шлюб, радість від цієї події, приязнь між двома родинами, які мають намір породичатися. Обмін хлібом між сватами і батьками нареченої є своєрідним скріпленням усної угоди.

Також дівчина-наречена на знак згоди перев'язувала старостів вишитими рушниками, а нареченого – хусткою. Ця хустка переважно була червоного кольору. Весільні рушники і хустка – давні і глибокий символ: ці рушники дівчина вишивала упродовж всього свого дівування, що символізував дорогу долі та символічний міст на другий берег; хустка – символізувала вінок і її чотири кінці, як сторони світу, що творили єдине поле життя та своєрідний замок, котрий закривав двері в дівоче життя [3, с. 180].

Староста клав на тарілку гроші. Після цього починалося «благословенство». На покутті ставили ослін (лаву), застеляли кожухом, на якого сідали батько й мати з хлібом та сіллю. Молоді тричі низько кланялися, а батьки за кожним разом благословляли їх, промовляючи: «Благословляєм вас щастям і здоров'ям, віком довгим і розумом добрим, долею щасливою» [12].

У с. Підкамінь (Бродівський район, Львівська область) на сватанні співали:

У садочку дві квіточки
На сватанні були
Та горілочку пили,
За малую да часиночку
Найшли собі ночку
Найшли собі та родиночку.. [15]

Із сватання повертались рано-вранці, щоб люди, господарюючи на подвір'ї, бачили старостів, пов'язаних рушниками, і щоб пішла слава по селу, що такому-то парубкові подано рушники. Крім рушників і хустки, для закріплення сватання давали ще хліб, який старости несли до дому молодого [3, с. 182].

Батьки нареченої у Східній Галичині після відходу нареченого з їх помешкання зв'язували в одну купу всі гострі предмети (від ножів до рогачів), щоб прив'язати удачу до майбутньої сім'ї. На сьогодні цей звичай асимілювався пов'язуванням маленьких стрічок на столові прибори при святковому столі.

У наш час обряд сватання у досліджуваному регіоні практично не зберігся. Він зливається з умовинами. Батьки нареченого і найближчі родичі йдуть до дому нареченої «на слово», де рідко себе обтяжують довгими віршами чи постановками лише промовляють: «У вас товар у нас покупець». На сватанні переважно домовляються про весілля, місце спільного проживання молодят, матеріальне забезпечення новоствореної сім'ї. Основними атрибутами при цьому виступають квіти, ювелірна прикраса, солодощі та фрукти. Згодом такий же візит наносять і родичі нареченої своїм майбутнім сватам.

Таким чином, обряд сватання у Східній Галичині ще до сьогодні зберігає основні складові, хоча під впливом сучасних глобальних процесів все більше втрачає первісні світоглядні уявлення. В умовах українського відродження інтерес до вивчення та збереження традиційної обрядовості галичан надзвичайно посилюється і має перспективи для вивчення в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Борисенко В. Сватання / В. Борисенко // Наука і суспільство. – 1991. – № 3. – С. 24–26.
2. Лозко Г. Весільна обрядовість / Г. Лозко // Українське народознавство. – 2005. – № 4. – С. 393–399.
3. Пономарьов А. Сім'я та родинна обрядовість / А. Пономарьов // Культура та побут населення України: навчальний посібник. К.: Либідь, 1993. – С. 175–202.
4. Скуратівський В. Романтичний слід куніци / В. Скуратівський // Берегиня. – 2005. – № 3. – С. 56–67.
5. Українська етнологія: Навчальний посібник / За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
6. Чиж Ольга Йосипівна, 1933 р.н., жителька м. Глиняни, Золочівського району Львівської області, вчитель-пенсіонер.
7. Вербінська Марія Яківна, 1960 р.н., виходець з с. Шпиколоси, Золочівського району Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І-ІІІ ст.
8. Фідик Ольга Василівна, 1978 р.н., виходець з с. Сасів, Золочівського району Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І-ІІІ ст.
9. Бурдик Ольга Миколаївна, 1950 р. н., с. Струтин, Золочівського району Львівської області, пенсіонерка.
10. Пелех Галина Дмитрівна, 1962 р. н., жителька с. Гута, Буського району Львівської області, директор початкової школи. 11.

Дацків Любов Григорівна, 1956 р. н., жителька с. Побужани, Буського району Львівської області, пенсіонерка. 12. Зварич Надія Романівна, 1953 р. н., жителька с. Чемеринці, Перемишлянського району Львівської області, пенсіонерка. 13. Романів Ольга Михайлівна, 1945 р. н., жителька с. Лагодів, Перемишлянського району Львівської області, пенсіонерка. 14. Кацалай Ірина Петрівна, 1960 р. н., жителька с. Ясенів, Бродівського району Львівської області, пенсіонерка. 15. Періг Степан Степанович, 1948 р. н., житель с. Підкам'янь, Бродівського району Львівської області, священник.

Леся Костюк

ОБРЯД СВАТОВСТВА В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВВ.

В статье на основе показаний ряда информаторов автор представляет характеристику обряда сватовства в селах Львовщины второй половины XX – начала XXI вв.

Ключевые слова: Галичина, разведка, сватовство, сваты, получения макогона.

Lesya Kostyuk

THE CEREMONY OF MATCHMAKING IN EASTERN GALICIA IN THE SECOND HALF OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY

The article base don't the testimony of several informants, the author presents the characteristics of the ritual of courtship in the villages of Lviv of the second half of XX – beginning of XXI century.

Key words: Galicia, exploration, matchmaking, matchmakers, getting makogon.

УДК 94(477)»18/19»:438.41

Наталя Петрик

КОЛЕКЦІЯ ЗБРОЇ ТА ОЗБРОЄННЯ У ФОНДАХ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ 58-ГО БУДИНКУ ОФІЦЕРІВ

Розглянуто процес виникнення та становлення Музею історії військ Прикарпатського військового округу, на основі якого на сучасному етапі за ініціативи Міністерства оборони України сформовано Воєнно-історичний музей 58-го будинку офіцерів. Описано колекцію зброї та озброєння, що зберігається в основному фонді та експонується сучасним музеєм; видовий та кількісний склад цієї збірки, час виготовлення та введення в експлуатацію окремих предметів колекції, а також історичний період їх використання.

Ключові слова: Музей історії військ Прикарпатського військового округу, Воєнно-історичний музей 58-го будинку офіцерів, колекція зброї та озброєння, основний фонд, експозиція.

Важливе значення у вивченні військової історії Української держави та її Збройних Сил відіграють спеціалізовані військово-історичні та воєнно-історичні музеї, головне завдання яких полягає у збереженні, колекціонуванні та експонуванні військово-історичних предметів, серед яких найбільш характерними для дослідження даної проблематики є зброя та озброєння. Одним із таких музеїв Львова є Воєнно-історичний музей 58-го будинку офіцерів, що виник на базі Музею історії військ Прикарпатського військового округу, існування якого припадало на другу половину XX ст.

На даному етапі Воєнно-історичний музей 58-го будинку офіцерів не належить до загальновідомих музеїв Львова, оскільки знаходиться на території військової частини, а тому огляд його експозиції є частково обмеженим. Проте він вражає кількісним та видовим складом пам'яток, які хронологічно належать до кінця XIX – початку XX ст. Зважаючи на сказане, цей музей практично не потрапляє у поле вивчення дослідників музеїв та музейної діяльності Львова. Головним популяризатором Воєнно-історичного музею 58-го будинку офіцерів є його директор Сергій Омелянович Паліса, який видав декілька публікацій, у яких подається коротка довідка з історії виникнення та функціонування даної музейної установи, а також характеристика основної експозиції музею та головних напрямків його діяльності як самостійно, так і у співпраці з іншими музейними установами міста Львова.

Головними джерелами дослідження діяльності та функціонування музею є документація Воєнно-історичного музею 58-го будинку офіцерів. Фактичне накопичення предметів колекціонування цього музею розпочалося ще в середині XX ст. в рамках музею Прикарпатського військового округу, проте вся документація щодо діяльності цього музею, а також щодо надходження предметів збереження до його фондів була знищена в силу різних історичних подій на території нашого краю. На сьогоднішньому етапі у розпорядженні дослідників є лише сучасні документи: наказ командувача військами Прикарпатського військового округу № 127 від 8 травня

1996 р. у м. Львів «Про відкриття Музею історії Прикарпатського військового округу та організаційні заходи, пов'язані з його діяльністю», а також історична довідка Воєнно-історичного музею 58-го будинку офіцерів авторства сучасного директора музею С. Паліси і положення про Музей 58-го будинку офіцерів. Крім документації, це дослідження опирається на основний фонд музею, який налічує близько 10 тис. одиниць збереження, не враховуючи пам'яток, що залишаються не опрацьованими, а тому ще й досі не введені до складу основного фонду.

Незважаючи на слабку популяризацію Воєнно-історичного музею 58-го будинку офіцерів, його колекція вирізняється якісним та кількісним складом предметів збереження, особливе значення серед яких відіграють пам'ятки зброї та озброєння. Ця робота скерована на висвітлення загальної характеристики цієї колекції.

Воєнно-історичний музей 58-го будинку офіцерів виник на основі музею історії військ Прикарпатського військового округу, початок функціонування якого припадає на 7 травня 1965 р., коли відбулося його урочисте відкриття, приурочене до 20-ї річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні [4, с. 6]. Музей створено згідно з директивою міністра оборони СРСР і начальника Головного політичного управління радянської армії та воєнно-морського флоту [4, с. 5].

На час відкриття музей отримав назву «Музей історії військ Червонопрапорного Прикарпатського військового округу». Така назва була зумовлена основною метою створення музею, що полягала у пропаганді бойових традицій радянських збройних сил крізь призму діяльності Прикарпатського військового округу, початки формування якого припадають на період звільнення західних областей радянської України від німецьких військ на завершальному етапі Другої світової війни [4, с. 9].

Новостворений Музей історії військ Червонопрапорного Прикарпатського військового округу знаходився на вулиці Леніна, 99. З 12 липня 1974 р. музей продовжив своє функціонування у новому, спеціально збудованому приміщенні по вулиці Стрийській, 48 а, на території Центрального парку культури і відпочинку імені Богдана Хмельницького, недалеко від монумента бойової слави радянських збройних сил [4, с. 5].

У період незалежності, а саме у травні 1995 р., рішенням командувача військ Прикарпатського військового округу музей перенесено на територію військової частини на вулиці Стрийській, 88, де він знаходиться й на даний час [5, с. 6]. А вже 8 травня 1996 р. видано наказ № 127 «Про відкриття Музею історії Прикарпатського військового округу та організаційні заходи, пов'язані з його діяльністю», підписаний командувачем військами Прикарпатського військового округу, генерал-полковником П. Шуляком та начальником штабу Прикарпатського військового округу, генерал-лейтенантом В. Палієм [3, арк. 1–2].

Роботу музею організовано згідно наказу міністерства оборони № 122 від 25 квітня 1980 р., а також інструкції та вказівок управління виховної роботи Міністерства оборони України та Прикарпатського військового округу. Штат музею укомплектували згідно зі штатним розкладом військово-історичного музею № 48/021 від 15 квітня 1994 р. [3, арк. 1].

Музей відкритий для публічного огляду, а його діяльність організовано згідно діючого законодавства України: щоденно з 09:00 – до 18:00 год.; вихідні дні – понеділок, вівторок. Відвідування музею здійснювалося за колективними заявками через начальника музею [3, арк. 1]. Матеріальне та фінансове забезпечення музею покладено на ЦКПД Прикарпатського військового округу, як вищий структурний підрозділ [3, арк. 2].

Контроль за виконання наказу «Про відкриття Музею історії Прикарпатського військового округу та організаційні заходи, пов'язані з його діяльністю» покладено на заступника командувача військами округу з виховної роботи – начальника управління, полковника Л. Коберського [3, арк. 2].

На сучасному етапі музей продовжує функціонувати під назвою Воєнно-історичний музей 58-го будинку офіцерів за адресою – вулиця Стрийська, 88 а, на території військової частини А 0284 [2, с. 1]. Засновником нового Воєнно-історичного музею вважається Міністерство оборони України [5, с. 6].

Сьогодні музей здійснює плідну діяльність по збереженню, колекціонуванню та експонуванню музейних предметів воєнно-історичного значення. Основний фонд музею поділений на декілька підрозділів: зброя та озброєння, боєприпаси, майно інженерної служби, майно зв'язку, майно радіаційного хімічного бактеріологічного захисту (РХБЗ), особисті речі (однострій), бойові прапори, нагороди, картини, скульптури [1].

Значну увагу привертає колекція зброї та озброєння, формування якої розпочалося ще у минулому столітті в рамках музею Прикарпатського військового округу, і продовжується до сьогоднішнього дня вже у сучасному Воєнно-історичному музеї 58-го будинку офіцерів. Найбільшу цінність для вивчення становлять пам'ятки, що надійшли до фондів музею Прикарпатського військового округу ще в 1965 р. згідно з наказом командувача округом [1].

В основному фонді музею знаходяться зразки як холодної, так і вогнепальної зброї. Холодна зброя представлена невеликою кількістю предметів, що переважно стосуються періоду громадянської війни та міжвоєнного періоду. Насамперед – це шабля козацька 1930 р. випуску, заводський номер – ГК1543 (ОФ інв. № 61); шабля козацька 1935 р. випуску, заводський номер – ГН18НГ (ОФ інв. № 60); шабля козацька 1945 р. випуску, заводський номер – НМ3945 (ОФ інв. № 59); а також офіцерські шаблі (ОФ інв. № 56, 58); шабля офіцерська австрійська (ОФ інв. № 57); шабля офіцерська Богомольця 1901 р. випуску (ОФ інв. № 62). Окрім шабел у фонді музею зберігаються багнети-ножі (ОФ інв. № 64, 65), багнети (ОФ інв. № 66, 67) [1].

В експозиції представлено декілька макетів холодної зброї минулих епох: макет пернача (ОФ інв. № 279); декілька макетів шабел з піхвами та без (ОФ інв. № 281–283) [1].

Більшу частину групи пам'яток зброя та озброєння становить вогнепальна зброя. Переважно предмети вогнепальної зброї хронологічно стосуються періодів Першої світової війни, громадянської війни, міжвоєнного періоду, Другої світової війни та частково повоєнних років.

В експозиції музею для огляду представлений 7,62-мм станковий кулемет «Максим» зразка 1910 р., заводський номер СГ 583 – варіант британського кулемета «Максим», що пройшов модернізацію на Тульському збройному заводі та широко використовувався російською та радянською армією у період Першої та Другої світових воєн (ОФ інв. № 26) [1].

У фондах музею представлені також зразки особистої стрілецької зброї періоду громадянської війни. Одним з найяскравіших зразків цієї групи предметів є 7,62-мм револьвер «Наган» зразка 1895 р. польського виробництва (дата виготовлення – 1936 р.) (ОФ інв. № 43) [1]. Заводський номер цього револьвера (№ 30) вказує на те, що представлений зразок зброї належить до першої сотні даної модифікації. Револьвер системи «Наган» – семизарядний револьвер, що був розроблений в 1895 р. для потреб Російської імперії, а згодом активно використовувався і в радянський період. В основному фонді музею представлені ще два зразки цього револьвера пізнішого виробництва (ОФ інв. № 45, 46) [1].

Також в експозиції музею представлений зразок стрілецької особистої зброї, що перебував на озброєнні німецької армії – 10,55-мм револьвер «Рейхсревольвер» взірця 1879 р. (зброя німецьких поліцейських) із заводським номером 185 (ОФ інв. № 44) [1]. Ще одним зразком німецької особистої зброї часів Першої світової війни є 7,63-мм автоматичний пістолет системи «Маузера» взірця 1895 р. В основному фонді музею знаходиться два зразки цього виду зброї (ОФ інв. № 36, 37) [1]. Прикладом німецької особистої зброї, що використовувалася у двох світових війнах є також 9-мм пістолет «Парабеллум» (P-08) взірця 1908 р. У фондах музею зберігається три зразки цієї зброї: 1918 р. випуску із заводським номером 866 (ОФ інв. № 40); 1937-го року, заводський номер – 9168 (ОФ інв. № 39); 1940-го року, заводський номер – 556 (ОФ інв. № 556) [1].

Особливим предметом збереження основного фонду музею є трилінійна гвинтівка системи С. Мосіна взірця 1891 р. (ОФ інв. № 7) [1]. 7,62-мм гвинтівка була випущена в 1899 р. на Київському заводі стрілецької зброї. Унікальність цього зразка зброї полягає у тому, що гвинтівка була випущена через 8 років після виникнення, і ще не зазнала модифікацій [2, с. 3]. Загалом, у фондах музею зберігаються ще дві гвинтівки та два карабіни системи С. Мосіна (ОФ інв. № 8, 9, 10, 11) [1].

Одним із унікальних експонатів музею, що стосується періоду громадянської війни є тачанка кавалерійська (ОФ інв. № 55) [1]. Створена перед Першою світовою війною, як засіб транспортування та бойового застосування кулемету на полі бою, а тому стала символом громадянської війни в Україні. Кавалерійська тачанка була прийнята на озброєння у багатьох арміях світу та відіграла важливу роль у розвитку тактики кавалерії [2, с. 2].

Значна кількість предметів зброї та озброєння належить до періоду Другої світової війни. Важливим предметом експозиції є 45-мм протитанкова гармата (ПТП 45-мм) взірця 1937 р., заводський номер 8302–430 (ОФ інв. № 4) [1]. Ця гармата на початковому етапі війни була головною зброєю у боротьбі з ворожими танками, ставши символом солдатської мужності та відваги, і отримала назву «Прощавай, Батьківщино». Дальність стрільби гармати становила 4400 метрів, а її загальна вага в похідному положенні – 1200 кг. Гармата могла здійснювати 25–30 пострілів у хвилину [2, с. 4]. Ще одним важливим експонатом, без дати випуску, є 76-мм протитанкова гармата (ЗІС-3) (ОФ інв. № 2) [1].

Прикладом німецької особистої стрілецької зброї часів Другої світової війни є 9-мм самозарядний пістолет «Вальтер-Люгер» взірця 1938 р. (P-38). У музеї зберігається два зразки цієї зброї: 1943 р. випуску, заводський номер – 4629 (ОФ інв. № 41) і без року випуску із заводським номером 6652 (ОФ інв. № 42) [1]. На озброєнні офіцерів Червоної армії у період Другої світової війни був 7,62-мм автоматичний пістолет ТТ (Тульський-Токарев), розроблений у 1930 р. В експозиції музею представлений зразок 1939 р. випуску із заводським номером ЧЦ 454 (ОФ інв. № 34) і зразок 1944 року випуску, заводський номер – ШЕ 150 (ОФ інв. № 35) [1].

Проти ворожих танків впродовж війни також ефективно використовувалися протитанкові рушниці. У фондах музею представлені зразки подібної зброї системи конструкторів В. Дегтярьова (ПТРД) і С. Симонова (ПТРС) [2, с. 4].

У розгорнутому вигляді у музеї експонується 82-мм батальйонний міномет (БМ-37), взірця 1937 р. (ОФ інв. № 30) [1]. Вага міномета становить 52 кг, дальність стрільби – 3040 метрів. Міномет міг здійснювати 25–30 пострілів за хвилину [2, с. 4].

Крім згаданих предметів, в експозиції музею представлені й інші зразки вогнепальної зброї періоду Другої світової війни. Серед них – два 7,62-мм пістолети-кулемети системи Дегтярьова взірця 1940 р. (ППД-40) (ОФ інв. № 48, 49); два 7,62-мм пістолети-кулемети системи Шпагіна взірця 1941 р. (ППШ-41) (ОФ інв. № 52, 53); два 7,62-мм пістолети-кулемети системи Судаєва взірця 1943 р. (ППС-43) (ОФ інв. № 50, 51) [1]. А також автоматична гвинтівка системи Токарева взірця 1940 р., ручний кулемет системи Дегтярьова взірця 1927 р. тощо [2, с. 5].

Ще однією важливою групою пам'яток є колекція протитанкових та протипіхотних мін, ручних осколкових та протитанкових гармат, пляшок із запалювальною сумішшю, запалів. Ці предмети надійшли до фондів музею вже у період існування сучасного Воєнно-історичного музею 58-го будинку офіцерів. У фондах музею представлені ручна піхотна граната (РГ-33) (ОФ інв. № 424); ручні гранати взірця 1942 р. (РГД-42) (ОФ інв. № 271, 272, 273); ручна протитанкова граната взірця 1940 р. (РПГ-40) (ОФ інв. № 270); протипіхотна граната оборонної дії взірця 1939 р. (Ф-1) (ОФ інв. № 274) [1].

В експозиції музею представлені також зразки зброї повоєнного періоду. Одним з таких експонатів є 37-мм авіаційна гармата (Н-37Д) із заводським номером ХМ-304, 1957 р. випуску (ОФ інв. № 1) [1]. До зразків зброї повоєнного періоду належать також 7,62-мм снайперська гвинтівка Драгунова (СВД) 1963 р. випуску, заводський номер – СВ 268 (ОФ інв. № 12); 7,62-мм самозарядний карабін Симонова (СКС) 1954 р. випуску, заводський номер – КН 1929 (ОФ інв. № 16); 7,62-мм кулемет Калашникова (ПК) 1963 р. випуску, заводський номер – ИГ 272 (ОФ інв. № 22); 7,62-мм ручний кулемет Калашникова (РПК) 1962 р. випуску, заводський номер – ЯВО 175 (ОФ інв. № 23); 7,62-мм автомат Калашникова (АК) 1954 р. випуску, заводський номер – АН 4244 (ОФ інв. № 24); 7,62-мм автомат Калашникова (АК) 1961 р. випуску, заводський номер – ШЕ 4656 (ОФ інв. № 25); 9-мм пістолет Макарова (ПМ) 1954 р. випуску, заводський номер – УЧ 648 (ОФ інв. № 32) [1].

Ще одним особливим експонатом, що перебуває на збереженні Воєнно-історичного музею 58-го будинку офіцерів є броневий автомобіль Балтійського заводу без дати випуску, який експонується біля головного входу до будівлі музею (ОФ інв. № 54) [1].

Це далеко не весь перелік предметів зброї та озброєння, що зберігаються у фондах Воєнно-історичного музею 58-го будинку офіцерів. Проте навіть такий невеликий огляд пам'яток показує, що музей володіє однією з найбільших та досить унікальних воєнно-історичних колекцій, зокрема колекцією зброї та озброєння, не лише серед музеїв Львова, але й серед багатьох музеїв України. Кількісний та якісний склад його фондів дозволяє повною мірою продемонструвати військову історію Української держави ХХ ст. Музей потребує подальшої роботи над збереженням вже наявних пам'яток, а також їх примноження для яскравішої демонстрації воєнного минулого нашого краю. Крім того, необхідними є заходи для популяризації воєнно-історичного музею, який є також і джерелом вивчення історії Українського Війська та Збройних Сил України.

На сьогоднішній день головним популяризатором та натхненником діяльності Воєнно-історичного музею 58-го будинку офіцерів є його директор С. Паліса, на неймовірному ентузіазмі якого музей продовжує функціонувати в умовах незначного державного фінансування.

Список використаних джерел

1. Основний фонд пам'яток Воєнно-історичного музею 58-го Будинку офіцерів / Картковий каталог. 2. Паліса С. О. Історична довідка Воєнно-історичного музею 58-го Будинку Офіцерів / С. О. Паліса. – 8 с. 3. Наказ командуючого військами Прикарпатського військового округу № 127 від 8 травня 1996 р. у м. Львів «Про відкриття Музею історії Прикарпатського військового округу та організаційні заходи, пов'язані з його діяльністю» / Воєнно-історичний музей 58-го Будинку офіцерів. – 2 арк. 4. Музей історії військ Краснознаменного Прикарпатського воєнного округу: Путеводитель / [П. А. Дерез, И. А. Литвиненко, И. В. Терещенко и др.]. – Львов: Каменяр, 1980. – 78 с. ил., 1 вкл. л. 5. Паліса С. О. Воєнно-історичний музей 58-го Будинку офіцерів / Сергій Омелянович Паліса // Український військовий музей. – Київ: НВІМУ. – 2011. – № 3. – С. 6–11. 6. Прикарпатський військовий округ: півстоліття солдатської слави / Під загальною редакцією генерал-полковника П. І. Шуляка. – Львів: Управління виховної роботи ПрикВО, 1995. – 84 с. 7. Положення про Музей 58-го Будинку офіцерів / Воєнно-історичний музей 58-го Будинку офіцерів. – 3 с. 8. Тимчишин Я. Подорожі по Львівщині. Краєзнавчо-туристичний нарис / Я. Тимчишин, М. Савка, П. Тимошенко. – Львів: Каменяр, 1967. – 384 с. 9. Відкриття виставки «АТО. Неоголошена війна Україні» / Львівський історичний музей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lhm.lviv.ua/news/192.htm.

Наталья Петрык

**КОЛЛЕКЦИЯ ОРУЖИЯ И ВООРУЖЕНИЯ
ВО ФОНДАХ ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ 58-ГО ДОМА ОФИЦЕРОВ**

Рассмотрен процесс возникновения и становления Музея истории войск Прикарпатского военного округа, на базе которого на современном этапе был сформирован Военно-исторический музей 58-го дома офицеров по инициативе Министерства обороны Украины. Описано коллекцию оружия и вооружения, которое сохраняется в основном фонде и экспонируется современным музеем; видовой и количественный состав этого собрания, время изготовления и введение в эксплуатацию отдельных предметов коллекции, а также исторический период их использования.

Ключевые слова: Музей истории войск Прикарпатского военного округа, Военно-исторический музей 58-го дома офицеров, коллекция оружия и вооружения, основной фонд, экспозиция.

Natalia Petryk

**THE COLLECTION OF WEAPON AND ARMAMENT IN FUNDS
OF MILITARY HISTORY MUSEUM 58TH HOUSE OF OFFICERS**

The article deal with a process of appearance and becoming of History Museum of Carpathian Military District troops. It became the basis for Military History Museum 58th House of Officers that was created by Ministry of Defence Ukraine. The article discusses the collection of weapon and armament that is saved in the main fund and displayed in the main exposition of Military History Museum 58th House of Officers. The article is about the type and number of attractions, the historical period of their manufacture and using.

Key words: History Museum of Carpathian Military District troops, Military History Museum 58th House of Officers, the collection of weapon and armament, the main fund, exposition.

UDK 728.93/94

Rahiba Aliyeva

HOUSES WITH DOUBLA IN THE APSHERON RESERVES

Houses with doubla (double-two flues) is a type of dwellings widely spread only in historical villages of Absheron. The important element of planning composition of houses with doubla consists of the construction of the kitchen. Everyday life of the family passed in the kitchen. Houses with doubla of Nardaran, Gala, as well as other historical villages of Absheron had identical function. So the kitchen was large for the construction of tendir for baking bread, the hearth for heating meal and water, double flues – doublas with conical domed construction on the facade brought to enriching of the building's silhouette.

Key words: dwelling houses, Absheron reserves, houses with doubla, drain, vault.

Residential buildings are one of primary and major needs of the person. These buildings, being among the main objects of national architecture, became the mass structures of the cities and villages which have personified taste of need of the people. Architectural a construction, held a specific place in a settling panorama, serving as a background for public buildings, became the main factor in underlining of their scale. They as necessary elements of human life, reflect in themselves a way of life, traditions, a religious origin of each people. On the basis of all this it is possible to speak about complete system of the social philosophical thought transferred from generation to generation. The national residential buildings created by unity material and spiritual and an esthetics of the environment as a live and changeable organism, constantly extended construction of new settlements in dependence of activity of a family old communicated and became attempts to bring them into accord with rate of development of an era.

Houses with dubly (the double is two flues) – housing type which has widely extended only in the historical villages of Absheron.

His separate samples of the end of XVIII which have remained in reserves till today, the beginnings of XX in, and also the numerous reconstructed dwellings give the chance to comprehensively investigate development of this type of the dwelling. The architectural composition of this type which is found generally in the Historical and cultural Reserve Nardaran and the Historical and Ethnographic reserve of Gala was reached by creation of kitchen.

Natural factors – warm climate, shortage of water, strong norths of a hazra, shortage of wood construction materials, and on the other hand abundance of local white limestone became the cause of houses from dubly and their planned and constructive, art and decorative features. These factors have to some extent influenced planning of the house, the sizes not only inhabited, but also hozyaystvenno household rooms, a form and dimensions window and doorways, types of heating, registration of an interior etc. A large number of details of architecture, economic and household elements, and also various sculptural jewelry made of a stone, often of integral. Walls of houses built entirely from a stone on clay solution, their thickness reached to 0,5–1 m. Flat earth roofs with an insignificant bias were coated from above with fat clay [3].

The norths dominating on Absheron and the sun required from national masters extreme attention to correctness of orientation of a dublala эв (for Absheron optimum orientation are the South, the East or the southeast). This condition was strictly met at construction of houses almost in all settlements.

The yard of a dublala эв in most cases from all directions has been fenced with a high blind stone fence. Isolation of a personal plot has spoken not only household way and religious customs, but has been considerably caused also by climatic features. In particular, the deaf, high fencing served protective the house and the yard from the strong wind bearing with itself whirlwinds of dust and Apsheron sand. In summertime the fenced yard became additional inhabited space as during this period the population spends the most part of a free time in the yard [1].

Houses from dubly have developed from simple planned structure to difficult, from 1–2 to 5–6 rooms. Walls of structures were completely constructed from a stone with clay plaster thickness of 40–100 cm. The flat roof is covered with clay and Cyrus with a certain inclination. Waste water merged by means of the trenches giving to a facade of houses a peculiar decorative registration. In each house about 3–4 trenches were constructed (fig.1).

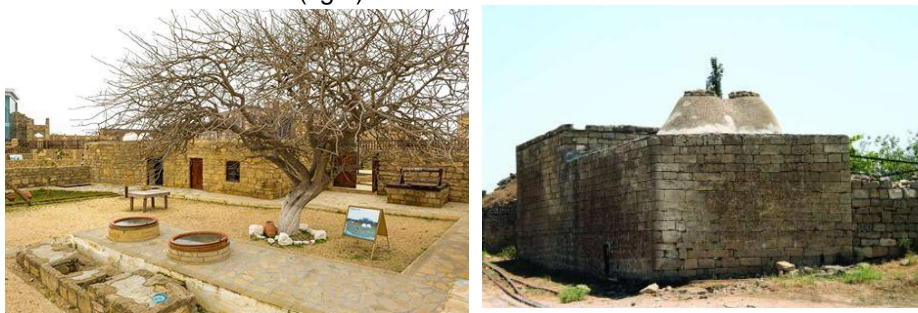

Fig. of 1 House with dubly in the reserve of Gala.

The important element of planned composition of houses from dubly consists of a construction of kitchen. Ordinary life of a family passed in kitchen. Houses with dubly Nardarana, Gala as well as in other historical villages of Absheron, had identical function. So, the area of kitchen was big for a tender construction for an oven of bread, the center for warming up of food and water, and pair flues-dubly on a facade with cone-shaped dome designs led to enrichment of a silhouette of a structure. The construction in houses with dubly, the reserves built in the territory Gala, Nardaran, in any corner of kitchen of a drain, characteristic of Absheron, is specific feature, one may say, that not meeting in the territory of Northern Azerbaijan. «Houses with dubly», having characteristics, meet in the territory of the Southern Azerbaijan (Iran). In a number of provinces of the Southern Azerbaijan the kitchen of this kind of houses is called the room of the tender. The area of this room has to be sufficient in order that in it at least two tenders were located. The big tender was used for an unleavened wheat cake oven, and the small tender for an oven of flat cakes. The place for the room of the tender had to be chosen so that smoke didn't spread to other rooms. In one corner of kitchen the holes covered with a transparent stone for use by residents as a bath which were known as a chalaser were constructed. In the city of Zunuz of a structure meet such planned structure often [2].

The drain of houses with dubly reserves was constructed without door, openly, in the form of a deep opening at the level of a floor. Thickness of walls (40–100 cm) allowed to open such deepening on crossing of two walls. The drain instead of a door was closed by a curtain, served for daily ablution and clarification. Directly together with a structure on a wall the opening for a water drain opened that provided water discharge. In two-storeyed houses of Nardaran in difference from Gala, the sewer system of water was sometimes constructed in the form of a dome-shaped cone-shaped construction, adjacent to the house, and in certain cases by means of stone trenches. In the houses built till the 19–20th centuries, drains were leveled with use of a tiled stone, and subsequently cement (rice 2).

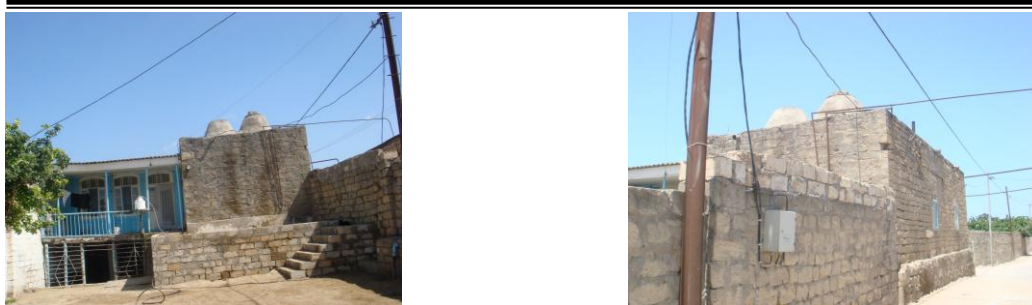

Fig. 2. Houses with dubly in the reserve Nardaran.

Practically in all houses with dubly Nardarana and Gala have been built drains, even in some household structures two drains meet (G. Garayev 16, Gajah Adalyat Iskender Oglou house). A part of kitchen where the center and a drain are placed, separates from other part lancet or a semicircular arch. An arch, beginning from the level of a floor or is rather higher, also has constructive character. In some dwellings pair arches are built (in the territory of the reserve Nardaran it is possible to meet double the kitchens meeting in Absherona in rare instances (Sh. Tuti St., Sakina's hanım house).

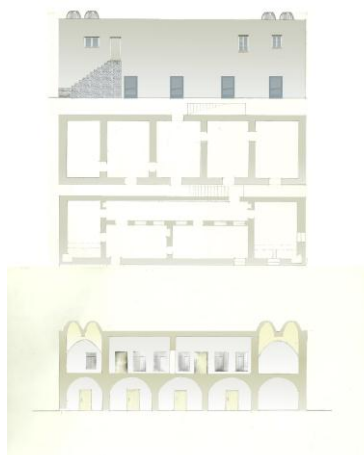

Fig. 3. Sakin's house ханым in Nardaran

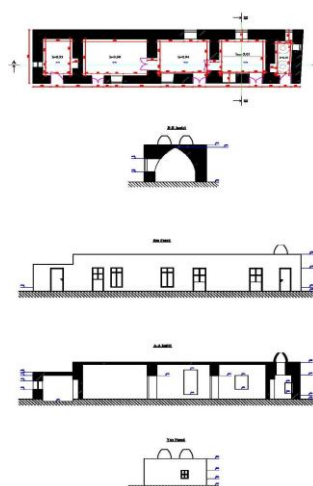

Fig. 4. A rectangular, single-row house in the reserve of Gala.

Construction of such kitchens usually meet in regions of Azerbaijan, in national residential buildings as summer and winter kitchens. So, winter kitchens, having the bigger area, served concentrating of ordinary life of a family in this room. Apartment houses with dubly in reserves on volume and spatial structure can chronologically be divided into two periods: a) Middle Ages; b) XIX – the beginning of the 20th centuries.

Medieval structures simple, one-storey, and structures of the 19–20th centuries wider, differ in the two-storeyed spatial decision. Building constructions of houses with dubly (bearing walls, partitions, coverings), according to the available materials, draw attention with a complete combination and unity of

geographical and climatic features. Designs of coverings in an interior found the solution in a type and vaulted, b) a flat roof (balochno-basic system).

The design vaulted coverings is used in a construction of kitchen. Covering designs, one may say, that all kitchen rooms in reserves vaulted. The codes begin from a floor of the bearing walls or shelves which became jewelry of kitchen. Vaulted designs keeping the equipment and forms, features of thousand-year traditions, are built by wedge-shaped arrangement of stones. The code, influencing support by load force as in the vertical, and horizontal direction, transfers weight of freight to support. The design of a ploskokrovelny covering is used in a covering of other rooms. In implementation of balochno-basic system both wood beams, and samanno-clay materials are used. The equal roof except kitchen, is used in a covering and other rooms.

Other living rooms are built on plan composition in and) rectangular, b) two-row (in Nardarana Sakin's house of a hanum, Allakhverdiyev Islam), c) figurative (Kala St. the World 5, Kadyrla 6, Nardaran Akhmedaga Zeynalov's house), d) by «Т» to a figurative form (Nardaran Gajah's house Adalyata) (fig. 4).

Fig. 5. Interior of a house in the reserve Nardaran

The interior of household structures found the solution niches and regiments of various size, small window openings (fig. 5).

The house research with dubly the Historical and cultural Reserve of Nardaran and the Historical and Ethnographic Reserve of Gala showed that civil residential buildings of villages differ in peculiar features. The geographical location and climatic features led to forming of other volume and spatial composition of a historical housing stock unlike other villages of Absheron that a certain innovation brought in architectural appearance of villages.

Literature

1. Азимбеков И. Нардаран и его древности / И. Азимбеков. – Баку, 1925.
2. Алиева Р. Уникальное село Кала / Р. Алиева. – Баку, 2007. – С. 56–60.
3. Мехтиев А. Народное жилище Азербайджана / А. Мехтиев. – Тегеран 2001. – С.152–160.
4. Алиева Р. Расселение и архитектура в Апшероне / Р. Алиева, Е. Бадалов. – Баку, 2016. – 266 с.
5. Саламзаде А. Жилища Азербайджана XVIII–XIX вв. / А. Саламзаде, А. Садыхзаде. – Баку, 1961.
6. Усейнов М. История архитектуры Азербайджана / М. Усейнов, Л. Британицкий А. Саламзаде. – Москва, 1963. – 395 с.

Рахіб Алієва

ЖИТЛОВІ БУДИНКИ З ДУБЛЕЮ В АПШЕРОНСЬКОМУ ЗАПОВІДНИКУ

Будинки з дублею (дубль – це два димоходи) – тип житла, який широко поширився тільки в історичних селах Апшерону. Важливий елемент планової композиції будинків з дублею складається зі спорудженні кухні. Буденне життя сім'ї проходило на кухні. Будинки з дублею Нардарану, Гага так само, як і в інших історичних селах Апшерону, мали ідентичну функцію. Так, площа кухні була велика для спорудження тендіра для випікання хліба, вогнища для підігріву їжі та води, а парні димоходи-дублі на фасаді з конусоподібними купольними конструкціями приводили до збагачення силуету будівлі.

Ключові слова: житлові будинки, Апшеронські заповідники, будинки з дублем, звід, класифікація.

Рахиба Алиева

ЖИЛЫЕ ДОМА С ДУБЛОЙ В АПШЕРОНСКОМ ЗАПОВЕДНИКЕ

Дома с дублой (дубль – это два дымохода) – тип жилья, широко распространившийся только в исторических селах Апшерона. Важный элемент плановой композиции домов с дублой состоит из сооружения кухни. Обыденная жизнь семьи проходила на кухне. Дома с дублой Нардарана, Гага так же, как и в других исторических селах Апшерона, имели идентичную функцию. Так, площадь кухни была большая для сооружения тендира для печки хлеба, очага для подогревания еды и воды, а парные дымоходы-дублы на фасаде с конусообразными купольными конструкциями приводили к обогащению силуэта строения.

Ключевые слова: жилые дома, Апшеронские заповедники, дома с дублой, свод, классификация.

УДК 02.93/94

Narmina Abdullayeva

LIBRARY INNOVATIONS AS THE NEW THEME OF RESEARCHES IN AZERBAIJAN

There are so many researches and thesis reflecting development of library work in accordance with modern requirements. However, the thesis related to innovations in library work was started to be investigated in 2012 for the first time. As a result of innovation process, new or improved products, and services are offered. At the same time, technological innovation processes can be applied in management and organization processes. Thus, the innovation activity aims at improving the outcome of intellectual activity in the society.

Key words: Azerbaijan, Heydar Aliye, Library, Library innovation, library work.

Today, Azerbaijan which owns a wide range of library-information networks has more than 12000 different types of libraries. According to the important place of libraries for providing information in a modern Azerbaijani society, and demands of information society, it is inevitable to apply modern technologies and innovations. There are so many researches and thesis reflecting development of library work in accordance with modern requirements. However, the thesis related to innovations in library work was started to be investigated in 2012 for the first time. Benefiting from theories of Russian libraries, as well as experience of Belarus National Library and National Library of Poland library work in Azerbaijan has achieved certain results.

First of all, let's look at the essence of innovation activity. Innovation activity stands for practical application of results of experimental development and scientific researches that increase productivity in commerce, management and social processes. As a result of innovation process, new or improved products, and services are offered. At the same time, technological innovation processes can be applied in management and organization processes. Thus, the innovation activity aims at improving the outcome of intellectual activity in the society [4, p. 10]. Based on the theory, it can be noted that innovations in the library work are changes, their main purpose, improving the functioning of the library, the implementation of information provision according to readers' demands and survey. Innovations in the library work play an indispensable role in all spheres (science, experience, education) [13, p. 56–70]. Russian scientist (Качанова Е. Ю. Инновации в библиотеках. 2003 г.) in her book called «Innovations in libraries» [11, p. 34–48] gave the explanation of the terminology related to innovation as follows:

Innovation is the result of the positive changes for the better functioning of the library. These changes indicate themselves when scientific ideas and technical inventions are used in the experiment, and begin to bring economic benefits to the enterprise. Apparently, that is why the authors of scientific publications, textbooks and official documents are guided by the «object» approach while determining the «innovation» concept. Innovation is products and services that are available in the library, renewal forms and methods of services and its technology, increased competition with other libraries. The innovation process is consistent activities from the creation of a new idea for developing the library work to harnessing novelty. Innovativeness is an activity of profoundly changing economic and social potential of the library through the creation and application of new ideas. Innovations can come up as a result of demands in products and processes, requirements, changes in various spheres of economy and the market economy, demographic growth and new knowledge. Library innovation, as a new branch of the library work, is a complex and interdisciplinary science combining the achievements of various sciences (innovation, pedagogy and psychology, management and marketing, general theoretical foundations of library and information science). It aims at increasing practical effectiveness of innovative activities in the comprehensive development of the country. Library innovation should learn the process of effective change in the library work. This process encompasses developing ideas that galvanize productive work of the library (in library work and the closely related sciences), their adaptation to specific conditions (through applied scientific researches), the application of those ideas in the real object and so on. Object of the library innovation is the results of scientific studies and independent researches that enable to improve the library work as a social institution and allow an effective solution to social problems. Its subject is realization of scientific accomplishments in the field of library, education and continuous training and its progress. Library innovation is a complex and interdisciplinary science aiming at improving the practical significance of libraries in the overall development of the society. It must study the development of new ideas that led to productive progress of library work (in library work and other related disciplines), their practical implementation after researches, promotion of innovativeness in library work and other related disciplines and so on. Getting the reader familiarized with the issue of innovative libraries is dictated by the fact that social and economic upheavals, the continuous development of science and education system, the modern scientific-technological and cultural progress, the essence, purpose and duties of the library work under the effect of competition in the labor market is of vital importance for successful development of library activities. The purpose of the library innovation is to give knowledge and information about organization, management, principles and methods of library work. The content of innovative projects in the field of library work is to form imagination, skills and habits about preparation and management [12, p. 2632]. At present no institution or organization can go forward without improving the various sides of its activities: the introduction of new services or products, the use of new technologies, improving management methods of staff and so on.

Innovation – a key element of development, without them it is impossible for libraries to remain as a socially important institution, giving competitive services and solidifying its position in a market economy.

There are 3 main conditions for successful innovation in the library. 1. Innovations require a wide range of skills, knowledge and the ability to adapt. Thus, the executors of library innovations must be diligent, persistent and purposeful. The responsibility of the decisions requires an evaluation of the strength.

2. Innovators should rely on their energy and abilities to succeed. Without all of these qualities, it is impossible to implement innovations.

3. Novelties impact society by affecting human activity [9, p. 40–44].

Innovations in the library work are classified according to their objects and changes:

1. Library services and products: expanding the range of services and products based on expansion of branches, the development of non-traditional types of services (customers' proposals, initiative by librarians, marketing plan); forming the range of library services and products by differentiating the service (identifying new category of potential users); benefiting from other libraries' experience by taking new products and services (application of advanced library practices); harnessing different types of specialization (industrial, genre, functional); harnessing different types of sectoral diversification: Horizontal and concentric

2. The manufacturing process of the library: expansion of the resource base in the library due to the application of new technical tools for searching, using and presenting information; structural changes in the resource base thanks to attracting new types of information in the work process; cataloging and protection of funds, as well as other internal processes to improve documents, accounting, and the use of new automated bibliography tools; mechanization of library processes.

3. Technological processes: using new technological methods and tools, library services and products being available (registration of readers, stationary and non-stationary services, learning needs, offering a variety of services, programs for different purposes and readers); organization of Information

Environment (directing readers with information tools in the library building), establishing new procedures and methods (and benefiting from the experience of other libraries) for organization and preservation of collections of documents and so on; applying methods for ensuring profitability and effectiveness of main technical processes such as acquisition, development and protection of the Fund (accounting records, protection, positioning, cataloging, documentation of the fund etc.) to ensure the effectiveness of the processes and methods profitability.

4. Organizational Development of the Library: structural changes: establishment of new departments, divisions, services, temporary teams; changing the traditional functions and duties of the structural departments of the library (extension or cancellation); planning library work, the use of strategic planning and development of projects, drafting concepts and business plans, social projects, preparation of strategic plans and development programs; studying demands and requests of users, resources (potential) and evaluation methods; changes in public relations of the library (advertising, publicity and public relations, fundraising, etc.); changing Library wealth, traditions and principles.

5. The social base of the innovation process: changes in stimulating employee labor and creative activity: privileges and additions, expanding tools for stimulating employees' initiatives and interests as well as methods for learning librarians' creative initiatives; changes in the leadership and the formation of mechanisms, improvement of library (structural) leadership skills, preparation of forms of mutual interaction; changes in the organizational «environment»: new methods for preventing confrontations, involvement of highly skilled workers, organizational behavior, norms and rules, loyalty to traditions and ideals, new management ceremonies for the transmission of organizational ideas and so on; changes in skill development, new forms and means for records of staff development and stimulation, to form the basis of leadership, to increase the library's innovative potential; changes in library staff's behavior: stimulating decision-making and initiatives as well as interest, improve the quality of work (employees taking an active part in the press, conferences, seminars, radio and television programs, meetings and events within the institution etc.).

As an example of the innovative policy by Azerbaijani government in the area of the library it can be said that the national leader Heydar Aliyev and President Ilham Aliyev signed a number of decrees, orders and government programs for the development of library and information sector. These include: the Law on «Library work» dated December 29, 1998 and signed by Heydar Aliyev which enabled to cover all areas of library work, the Law of the Azerbaijan Republic on «Information, Informatization and Protection of Information» signed on April 3, 1998 and «The National Strategy of Information and Communication Technologies for the development of the Republic of Azerbaijan (2003–2012)» signed on 17 February 2003. The National Strategy determined strategic tasks in the fields of science and industry, as well as in the field of libraries. For the first time in this document the role of science was put in the center of the innovative development of the country, and knowledge-intensive new technologies were shown as a crucial thing. On October 6, 2008, President Ilham Aliyev signed «State program for the development of library-information sphere in Azerbaijan Republic in 2008–2013». From 2015 another project is being prepared by related bodies as a continuation of this state program. The main task of innovative policy in every innovative enterprise and organization is correctly determining the object of changes that enable to specify the types of innovations [6, p. 38–59].

For the implementation of the innovative activity in the library the most important factor is innovative policy that will pave the way for innovative predictions, programs and projects. Irrespective of profile, scale and status of innovation, it is essential for any library. Therefore, development of innovative policy of the library is one of the most important issues before the management of the library [10, p. 28].

Innovation policy means galvanizing sustainable development of libraries, improving organization and structure, the technological modernization of all processes as well as activities that come out of positive changes in the mind of the personnel. Its key elements include internal and external connections of libraries, forming innovative culture in the personnel, and using the system for supporting librarians and partners. Here culture of innovation means continual professional improvement of the personnel, increasing creative mechanism of the staff. The management of collective and individual psychology of librarians and the chief being able to rightfully use creative resources are essential.

Innovative ideas do not come out of nothing. They are the results of the analysis of the proposals made by participants of innovative activity with different category. The foundation of the innovative development of the library is recently considered communication technologies and their software.

Library workers are the main group that suggests innovations. Each library worker is responsible for his/her professional development. Education and professional development of library staff should be included into the plan, and become an integral part of the social policy of the enterprise.

In order to stimulate the development of innovative activity in libraries a new mechanism should be developed for providing new ideas. These are the conditions for its creation [10, p. 33–45]: providing a favorable condition and environment within the library, the existence of creative activeness and

competition; to inform workers in the library about the purpose, duties, work directions of the library, as well as accomplishments and the essence of the innovations; the campaigning system of the authors of innovative ideas, and raising awareness about staff achievements and their agitation; drafting rules for employees' professional development and certification and preparing its consequences in the form of special reports; registration and presentation of new ideas in the library; organizing competitions such as «Bank of Ideas», «Creative Ideas Fair», «Auction for advanced studies» [3, p. 75–80].

New ideas will be useless if they are not compiled; priorities are not set and applied. Not all innovative ideas are promising and relevant for application. Ideas should be selected, priorities should be set and then realized. You need to determine which idea is in potential demand, and which one is in real demand. You also need to determine the direction of innovation resources so that changes will have positive impact on the near future of the library.

Forming the infrastructure of library innovation requires creation of innovation organizations within large libraries, cultural institutions. Implementation of these measures is aimed at stimulating innovation activity in the libraries in the future and giving grants in project competitions and providing financial assistance supporting innovative projects. The effective element of this infrastructure is specialized units of the library and independent innovative structures that can conduct complex activities of the whole innovation system. Thus, the main condition for the development of innovation infrastructure of modern libraries is the future development of innovation structure and effectively cooperating with participants of innovative activities [8, p. 206–220].

We attempted to show and justify to some extent how important innovations are in the development and improvement of library work. In the end, it can be concluded: 1. In modern times, no management or enterprise can develop without improving its activities on a regular basis in different directions. 2. It is inevitable to introduce new services and products, apply innovative technologies, to harness modern methods in the business processes and staff management. 3. Innovations are the most important element of the development. Without them libraries cannot remain as an institution of social importance, and cannot provide competitive services. 4. It cannot solidify its position in a market economy.

If we look at the basic paradigm of innovativeness, we'll see the following ones: not be afraid of learning and changing; not to consider yourself wiser than others; taking ideas from others and adapt to it; to apply, modify and apply again and so on.

Finally, it should be noted that the draft of the innovative development strategy has been prepared by Azerbaijan National Academy of Sciences. The program's strategic goal is obtaining sustainable socio-economic development of the economy, improving the quality of life, reaching resource-efficient, social-oriented, innovative economy that will provide environmental protection in the highly competitive foreign markets. If this project is accepted and executed, it will play an important role in the development of library work.

Literature

1. Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008–2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. – Bakı, 2008.
2. Abdullayeva N. D. Azərbaycan kitabxanaşünaslığında prioritet məsələ – kitabxana innovatikasi, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri / N. D. Abdullayeva // Kitabxanaşünaslıq və informasiya: elmi nəzəri və praktiki jurnal. – B.: BUN, 2013. – № 2 (11). – S. 132–137.
3. Abdullayeva N. D. Kitabxana innovatikasının elmi-nəzəri və təcrübə məsələləri: Monoqrafiya / N. D. Abdullayeva. – B.: AF Poligraf, 2015. – 178 s.
4. Əzizova G. A. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti / G. A. Əzizova. – Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı 2012. – 212 səh.
5. «Kitabxana işi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Azərbaycan. – 1999. – 14 mart.
6. Xələfov A. A. Azərbaycanda kitabxana işinə dair Heydər Əliyev doktrinası uğurla davam edir / A. A. Xələfov. – B., 2009. – 185 s.
7. Абдуллаева Н. Д. Инновации и новые тенденции в библиотечном деле / Н. Д. Абдуллаева // Актуальные вопросы современной науки: Материалы XVI Международной Научно-практической конференции (30 июля 2012 г.): Сборник научных трудов. – М.: Издательство «Перо», 2012. – с. 205–213.
8. Власова И. Н. Традиции и инновации в библиотеке / И. Н. Власова // Библиотека. – 1999. – № 6. – С.39–44.
9. Гусева Е. Н. Успешное инновационное развитие: научно-методические подходы / Е. Н. Гусева // Библиотечное дело – XXI век. – 2009. – № 2. – С. 35–50.
10. Качанова Е. Ю. Инновации в библиотеках / Е. Ю. Качанова; науч. ред. В. А. Минкина; СПбГУКИ. – СПб.: Профессия, 2003. – 318 с. – (Серия « Библиотека»).
11. Чуприна Н. Т. Инновационная политика библиотеки: региональный аспект / Н. Т. Чуприна // Библиография. – 2003. – № 6. – С. 25–34.
12. Толканюк Н. А. Инновационные процессы в библиотечном деле / Н. А. Толканюк // Культура и общество: Возникновение новой парадигмы / Кемеров. гос. акад. культуры и искусств. – Кемерово, 1995. – С. 189–192.

Нарміна Абдуллаєва

БІБЛІОТЕКА ІННОВАЦІЙ ЯК НОВА ТЕМА ДОСЛІДЖЕНЬ В АЗЕРБАЙДЖАНІ

Є багато досліджень і праць, які відображають розвиток бібліотечної справи у відповідності до сучасних вимог. Вперше у 2012 р. започатковано дослідження, пов'язані з інноваціями в роботі бібліотеки. В результаті інноваційного процесу, пропонувалися нові або

поліпшені продукти і послуги. У той же час, технологічні інноваційні процеси можуть бути застосовані в процесах управління та організації. Таким чином, інноваційна діяльність спрямована на поліпшення результатів інтелектуальної діяльності в суспільстві.

Ключові слова: Азербайджан, Гейдар Алієв, бібліотека, бібліотека інновацій, бібліотечні роботи.

Нармина Абдуллаева

БИБЛИОТЕКА ИННОВАЦИИ КАК НОВАЯ ТЕМА ИССЛЕДОВАНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Есть много исследований и работ, отражающие развитие библиотечной работы в соответствии с современными требованиями. Впервые в 2012 г. были начаты исследования, связанные с инновациями в работе библиотеки. В результате инновационного процесса, предлагались новые или улучшенные продукты и услуги. В то же время, технологические инновационные процессы могут быть применены в процессах управления и организации. Таким образом, инновационная деятельность направлена на улучшение результатов интеллектуальной деятельности в обществе

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, библиотека, библиотека инноваций, библиотечные работы.

УДК 728.93/94

Aysel Huseynova

UNIQUE FEATURES OF NAKHICHEVAN ARCHITECTURE IMPACT ON THE ARCHITECTURE OF THE EAST

Azerbaijan covered with amazing prints of the mysterious and secret past. To become familiar with them it have necessary to investigate every inch of it, visiting historical places, various terms learning to read. Nakhchivan Autonomous Republic is an example of the architecture that never lost its actuality. Historical and architectural monuments of Nakhchivan shows and proves how local people loyal to their history. Decorative and finishing styles Nakhchevan school of architecture influenced the mausoleums built both in Azerbaijan and in other countries.

Key word: Naxchivan, tomb, history, mausoleum.

Azerbaijan, came out of the most difficult tests of ancient history on all sides is covered with mysterious, secret and awesome tracks.

Azerbaijan Architecture – building complex structures on the territory of modern Azerbaijan, representing the architectural and historical significance. Azerbaijan Architecture includes peoples living and residing in the territory of the country. According to the variety of materials used in construction architectural structures of Azerbaijan can be divided into two groups: a group of buildings constructed of stone – in Baku, Shamakhi and their surroundings, and the second group – in Nakhchivan, Ganja, Barda and other regions, where the majority of used bricks.

Megalithic and cyclopean structures in the foothills of the Lesser Caucasus and on the territory of Nakhichevan, the remnants of a prehistoric dwelling (the prototype of the national home – Karadam) describe the construction of the Eneolithic and Early Bronze Age on the territory of Azerbaijan.

The architectural heritage of Caucasian Albania presented structures, preserved in the northern regions of modern Azerbaijan, among which the church in the village of Kish (VI or XII century) in Shaki, the remains of buildings of the fortress Chirag Gala (VI century) in the city of Gabala, The Basilica church in the village of Kum Kakhi region, round temple in the village Lekit (V–VI century, cobbled stone, limestone, Burnt bricks) and the ruins of the temple complex in Mingachevir (VII century, raw brick). The earliest surviving structures in Azerbaijan are the churches in the villages of Qom and Lekit and osnovaniyaDevichey tower in Baku [5]. The architecture of the early feudal period in the territory of Azerbaijan is characterized by huge fortifications: beshbermaksie, Gilgilchai (see also Chirag-gala.) And Zagatala. The oldest Islamic buildings can be called a mosque in the VIII century and Agsu Juma mosque in Shamakhi. After the Arab conquest in the VII century and the spread of Islam began to develop Muslim culture – to build mosques, minarets, madrasahs and mausoleums.

In IX–X centuries, with the weakening of the Arab Caliphate in the territory of Azerbaijan appeared numerous small states, cities which (Barda, Shamakhi, Baylakan, Ganja, Nakhchivan) were formed local architectural and art schools, among them – Nakhichevan, characterized by the magnificence of the

ceramic decoration of buildings, Shirvan -apsheronская, wherein the contrast surface of the stone walls and plastic design of architectural elements. Outstanding works of art of Azerbaijan XII-XIII centuries. – Momina Khatun mausoleums, Yusuf ibn Kuseyir and mausoleum in Julfa (Nakhichevan), Maiden Tower in Baku, locks the XIII century. in Mardakan and Nardaran and on Khanega Pirsagat river. In the XIV-XVI centuries. with the growth of cities in developing brick and stone architecture, one of which samples of Shirvanshahs Palace in Baku. The traditions of local schools were continued in the tower mausoleums of the XIV century. Barda and c. Karabaglyar in 12-sided tent-Khachin-Turbatli Mausoleum (1314 Shahenzi architect), in the land of the castle architecture of XIV century. in the village of Ramana. Interesting bunk domed tomb Diri Baba Maraza in the city (1402, architect – the son of Ustad Haji).

In the XVII-XVIII centuries, during the Iran-Turkish wars and civil strife, a monumental construction significantly reduced; It is completed Imamzade Cultural Complex in Ganja, in the XVIII century. decorated with paintings in Sheki Khans Palace was built. The folk architecture is also preserved architectural traditions. To become acquainted with them more closely, it is necessary to visit these places, to explore and investigate. Architecture of the Nakhchivan Autonomous Republic is an architectural example not lost their relevance. Historical architectural monuments of Nakhichevan, proves how much people are committed to their stories.

A prominent representative of the architecture of the twelfth century, the founder of the Nakhchivan architectural school Yusuf ibn Kyuseir (1162), Momina Khatun (1186), as well as the author is not present, the existing religious buildings Ajami Nakhchivan and then successors Amiraddin Masood Nakhchivani Ahmed Nakhichevan, Bakir Mohammed Nakhchivan, Abu Nakhchivani Mansoor Ahmed ibn al Eyub Nakhchivan Hafiz. Nakhchivan shkola architecture has always managed to attract attention. As an example we can say about the Mausoleum of Momina Khatun tomb of the son of Yusif Guseyr, Garabaglar i.t.g. Momina Khatun Mausoleum has always been considered a symbol of Nakhchivan. But for many years I wanted to destroy the monument. But they could not.

Nakhichevan – determine the characteristics of the architectural style of the school Maragha and the growing influence of the rise in the cultural life of Azerbaijan, strengthening of local authorities, improving the economic situation of the cities in the development of literature and philosophy, he played a very important role in the dissemination of ideas of humanism.

These buildings have signs of similarity, as well as a completely unique features. A two-layer structure of the memorial buildings (underground burial and aerial tower), the upper part of the tomb was in the form of a cylinder, cube or prism (extant since Ajami Nakhichevan 2 tombs in the form of a prism, Ahmed ibn Eyub al and Hafiz Nakhichevan) is described as covered with double-layer dome, built of baked brick building. The underground part of the mausoleum is the traditional tomb and the aboveground part of the memorial bears the monumental character. Buildings being the copyright of the Nakhichevan architectural school (grodnitsa Yusif oglu Kuseir, the Mausoleum of Momina Khatun Mausoleum Barda Mausoleum Gyumbyad Red, Blue Gyumbyad Mausoleum and others.) Are characterized by their structure refinement details, playful ornament.

Distinguished by its unusual style of architecture, and later influenced the development of the art of ceramic tiles monuments of the Tabriz school of architecture, characterized by ornaments of multicolored slabs, monumental image is proportional to the composition and tenderness of decor, using rational design and playful ornament. Decorative and finishing styles of Nakhchivan school of architecture influenced the construction of mausoleums in Azerbaijan and in other countries. Examples can be under the influence of the Nakhichevan architectural school on the coast of the river Alincha mausoleum in the village Hanakay mausoleum «Blue Gyuzbyad» in Maradage (1194, architect Ahmed Mohammed oglu), the oldest extant mausoleum «Red Dome» (1148, architect Bakir Mohammed), the tomb built in Urmia «Three domes» (1985, Abu Mansur Musa oglu), a mausoleum with a minaret made of bricks in Barda architect Ahmad ibn Eyyub al-Hafiz (1322) and Baba mausoleum (14th century), tomb Akhsatan (14th century) Barda Ahmed ibn Eyub al – Hafiz Nahichivani tomb Bard Ahmed ibn Eyub al – Hafiz Albannai al (1322), in Urmia (1184), the tomb of Pir Huseyn and Jafarabad in Zyngibazare, circular mausoleum Gyubmyad in the city of Maragha, southern Azerbaijan (1167) Dusan mausoleum (early 13th century), Harragan mausoleum (1067).

Mausoleum Blue Gyunbyad – in 1196, the year in the southern city of Maragha, Azerbaijan, one of the most interesting examples of architecture, known as the mother's grave Hyulaku Khan, built as a result of the influence of Momina Khatun tomb. Unlike Momina Khatun tomb, in the tomb of Blue Gyunbyad preference for decorative and artistic density, upper inscription more decorative type.

Figure 1. Blue Tomb Gyunbyad. 1. The system pattern on the facade 2. Overview of the tomb.

He who has an octagonal plan of the mausoleum, octagonal prism angles of the outside of the fixed uprights in the form of a cylinder, a tower similar to the tower Mausoleum Harragan (figure 1).

The peculiarity of the architectural units in terms of the total volume of the surface structure was inspired by the Mausoleum of Momina Khatun (figure 2).

Figure 2. Mausoleum Blue Gyunbyad

Akhsatan Baba mausoleum (XIV-XV century) – similar style like the mausoleum of the Bard, is located 50 meters east of the mausoleum Nushaba, built by Ahmed ibn Eyubom (figure 3).

1920 – in the early years of the Socialist regime, during the invasion of the Bolsheviks, Dashnaks, on the orders of Armenian mausoleum was completely destroyed, emerged from the destruction of bricks and tombstones in the cemeteries were fused and transformed into lime for the construction of buildings in Barda «Old Hotel».

He who has a rounded dome, then under the name of restoration in 1957–1958, the years in the dome of the tomb was built multi-ton conical tower thereby caused great harm to his appearance.

- In the southern city of Maragha, Azerbaijan, was built in 1167, the year is rounded on the outside and inside of decagonal, seats are lined with large stone slabs, cylindrical body rounded dome built of brick, from the outside as well as other mausoleums double layer. In Urmia in 1184, the inside covered with quadrangular dome interior plan completely different, though similar to the circular mausoleum in Maradage.

Figure 3. Ahsadan Baba Mausoleum. The plan and facade.

Figure 4. Mausoleum Bard

Thus, the stages of development of the Nakhchivan architectural school in Azerbaijan can be seen more clearly. The architects who created the historical monuments, is an indicator of high culture, in those days could not tell us about this now looking at the historical architectural monuments, we can understand what they are.

Literature

1. Расим Э. Искусства Азербайджана / Э. Расим. – 2001. – № 5. – С. 49.
2. Агамаммедов Т. Карабахские памятники / Т. Агамаммедов. – Баку, 1998.
3. В. В. Бартольд. Сочинения. Том 2/1, с.703.
4. Diakonoff I. The Paths of History / I. Diakonoff. – Cambridge University Press, 1999. – 100 p.
5. Minorsky V. Encyclopaedia of Islam. Edited by: P.Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs / V. Minorsky. – Brill, 2007.
6. Дадашев С. А. Очерки по истории архитектуры народов СССР. Архитектура Азербайджана / С. А. Дадашев, М. А. Усейнов. – М.: Изд. Академии Архитектуры СССР, 1948.
7. Архитектура Азербайджана, Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1978.
8. Storfjell J. V. The Church in Kish / J. Bjornar Storfjell, Ph.D. // Carbon Dating Reveals its True Age. – Azerbaijan International, 2003.
9. Bloom J. M., Blair Sh. The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture / Jonathan M. Bloom, Sheila Blair. – Oxford University Press, 2009. Т. 2. – 513 p.
10. Саламзаде А. В. Народы Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Архитектура / Под редакцией Б.А.Гарданова, А. Н.Гулиева, С.Т.Еремяна, Л.И.Лаврова, Г.А.Нерсесова, Г.С.Читая / А. В. Саламзаде // Народы Кавказа: Этнографические очерки: Издательство Академии наук СССР, 1962. – Т. 2. – С. 175.
11. Популярная художественная энциклопедия / Под ред. Полевого В. М. – М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1986.

Айсель Гусейнова

**УНІКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НАХИЧЕВАНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ
ТА ЇХ ВПЛИВ НА СХІДНУ АРХІТЕКТУРУ**

Азербайджан покритий дивовижними пам'ятками минулого. Для того, щоб ознайомитися з ними необхідно їх досліджувати, відвідувати історичні місця тощо. Нахичеванська Автономна Республіка є прикладом архітектури, який ніколи не втрачав своєї актуальності. Історичні і архітектурні пам'ятки Нахичевані свідчать про це. Декоративні та оздоблювальні стилі нахичеванської школи архітектури впливали на мавзолеї, побудовані як в Азербайджані, так і в інших країнах.

Ключові слова: Нахичевань, могила, історія, мавзолей.

Айсел Гусейнова

**УНИКАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАХИЧЕВАНСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ
И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ВОСТОЧНУЮ АРХИТЕКТУРУ**

Азербайджан покрыт удивительными памятниками прошлого. Для того, чтобы ознакомиться с ними необходимо их исследовать, посещать исторические места. Нахичеванская Автономная Республика является примером архитектуры, который никогда не терял своей актуальности. Исторические и архитектурные памятники Нахичевани свидетельствуют об этом. Декоративные и отделочные стили нахичеванской школы архитектуры влияли на мавзолеи, построенные как в Азербайджане, так и в других странах.

Ключевые слова: Нахичевань, могила, история, мавзолей.

ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

УДК 94(477)

Микола Москалюк

З ІСТОРІЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ У ЦУКРОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження особливостей науково-технічного прогресу у цукровій промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: науково-технічний прогрес, цукрова промисловість, губернія, Україна, Російська імперія.

У пореформений період у процесі технічного переустаткування поступово зростала енергоозброєність і механізація цукрової галузі українських губерній Російської імперії. Із розвитком матеріально-технічної бази підприємств відбувалося удосконалення техніки та технології виробництва продукції, збільшувалася потужність та продуктивність заводів.

Над даною проблематикою у різний період працювало ряд дослідників, серед яких можна виокремити К. Архіпова [1, 8], Л. Волохова [5], Н. Сиркіна [10], М. Зуєва [11] та інших. Дана тема дослідження є цікавою як історикам, так і економістам. Проте вони вивчали лише окремі аспекти даної проблеми.

Одним із основних завдань даної статті є спроба дослідити закономірності розвитку інфраструктури та технічних можливостей цукрових підприємств в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Виходячи із цього можемо констатувати, що дана проблематика не втрачає своєї актуальності, а лише набуває актуальності у колі науковців.

Перші цукрові заводи були примітивними («вогневыми») підприємствами, на яких панувала ручна праця, а продуктивність була низькою. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХІХ ст. 449 заводів виробляли лише 1,5–2 млн пудів цукру [1, с. 52].

У літературі панує цифрове різноманіття щодо кількості цукрових заводів в Україні у досліджуваній період. Зокрема, по лівобережних та правобережних губерніях наводяться різні цифри про кількість заводів майже за кожен рік. Різні цифри про чисельність цукрових заводів ми спостерігаємо в одних і тих самих роботах. Так, у джерелах підприємства цукрової промисловості за характером виробленої ними продукції поділяли на цукробурякові (пісочні), пісочні з рафінадними відділеннями (пісочно-рафінадні) і рафінадні заводи. Окрім того, відрізнялися діючі у цьому виробничому сезоні заводи і не діючі. Автори, які писали про цукрову промисловість, здебільшого уникали цих дефініцій, що було однією із причин цифрового різноголосся. Так, у відомостях про діяльність діючих цукрових заводів, які систематично публікувалися у періодичному виданні Всеросійського товариства цукрозаводчиків, не уточнювалося, про які цукрові заводи йде мова: пісочні, пісочно-рафінадні, чи про всі діючі заводи. Тому наведені дані про чисельність заводів не співпадають з даними інших джерел. Зустрічаються випадки, коли поряд, в одному номері журналу, в одній відомості наводяться одні цифри, а в наступній – зовсім інші. Господарський рік у цукровій промисловості, в силу специфіки виробництва, розпочинався восени і продовжувався до січня наступного року. Тому, наприклад, в одному випадку діючий завод статисти зараховували до 1895 р., а в іншому – до 1896 р. У підсумку спостерігаються різні статистичні дані. Часто суперечності у цифровому матеріалі пояснюються не доопрацюванням самих укладачів документу, де йдеться про цукрову промисловість [2, с. 31]. Щодо підрахунків загальної чисельності цукрових заводів у Російській імперії, то тут непорозуміння виходить додатково ще і з тієї причини, що одні дослідники враховували і дані по Царству Польському, яке було складовою частиною імперії, а в іншому випадку автори не враховували цифри по польських губерніях, при цьому далеко не завжди вказували на це.

В українських землях, що перебували у складі Російської імперії, існували два регіони, де розміщувалися цукрові заводи – Правобережжя і Лівобережжя. За межами цих регіонів на початку ХХ ст. було всього три цукрових (пісочних) заводи: один у Хотинському повіті Бессарабської губернії і два на півночі Херсонщини у перехідній зоні між лісостепом і степом. Ця зона була дуже подібна за кліматичними і природними умовами до сусідніх повітів правобережних губерній. Враховуючи, що на Правобережжі було майже 150 заводів, то ці три заводи при підрахунках

автори теж зараховують до правобережного регіону. Всі ці обставини враховано при підрахунках кількості цукрових заводів.

Ринковий характер цукрової промисловості визначив високий рівень концентрації виробництва, яка упродовж пореформених років продовжувала невпинно зростати. В ході концентрації виробництва відбулася ліквідація старих невеликих і погано оснащених заводів. Так, по всій Україні на початку 90-х рр. XIX ст. залишилася лише третина заводів, побудованих ще у передреформені роки. Із загальної кількості цукроварень, споруджених до 1850 р., у 1892 р. залишалось на Правобережжі 43,7 %, на Лівобережжі – 20 %, а з числа «парових» заводів, побудованих до 1850 р., залишилося у 1892 р. на Правобережжі 66 %, на Лівобережжі – 40 % [3, с. 74].

Про швидкі темпи зростання концентрації виробництва у цукровій промисловості свідчить наступна динаміка: упродовж 14 років (з 1862 р. до кризи 1876 р.) середня продуктивність однієї цукроварні зросла на Київщині у 5 разів, на Поділлі – у 4,3 рази, на Волині – у 4 рази. Концентрація виробництва на Правобережжі відбувається поряд із зростанням кількості заводів; на Лівобережжі кількість цукроварень, навпаки, значно скорочується (за рахунок ліквідації «вогневих»), темпи ж зростання потужностей були значно вищі, ніж на Правобережжі: на Чернігівщині середня виробнича потужність цукроварні, за вказаний період, зросла у 9 разів, на Харківщині – у 12. Внаслідок цих процесів наприкінці 80-х рр. XIX ст. технічний рівень виробництва на Лівобережжі та Правобережжі став майже однаковим. Криза 1876 р., що охопила і цукрову промисловість (свідчення того, що остання стала галуззю великої ринкової промисловості), позначилася на подальшому прискоренні (в окремих районах) процесу концентрації виробництва. Особливо помітним етапом у процесі концентрації виробництва була криза початку 80-х рр. XIX ст., упродовж якої продуктивність цукроварень збільшилася удвічі, а подекуди й утричі.

Цукрове виробництво виникло порівняно пізно, проте завдяки технічному переустанкуванню воно перетворилося на одну з найрозвинутіших галузей вітчизняної промисловості. Внаслідок технічної перебудови цукроварень підвищилася концентрація виробництва і капіталу, продовжилися сезони цукроваріння, поліпшилося використання сировини та ін.

Упродовж останніх десятиріч XIX ст. технічний процес у цукровій промисловості України, як і Російської імперії в цілому, відбувався у напрямку вдосконалення техніки і підвищення технічного рівня ринкової фабрики. Це знайшло свій прояв у тому, що на цукрових підприємствах фабричного типу встановлювалися дифузори підвищеної місткості, запроваджувалися випарні апарати нових конструкцій, зміцнювалася енергетична база. В результаті виробіток цукру на одного робітника на початку 90-х рр. XIX ст. досяг 400 пудів на рік.

Динаміка кількості цукрових заводів з розподілом за характером виготовленої ними продукції (пісочні, або цукробурякові, пісочно-рафінадні і рафінадні) за 1900–1914 рр. доводить, що в 1913–1914 рр. у лівобережних губерніях України діяло 58 цукрових заводів, що становило 27,1 % їх кількості в Україні. Решта – 156 підприємств, або 72,9 % припадала на правобережні губернії [4, с. 3–21]. Всього в українських губерніях в 1913–1914 рр. діяло 214 цукрових заводів з 315, що працювали у межах Російської імперії, або 67,9 % їх чисельності. Динаміка чисельності цукрових заводів, зокрема на Лівобережній Україні, зросла у 1894–1914 рр. з 40 до 59, тобто майже на одну третину. Абсолютну більшість цих заводів становили цукробурякові (пісочні) заводи [5, с. 44–45]. Це цілком зрозуміло: рафінадні заводи були спроможні переробити продукцію (цукровий пісок) кількох цукробурякових заводів, а тому їх чисельність була обумовлена наявною кількістю цукрових підприємств.

Географія розміщення цукрових заводів свідчить, що у Харківській губернії 11 із 13 заводів сконцентровано у Сумському повіті, а враховуючи сусідні з ним Охтирський, Богодухівський і Лебединський повіти, то у цих повітах губернії зосереджено 26 із 31 заводів, або 84 % їх чисельності [6, с. 110–113]. Головна причина цього явища – сприятливий для вирощування буряка північно-західний природно-географічний район губернії.

У Чернігівській губернії географія розміщення цукрових заводів чітко виділяла південні лісостепові повіти, включаючи і південну частину Новгород-Сіверського повіту, де ґрунти були сприятливіші для вирощування цукристих, ніж у північних поліських повітах.

До 1914 р. половина цукру-піску, який виробляли цукрові заводи, потрапляла на переробку на рафінадні заводи і звідти у вигляді голівок, плиток, шматків та пудри відправлялася на ринок [7, с. 38].

Явище збільшення продуктивності заводів, тобто концентрації виробництва, цілком природне і пояснюється прагненням заводів зменшити собівартість цукру [8, с. 92]. Концентрація здешевлювала виробництво, економила обігові кошти. Так, видатки на виробництво одного пуда цукру-піску на цукрових заводах лівобережних губерній у 1906–1907 рр. становили на заводах з добовою переробкою менше 2 тис. берківців буряку 2,65 крб., а на заводах з добовою переробкою

понад 4 тис. берківців – 1,63 крб. Отже, на виробництво одного пуда цукру видатки на великих заводах були менші на 1,02 крб., або 39 % [9, с. 69–70].

Наступна причина, що спонукала підприємців, полягала в особливостях закону 1895 р. про нормування цукрової промисловості у Російській імперії. Згідно із законом встановлювався певний контингент цукру на внутрішній ринок, який розподілявся між заводами. При цьому, перші 60 тис. пудів цукру на кожному заводі були вільні для випуску на внутрішній ринок, решта – обкладали великим акцизним збором. Безакцизний цукор становив незначну частину визначеного контингенту, значно більша частина квот на реалізацію цукру розподілялася між заводами у відсотковому відношенні до величини виробництва заводу. З цього випливає, що чим більша була продуктивність заводу, тим більше вільного для продажу цукру припадало на його частку і тим більша прибутковість була забезпечена заводу, так як прибуток заводів залежав, у першу чергу, від цукру, який вільно продавався на внутрішньому ринку [10, с. 4–5]. Тому майже всі цукрові заводи в країні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. прагнули збільшити свою продуктивність.

У цукровому виробництві, так само як і в інших галузях промисловості, діяв економічний закон зростаючої продуктивності нових витрат капіталу та праці на одиницю виготовленої продукції. Витрати із розрахунку на одиницю готового продукту на механічну його переробку можуть бути зменшені завдяки досягненням технічного прогресу. Здешевлення собівартості цукру значною мірою залежало від більш вдосконаленої і продуктивнішої техніки переробки буряка. Наприкінці ХІХ ст. удосконалення в цукровій промисловості були спрямовані, насамперед, на зниження собівартості продукції, що пов'язано з падінням цін на цукор і підвищенням цін на матеріали, буряк, паливо і великим акцизом. А в умовах конкуренції здешевлення продукту стало життєво необхідним. За даними 1908 р. видатки на технічне обладнання в загальній сумі собівартості цукру на заводах становили від 18 % – до 24 %. Цукровари встановлювали новітнє обладнання, в результаті чого машини та апарати досягали значного підвищення загальної продуктивності заводу, від чого, у свою чергу, витрати з розрахунку на одиницю готової продукції відповідно зменшувалися. Тому витрачений капітал на технічне вдосконалення виробництва давав більший відсоток прибутку. Власники цукрових заводів це прекрасно розуміли і не економили на технічному прогресі [11, с. 91].

Запровадження нових технологій, машин, парової енергетики спричинило підвищення продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва продукції. Вартість промислової продукції (без гірничої і гірничозаводської) упродовж другої половини ХІХ ст. збільшилася більше, ніж у 8 разів. Причому темпи зростання виробництва були значно вищими у перші два пореформені десятиріччя, упродовж яких обсяг готової продукції збільшився у 5,5 рази. Це пов'язано із завершенням найбільшого буму у залізничному будівництві та поширенням парового виробництва майже в усіх провідних галузях промисловості. Наступне десятиріччя продемонструвало наявні процеси концентрації виробництва, за яких кількість підприємств скоротилася в 1,1 рази, а обсяг виробництва зріс у 1,5 рази, тобто на 49,8 % у порівнянні з 1879 р.

Отже, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувався невинний ріст продуктивності цукрорафінадних заводів, аналогічний процес тому, який був на цукробурякових (пісочних) заводах.

Список використаних джерел

1. Архипов Г. К. Сахарная промышленность и крестьянское свекловодство / Г. К. Архипов. – Харьков, 1923. – 241 с.
2. Сахарная промышленность Украины: отчет сахаротреста за 1922 год. – Харьков, 1922. – 149 с.
3. Обзор Одесского градоначальства за 1883 год. – Одесса, 1884. – 20 с.
4. Производства, обложенные акцизом (по данным статистики производств, обложенных акцизом Главного Управления неокладных сборов и казенной палаты питей Министерства финансов за годы 1900–1914 // Статистика Украины / Статистика промышленности и труда. – 1922. – Т. 1. – Вып. 7. – № 17. – С. 96–120.
5. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с.
6. Сахарная промышленность Левобережной Украины. – Суммы, 1919. – 280 с.
7. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с.
8. Архипов Г. Сахарная свекла / Г. Архипов // Очерки товарных отраслей сельского хозяйства в связи с кредитованием. – 1926. – Вып. 1. – С. 25–38.
9. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с.
10. Сыркин Н. С. Законодательство об акционерных предприятиях и интересы русской сахарной промышленности / Н. С. Сыркин. – К., 1916. – 314 с.
11. Зуев М. Д. Сахар и его производство / М. Д. Зуев. – Харьков, 1923. – 271 с.

Николай Москалюк

**ИЗ ИСТОРИИ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА В САХАРНОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.**

Статья посвящена ключевым проблемам исследования особенностей научно-технического прогресса в сахарной промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: научно-технический прогресс, сахарная промышленность, губерния, Украина, Российская империя, продукция.

Mykola Moskalyuk

**HISTORY TECHNOLOGICAL PROGRESS IN THE SUGAR INDUSTRY UKRAINIAN
PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE
19TH – EARLY 20TH CENTURIES**

The article is devoted to research key issues scientific and technical progress and technology in the sugar industry Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late nineteenth – early twentieth century.

Key words: scientific and technical progress, the sugar industry, province, Ukraine, Russian Empire, products.

УДК 625.09

Олег Стрелко, Юлія Бердниченко

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО
ТЕПЛОВОЗБУДУВАННЯ НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Стаття присвячена розвитку тепловозобудування на початку XX ст. Висвітлена передісторія розвитку галузі вітчизняного тепловозобудування. Показана роль у становленні тепловозобудування всесоюзних теплотехнічних з'їздів. Проаналізовано внесок у розвиток тепловозобудування В. Гриневецького, А. Лінеця, Ю. Ломоносова, Я. Гаккеля та інших вітчизняних вчених та інженерів.

Ключові слова: паровоз, тепловоз, наука, техніка, науково-дослідна робота

Незважаючи на весь прогрес паровозобудування за період з 1803 року (введення системи компаунд, перегрів пари, підігрів води та інші) паровоз утилізує близько 10 % енергії палива, а 90 % втрачається без користі. У той же час, двигун внутрішнього згоряння витрачає палива в 3–4 рази менше, ніж паровозна машина. Ось причини, чому після того, як двигун внутрішнього згоряння завоював царину авіації, автомобільного і водного транспорту, настала черга і транспорту залізничного [1, с. 5].

Першим тепловозом прийнято вважати тепловоз, побудований автомобільним заводом Даймлера для одного приватного заводу – автомобільного типу з зубчатою передачею між двигунами і колесами. Потужність його була всього 4 кінських сили.

Головною ознакою для класифікації тепловозів прийнято вважати спосіб передачі від двигуна до коліс. Відповідно до цього тепловози діляться за типом передачі: механічну, гідравлічну, електричну, електромеханічну, компресорного типу і магнітну.

Ідея тепловоза тісно пов'язана з дизелем. Останній з'явився на ринку в 1897 р. і незабаром став завойовувати собі все нові і нові галузі застосування. Російські інженери були піонерами застосування дизеля на водному транспорті. Перший дизель був поставлений на волзькому судні «Вандал» в 1903 р. з електричною передачею. У наступному 1904 р., використовуючи ідеї професора В. Гриневецького, на судах стали ставити реверсивні дизеля без всяких передач [2]. Успіх застосування дизелів на водному транспорті привів його до думки застосувати дизель по відношенню і до залізничного транспорту. Свої ідеї професор В. Гриневецький обґрунтував загальними економічними міркуваннями і зокрема кон'юнктурую паливного господарства в Росії. У своїй книзі «Проблема тепловоза» професор В. Гриневецький пише: «Теперішнє нашого залізничного господарства, а тим більше найближче і взагалі майбутнє представляють досить безрадїсну картину. Від неекономічності паровозів, від незручності розташування районів видобутку палива, щодо нашої залізничної мережі надзвичайно страждає економічність експлуатації».

При таких умовах ідеї тепловозобудування, саме в Росії, зайняли уми багатьох інженерів. У 1909 р. на Путилівському заводі був побудований двигун професора В. Гриневецького, в якому

цикл здійснювався не в одному, а в трьох циліндрах. У першому з них відбувається попереднє стиснення робочого повітря; у другому – подальше стиснення, горіння і розширення, яке триває в останньому циліндрі, звідки продукти горіння виштовхуються назовні звичайним способом [3].

У конструкції тепловоза професора В. Гриневецького абсолютно відсутні випускні клапани циліндра високого тиску і випускні клапани низького тиску, що представляє головну складність в застосуванні до двигунів внутрішнього згорання принципу послідовного розширення. Циліндри мають мотилі, розташовані, як у паровозів, майже під прямим кутом, що надзвичайно покращує умови розгону і гальмування.

Досліди з двигуном професора В. Гриневецького продовжувалися до 1912 р. Через нестачу фінансування, а головне внаслідок відволікання професора В. Гриневецького від роботи над тепловозом у зв'язку з його численними педагогічними та громадськими обов'язками, досліди були припинені.

Професор В. Гриневецький, не покладаючи значних очікувань на реальний результат роботи свого двигуна, розробив за участю професора Б. Ошуркова два проекти тепловоза: пасажирський і вантажний.

Він симетричний і з кожного боку має по одному двигуну В. Гриневецького, головним валом яких, як і в паровозі, служать осі колісних пар.

Обидва тепловоза В. Гриневецького позбавлені передачі, і тому при нормальній роботі вони мали б постійну силу тяги. Для можливості змінити силу тяги професор В. Гриневецький передбачав перевантаження двигуна на 75 % шляхом зміни середнього індикаторного тиску. Під час дослідів з'ясувалося, що процес горіння в ньому відбувається нормально, починаючи з двох оборотів в секунду; при менших швидкостях тепловози повинні працювати на стисненому повітрі, що пояснює величезні розміри їх пускових резервуарів.

Несподівана смерть В. Гриневецького перервала його роботу над тепловозами, і останні не були в повній мірі реалізовані. Напрацювання та нереалізовані ідеї Гриневецького були прихильно сприйняті цілим рядом російських інженерів, і ідея тепловоза отримала згодом в СРСР досить серйозну перспективу розробки. Професор Ю. Ломоносов у своїх працях приділяє багато уваги професору В. Гриневецькому як особистості, як інженеру, як гарячого прихильника ідеї створення тепловоза.

Доказом життєвості принципу, покладеного в двигун В. Гриневецького, професор Ю. Ломоносов, наводить той факт, що в 1921 р. тип двигуна-дизеля В. Гриневецького задіяно інженером Е. Сперрі на одному з американських суден, а також робилися спроби застосувати двигун Е. Сперрі і на локомотивах [4, с.43].

У грудні 1905 р. інженер М. Кузнецов і полковник О. Одинцов виступили із доповіддю про проект тепловоза з електричною передачею на засіданні Російського технічного товариства. Тепловоз, названий його творцями автономним електровозом мав два двигуни-дизеля суднового типу. Двигуни з'єднані безпосередньо з генераторами електричного струму, енергія від яких передається чотирьом електродвигунам, розташованим на осях ведучої колісної пари. Проект тепловоза М. Кузнецова та О. Одинцова був концептуальним проектом тепловозів з електричною передачею, що знайшли пізніше широке застосування на вітчизняних залізницях [5, с.4].

У 1909 р. ідея тепловоза зародилася на Ташкентській залізниці, де в той час начальником служби тяги був Ю. Ломоносов, а начальником паровозного відділу – А. Ліпєць. Вони відразу взялися за проектування «нафтовозів», особисто беручи участь в роботі, маючи тільки одного помічника техніка Тутишкіна. Ташкентська залізниця одна з перших переймалася проблемою тепловоза. Навряд чи якісь інші залізниці в СРСР потребували переходу на тягу тепловоза більше, ніж Ташкентська: всі її паровози працювали на нафті, а воду доводилося гнати на великі відстані по поздовжніх водопроводах уздовж залізничної лінії. Начальник Ташкентської залізниці В. Штукенберг був першим у кого з'явилася ідея компресорного тепловозу. За його задумом, паровозні циліндри повинні були споживати стиснене до 12 атмосфер повітря, стиснення якого досягалося спеціальним дизель-компресором.

Під час проектування компресорного тепловозу виникли великі складнощі щодо температурного режиму повітря при розширенні: температура виходила нижче нуля, що загрожувало замерзанню води. Ця обставина в той час здавалась нездоланною. Крім того в 1910 р. В. Штукенберг і Ю. Ломоносов пішли з Ташкентської залізниці, і таким чином ідея В. Штукенберга подальшого розвитку не отримала.

Проект же «нафтовозів» був закінчений А. Ліпєцем в Оренбурзі в 1913 р. Особливістю його є: пневматична фрикційна передача і холодильник, виконаний за принципом градирні. Тепловоз призначався для сили тяги, що становила 12000 кгс на ободі рухомих коліс за швидкості 10–12 км / год [4, с. 44].

Тільки в 1914 р. вдалося знайти кошти на будівництво двох нафтовозів, але початок війни відвернув увагу від проекту і справу закрили.

У 1915 р. з'явився проект тепловоза О. Лонткевіча з зубчастою передачею на три швидкості. Проект здійснено не було.

У роки громадянської війни в Народному комісаріаті шляхів сполучень неодноразово обговорювалося питання про майбутнє рухомого складу. Висловлювалося чимало найрадикальніших пропозицій. Так, Ю. Ломоносов переконував колег, що «існуючі паровози не варто не тільки виправляти, а й жаліти». Адже вони лише на 7 % використовували енергію палива. Ю. Ломоносов пропонував замовити в Німеччині 20 тепловозів і самим приступити до їх проектування для майбутніх магістралей [6].

У 1919 р. професор Ю. Ломоносов став пропагувати паровоз з електричною передачею, вважаючи, що краще почати будівництво тепловоза з типу найбільш вивченого за своїми елементами, і, отже більш надійного. Ю. Ломоносов, цікавився проблемою тепловозобудування ще в довоєнній Росії, намагався отримати дозвіл на їх проектування і будівництво, але не знайшов розуміння і у нового керівника Народного комісаріату шляхів сполучення. У 1920 р. відбулася особлива нарада з обговорення перспектив розвитку тепловозобудування. В результаті прийнято рішення Головного управління шляхів сполучення, в якому говорилося більше про складність технічних рішень, ніж про практичне втілення цієї ідеї. Після цього Ю. Ломоносов став шукати можливості будівництва тепловозів в Німеччині.

На початку травня 1921 р. професор Ю. Ломоносов за кордоном підготував два проекти: один з електричною передачею, складений разом з професором Ф. Мейнеке, а інший – компресорний системи О. Шелеста. Компресорний тепловоз за проектом О. Шелеста був замовлений в 1922 р. фірмі «Armstrong» в Англії. Цей компресорний тепловоз належить до класу тепловозів з передачею за допомогою газу, виробленого двигуном внутрішнього згоряння способом, який був запатентований автором проекту. Тепловоз повинен був мати два двигуни: первинний, який виробляє газ, що не дає зовнішньої роботи і як генератор енергії замінює собою паровозний котел, і вторинний, який працює цим газом за принципом будь-якого паровозного або повітряного поршневого двигуна і як локомотивного двигуна замінює собою паровозну машину. Між цими двома двигунами відсутній будь-який кінематичний зв'язок. Число оборотів первинного двигуна обумовлюється потрібною витратою газу, що може забезпечити сталість потужності тепловоза при будь-яких швидкостях, в залежності не від швидкості руху, а лише від кількості палива, що спалюється і числа обертів первинного двигуна. Число обертів вторинного двигуна, безпосередньо пов'язаного з провідними осями, визначається швидкістю руху, а його потужність і сила тяги обумовлюється, як і в паровозі, тиском впуску та наповненням циліндрів, при чому сила тяги може зростати при зменшенні швидкості – абсолютно однаково з паровозом.

Цей тип тепловозів своїм розвитком зобов'язаний російським інженерам, починаючи зі В. Штукенберга і професора І. Ядова. Думки про компресорний тепловоз виношував морський інженер-механік П. Кузьмінський, їх позитивно сприйняв О. Шелест і довів реалізацію ідеї до фактичної побудови моделі первинного двигуна.

У 1921–1922 рр. питання застосування на локомотивах двигунів внутрішнього згоряння неодноразово розглядалися в секції рухомого складу і тяги Технічного комітету Народного Комісаріату шляхів сполучення. Рада праці і оборони 4 січня 1922 р. прийняла постанову «Про введення тепловозів». У ньому зазначалося важливе значення нових видів локомотивів для російських залізниць [7, с. 55].

Починаючи з 1923 р., питання доцільності тепловозобудування неодноразово порушувалося і на Всесоюзних теплотехнічних з'їздах. Так, на II з'їзді професор Я. Гаккель виступив з доповіддю «Перший пробіг тепловоза із Ленінграда в Москву». Незважаючи на складні умови маршруту (Ленінград-Вологда-Ярославль-Москва), перший російський тепловоз побудований Теплотехнічним інститутом по системі професора Я. Гаккеля вчасно прибув до Москви, де його зустрічали учасники II Всесоюзного теплотехнічного з'їзду та представники Народного Комісаріату шляхів сполучення і змогли наочно переконатись в його працездатності.

Ця перша поїздка виявилась важким випробуванням для тепловоза в реальних умовах. Тепловоз супроводжували офіційні представники Народного Комісаріату шляхів сполучення – заводський інспектор інженер Т. Кузьмін, його помічник інженер А. Овсянніков, представники ленінградських теплотехнічного і електротехнічного інститутів професор М. Биков та інженер Д. Тагєєв. Під час поїздки виконувались заміри витрат палива та електроенергії.

У своїй доповіді Я. Гаккель зазначив, що тепер є впевненість в їхньому тепловозі і можна виконувати будь-які тягові завдання, а весь отриманий досвід можна використати при конструюванні наступних тепловозів [8, с. 97–99].

Враховуючи важливе значення тепловозної тяги на залізницях II Всесоюзний теплотехнічний з'їзд відмітив велике досягнення російської теплотехніки – перший російський тепловоз, побудований теплотехнічним інститутом за системою професора Я. Гаккеля і необхідність продовження роботи в цьому напрямку [9, с. 7].

Про зацікавленість питаннями тепловозобудування свідчить той факт, що вже на III Всесоюзному теплотехнічному з'їзді, який відбувся в листопаді 1926 року з доповідями виступили інженер М. Добровольський «Сучасний стан і перспективи розвитку тепловозобудування», професор Я. Гаккель «Сучасне тепловозобудування в СРСР», інженер О. Лонткевич «Тепловози з компресорною передачею» та професор Б. Ошурков «Про новітні досягнення тепловозобудування за кордоном». З'їзд констатував активну діяльність російських інженерів в питаннях розв'язання тепловозобудівної проблеми і постановив прискорити побудову тепловозів і їх дослідження [10, с. 8].

Отже, на початку XX ст. на вітчизняних залізницях виконувалися ґрунтовні дослідження щодо створення різних типів тепловозів, що стало поштовхом для розвитку тепловозобудівної галузі.

Список використаних джерел

1. Якобсон П. В. История тепловоза в СССР / П. В. Якобсон. – Москва: Всесоюзное издательско-полиграфическое объединение МПС, 1960. – 210 с.
2. Гринецкий В. И. Тепловой расчет рабочего процесса двигателей внутреннего сгорания / В. И. Гринецкий. – Москва: Типо-литография товарищества И. Н. Кушнерев и К., 1907. – 26 с.
3. Гринецкий В. И. Проблема тепловоза и ее значение для России / В. И. Гринецкий; Теплотехнический ин-т им. В.И. Гринецкого и К.В. Кирша; авт. предисл. Б. М. Ошурков и В.И. Овечкин. – Москва: Мосполиграф, 1923. – 79 с.
4. Мекк Н. К., Дмоховский К. К., Домбровский А. Б. Тепловоз: его экономические и технические достижения / Н. К. Мекк, К. К. Дмоховский, А. Б. Домбровский. – Москва: Красный пролетарий. – 1927. – 141 с.
5. Шелест В. П., Шелест П. А. Тепловози (итоги и перспективы) / В. П. Шелест, П. А. Шелест. – Москва: Знание, 1971. – 48 с.
6. Сенин А. С. Железнодорожный транспорт России в эпоху войн и революций (1914–1922 гг.) / А. С. Сенин. – Москва: ГОУ «Учебно-методический центр по образованию на железнодорожном транспорте». – 2009. – 320 с.
7. Российский государственный архив экономики, ф. 1884, оп. 38, д. 220, л. 1–6.
8. 2 Всесоюзный теплотехнический съезд 11–18 января 1925 г.: Труды съезда / под ред. И. С. Георгиевского и др. – Москва: Издание Бюро Всесоюзных теплотехнических съездов, 1926. – 181 с.
9. 2 Всесоюзный теплотехнический съезд 11–18 января 1925 г.: Резолюции съезда / под ред. инж. В. И. Очкина. – Москва: Издание Бюро Всесоюзных теплотехнических съездов, 1925. – Т. 3. – 30 с.
10. 3 Всесоюзный теплотехнический съезд 10–18 ноября 1926 г.: Резолюции съезда / под ред. инж. В. И. Очкина. – Москва: Издание Бюро Всесоюзных теплотехнических съездов, 1927. – 47 с.

Олег Стрелко, Юлия Бердниченко

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ТЕПЛОВОЗОСТРОЕНИЯ ВНАЧАЛЕ XX В.

Статья посвящена развитию тепловозостроения в начале XX в. Освещена история развития отрасли отечественного тепловозостроения. Показана роль в становлении тепловозостроения всесоюзных теплотехнических съездов. Проанализирован вклад в развитие тепловозостроения В. Гринецкого, А. Липецца, Ю. Ломоносова, Я. Гаккеля и других отечественных ученых и инженеров.

Ключевые слова: паровоз, тепловоз, наука, техника, научно-исследовательская работа.

Oleh Strelko, Yulia Berdnychenko

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE DIESEL LOCOMOTIVE MANUFACTURING IN THE EARLY XXTH CENTURY

The article deals with the formation and development of the Diesel Locomotive Manufacturing in the early XXth century. In the article the pre-history of the Diesel Locomotive Manufacturing development as a branch of national economy has been highlighted. The author describes the role of the All-Union Diesel-Technician Congresses in the formation of the Diesel Locomotive Manufacturing. The contribution in the development of the Diesel Locomotive Manufacturing made by V. Hrynevetskyi, A. Lipets, Yu. Lomonosov, Ya. Hakkel and by others scientists and engineers has been analyzed as well.

Key words: steam locomotive, diesel locomotive, science, engineering, research and scientific work.

УДК63:631.4:061.62:63:001.89(477 «1918/1927»)

Тетяна Грищенко

АГРОҐРУНТОЗНАВЧІ ДОСЯГНЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВЧЕНОГО (НАУКОВОГО) КОМІТЕТУ УКРАЇНИ (1918–1927 РР.)

Узагальнено та проаналізовано ідейно-концептуальні засади та організаційні принципи проведення Сільськогосподарським вченим (науковим) комітетом України агроґрунтознавчих досліджень упродовж 1918–1927 рр. Розкрито місце цієї наукової інституції у розвитку вітчизняного агроґрунтознавства. Головна увага акцентується на вагомих здобутках установи у цьому напрямі. Зазначено про доробок учених-ґрунтознавців у розвиток українського ґрунтознавства. Висвітлені питання репрезентація творчих напрацювань Сільськогосподарського вченого (наукового) комітету України для широкого загалу та участь у провідних вітчизняних та закордонних фахових зібраннях.

Ключові слова: агроґрунтознавство, Сільськогосподарський вчений (науковий) комітет України, Г. Махов, Бюро фабрикантів добрив, Інститут експериментального ґрунтознавства.

У період реформування земельних відносин однією з найважливіших проблем є економічне використання і відтворення природних ресурсів. Зміни економічного механізму господарювання, перехід до економіки ринкового типу і докорінна перебудова соціально-економічної структури суспільства торкаються управління земельними ресурсами й організації раціонального їх використання, землевпорядкування і земельного кадастру.

Питання агроґрунтознавства у першій третині минулого століття ставали об'єктом досліджень багатьох українських учених. У серії наукових праць члена-кореспондента НААН В. Вергунова значну увагу приділено вивченню історії українського ґрунтознавства [1–3]. Автор на основі наявного масиву джерел, архівних документів і критичного осмислення наукової літератури висвітлив становлення й розвиток галузевих профільних установ і закладів України, що спеціалізувалися на питаннях ґрунтознавства. Окреме місце у його творчому доробку відведено біографіям учених-ґрунтознавців, в яких дослідник дає оцінку їхнім науковим здобуткам у цій галузі знань, розкриває роль накопиченого досвіду при формуванні основних напрямів досліджень у вітчизняному ґрунтознавстві. Серед них слід виділити: В. Вернадського, Г. Махова, О. Набокіх, М. Флоровата ін. [4–7], чия доля певний час була пов'язана з Сільськогосподарським науковим комітетом України. Науковий інтерес при вивченні агроґрунтознавчої складової СГНКУ становлять історичні розвідки О. Пашківської, в яких дослідниця розкриває стан розвитку галузі у першій половині ХХ ст. [8–10]. Значну увагу Комітет приділяв науковому картографуванню ґрунтів України, про що опосередковано зауважено у науковій статті проф. О. Курка [11]. Варто зауважити, що фундаментальною джерельною базою нашого дослідження також слугував збірник архівних документів і матеріалів «Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918–1930 рр.)» [12]. Провівши історіографічне дослідження, можемо стверджувати, що питання агроґрунтознавства та місце у цьому Сільськогосподарського вченого (наукового) комітету України у 1918–1927 рр. знайшло достойне висвітлення у наукових працях вітчизняних учених.

Метою дослідження є проведення історико-наукового аналізу науково-дослідної діяльності Сільськогосподарського вченого комітету України у галузі агроґрунтознавства, систематизація напрацювань членів Секції ґрунтознавства та визначення доробку провідних фахівців.

Теоретико-методологічні засади історичної розвідки ґрунтуються на загальнонаукових принципах історичного пізнання: історизмі, об'єктивності, системності, комплексності, науковості, багатофакторності та всебічності. Для цього використані загальнонаукові (аналіз, синтез, класифікація), міждисциплінарні (структурно-системний підхід) та власно історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, персоніфікації) методи. У процесі проведення дослідження також використані методи термінологічного, джерелознавчого та архівознавчого аналізу.

Фактичний відлік існування українського наукового агроґрунтознавства у сучасному його розумінні розпочався із заснування 1 листопада 1918 р. у Києві Сільськогосподарського вченого комітету України (далі – СГВКУ) [13, арк. 2102] під проводом академіка В. Вернадського (1863–1945 рр.) [13, арк. 216]. Серед наукового доробку керманіча була низка фундаментальних праць з питань ґрунтознавства [14]. Історичними розвідками В. Вергунова доведено, що академік В. Вернадський є автором першої карти на морфологічно-генетичній основі окремого повіту (району) України та співавтором такої самої карти для окремої губернії (області) [4].

Як свідчать архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, відповідно до наказу № 29 від 30 грудня 1918 р. народного міністра земельних

справ М. Шаповала (1882–1932 рр.), від 1 січня 1919 р. поряд з іншими структурними підрозділами СГВКУ створено Бюро ґрунтознавства. Його очолив приват-доцент М. Флоров (1886–1948 рр.) – відомий дослідник українських ґрунтів (особливо Київщини), учень професора О. Набоків, один із організаторів вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи [13, арк. 303–304]. У цьому документі зауважується, що замість В. Вернадського СГВКУ очолив його соратник та не менш відомий фахівець і дослідник ґрунтів України академік П. Тутковський (1858–1930). На цей час припадає видання першого підручника для середніх і нижчих сільськогосподарських шкіл та агрокурсів державною мовою «Курс хліборобства» частина I «Ґрунтознавство» (1918) [15]. Його автором був видатний вітчизняний учений-аграрій, член СГВКУ – А. Терниченко (1882–1927).

25 лютого 1919 р. функції Бюро ґрунтознавства були розширені і його реорганізували у відділ ґрунтознавства та геології [16, арк. 12–14]. Однак у «Статуті» комітету за 1919 р. замість відділу була створена Секція ґрунтознавства. Коло основних функцій та завдань на початковому етапі визначалося наступним чином: 1) дослідження процесів ґрунтоутворення, статички й динаміки ґрунтів, їхньої хімізми та геологія післятретинних утворень; 2) картографування ґрунтів; 3) польові дослідження ґрунтів дослідних станцій; 4) вегетаційні дослідження з вивчення агрономічних властивостей ґрунтових профілів; 5) вивчення фракційного складу ґрунтів [16, арк. 9–11]. До першого складу цього структурного підрозділу в 1919 р., крім М. Флорова, входили спеціалісти: Г. Васильєв, Ю. Зорохович, М. Ізмайлова, Ф. Левченко та А. Шокурова. Незважаючи на досить скрутний соціально-політичний стан в країні, вже за цей рік фахівцям вдалося провести експедиційні дослідження ґрунтів восьми дослідних станцій та опрацювати отримані результати. Крім того, у процесі цієї роботи одержано дані про післятретинні поклади і проведено вегетаційні дослідження щодо наявності поживних речовин у головних типах ґрунтів України. За проханням Української академії наук були проведені системні комплексні дослідження ґрунтів Китаєво-Голосіївської дачі. Стосовно картографування, то готувалася 10-верстова карта ґрунтів України. Разом із професором О. Набоків проводилися роботи над складанням схематичної карти ґрунтів України. Цьогоріч світ побачила наукова праця Г. Махова «Нарис ґрунтів України» [17], виданий державною мовою. За свідченнями В. Вергунова, у бібліотечних фондах України не зберігся жоден примірник цього унікального видання [18].

У наступному 1920 р. чисельність працівників секції ґрунтознавства СГВКУ під проводом М. Флорова збільшилася до восьми. Від 1 березня 1920 р. на постійну роботу до підрозділу інший учень професора О. Набоків, видатний учений-ґрунтознавець – Г. Махов (1886–1952), який очолив Секцію ґрунтознавства СГНКУ після виїзду в еміграцію М. Флорова з 19 березня 1920 р.

Окремо слід зазначити, що з 23 вересня 1920 р. при Секції ґрунтознавства створено спеціальне бюро фабрикантів угноєння, яке очолив відомий організатор науково-освітнього процесу для потреб українського сільського господарства В. Доманицький (1893–1962) [19, арк. 48–57]. Цей підрозділ зосереджував свою увагу на активному пошуку нових засобів штучного угноєння.

Зауважимо, що станом на 1921 р. основним завданням секції ґрунтознавства було дослідження ґрунтів дослідних станцій. До цієї роботи ще додавалося обстеження ґрунтів Таврії та узагальнення вже одержаних результатів розвідок на Волині [20].

У 1922 р. кількість працівників секції ґрунтознавства зменшується до п'яти [21, арк. 135]. На долю цієї досить невеликої чисельності спеціалістів припав увесь тягар значної науково-дослідної роботи і перших важливих здобутків українських ґрунтознавців з питань ґрунтового районування та картографування ґрунтів України [21, арк. 137–138]. Останнє завдання було пріоритетним серед інших поставлених Наркомземом УСРР перед СГНКУ. Серед вагомих тогорічних досягнень секції ґрунтознавства стало заснування першої вітчизняної галузевої наукової інституції – Інституту експериментального ґрунтознавства при СГНКУ, що здійснював методичне координування дослідних робіт з обстеження ґрунтів України. Його засновником та директором став професор Г. Махов. Інститут розташовувався у м. Києві, вул. Енгельса, 11. Він функціонував до часу переїзду СГНКУ до Харкова у 1924 р.

Крім 25-верстової карти ґрунтів, у 1923 р. секцією ґрунтознавства були видані у такому ж масштабі гіпсометрична карта України та карта четвертинних геологічних покладів України [19, арк. 16–27], що фактично заклали теоретичні основи робіт із природної районізації країни. З цією метою СГНКУ у своїй структурі створює спеціальний Комітет районізації України. Його секретарем став Г. Махов. Під керівництвом ученого створено спеціальну карту природно-історичних районів України. Вона поділила республіку на 25 фізико-географічних районів [22].

Реорганізаційні зміни в СГНКУ у 1924 р. суттєво вплинули на науково-дослідну діяльність Секції ґрунтознавства. Незважаючи на переїздом м. Харкова, координація всіх агроґрунтознавчих робіт в Україні по лінії Наркомзему певний час залишалася у віданні Секції ґрунтознавства на чолі з Г. Маховим [18]. Слід зазначити, що після переїзду до Харкова Г. Махов сприяв розгортанню

діяльності кафедри ґрунтознавства при Харківському інституті сільського господарства та лісівництва імені Х. Раковського, створеної рішенням Головпрофосвіти спочатку. До її першого керівного складу увійшли Г. Махов, Д. Віленський, Ф. Левченко. Упродовж 15 березня – 28 жовтня 1924 р. Г. Махов очолював кафедру ґрунтознавства за сумісництвом, а потім до 1926 р. включно обіймав посаду професора [23].

Станом на 1924 р. науково-дослідна діяльність Секції ґрунтознавства, незважаючи на організаційні проблеми, пов'язані з переїздом, розширила спектр проблематики своїх розвідок. Розпочалися системні дослідження ґрунтів сільськогосподарських шкіл, радгоспів і колгоспів республіки [24], активніше почали вивчати агрохімічні властивості ґрунтів. Крім Г. Махова, у складі Секції ґрунтознавства фактично офіційно працювали ще два науковці – В. Крокос та О. Левенгаупт. Упродовж 1923–1924 рр. обстежено 50 різних пунктів України (15 тис. десятин), зроблено 1 тис. аналізів щодо визначення гумусу і 100– механічного складу. Під керівництвом Г. Махова створено 60-верстову карту України. Вона що увійшла до загальної карти ґрунтів Європейської частини СРСР, яку склав Московський комітет ґрунтознавства.

У 1925 р. секція ґрунтознавства змінює свою назву. До неї досить логічно додається ще один напрям – геоботаніка. Продовжуючи координувати агроґрунтознавчі роботи, цей структурний підрозділ дослідив ґрунти п'яти дослідних станцій і систематизував біля 1 500 зразків ґрунтів та 150 їх монолітів. Упродовж польового періоду фактично завершено обстеження ґрунтів 27 дослідних станцій України. Розпочалися комплексні дослідження природно-історичного районування Донбасу, результатом яких стала низка теоретичних відкриттів: 1) знайдено вертикальні ґрунтово-кліматичні зони Донбасу; 2) відшукано лес, якого, на думку всіх авторитетних геологів, ніби не існувало на Донбасі; 3) виявлено лісостеповий характер деяких районів Донбасу [25]. У цей період для вищих навчальних закладів видано підручник Г. Махова «ґрунтознавство: з 60-ти верстною картою України» (1925 р.) [26].

Варто зауважити, що у 1925 р. розпочалося вивчення ґрунтів Нижньодніпровських пісків і ґрунтів для потреб тютюнової культури. При складанні нових ґрунтових карт вони доповнювалися відомостями про геоботанічні та агрохімічні показники. Її загальні підсумки за результатами польових обстежень 1926 р. були підведені Г. Маховим 21 лютого 1927 р. на засіданні спеціальної комісії СГНКУ [27].

Від 29 січня 1926 р. головою СГНКУ став видатний організатор сільськогосподарської дослідної справи та галузевої освіти в Україні, вчений-ґрунтознавець О. Соколовський (1884–1959 рр.). Під його керівництвом комітет і його підрозділи, у тому числі і секція ґрунтознавства на чолі з Г. Маховим, дедалі все більш спрямовували свою діяльність на потреби радянського колективного ведення господарства, що активно набирив оберти у той час. Відтак, проводилися комплексні дослідницькі розвідки щодо районування території українських земель з метою їх спеціалізації.

Наукова спільнота високо оцінювала напрацювання вітчизняних учених-ґрунтознавців, їхній авторитет неухильно зростав у питаннях теорії та практики науки ґрунтознавства. Згідно з рішенням Президії від 31 серпня 1926р., дійсними членами СГНКУ стали видатні вчені зі світовим ім'ям – В. Вернадський, К. Гедройц, К. Глінка та П. Тутковський [28]. Усі вони зробили вагомий внесок у вивченні ґрунтів різних районів України.

Принагідно зазначимо, що від 1926 р. секція ґрунтознавства розпочала розробляти фундаментальну серію видань «Матеріали до вивчення ґрунтів України». Всього світ побачили десять томів. Крім того, продовжувалися камеральні, а також узгоджувальні роботи щодо створення 3-верстових карт ґрунтів. Спочатку вони були виконані щодо Донецького та Подільського регіонів. Також вперше розпочалися комплексні експедиційні дослідження степових подів (блюдці) півдня, а також солонців і солончаків. Продовжувала удосконалюватися класифікація ґрунтів та їх бонітування (сільськогосподарська оцінка) для потреб нового земельного кадастру. Всі ці результати увійшли до підготовленого Г. Маховим «Визначник ґрунтів України» [29]. Упродовж 1926 р. робота Секції ґрунтознавства СГНКУ зосереджувалася на широкомасштабних дослідженнях, що проводилися в державі у межах так званих колективних дослідів з мінеральними добривами [30].

Слід зазначити, що внаслідок розгортання дослідницьких розвідок з обстеження та картографування ґрунтів України значно розширився склад працівників секції ґрунтознавства. Станом на 1 червня 1927 р. в ній налічувалося вже 14 осіб [25, арк. 10].

«Школу» секції ґрунтознавства СГНКУ під керівництвом професора Г. Махова пройшли багато згодом відомих вітчизняних та закордонних учених, серед них: К. Божко, Н. Вернардер, Г. Гринь, В. Квалерідзе, О. Кантаренко, А. Левенгаупт, Т. Таранець, О. Чевранов та ін. [18].

Творчі досягнення секції ґрунтознавства СГНКУ широко репрезентували на різноманітних фахових заходах. Вони були відзначені Насамперед, слід зазначити про проведену підрозділом першу в історії держави Всеукраїнську нараду (з'їзд) ґрунтознавців у Києві 15–21 квітня 1923 р. [31],

на якій презентували першу карту ґрунтів України у 25-верстовому масштабі та попередній план роботи зі створення її десятиверстного аналогу [32]. Наступні здобутки секція ґрунтознавства СГНКУ представила на огляд громадськості на Першій Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці у Москві уже наприкінці літа – восени 1923 р. Наступного року професори Г. Махов та В. Крокос виступили із доповідями на IV Міжнародній конференції ґрунтознавства у Римі (Італія) [33]. На Всесоюзних з'їздах ґрунтознавців у Москві (1926 р.) та Ленінграді (1927 р.) відзначалися досягнення секції ґрунтознавства щодо складання карти ґрунтів України, встановлення вертикальної зональності ґрунтів Донецького кряжу, детального досліджування поверхових покладів, поглибленого лабораторного вивчення ґрунтів, які, крім науково інтересу, надають і правильну основу для організації низки практичних заходів у масштабі УСРР. Зауважимо, що VI Всесоюзний з'їзд ґрунтознавців, скликаний в 1927 р. у м. Ленінграді, визнав «... бажаним виступ українських ґрунтознавців на Конгресі у Вашингтон з доповіддю про результати картографічних робіт і про обстеження ґрунтів 33 дослідних станцій України» [34]. На превеликий жаль, керівникові всіх цих перемог українського агроґрунтознавства Г. Махову до Вашингтона поїхати так і не вдалося [18]. Хоча, моноліти основних типів ґрунтів України, відібрані ним разом Д. Віленським, за оригінальною методикою прикрасили демонстраційну експозицію цього зібрання.

Одним із дієвих засобів репрезентації агроґрунтознавчих здобутків стало створення в 1923 р. Музею ґрунтознавства, що функціонував при Українській академії наук в Києві за адресою вул. Революції, 8 [35]. Зразки ґрунтів України, зібрані професором Г. Маховим, презентувалися у спеціально збудованій великій вітрині на 80 монолітів у Всеукраїнському сільськогосподарському музеї у Харкові за адресою: вул. Ф. Енгельса, 10, створеному у січні 1924 р. Як свідчить план діяльності СГНКУ на 1924 р., то в структурі секції ґрунтознавства передбачалося створення окремого Центрального музею ґрунтів України [36].

Незважаючи на видатні агроґрунтознавчі досягнення, передусім, у всесоюзному вимірі, секцію ґрунтознавства разом із СГНКУ 1 листопада 1927 р. ліквідовують. Офіційною версією був підхід щодо пошуку нових форм загальної системи організації сільськогосподарської науки. У документах щодо знищення наукового осередку, з-поміж багатьох недоліків та прорахунків, зазначається про вагомий здобутки секції ґрунтознавства. Так, вказувалося, що вона «... провела велику роботу, звівши наслідки попередніх досліджень ґрунтів України, провівши ряд нових експедиційних досліджень та давши 25-верстову карту ґрунтів України, якої немає ще жодна частина СРСР. На підставі виконання дослідження ґрунтів досвідних станцій, що його провела секція, проведено районування досвідної сільськогосподарської справи на Україні» [37].

Замість СГНКУ з 16 вересня 1927 р. координацію науково-дослідних робіт для потреб сільського господарства України здійснювала спеціально створена наказом НКЗС УСРР Науково-консультаційна рада. До її складу увійшли Г. Махов, О. Соколовський, та П. Тутковський, які відповідали за напрям «ґрунтознавство» [19, арк. 1–2]. Ще в межах попередніх постанов і розпоряджень 1927 р. щодо реорганізації СГНКУ дедалі частіше порушувалося питання про створення спеціального Інституту ґрунтознавства на основі секції ґрунтознавства. До його заснування розглядалася пропозиція заснування в межах Науково-консультаційної ради НКЗС УСРР спеціального Бюро ґрунтознавства як координатора всіх агроґрунтознавчих робіт у республіці зі штатом 4 працівники [19, арк. 14]. Однак ця пропозиція не втілилася у життя. Секція ґрунтознавства СГНКУ на чолі з Г. Маховим була приєднана окремим відділом до створеної в 1928 р. Центральної агрохімічної лабораторії у Києві, керівництво якою здійснював О. Душечкін (1874–1956). Починаючи від 1 травня 1928 р., ця інституція стала координуючим органом подальшого розвитку агроґрунтознавства в Україні.

Підсумовуючи, принагідно зауважимо, що провідною координуючою науковою установою упродовж 1918–1927 рр. з питань розвитку агроґрунтознавства був Сільськогосподарський вчений (науковий) комітет України. У своїй секції ґрунтознавства він зосередив провідних галузевих науковців: О. Набоків, Н. Флорова, Г. Махова й ін., які саме і стояли у витоків «українського ґрунтознавства», про яке Г. Махов зазначав: «Не лише територіальне розміщення України як Республіки, але і низка інших досить суттєвих причин дає нам підстави говорити про «Українське ґрунтознавство», як про окреме, дещо своєрідне за методикою та ідеями, відгалуження цієї дисципліни. Ще у дореволюційний період українське ґрунтознавство отримало назву «південна школа», а «українська методика» слугувала однією з найцікавіших та дискусійних тем останніх Всесоюзних з'їздів у Москві та Ленінграді у 1926–27 рр.» [38, с. 111].

Таким чином, завдяки системній науково-дослідній діяльності секції ґрунтознавства СГНКУ та її провідним фахівцям були закладені теоретично-практичні та методологічні засади подальших здобутків агроґрунтознавства. За своїм практичним значенням та фундаментальністю цей напрям досліджень був найбільш затребуваним серед інших галузей аграрної науки і у подальшому здобув достойний розвиток та численні здобутки.

Список використаних джерел

1. Вергунов В. А. Інститутизація вітчизняного ґрунтознавства: іст. аспект / В. А. Вергунов // Сучасний стан ґрунтового покриву України та шляхи забезпечення його сталого розвитку на початку 21-го століття: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 50-річчю з дня створення Ін-ту ґрунтознавства та агрохімії ім. О. Н. Соколовського / УААН, Нац. наук. центр «Ін-т ґрунтознавства та агрохімії ім. О. Н. Соколовського». – Х., 2006. – С. 4–7.
2. Вергунов В. А. Історія ґрунтознавства в Україні: проблеми і методологія шляхів вирішення / В. А. Вергунов // Вісн. Харк. нац. аграр. ун-ту ім. В. В. Докучаєва. Сер. «Ґрунтознавство, агрохімія, землеробство, лісове госп-во»: [зб. наук. пр.]. – Х., 2006. – № 7. – С. 20–37.
3. Вергунов В. А. Українське ґрунтознавство: історія становлення та розвитку у наукових школах, інститутизації і періодизації / В. А. Вергунов // Історія укр. науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. / Дніпропетр. нац. ун-т, ДНСГБ УААН, Від-ня історії та методології освіти, науки і техніки АН Вищої шк. України, Коміс. з історії науки і техніки Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2006. – Вип. 24. – С. 46–79.
4. Вергунов В. А. Академік В. І. Вернадський – один із фундаторів наукового ґрунтознавства та сільськогосподарської дослідної справи в Україні / В. А. Вергунов // Історія укр. науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. / Дніпропетр. нац. ун-т, ДНСГБ УААН, Від-ня історії та методології освіти, науки і техніки АН Вищої шк. України, Ком. з історії науки і техніки Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2006. – Вип. 26. – С. 25–52.
5. Вергунов В. А. Махов (Махів) Григорій Григорович (1886–1952) – засновник українського ґрунтознавства / В. А. Вергунов // Г. Вальтер та Ю. Клепов і Г. Махов – забуті сторінки вітчизняної науки / УААН, ДНСГБ, «Нікіт. ботан. сад – нац. наук. центр»; уклад. В. А. Вергунов, В. І. Мельник; під заг. ред. В. М. Єжова; наук. ред. В. А. Вергунов. – Сімферополь: Таврида, 2006. – С. 134–139. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 13).
6. Вергунов В. А. Професор Набоких О. Г. (1874–1920) – фундатор української школи генетичного ґрунтознавства / В. А. Вергунов // Професор Набоких Олександр Гнатович (1874–1920): біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1896–1917 роки / ННСГБ НААН; уклад. і наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2013. – С. 4–8. – (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 52).
7. Вергунов В. А. Професор М. П. Флоров (1886–1948) як один із фундаторів українського ґрунтознавства та піонерів морфолого-генетичного вчення / В. А. Вергунов // Гілея: наук. вісн. Іст. науки. Філос. науки. Політ. науки: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Укр. акад. наук. – К., 2014. – Вип. 84 (№ 5). – С. 145–149.
8. Пашківська О. А. Секція ґрунтознавства СГНКУ (1918–1927 рр.): становлення та діяльність / О. А. Пашківська // Історичні записки: зб. наук. праць; гол. ред. В. П. Михайлюк. – Луганськ, 2008. – Вип. 17. – С. 167–178.
9. Пашківська О. А. Історія створення першої карти ґрунтів України / О. А. Пашківська // Національна сільськогосподарська бібліографія як складова програми інформатизації аграрної галузі України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – К.: 2009. – С. 171–177.
10. Пашківська О. А. Становлення та розвиток агроґрунтознавства в 20-х роках ХХ ст.: історичний аналіз / О. А. Пашківська // Часопис української історії. – К. – 2015. – Вип. 31. – С. 102–107.
11. Курок О. Наукове картографування ґрунтів України у першій половині ХХ століття / О. Курок // Наукові записки з української історії: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 28. – С. 361–366.
12. Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918–1930 рр.): зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ; уклад. В. А. Вергунов, О. А. Пашківська; за ред. В. А. Вергунова. – К., 2008. – 222 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 23).
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1061, оп. 1, спр. 32, арк. 202–304.
14. Грищенко Т. Р. Академік В. Вернадський (1863–1945) – перший голова Сільськогосподарського вченого комітету України / Т. Р. Грищенко; Нац. педагог. ун-т ім. М. П. Драгоманова, УАН // Гілея: наук. вісн. – К., 2013. – № 76 (№ 9). – С. 57–59.
15. Терниченко А. Курс хліборобства [підруч. для серед. і нижчих с.-г. шкіл і агрокурсів] / А. Терниченко. – К.: Т-во «Український агроном». – 1918. – Ч. 1. Ґрунтознавство. – 109 с.
16. ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1, спр. 2, арк. 9–14.
17. Коротке справоздання про діяльність Сільсько-Господарського Вченого Комітету України за 1919 р. // Труды Сільсько-Господарського Вченого Комітету України. – 1920. – т. 1. – С. 3–16.
18. Вергунов В. А. Антологія українського агроґрунтознавства 1918–1930 років: історико-архівний аналіз / В. А. Вергунов // Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918–1930 рр.): зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ; уклад. В. А. Вергунов, О. А. Пашківська; за ред. В. А. Вергунова; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2008. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 23) – С. 4–16.
19. ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1, спр. 1, арк. 16–27, 48–57.
20. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 7, спр. 308, арк. 4–7.
21. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 129, арк. 135–138.
22. Махів Г. Секція Ґрунтознавства СГНКУ / Г. Махів // Вісник сільськогосподарської науки. – 1923. – Ч. 8–12. – С. 295.
23. Професор Махов (Махів) Григорій Григорович (1886–1952): Біобібліографіч. покажч. наук. праць за 1914–1994 / [уклад. Вергунов В. А.]. – К., 2005. – 110 с. – (Серія: Біобібліографія вчених-аграріїв; кн. 10).
24. ЦДАВО України, ф. Р-337, оп. 1, т. 1, спр. 1363, арк. 2–5.
25. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 253, арк. 56–69.
26. Махів Г. Ґрунтознавство: з 60 верстною картою України / Г. Махів. – Х.: Держ. видав. України, 1925. – 160 с.
27. ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1, спр. 11, арк. 138–140.
28. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 10, спр. 460, арк. 59.
29. План работ С-Х Научного Комитета НКЗ // План мероприятий по сельскому хозяйству Украины на 1925–1926 год. – 1926. – С. 166–167.
30. Почвенные обследование участков с.-х. опытных учреждений и участков коллективных опытов // План мероприятий по сельскому хозяйству Украины на 1925–1926 год. – 1926. – С. 169.
31. Перша нарада українських ґрунтознавців у Києві // Вісник сільськогосподарської науки. – 1922. – № 3. – С. 128–130.
32. Грищенко Т. Р. Перша Всеукраїнська нарада ґрунтознавців / Т. Р. Грищенко // «Інноваційні технології та інтенсифікація розвитку національного

виробництва»: матеріали III Міжнар. наук.-практич. конф. (м. Тернопіль, 20–21 жовтня 2016 р.) / Тернопільська державна сільськогосподарська дослідна станція ІКСГП НААН – Тернопіль, 2016. – С. 22–24. 33. Коротке справоздання про діяльність Сільсько-Господарського Наукового Комітету України // Вісник сільськогосподарської науки. – 1924. – Ч. 7–9. – С. 1–31. 34. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9110, арк. 87. 35. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, т. 3, спр. 5615, арк. 161–166. 36. Короткий план діяльності Сільськогосподарського наукового комітету в 1924 році // Вісник сільськогосподарської науки. – 1924. – Т. 3. – № 1–4. – С. 26–39. 37. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1270, арк. 61–73. 38. Махов Г. Почвы Украины (очерк современного развития и состояния почвоведения на Украине и его ближайшие задачи) / Г. Махов // Естественные производительные силы УССР (сборник очерков). Материалы к построению пятилетнего и генерального плана. Вып. V: Труды Госплана УССР. – Х.: Изд. Укр. Госплана, 1928. – С. 111–137.

Татьяна Грищенко

**АГРОПОЧВОВЕДЧЕСКИЕ ДОСТИЖЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО
УЧЕНОГО (НАУЧНОГО) КОМИТЕТА УКРАИНЫ (1918–1927 ГГ.)**

Обобщены и проанализированы идейно-концептуальные основы и принципы проведения Сельскохозяйственным ученым (научным) комитетом Украины агропочвоведческих исследований в 1918–1927 гг. Раскрыто место этой научной институции в развитии отечественного агропочвоведения. Главное внимание акцентируется на весомых достижениях учреждения в этом направлении. Отмечен вклад ученых-почвоведов в развитие украинское почвоведение. Освещены вопросы репрезентации творческих разработок Сельскохозяйственного ученого (научного) комитета Украины для широкой общественности и участие в ведущих отечественных и зарубежных профессиональных собраниях.

Ключевые слова: агропочвоведение, Сельскохозяйственный ученый (научный) комитет Украины, Г. Махов, Бюро фабрикантов удобрений, Институт экспериментального почвоведения.

Tetyana Hryshchenko

**AGRO SOIL SCIENCE ACHIEVEMENTS OF THE AGRICULTURAL SCIENTIFIC
(RESEARCH) COMMITTEE OF UKRAINE (1918–1927)**

The ideological and conceptual basis and principles of the agro soil research that were done by the Agricultural Scientific (Research) Committee of Ukraine in 1918–1927 are summarized and analyzed in the article. The place of the scientific institution in the development of the domestic agro soil science is disclosed. The main attention is focused on the institutions' significant achievements in this field. The contribution of soil scientists in the development of the Ukrainian soil science is observed. The questions of representation of creative developments of the Agricultural Scientific (Research) Committee of Ukraine for the general public and participation in leading national and international professional meetings are outlined.

Key words: agro soil science, Agricultural Scientific (Research) Committee of Ukraine, Prof Gr. Makhov, the Bureau of the manufacturers of fertilizers, Institute of Experimental Soil Science.

УДК 001.891:631.1

Наталія Щебетюк

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

На основі здійсненого історико-наукового аналізу висвітлено започаткування науково-дослідної роботи у напрямі планування, організації та економіки сільськогосподарського виробництва в УСРР на початку 30-х рр. ХХ ст. Під час переходу до нових форм ведення господарства кардинально змінювалися методологічні підходи і у науково-організаційній діяльності.

Ключові слова: сільськогосподарське виробництво, планування, організація, економіка, діяльність.

Розвиток наймолодшої з природознавчих наук – сільськогосподарської, наприкінці 20-х – у першій половині 30-х рр. ХХ ст. характеризувався зміною методологічних підходів до організації дослідницького процесу. Особливо визначним стало впровадження інституалізації дослідництва, що завершилося переходом до академічної форми існування. Проте, політична ситуація в країні, що впливала на усі складові суспільного устрою, позначилася і на функціонування створеної у 1931 р. Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (далі – ВУАСГН).

У науковій літературі загальні аспекти академізації галузевого дослідництва знайшли відображення у комплексних працях професора В. Вергунова [1–2] та інших сучасних дослідників. Однак, це ніяк не зменшує зацікавленості до поглибленого вивчення окремих складових функціонування академічної галузевої науки упродовж першої половини 30-х рр. ХХ ст. Зокрема, малодослідженим залишається напрям щодо наукового забезпечення організаційного процесу і економіки сільського господарства УСРР.

Науково-дослідна робота з економічного напрямку формувалася на основі розробки загальних питань соціалістичної реконструкції сільського господарства. Остання передбачала формування соціалістичних виробничих відносин у сільськогосподарському виробництві, або іншими словами – об'єднання одноосібних селянських господарств у великі колективні господарства. Науковий супровід цього напрямку наприкінці 20-х рр. ХХ ст. забезпечували дві установи – Інститут економіки і організації сільськогосподарського виробництва НКЗС УСРР та Інститут праці ВРНГ. У 1931 р. ці установи стали базою для організації інститутів радгоспного та колгоспного будівництва. Через 2 роки інститути будуть знову об'єднані в Український науково-дослідний інститут економіки і організації соціалістичного сільського господарства, а впродовж 1936 р. відбудеться процес згортання його роботи. Зауважимо, що над питаннями організації сільськогосподарського виробництва також працювали відділи економіки галузевих науково-дослідних інститутів та станцій. Характерною ознакою досліджуваного періоду стало координування діяльності з Укрколгоспцентром та сільськогосподарськими трестами.

Зупиняючись детальніше на головних організаційних моментах, зазначимо, що положення про Інститут затверджено 3 жовтня 1928 р. НКЗС УСРР [3]. Штат установи складав 44 особи (20 старших і 24 молодших наукових співробітників) з урахуванням перспективи, що доукомплектування відбуватиметься за рахунок відкриття кафедр і кабінетів відповідно до фінансових й організаційних можливостей. Упорядкування кафедр і кабінетів входило до компетенції заступника наркома землеробства УСРР В. Качинського. Директором інституту затверджено професора М. Кажанова, а його заступником – професора А. Сліпанського.

На початку Інститут економіки і організації сільськогосподарського виробництва виконував функції наукового обслуговування Наркомзему УСРР, сільськогосподарської кооперації та інших організацій. До завдань новоствореної установи належало вивчення продуктивних сил сільського господарства, соціально-економічні відносини та дослідження організаційно-виробничих типів сільськогосподарського виробництва УСРР й перспективи раціонального їх розвитку. Крім того, одним із основних завдань установи було вивчення «зростання соціалістичних елементів» у сільському господарстві та шляхів соціалістичної реконструкції сільського господарства в цілому й окремих його галузей. Очікувалася науково-консультативна державна, кооперативна й громадська діяльність науковців з поточних проблем організації сільського господарства.

Інститут, розпочавши свою роботу одразу 10 жовтня 1928 р., сформував структуру такими кафедрами: економіки сільського господарства; усупільнення з трьома кабінетами (кооперації, колективізації та радянських господарств); індустріалізації з кабінетом Дніпрельстану; організації сільського господарства з кабінетом методики агрикультурної роботи; економіки землевпорядкування з кабінетом меліорації; аграрної політики. Перші місяці діяльності зайняли

питання організаційного оформлення та комплектування штату. Про результати формування програм роботи окремих кафедр та кабінетів прозвітовано на урочистому зібранні, скликаному 11 березня 1929 р. в м. Харкові з нагоди відкриття Інституту [4].

Неоднозначно склалися управлінські функції. Так, на початковому етапі планувалося, що керівництво діяльністю установи здійснюватимуть через скликання засідань правління Інституту, до складу якого, згідно з Статутом входили представники НКЗС, НКО й «Сільського господаря». Проте вони дещо ускладнювалися через відсутність представників відповідних установ. Так, упродовж першого півріччя їх відбулося лише три, проте вдалося вирішити близько 20 організаційних питань. Значно частіше проводили засідання дирекції Інституту, де розв'язано понад 60 завдань різної складності. Крім того, науково-методичні питання розглядалися на засіданнях Наукової колегії Інституту, зокрема затвердження планів, програм кафедр і кабінетів та розгляд інших різних тем. Усіх засідань Наукової колегії відбулося 22, питань на них розглянуто 102, з них науково-методичних – 55 [4, арк. 54 зв.]. Також науково-методичні аспекти роботи розглядалися на засіданнях кафедр і кабінетів, які відбувалися систематично і сприяли забезпеченню колективного опрацювання окреслених питань.

Комплектування наукового потенціалу Інституту ускладнювалося через невелику кількість наявних фахівців економічного профілю і, особливо, орієнтованих у своїй роботі на державну форму власності. Основу колективу Інституту складали працівники, що перейшли з Українського інституту марксизму-ленінізму. Але розгортання роботи кафедр, а особливо організація експедиційних досліджень вимагали залучення великого тимчасового статистичного апарату кількістю понад 100 осіб [4, арк. 55]. Тому кадрове питання в установі вважалося найгострішим, яке певним чином лімітувало роботу. У цьому зв'язку постало питання підготовки молодих фахівців, зокрема, Інститут порушив перед НКЗС питання про відкриття 10 стипендій для аспірантури. Загалом, у науково-дослідній роботі Інститут опирався на науковий актив: дійсних членів Інституту, членів-кореспондентів та місцеві науково-дослідні осередки. Також Інститут мав тісні зв'язки з відділами НКЗС, центром сільськогосподарської кооперації «Сільським господарем», Кооптахом, Буряксоюзом, Добробутом, Укрсільбанком, ЦСУ, Укрдержпланом та деякими регіональними установами (Харківським ОЗВ, Київським, Сталінським, Маріупольським кредит-союзами, низкою дослідних станцій та дослідних кафедр).

Одним із важливих аспектів у роботі Інституту економіки і організації сільськогосподарського виробництва було активне використання статистичного матеріалу, на збір якого витрачалося чимало сил і уваги. На той час здебільшого використовували матеріали ЦСУ і накопичену інформацію від окремих відомств та кооперативних установ. Також проводили збір матеріалів через систему кореспондентів, закладення облікових записів та організацію експедиційних досліджень. Крім того, створювали невеликі стаціонарні дослідні станції з метою проведення щоденних спостережень за соціально-економічними процесами села та їх фіксації. Варто зауважити і про вивчення статистичних даних за минулі роки, зокрема 1909–1913 рр., яке в кінцевому результаті мало проілюструвати стан сільського господарства у XIX ст. Отже, використовуючи такі способи збору статистичних матеріалів, в Інституті паралельно працювали над розробкою статистичної методології. Загалом, під статистичною методологією розуміють сукупність прийомів, користуючись якими статистика, зокрема сільськогосподарська, досліджує свій предмет, тобто розвиток сільського господарства. За словниковим тлумаченням, метод статистики «включає в себе три групи методів: метод масових спостережень, метод угруповань, метод узагальнюючих показників» [5]. З огляду на реконструктивні заходи у 1930-х рр., на практиці здебільшого використовували першу групу методів. Зауважимо, що Центральне статистичне управління РСФСР створено у липні 1918 р. і відповідно – губернські та повітові статистичні органи [6]. Отже, тоді і розпочалося налагодження функціонування відомчої статистики.

Аналіз досліджуваної проблематики упродовж першого року роботи Інституту засвідчив великий обсяг навантажень. Так, відповідно до програми роботи Інституту економіки та організації сільського господарства на 1928–1929 р., співробітники кафедри усупільнення під керівництвом П. Попова по кабінету кооперації вивчали питання кооперації в капіталістичних та перехідних системах, контрактації як засобу усупільнення селянського господарства і форми виробничої роботи кооперації. Досліджували шляхи і форми кооперування, зокрема визначали, які саме господарства можуть увійти до кооперації і вплив останньої на різні соціальні типи. По кабінету колективізації працювали у напрямі визначення виробничих типів колгоспів, інтенсивних галузей тощо.

На кафедрі індустріалізації сільського господарства, яку очолював А. Сліпанський, розробляли генеральний перспективний план вирощування зернових і технічних культур, розвитку скотарства. Також планували розміщення сільськогосподарських підприємств та їхні перспективи. За програмою кабінету Дніпрельстану досліджували ефективність застосування електроенергії в сільському господарстві, зрощувальні можливості Дніпра і їх використання.

Співробітники кафедри організації сільського господарства на чолі з С. Тумановським займалися сільськогосподарським районуванням, розрахунками бюджетів господарств буряківничих районів, сівозмін та ін. На кафедра аграрної політики досліджували проблеми ефективності сільськогосподарського кредиту, нагромадження капіталу, податку і його впливу на сільське господарство (керівник – І. Боднар). Кафедра землевпорядкування та меліорації займалася питаннями землеустрою колгоспів, кадастром, фінансуванням та ефективністю меліоративних робіт (керівник – В. Качинський). Кафедру сільськогосподарської економіки, колектив якої досліджував проблеми інтенсивності, диференціації, планування та методології районування, очолював М. Кажанов.

Стосовно фінансового забезпечення зауважимо, що за кошторисом НКЗС УСРР на 1928–1929 господарський рік, на утримання Інституту виділено 100 тис. крб. [4, арк. 56] Але в цю суму не ввійшли кошти, необхідні на розробку окремих проблем і тому керівництво Інституту у співробітництві з низкою установ, утворили спеціальний фонд з якого покривалися операційні видатки. Крім того, досвід роботи упродовж 1928–1929 рр. засвідчив відсутність ефективності колегіального керівництва Інститутом і тому управлінські функції виконувала дирекція.

Поставлені перед установою завдання намагалися виконувати за допомогою дослідження продуктивних сил сільського господарства й визначення шляхів їхнього розвитку. Організовували експедиційні дослідження з метою вивчення стану сільського господарства в цілому або окремих його галузей та районів. Проводили дослідження для розв'язання теоретичних і практичних економічних проблем як з власної ініціативи, так і за дорученням зацікавлених відомств, виробничих та інших установ і організацій. Також організовували допоміжні заклади для вдосконалення існуючих і опрацювання нових методів, норм наукової організації праці в сільському господарстві та визначення її економічної ефективності. Встановлювали постійні зв'язки з іншими науковими установами в межах СРСР та за кордоном. Питання популяризації й поширення знань з економіки та організації сільського господарства реалізовували через видання періодичних наукових та популярних видань, скликання та участі в наукових з'їздах, нарадах і конференціях. Крім того, для підвищення кваліфікації фахівців організовували прилюдні доповіді, читання лекцій, курсів, гуртків, семінарів та ін.

Отже, можна стверджувати про активне розгортання діяльності і становлення Інституту економіки та організації сільського господарства під керівництвом фахівців високого професійного рівня. Проте, вже у найближчі роки у діяльність цієї установи державні органи вносили суттєві корективи аж до її ліквідації. У цьому зв'язку, закономірності розвитку наукового забезпечення планової організації сільськогосподарського виробництва наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. можуть бути темою окремого дослідження й об'єктивного відтворення. Таке узагальнення підтверджують кількість і якість виконаних Інститутом економіки і організації сільськогосподарського виробництва робіт у 1930–1931 рр., вже у структурі Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук [7, арк. 5 зв.]. Зокрема, співробітниками установи проведено важливі роботи: впорядковано й поглиблено районування сільського господарства, розроблено баланс праці у сільському господарстві України за 1931 р., створено проект колгоспної ферми у приміській смузі щодо збуту молока. Крім того, Інститут залучався НКЗС і почасти трестами до участі у розробці проектів оперативного керівництва розміщенням сільськогосподарського виробництва.

Окремої уваги заслуговує робота Інституту економіки і організації сільськогосподарського виробництва стосовно балансу праці в сільському господарстві України на 1931 р. Праця була першою в СРСР щодо повноти розгляду, розлогості трактування планування праці по секторах, районах, галузях та культурах. На прикладах конкретної дійсності у своїх результатах науковці доводили, що посилення індустріалізації, організаційно-господарське зміцнення колгоспів та підвищення статусу радгоспів, збільшує продуктивність праці з подальшим покращенням самих умов праці. Як уже зазначалося, питання організації сільськогосподарського виробництва опрацьовували відділи економіки галузевих науково-дослідних інститутів та станцій системи Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. Значну роботу виконали у 1931 р. співробітники Всесоюзного науково-дослідного інституту свинарства. За звітними даними ними проведено роботи щодо районування свинарства в Україні, розроблено генплан племгоспу на 10 тис. свиноматок, проведено госпрозрахунок у свинарських радгоспах з доведенням його до процесів виробництва окремих цехів і бригад. Опрацьовано методика і схему вирощування свиней у великому господарстві і застосовано її елементи у 2-му півріччі 1931 р. у 119 свинарадгоспах.

У Південному науково-дослідному інституті молочного господарства працювали над проблемою організації молочного виробництва. За результатами дослідження, що проводилися у 12 молочних господарствах Укрмолокотресту, вивчено собівартість виробництва та визначено нормативи по основних її елементах із зазначенням способів їх зниження, визначено собівартість виробництва молока у цеху, радгоспі і тресті. Крім того, опрацьовано методика виявлення ефективності витрат на

корми – основну сировину у виробництві молока. Науковцями розроблялися методи і форми калькуляції молока і молочних продуктів з метою їх уніфікації для всіх організацій, що займалися переробкою молока та молочних продуктів. Також визначено районування молокопереробних підприємств щодо спеціалізації переробки молока в окремих районах України.

З метою вирішення питань планування та організації виробництва на початку 30-х рр. ХХ ст. розробляли виробничі типи сільськогосподарських підприємств відповідно до певних природно-економічних умов. Господарства виробничого типу мали схожі показники розвитку різних галузей та напрямів. Опрацювання такої типізації значною мірою сприяло раціональному плануванню сільськогосподарського виробництва та подальшому обґрунтуванню зональної спеціалізації. Наприклад, виробничий тип зернового радгоспу на другу п'ятирічку (1933–1937 рр.) розроблено співробітниками Українського науково-дослідного інституту радгоспного будівництва [8, с. 141–145]. Цей проект представляв у доповіді заступник директора з наукової роботи УНДІ радгоспного будівництва О. Бородаєв на IV пленумі ВУАСГН (20–25 вересня 1932 р., м. Одеса) [9].

Проект розроблено на конкретному підприємстві – Бузькому зернорадгоспі, одному з зернових господарств, розташованих у південній степовій смузі (Одеська та Дніпропетровська обл.). Основним орієнтиром щодо визначення розмірів території зернорадгоспу стала директива щодо «розукрупнення зернорадгоспів та утворення стабільності у землекористуванні радгоспів й колгоспів». Виходячи із цього, спроектовано у зернорадгоспі п'ять відділів площею 6000–7000 га та загальною площею ріллі – 31340 га. Основним в організації території створення умов для одержання найвищої ефективності у роботі бригад, використання засобів виробництва та обслуговування (організаційного й технічного) виробництва.

Провідною культурою у проекті зернорадгоспу визначено озиму пшеницю, яка посідала 50 відсотків загальної орної площі [8, с. 142]. Наступними за значимістю культурами стояли ячмінь та кукурудза. На перше місце висували завдання піднесення врожайності, що базувалося на запровадженні комплексу агротехнічних заходів. У свою чергу, агротехніка в зернорадгоспах тісно пов'язувалася з організацією виробництва, забезпеченням подолання несприятливих явищ, які призводили до зниження, а іноді й до повної загибелі урожаю. З метою забезпечення високих і сталих урожаїв, пропонували використовувати чистий та кулісний (кукурудзяний) пар, обов'язкове лущення стерні та оранку на зяб, раннє весняне боронування зябу, завчасне та доброякісне проведення усіх сільськогосподарських робіт. Сівозміну, як одну з вирішальних складових у піднесенні врожайності та боротьбі з посухою, проектували відповідно до спеціалізації радгоспу. Для Бузького зернорадгоспу науковцями запроєктована, як найбільш ефективна, наступна сівозміна: 1) чистий пар; 2) озима пшениця; 3) пар кулісний (кукурудзяний); 4) озима пшениця; 5) половина озимої пшениці та половина ячменю.

Передбачалася повна механізація виробничих процесів та максимальне застосування механізованого тягла. Потужність автомобільного парку визначалася можливістю найбільш повного використання у зернорадгоспі впродовж року. Головним завданням щодо організації праці була подальша розробка відрядності, запровадження госпрозрахунку, а також зміцнення бригади як основної виробничої ланки з подальшою ліквідацією сезонності роботи основних виробничих кадрів трактористів та бригадирів. На 1933–1937 рр. визначили проблему якісних показників як одну з найактуальніших, що поєднувала врожайність, собівартість, продуктивність праці, коефіцієнт використання енергетично-технічної бази тощо. За умови повної механізації виробничих процесів, організації праці, застосування комплексу аграрно-технічних заходів та удобрень, спроектовано сталий процес підвищення врожайності. Також проект зернорадгоспу містив показники продуктивності праці та собівартості продукції. Таким чином, проектування виробничих типів сільськогосподарських підприємств здійснювали на основі конкретних показників організації господарства (агротехніка, машини, знаряддя, способи обробітку ґрунту, комбінування, організація праці, врожайність, продуктивність праці, собівартість тощо).

Усі науково-дослідні установи мережі ВУАСГН у 1931 р. здійснювали певні підготовчі заходи щодо складання 2-ого п'ятирічного плану розвитку сільського господарства (1933–1937 рр.) [7, арк. 6]. Зокрема, в УНДІ сільськогосподарської меліорації розроблено основні тези 2-ої меліоративної п'ятирічки в Степу та генеральний план осушувальних робіт (схеми по окремих басейнах річок). Колективом Української науково-дослідної станції хмелярства досліджено райони поширення культури хмелю відповідно до контрольних чисел п'ятирічки. На III конференції КП(б)У, що відбулася у Харкові 6–9 липня 1932 р. обговорювали питання організаційно-господарського зміцнення колгоспів. І саме її резолюціями прийнято до виконання встановлений для України план хлібозаготівель у 356 млн пудів [10, с. 392]. Також зверталася увага на недостатнє опрацювання типів соціалістичних господарств, госпрозрахунку і відрядності, що займало лише 27 % дослідницької тематики. У цьому зв'язку, науково-дослідна робота спрямовувалася на вивчення способів організації виробництва та праці на нових принципах побудови сільськогосподарського виробництва.

Тому особливий акцент поставлено на забезпечення у 1932 р. відповідного комплектування економічних відділів науково-дослідних установ кадрами, а також посилення методологічного керівництва з боку ВУАСГН [11]. Планувалося завершити до кінця 1932 р. роботи щодо спеціалізації та розміщення сільськогосподарського виробництва в УСРР в розрізі областей та районів.

У 1932 р. співробітниками економічних відділів науково-дослідних інститутів виконано низку практичних завдань. Встановлено розміри постійних бригад у зернових, бурякових і овочевих колгоспах, а також бригад під час збиральної та осінньої засівних кампаній. Узгоджено положення про виробничі ділянки МТС – їх розмір, організацію засобів виробництва, склад тощо. Результати цієї роботи публікувалися окремими брошурами. Крім того, проводили широку роботу щодо визначення розподілу результатів господарювання в колгоспах. Опрацьовано проект інструкції сільського господарства Харківської приміської смуги на другу п'ятирічку, організацію праці та запровадження госпрозрахунку в радгоспах. Розроблено типи спеціалізованих радгоспів. Проведено загальну роботу з інвентаризації сільськогосподарської території, зокрема ґрунтів [12, арк.135].

Таким чином, у першій половині 30-х рр. ХХ ст. науково-дослідна робота у напрямі економіки і організації сільського господарства спрямовувалася на опрацювання основних або засадничих проблем колективного господарювання. Проекти реконструкції соціалістичного сільськогосподарського виробництва мали здебільшого регіональний характер. Подальше вивчення шляхів підвищення продуктивності праці в колгоспах складало коло питань щодо організації постійних бригад, тракторних бригад МТС та визначення розмірів обслуговуваних ними площ, організації госпрозрахунку, розробки типів спеціалізованих господарств та ін.

Список використаних джерел

1. Вергунов В. А. Академізація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи: історико-науковий аналіз (до 75-річчя створення Української академії аграрних наук) / В. А. Вергунов // Нариси з історії природознавства і техніки. – 2005. – Вип. 45. – С. 167–182.
2. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В. А. Вергунов; ННСГБ НААН. – К.: Аграр. наука, 2012. – 416 с.
3. Діяльності центральних установ та організацій // Український агроном. – 1928. – № 10. – С. 86.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.1055, оп. 1, спр. 161, арк. 54–60.
5. Статистика сільського господарства. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vseslova.com.ua/word>.
6. Синельников Б. С. Розвиток статистичної звітності по сільському господарству за роки радянської влади / Б. С. Синельников // Вісн. с.-г. науки. – 1967. – № 10. – С. 15–19.
7. ЦДАВО України, ф. 1055, оп. 1, спр. 242, арк. 1–23.
8. Вергунов В.А. Український науково-дослідний інститут економіки й організації сільського господарства (1928–1937): документи та матеріали / В. А. Вергунов, Г. О. Глазунов, І.О. Зосімов / НААН, ННСГБ, ЦДАВО України; під заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 222 с.
9. Щебетюк Н. Б. Проблеми підвищення урожайності зернових культур в УСРР на IV пленумі ВУАСГН (1932). – [Електронний ресурс] / Н. Б. Щебетюк // Історія науки і біографістика. – 2015. – Вип. 4. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-4/23.pdf>.
10. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довід. / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В.Ф. Репринцев; 2-е вид., доп. і доопрац. – Київ: Наук. думка, 2005. – 718 с.
11. ЦДАВО України, ф. 1055, оп. 1, спр. 294, арк. 1–4.
12. ЦДАВО України, ф. 1055, оп. 1, спр.1275, арк. 130–137.

Наталія Щебетюк

СТАНОВЛЕНИЕ НАУЧНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИОННОГО ПРОЦЕССА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ УКРАИНЫ

На основе проведенного историко-научного анализа освещено начало научно-исследовательской работы в направлении планирования, организации и экономики сельскохозяйственного производства в УССР в начале 30-х гг. XX в. При переходе к новым формам ведения хозяйства кардинально менялись методологические подходы и в научно-организационной деятельности.

Ключевые слова: сельскохозяйственное производство, планирование, организация, экономика, деятельность.

Natalia Shchebetyuk

FORMATION OF SCIENTIFIC SUPPORT FOR THE ORGANIZATIONAL PROCESS IN AGRICULTURE OF UKRAINE

On the basis of historical and scientific analysis illuminated the beginning of the research work in the planning direction, organization and economy of agricultural production in the USSR in the early 30-ies twentieth century. In the transition to new forms of farming radically changed methodological approaches and scientific-organizational activities.

Key words: agricultural production, planning, organization, economics, activity.

ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

УДК 930.22(092):273.13 «1704/1771»

Юрій Стецик

ДОКУМЕНТИ ДО ЖИТТЄПИСУ ІЄРОМОНАХА ІПАТІЯ БІЛИНСЬКОГО ЧСВВ (1704–1771 рр.)

Підготовлено публікацію рукописних джерел мовою оригіналу (латинська та старопольська): королівський привілей на посідання Лаврівської архимандрії (10.03.1768 р.) та свідчення і протестація укладені спільнотою Почаївського монастиря про діяльність о. Іпатія Білинського (16.11.1771 р.).

Ключові слова: привілей, архимандрія, протоархимандрит, протестація, Святопокровська провінція.

В сучасних умовах, коли спостерігається відродження та розбудова монастирів, постає необхідність звернутися до вивчення визначних постатей Чину Святого Василія Великого (далі – ЧСВВ), які своєю відданою та подвижницькою працею спричинилися до розвитку духовної культури. Однією із таких осіб був о. Іпатій Білинський, який вдало керував василіанським чином, будучи обраний протоархимандритом. До нашого часу збереглися різні види джерел до вивчення біографій василіанського чернецтва: каталоги [1], біографічні довідки [2], некрологи [3], дисциплінарні справи [4], листування [5]. У даній статті ставимо за мету визначити інформаційну репрезентативність двох документів: королівського привілею на Лаврівську архимандрію наданого Іпатію Білинському (10.03.1768 р.) та свідчення і протестація насельників Почаївського монастиря (16.11.1771 р.), що був адміністративним центром Святопокровської провінції.

Постать Іпатія Білинського була об'єктом біографічних досліджень о. Йосафата Скрутеня, який на підставі каталогів монахів (другої половини XVIII ст.) написав узагальнюючу біограму до біографічного словника [6]. Наступне покоління дослідників Василіанського Чину в основному обмежувалося загальними згадками про розглядувану особу, особливо при написанні загальних історичних нарисів [7]. Нажаль в сучасній церковній історіографії відсутні спеціальні біографічні розвідки про його діяльність [8]. Така ситуація, очевидно, зумовлена тим, що відсутній особовий фонд цієї постаті, а натомість у різних архівних збірках віднаходимо поодинокі документи, які стосуються його діяльності. Так, під час опрацювання актових книг Перемишльського гродського суду вдалося виявити обляту (запис) королівського привілею наданого для Іпатія Білинського на Лаврівську архимандрію (10. 03. 1768 р.) [9]. За своїм походженням цей документ виданий світською урядовою інституцією – королівською канцелярією. Польський король, користуючись правом патронату, підтверджував призначення не тільки на державні, але й церковні уряди. Другий документ, свідчення та протестація (16.11.1771 р.), укладений у Почаївському монастирі, який на той час був центральним осередком управління василіанськими обителями Святопокровської провінції [10]. В цьому монастирі проживав протоігумен, секретар та консультори, які складали Провінційну Управу. Цей документ вдалося виявити під час опрацювання провінційного архіву Почаївської Лаври.

Таким чином, запропоновані документи, укладені різними світськими (королівською канцелярією) та церковними інституціями (управою Святопокровської провінції ЧСВВ), подають багатоманітну інформацію до біографії Іпатія Білинського.

Розглянемо підставові біографічні відомості про ієромонаха Іпатія Білинського. Народився 23.04.1704 р. в Перемишльській землі Руського воєводства у шляхетській родині Петра Білинського гербу Сас і Катерини з роду Паковських. Проте не відомо в якому саме населеному пункті появилася на світ.

До василіанського чернецтва вступив 21 листопада 1729 р. у Жидичинському монастирі, де проходив новіціат. Філософські і богословські студії закінчив у Львівській колегії отців-театинів (1730–1736 рр.). 24 червня 1736 р. отримав ієрейські свячення із рук Львівського владика та Київського митрополита Атанасія Шептицького. По свяченнях два роки був при митрополитові, сповняючи обов'язки асистента і проповідника. У вересні 1738 р. став ігуменом Львівського монастиря св. Юра і Львівським офіціалом. Після утворення Святопокровської провінції (1739 р.) обраний до Провінційної Управи, будучи третім консультором. На Дубнівській капітулі (1743 р.) вибраний протоігуменом цієї провінції на чотири роки, а на генеральній капітулі в Бересті 1747 р. –

протоархімандритом Василіанського Чину. З 1751 р. по 1755 р. був консультором Чину та ігуменом Загорівського монастиря. Вдруге обирався протоігуменом (1755–1759 рр.) та протоархімандритом (1759–1771 рр.) [11, арк.520].

Король Станіслав Понятовський надав йому привілей на Лаврівську архимандрію, а 24 серпня 1768 р. в Жабчому на архимандрита посвятив Луцький владика Теодозій Рудницький. Це була не перша спроба утворити Лаврівську архимандрію, бо в 1730 р. претендентом на архимандрита був о. Петро Кос, а після смерті о. Іпатія Білинського – о. Никифор Шептицький, ЧСВВ. Однак місцеві василіани і уряд провінції рішуче виступили проти утворення Лаврівської архимандрії, адже це понесло би певні канонічні та матеріальні наслідки для Чину. Також через різні геополітичні зміни (перший поділ Речі Посполитої 1772 р.) справа була закрита і Лаврівський монастир так і не став ніколи архимандрією [12, с.166].

У 1770 р. Іпатій Білинський розпочав процес коронації Почаївської чудотворної ікони Матері Божої в Римі, однак торжество відбулося вже по його смерті в 1773 р. Помер в Почаєві 8 квітня 1771 р. Дослідник його біографії о. Йосафат Скруть (ЧСВВ) вважає, що поховано Білинського в Мілецькому монастирі. Постаць Білинського належала до найпопулярніших діячів XVIII ст., а у Василіанському Чині зараховано його до найвідоміших ченців. За свого життя був відзначений 1763 р. у Битені та на підставі розпорядження капітули було намальованого його портрет [13, с.96].

Віднайдені нами документи, які запроваджуємо до наукового обігу, відносяться до висвітлення однієї із віх життєвого шляху ієромонаха Іпатія Білинського, який «de jure» був номінований та інтронізований архимандритом, однак «de facto» не відбулося утворення Лаврівської архимандрії через рішучий опір місцевого чернецтва та Провінційної Управи Святопокровської провінції. Згаданий факт свідчить про те, що не завжди актова документація світських інституцій отримувала підтримку в церковних органах управління, які керувалися власним законодавством. В даному випадку василіанський чин послуговувався Конституціями та Уставом, які були основними нормативними документами, що обмежували втручання світських ктиторів у життя чернечого згромадження.

ДОКУМЕНТИ

Документ № 1

Арк.239.

Oblata privilegii Perill[ustr]i R[everen]dissimo Bilinski (10.03.1768 Anno)*

Ad officium et acta presentia Castrensia Capitanealia Premisliensia veniens P[erillus]tris Religiossimus in X[ris]to Pater Onuphrius Bratkowski Secretarius Generalis pre Provinciam Poloniae Ordinis Sancti Basilii Magni, obtulis eidem officio praesenti et ad acti candum porrexit privilegium Super Abbatiam Lawroviensem superioris specificatum potem et affatam idem privilegium a se offerente suscepi et actis suis in grossam demandare hujus affect actionis et juri communi regni officium praesens annuendo memoratum privilegium seu extractum privilegii ex actis Tribunalitis Regni Leopoliensibus Authentico de pro m[anu] p[rop]rium suscepit et actis suis connotavi mandavit de tenore tali. Actum Leopoli in Judiciis ordinariis Generalibus Tribunalis Regni Feria Quarta pt. Deam Misericordiae proxima Anno Domini 1768. Ad Judicium praesens Ordinarium G[ene]r[al]e Tribunalis Regni Leopoliem actis judicis ejusse veniens pts. R[e]l[e]g[i]ss[im]us in Christo Pater Samuel Jedlinski† Ordinis Sancti Basilii Magni Sacrae Theologiae Professor in monasterio Leopoliensi Sancti Georgij extra muros civittis praesentis Leopoliensis situatio ex speciali commisio Perill[ustr]is Reverendissimi Hippatii Bilinski Ordinis Sancti Basilii Magni Congregationis Ruthenorum Protoarchimandrita obtulis eidem judicio et ad asticana porrexit privilegium super Abbatiam Lawroviensem inferius specificatum tenoris taki. Stanislaw August z

* Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.13 «Перемишльський городський суд». – Оп.1. – Спр.630 «Облята королівського привілею наданого для о. Іпатія Білинського на посідання Лаврівської архимандрії (10.03.1768 р.)». – Арк. 239 – 241.

† Єдлинський Самуель, світське ім'я – Стефан, син Гавриїла та Ірини. Народився 27.10.1734 р. на тернах Подільського воєводства. Закінчив школу риторики у м. Бар. Вступив у 1750 р. до чернецтва у Калинівському монастирі. Після терміну випробовувань у новіціаті в 1751 р. склав чернечі обіти професа. Відправлений до монастиря у Шаргороді. У 1752 р., новообраний протоігумен Святопокровської провінції Сильвестр Мальський відправив бр. Самуєля до Почаївського монастиря. У 1753 р. скерований до Гощі для проходження студій з риторики. В кінці року переїхав до Лаврова на студії з філософії. По завершенні вивчення курсу філософії повернувся до Гощі, обійнявши посаду професора граматики. В кінці року, по завершенні своїх обов'язків, відправлений до Вільна, де здобув теологічну освіту. Повернувся на терени провінції, будучи проповідником у Піддубцях. Отримав ієрейські свячення із рук луцького владика Сильвестра Рудницького. Після свячень був проповідником у Кам'янецьку, а через рік у цьому ж монастирі виконував обов'язки професора моральної та догматичної теології. Згодом переїхав до Львівського монастиря Св. Юрія, де був професором церковного канонічного права, а наступного року призначений професором права. По завершенні викладацької праці з 13.05.1769 р. призначений ігуменом Лішнянського та Дерезицького монастирів. 1772 р. переїхав до Вішинського монастиря, будучи ігуменом обителі. Спочатку на провінційній капітулі у Тороканах (1780 р.), а згодом на генеральній капітулі, де прийнято рішення про утворення нової галицької Святоспаської провінції ЧСВВ, обраний її третім консультором. Водночас продовжував виконувати обов'язки ігумена. Із 1791 р. – ігумен у Вічині. Помер 07.10.1813 р. у Підгірцях. (Стедик Ю. Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.): словник біограм. – Жовква: Місіонер, 2015. – С.88 – 89).

Bozey Łaski Krol Polski Wielki Xiąże Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudzki, Kijowski, Wołyński, Podolski, Podlaski, Inflanski, Smolenski,

Арк. 240

Siewierski y Czerniechowski, Przewielebnemu w Bogu Felicianowi Wołodkowiczowi Arcybiskupowi Metropolię całej Rusysi Ritus Graeco Uniti Uprzeymie nam miłomu łaskę naszą krolewską przewielebny w Bogu uprzejmie nam miły. Ponieważ Konstytucya Seymu niedawno zakończonogo extraordinarynego pod tytułem odnowienie y ucalonie prze kollacyi tak krolewskiej iako y szlacheckiej względem wszystkich Archimandryi Ritus Graeco Uniti w koronie y w Xięstwie Litewskim nam krolowi, a do kollacyi naszej wolność rozdawania tych że Arhimandryi oddata, więc mając sobie zaloconego przez Panow Rad naszych przy Bohu naszym zostających, tudzież od Zwierzchnosci Duchowney Pobożnego Hyppata Bilińskiego y jego w obrządku swoim pobożność y przykłađność, umyslilismy mu Archimandryą Ławrowską w Dyecezyi Przemyskiej leżącą po Seymu ostatniego prawnego Archimandryty wakującą y do dyspozycyi naszej krolewskiej spadła dać y konferować. Jakoż ninieyszym listem przywilejem naszym, ze wszystkimi do tey że Archimandryi należącemi funduszami daiemy y konferuiemy, aż do smierci, albo postąpienia na wyższą in Ritu suo godność. Żądając po uprzejmości waszey lub jego w rzeczach duchownych namiestniku, albo tego do kogo to sprawa należy aby tego pobożnego Hippata Bilińskiego od nas uprzywilejowanego Archimandrytę Ławrowskiego pro jure sibi compotenti instytuował, lub installował, y to wszystko wypołnił. Co do zupełnego należec będzie tey Archimandryi dzioszenia co wszystko upszą może wasza uczynisz dla łaski naszej krolewskiej na co dla lepszey wiary przy podpisie

Арк. 241

Ręki naszej, Pieczęć Koronną przycisnąc rozkazalismy. Dan w Warszawie Dnia X miesiąca marca Roku Pańskiego MDCCLXVIII. Panowania naszego IV Roku Stanisław August Król, Przywiley na Archimandryą Ławrowską w Diecezyi Przemyskiej leżącą pobożnemu Hyppatowi Bilińskiemu dany. Antoni Sikorski J[ego] K[rolewskoj] M[oj] y Pieczęci Wielkiej Koronney Sekretarz manu propria. Locus Sigilli Majoris cancellariae Regni cancellariatu. Illustrissimi, excelentissimi et Religissimi Domini Andreae Stanislav Kostka Młodziejowski Ep[iscop]i Nominated Poznaniensis, Supremi R[eligissimi]mi. Cancellarii sigillat. Post cujus ingrosiationem. Idem officis originale. Exemplar missus ad [...] receipt, ad de recepto iudicium poset quietant. Locus Sigilli Tribunalii Regni Leopoliensis Consul Dąbroski, [...] Latt. Per Borzym. Post hujus extractus in acta praesens privilegii extractus, suprafato offecenti extradito est. De quo extradito officium present quietat. Legit cum originali extractu Drelochozki.

Документ № 2

[Testimonium et Protestatione Communitatis Poczajovensis]*

Арк. 2

Anno Domini Millesimo Septingentesimo Septuagesimo Primo, Die [...] Mensis Novembris Decima sexta in Monasterio Poczajoviensi.

Ego Leo Podsonski Ordinis Sancti Basilii Magni Superior Monasterij Poczajovensis, postquam delatum et notum mihi habuerim, ac si Communitate mea [...] sumniosio quodam scriptura divulgata fuerit. Famae et intaminato honori Perillustris Reverendissimi in Christo Patris Domini Joachimi Spendowski† Ordinis Sancti Basilii Magni, Abbatis Kanioviensis, olim Proto-Consultoris Generalis et post decessum Perillustris P[ater] Hypatii Bilinski Ordinis ejusdem Congrationis Ruthenorum Monachorum Proto-Archimandrita, Vicarii Generali provincia, cujus scripturae tenorem mea vidi, nec legi, nec contenta ejus sunt mihi [...] illico Communitatem meam convocari et ad cameram officii congregari, atq[uam] ejusmodi scriptura inquiri feci: cum vero universa Communitas monasterii [...] se pariter praetensam

*Державний архів Тернопільської області, ф.258, оп.1, спр.110, арк. 2.

† Спендовський Йоахим, світське ім'я – Йосиф, син Христофора та Констанції. Народився 1723 р. на Волині. Закінчив клас риторики. Вступив 14.08.1740 р. до чернецтва. По року чернечих випробовувань 16.08.1741 р. склав обіти професа та відправлений до Гощі на студії з риторики. У серпні 1743 р. відправлений до Лаврова на філософські студії, які завершив 28.07.1744 р. та поїхав для продовження навчання у папській семінарії в Браунсбергу, де вивчав філософію, теологію та канонічне право. По шести роках навчання повернувся на територію провінції. Отримав дияконівські та ієрейські свячення 20.07.1750 р. із рук Луцького владика Теодозія Рудницького у каплиці с. Жабче. Призначений проповідником до Луцького катедрального монастиря. Через рік призначений вікарієм згаданої обителі та духовним суддею Луцької єпархії. По двох роках перейшов до Луцького Хрестовоздвиженського монастиря на посаду вікарія. У червні 1754 р. відправлений до Любліна, будучи вікарієм. Із лютого 1756 р. ігумен монастиря у Замості, де урядовав три роки. Із липня 1758 р. призначений ректором Луцького Хрестовоздвиженського монастиря. На третій Берестейській капітулі (липень 1759 р.) обраний секретарем Чину, виконуючи ці обов'язки впродовж чотирьох років. На Білостоцькій капітулі (липень 1763 р.), за урядування протоігумена Йосафата Сідлецького, Овруцького архимандрита, обраний протоконсультором Чину від Святопокровської провінції терміном на чотири роки. 21.10.1764 р. отримав королівський привілей на Канівську архимандрію та 08.01.1766 р. уділено архимандричі свячення Луцьким владикою Сильвестром Рудницьким. 20.08.1766 р. призначений разом із о. Арсенієм Новосілецьким, ігуменом Білилівського монастиря, до комісії для візитування монастирів. Повернувся до Почаєва, будучи протоконсультором Чину до 1771 р. В цьому році помер протоархимандрит Іпатій Білінський, тимчасове керівництво Чини до 1772 р. було передано о. Йоахиму Спендовському, який до цього часу був генеральним вікарієм Чину та Канівським архимандритом. Після Берестейської капітули призначений ігуменом Мільченського монастиря, де й помер у 1772 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-435, арк.593).

scripturam ignorasse asseruerit et super eo singulas personas ad iuramentum admitti petierit. Ego, qui supra, superior adhibita fide [...] ejusmodi allegationibus et protestationibus communitatis, a vinculo iuramento [...] omnibus absolutis me ipsum, si et in quantum opus fuerit. Communitatis nomina eorum quo de jure juratorum offerens, his in scriptis solemniter, imoquam solemnissime. Contra hujusmodi, si quae per malevolvo calumniatores prodierit, scriptoram protestor, omnibusque quorum interest, aut interesse poterit, notum facere volo facio, praeviaq tali manifestation, quam pro solemnem et juridica, seu eorum quibus [...]. Actis publicis facta habere volo Testimonium praesens una cum Communitate Monasterii mei Poczajoviensis praelaudato Perillustris Reverend[issim]o in Christo Patris Domini Joachimo Spendowski Vicario Generali non ad acti, nec petiti, aut quasionibus, [...] blanditiis quibusoris indacti, sed sponte et libere, amore et justitia permoventibus semota omni adulatione domus: quod ipse recte et pie, devote ac Religiose, a [...] eandem novimus /: novimus autem quam plures ab ipso in Novitiatum Religiosum ingressu:/ se gesserit, nihil vita monasticae, legibus, constitutionibus Regularibus, ac bonis moribus contrarium fecerit: imo vero irrepraehensibilis vitae suae optimo documenta dedit, tam cum sub esset, quam cum praesent Professoribus suis Collegij Bransbergensis Societas Jesus optime commendatus fuit in Provincia vero bene probates [...] labores Missionum adhibitus, eas relovissime, et cum Gloria Dei perfecit. Monasterio quae regebat, nunquam damnificavit, nec unquam adversus se in toto tractu vita [...] Religiosae Processum habuit sibi intentatum, ex parentibus et familia bene [...] meritis natus, in Religione attento moritorum suorum cumulo a Patribus [...] Provinciae in Capitulo Generali Brestensi Anno 1759 in secretarium Ordinis electus, tum postea Primi consultoris munere gloriose functus et nunc cariatu Generalis officium laudabiliter gerit, justitiam oppressis praebet, et nisi hinc fortasie sibi invidos et calumniatores habet. Quod Testimonium et Protestationem pro firmiori fide manibus propriis circa appositionem sigilli subscribimus.

P[ate]r Leo Podsoński*, OSBM Superior monasterij Poczajovię m[anu] p[ropria].

P[ate]r Szymon Głowacki†, OSBM vicarius Poczajov[ię]

Plato Gutz‡, OSBM

Hieronymus Oziemkiewicz§, OSBM Ex-Procuratur [...] congregationis Ruthe[nu]m in alma [...] m[anu] p[ropria].

* Подсонський Лев, світське ім'я Олександр, син Олександра та Параскеви. Народився 1711 р. у Зборіві на Поділлі. Закінчив клас філософії. Вступив 14.09.1744 р. до чернецтва у Почаєві. Через рік аскетичних випробовувань 14.09.1745 р. склав чернечі обіти. Відправлений до монастиря у Гощі для викладання у початкових класах. За рік відправлений до Кременця, для виконання обов'язків проповідника. Наступного року поїхав до Білилівки, де також був проповідником. До року часу повернувся назад до Кременця, будучи протягом двох років проповідником, а потім призначений ігуменом. Отримав дяконівські та ієрейські свячення під час першого періоду проживання у Кременці із рук луцького владика Теодозія Рудницького. По двох роках урядування на посаді ігумена у Кременецькому монастирі відправлений до Городенки, будучи настоятелем обителі. Через 8 місяців відправлений до Улашківців, де призначений ігуменом. У цьому монастирі урядував до 1771 р. В цьому ж році скерований до Почаєва. Проте через рік призначений ігуменом монастиря у Мильчі. Також через рік переїхав до Любара, будучи адміністратором обителі до 1776 р. Після рішень Унівської провінційної капітули призначений ігуменом Терембовлянського монастиря. Час та місце смерті не встановлені (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-435, арк. 765).

† Головацький Симеон, світське ім'я – Стефан, син Андрія та Марії. Народився 1735 р. у Крайові на Волині. Вступив 11.08.1758 р. до чернецтва у Почаєві. Після року випробовувань у новіціаті 11.08.1759 р. склав чернечі обіти професа. Отримав ієрейські свячення. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-436, арк. 1072).

‡ Гутз Платон, світське ім'я – Петро, син Стефана та Теодори. Народився 1728 р. у парафії Лінна Перемишльської єпархії. Закінчив клас риторики. Вступив до чернецтва 02.02.1746 р. у Добромилі. Після року навчання у новіціаті 25.03.1747 р. склав чернечі обіти професа. 20.06.1747 р. відправлений до Віленської папської семінарії на філософські та теологічні студії. По завершенні студій 1753 р. повернувся на терени Святопокровської провінції. Прибув до Почаєва, де отець-протоігумен Сильвестр Мальський відправив Платона до Шаргорода для викладання риторики та виконання обов'язків префекта школи. Через рік повернувся до Почаєва, будучи секретарем. По семи місяцях поїхав до Замостя, де призначений місіонером для проведення місій. Звідтіля у 1756 р. переїхав до Лаврова для викладання філософії. Через два роки у серпні 1758 р. призначений протоігуменом Іпатієм Білинським секретарем капітули. На Берестейській капітулі у липні 1759 р. обрано нового протоігумена Атанасія Шептицького, Канівського архімандрита, а Платона призначено його секретарем. У липні 1762 р. обраний промотором Шаргородського монастиря. Після Білостоцької провінційної капітули у липні 1763 р. відбулися перевибори і 14.09.1763 р. відправлений до Луцька для виконання обов'язків ректора монастиря. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-436, арк. 943).

§ Озимкевич Ієронім, світське ім'я – Гавриїл, син Теодозія та Анни. Народився 02.04.1706 р. у Перемишльській єпархії. Закінчив клас філософії. Вступив до чернецтва у вересні 1736 р. в Почаєві. Після року випробовувань 20.09.1737 р. склав чернечі обіти професа та відправлений до Луцька для проповідування та прокуратора єпархії при монастирі, що діяв при катедрі, де й отримав ієрейські свячення (жовтень 1737 р.). Після 1738 р. призначений ігуменом Святотроїцького монастиря. 1739 р. ігумен монастиря при катедрі. 1740 р. відправлений до Любліна, будучи прокуратором судових справ. 1741 р. призначений ігуменом Низкиницького монастиря. 1742 р. відправлений до Риму. На Дубнівській капітулі 1743 р. обраний секретарем провінції. 1744 р. призначений Галицьким офіціалом, проживаючи у Крилосьькому монастирі та виконуючи обов'язки ігумена. На Берестейській капітулі 1747 р. обраний консультором провінції та призначений ігуменом Загорівського монастиря. 1751 р. призначений ігуменом Луцького Хрестовоздвиженського монастиря. 1756 р. прокуратор у Римі. У серпні 1760 р. повернувся на територію провінції та призначений ігуменом Підгоречького монастиря (26.02.1761 р.). У серпні 1764 р. відправлений на посаду ігумена Мілецького монастиря, де урядував до 1770 р. Впродовж 1770 – 1772 рр. сповідник в цій же обителі. Помер у 1772 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-435, арк. 446).

Hieronymus Kamczyk*, OSBM, Ex-Consultor Generalis Congregationis Ruthenae, confessarius m[anu] p[ro]pria].

Nicephorus Hobczynski†, OSBM, Ex-Superior et Confessarius

Michael Grażiewicz‡, OSBM, Ex-Superior et Confessarius

Pantaleon Kulczycki§, OSBM, Typ[ografii] Corr[epetytor]

Hermolaus Oropkiewicz**, OSBM, Typ[ografii] Corr[epetytor] 2 et Confessarius

Florianus Zarzycki††, OSBM, Confessario

Adrianus Hromaczewski‡‡, OSBM, Cassier et Confessario

* Камчик Ієронім, світське ім'я – Георгій (Юрій), син Луки та Теодори. Народився 1700 р. Місце народження не встановлено. У світському житті здобув теологічну освіту. Вступив до чернецтва 22.03.1739 р. у Почасві. У травні 1739 р. склав чернечі обіти професа. Призначений проповідником, вікарієм та коректором книг Почаївської типографії. 09.06.1739 р. отримав ієрейські свячення із рук Луцького владика Теодозія Рудницького та призначений ігуменом Хрестовоздвиженського монастиря. Добре урядував на цій посаді. На першій Дубнівській генеральній капітулі обраний консультором Чину. По чотирьох роках урядування призначений вдруге ігуменом Луцького монастиря. 02.08.1751 р. відправлений до Мільченського монастиря, будучи ігуменом впродовж п'яти років урядування. 02.08.1756 р. скерований до Почаївського монастиря для виконання обов'язків вікарія. Через два роки переїхав до Теревовлі, де призначений сповідником. За пів року призначений ігуменом Збаразького монастиря, де урядував три роки. 21.09.1767 р. став ігуменом Почаївського монастиря. У вересні 1768 р., через похилий вік, призначений сповідником у Почаївському монастирі. Помер 30.01.1775 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-435, арк. 474).

† Гобчинський Никифор, світське ім'я – Микола, син Якова та Анни. Народився у жовтні 1713 р. на теренах Волинського воєводства. Закінчив клас риторики у Луцькій школі. Вступив до чернецтва 26.09.1733 р. у Почасві. Після року навчання у новіціаті 04.10.1734 р. склав чернечі обіти професа. Протягом року виконував обов'язки прокуратора. Скерований до Білостоку, де також виконував обов'язки прокуратора протягом трьох років. Отримав дияконівські свячення із рук Луцького владика Теодозія Рудницького. У травні 1738 р. відправлений до Гощі на посаду магістра класів інфіми та граматики. 17.07.1738 р. отримав ієрейські свячення. По двох роках викладання у серпні 1746 р. переїхав до Піддубців, де виконував обов'язки ризника. У травні 1741 р. скерований до Львівського монастиря Св. Юра, будучи прокуратором у судових справах. У березні 1742 р. призначений ігуменом монастиря у Бесідах. Із червня 1744 р. вікарій у Шаргороді та професор школи у Калинівці. 3 липня 1747 р. ігумен у Семенках, де урядував п'ять років. Із липня 1752 р. магістр Почаївського новіціату. Через рік призначений вікарієм Почаївського монастиря. Резидент у Ланівцях. У червні 1754 р. поставлений на вікарія Білостоцького монастиря. Із серпня 1756 р. ігумен Зимненського монастиря. У серпні 1762 р. повернувся до Почасва, будучи ігуменом. В жовтні 1762 р. переїхав до Мільча, будучи сповідником. У травні 1763 р. поїхав до Білостоку на посаду настоятеля обителі. 06.08.1764 р. переїхав до Пугінків, будучи священиком у шляхтича Вільгеля, Грабовського старости та фундатора місійної станиці у Пугінках, будучи прокуратором. Із 27.08.1765 р. вікарій обителі у Четвертні та Тумині. Від 07.02.1767 р. вікарій Загорівського монастиря. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-436, арк. 860).

‡ Гронзевич Михайло, світське ім'я – Стефан, син Івана та Анни. Народився 1723 р. у с. Росток Перемишльської землі. Здобув теологічну освіту та отримав ієрейські свячення. Вступив у 1752 р. до чернецтва в Добромилі. Після року випробувань у Почаївському новіціаті 08.09.1753 р. склав чернечі обіти професа. Відправлений до Львова для проходження філософських студій. У 1754 р., отримавши ієрейські свячення із рук луцького владика Сильвестра Рудницького, скерований до Луцька. В серпні 1755 р. відправлений до Лаврова, будучи професором філософії, а через два роки вибув до Добромилля на посаду професора догматичної теології, де пропрацювавши два роки, переїхав до Львова для викладання спекулятивної теології. У 1760 р. вибув до Почасва, де був магістром новіціату, а далі вибув до Підгірців, будучи проповідником. 3 лютого 1761 р. – ігумен у Щеплогах, а з вересня 1763 р. – ігумен у Семенках. Через дев'ять місяців переїхав до Почасва, а далі до Бесід, де був ігуменом 1 рік та 9 місяців. 1773 – 1774 рр. вікарій та сповідник Теревовлянського монастиря Потім відправлений у Лісок Чернильський, будучи впродовж 1774 – 1776 рр. ігуменом цієї обителі, а за 3 роки до Задарова (2 роки був ігуменом), Головчинців (ігумен), Добромилля (1778 – 1784 рр. сповідник). Помер 1784 р. у Добромилі. (Стецик Ю. Василянське чернецтво Перемишльської спархії (друга половина XVIII ст.): словник біограм. – Жовква: Місіонер, 2015. – С.67 – 68).

§ Кульчицький Пантелеймон, світське ім'я – Петро, син Якова та Теодори. Народився у серпні 1724 р. в с. Миколаїв. Завершив філософські студії в Острозькій школі. Вступив 11.08.1749 р. до чернецтва у Почасві. Після одного року навчання у новіціаті 12.08.1750 р. склав чернечі обіти професа. Відправлений до Львова на філософські студії. По одному році вивчення логіки у вересні 1751 р. відправлений до Ставропігійного братства для виконання обов'язків проповідника. Отримав 19.01.1752 р. ієрейські свячення. По одному році проповідування у Львівському ставропігійному братстві повернувся до Львівського монастиря Св. Юрія для слухання теологічних курсів. У серпні 1756 р. відправлений до Шаргороду для викладання риторики та призначений префектом школи. В наступному році призначений проповідником та префектом. 24.10.1759 р. відправлений до Почасва для виконання обов'язків магістра новіціату. У серпні 1763 р. призначений коректором книг Почаївської друкарні. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-436, арк. 917).

** Оропкевич Ієрмолай, світське ім'я – Іван, син Стефана та Анни. Народився 24.02.1731 р. у с. Дрогоїв у Перемишльській землі. Закінчив клас поезики. Вступив до чернецтва 30.08.1754 р. у Добромилі. Після року випробувань у новіціаті 21.09.1755 р. склав чернечі обіти професа. Скерований до Гощі на студії з риторики. 02.01.1758 р. отримав ієрейські свячення у Рожинецькій церкві із рук Луцького владика Сильвестра Рудницького. Виконував обов'язки ризника та пароха також у монастирі в Гощі. У лютому 1761 р. відправлений до Львівського монастиря Св. Юра, виконуючи обов'язки прокуратора, касира, промотора братства, а також його касира та пароха. У жовтні 1763 р. відправлений до обителі у Замості. 30.06.1764 р. переїхав до Щеплот для виконання обов'язків капелана у шляхтича Розвадовського, Острозького старости. 18.02.1766 р. призначений ігуменом Угорницького монастиря. 24.09.1767 р. переїхав до Білостоку, будучи вікарієм. 13.09.1767 р. переїхав до Почасва, допомагаючи протоархімандриту Чину. Після смерті протоархімандрита призначений коректором у Почаївській типографії. 1772 р. відправлений до Жовківського монастиря, будучи вікарієм. Звідтіля переїхав до Піддубців. 1773 р. повернувся до Почасва, виконуючи обов'язки коректора типографії. Помер у 1776 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-435, арк. 454).

†† Зарицький Флоріан, світське ім'я – Іриней. Народився 1713 р. у Мазовецькому воєводстві. У світському житті був економіком у шляхетських фільварках. Вступив до чернецтва 18.08.1753 р. у Почасві. У наступному році 18.02.1754 р. склав чернечі обіти професа. По кілька років мешкав у різних монастирях: Кременці, Улашківцях, Почасві, Мільчі. Помер 08.04.1774 р. у віці 70 років. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-614, арк. 334).

‡‡ Громачевський Адриан, світське ім'я – Антоній. Син Луки та Агати. Народився 1718 р. у с. Срібна Кременецького округу. У світському житті був хористом та слугою. Вступив до чернецтва 09.04.1738 р. у Почасві. Після року навчання у новіціаті 31.05.1739

Seraphion Kochanowski*, OSBM, Confessarius
 Paphnutiy Popiel†, Praefecty cerrarij et Confessarius
 Josaphat Janczycki‡, OSBM, m[anu] p[ro]pria]
 Ambrosius Hnатовicz§, Concionator
 Hieronymus Strzelecki**, Gen[er]alis Libr[is] Ordin[is]
 Adrianus Szubowicz††, Concionator
 Spirydion Kobierski‡‡, ZSBW, Prefekt Typ[ografii]
 Hieronim Kulczycki§§, ZSBW, Zakrystyan y Spowednik
 Galakteon Sydorowicz***, ZSBW, Dispensator
 P[ate]r Tyrsus Barcikowski*, Podzakrystyan

р. склав чернечі обіти професа. Отримав ієрейські свячення із рук Луцького владыки Теодозія Рудницького у цьому ж монастирі. Спочатку призначений префектом Почаївської друкарні, а далі виконував обов'язки ризника, касира. Помер 24.02.1775 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-614, арк.5).

* Кохановський Серафим, світське ім'я – Симеон, син Данила та Параскевії. Народився 1709 р. у Кохановці Белзького воєводства. Завершив клас поезиї. Вступив 10.05.1741 р. до чернецтва у Почасві. Після року випробовувань у новіціаті 16.05.1742 р. склав чернечі обіти професа. Отримав ієрейські свячення. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-436, арк.1011).

† Попель Пафнутій, світське ім'я – Павло, син Івана та Катерини. Народився 1718 р. у с. Старява Галицької землі. Закінчив клас поезиї. Вступив 28.08.1744 р. до чернецтва у Почасві. Після одного року чернечих випробовувань 21.09.1745 р. склав чернечі обіти професа. Отримав ієрейські свячення. Помер у 1781 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-436, арк.918).

‡ Янчицький Йосафат народився 1728 р. Вступив до чернецтва 1748 р. Склав чернечі обіти професа у 1749 р. Отримав ієрейські свячення. Помер у 1782 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-435, арк.639).

§ Гнатович Амвросій, світське ім'я – Андрій. Батьки – Павло та Ксенія. Народився 01.08.1737 р. у Володимирському дистрикті Волинської землі. Навчався у Володимирській школі отців-василіан. Вступив 29.07.1762 р. до чернецтва в Почасві. Після закінчення новіціату у серпні 1763 р. склав чернечі обіти професа та відбув на філософські студії до Тереховлі. По завершенні навчання скерований до Шаргорода на студії з граматики. У серпні 1766 р. прибув до Добромилля на студії із спекулятивної теології, де незабаром 17.10.1766 р. отримав висвячення у піддиякони із рук перемишльського владыки Атанасія Шептицького, а 25.03.1767 р. став дяконом. 10.04.1767р. – ієрейські свячення проведені у Страшевичах, вищезгаданим перемишльським владыкою. Після цього впродовж двох років викладав курс теології у Добромилському монастирі. 11.12.1770 р. о. Амвросій Гнатович завершив викладання богослов'я та виїхав до Почасва для виконання обов'язків проповідника, а згодом призначений до провінційної канцелярії протоігуменів Онуфрія Братковського, Йосифа Моргульця, будучи впродовж 1773 – 1776 рр. писарем Провінційної Управи. 1777–1779 рр. – ігумен та сповідник Сатанівського монастиря. Час та місце смерті не встановлені. (Стецик Ю. Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.): словник біограм. – Жовква: Місіонер, 2015. – С.57–58)

** Стрілецький Ієронім, світське ім'я – Лля, син Івана та Теодори. Народився у 1733 р. на території Волинського воєводства. Закінчив клас риторики. Вступив до чернецтва 13.08.1753 р. у Почасві. Після року чернечих випробовувань 17.08.1754 р. склав чернечі обіти професа. Філософські та теологічні студії проходив у Римі, де також вивчав грецьку мову. По шести роках навчання у грецькій колегії отримав ієрейські свячення (1761 р.) та повернувся до Святопокровської провінції. Призначений місіонером та проповідником до монастиря у Замості. Був помічником Київського митрополита Феліціана Володковича, готуючи відповідні документи для проведення соборів. Викладав теологію у Львівському монастирі Св. Юра. Згодом відправлений до Гоцанського монастиря для виконання обов'язків професора риторики та поезиї. Надалі викладав теологію у Підгорецькому монастирі. Через чотири роки повернувся до Почасва, будучи проповідником на теренах Луцько-Острозької єпархії. Виконував обов'язки магістра новиків у Почаївському новіціаті. У травні 1777 р. поїхав до колегії Св. Варвари у Відні, де працював професором теології. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-435, арк.470).

†† Шубович Адріан, світське ім'я – Олексій. Батьки – Тимотей та Марія. Народився 1745 р. у Станіславчику. Вступив 08.06.1762 р. до чернецтва в Почасві. По року новіціату 11.06.1763 р. склав чернечі обіти професа. Потім направлений до Загайського монастиря для проходження студій з риторики. 04.06.1765 р. відбув до Гоці для продовження навчання. Після двох років навчання 19.06.1767 р. скерований до Львова на теологічні студії. Через сім місяців отримав дяконівські свячення, а 11.04.1769 р. висвячений у ієромонахи. В різний час, відповідно до розпоряджень протоігуменату провінції, виконував обов'язки в цілому ряді монастирів: Почаїв, Щеплоти, Тереховля (1773 – 1774 рр. – вчитель філософії), Любар (1775 – 1776 рр. – префект школи, професор філософії), 12.08.1774 р. відбув до Лаврова, для викладання філософії. 1778 – 1779 рр. – вікарій та професор теології монастиря у Кам'янці. Час та місце смерті не встановлені. (Стецик Ю. Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.): словник біограм. – Жовква: Місіонер, 2015. – С.250–251).

‡‡ Коберський Спиридон, світське ім'я – Стефан, син Миколи та Катерини. Народився 1723 р. у м. Кривча Перемишльської землі. Вступив до чернецтва 19.06.1746 р. у Почасві. По року випробовування у новіціаті 29.06.1747 р. склав чернечі обіти професа. Отримав ієрейські свячення. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-436, арк.1040).

§§ Кульчицький Ієронім, світське ім'я – Іван, син Захарія та Анастасії. Народився 1734 р. у Грибовцях. Закінчив клас філософії. Вступив до чернецтва 29.09.1762 р. Після року чернечих випробовувань 01.08.1763 р. склав чернечі обіти професа та відправлений на студії з моральної теології до Щеплот. По завершенні двохрічного навчання отримав ієрейські свячення 15.08.1764 р. у Валяві із рук Перемишльського владыки Атанасія Шептицького. По завершенні студій 04.06.1765 р. відправлений до Унева для проповідування. Звідтіля 02.07.1766 р. переїхав до Умані для проповідування у Маньківці. Із Умані або ж Маньківки 14.06.1767 р. відправлений до Гранова, будучи вікарієм та проповідником. Звідтіля повернувся до Умані, будучи проповідником та магістром у василіанській школі. Під час руйнації Уманського монастиря гайдамаками переїхав до Богуслава, Лисянки. Згодом відправлений до Почасва, будучи префектом храму впродовж шести років. 1774 р. призначений ігуменом Збарзького монастиря. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-435, арк.463).

*** Сидорович Галактіон, світське ім'я – Григорій. Син Симеона та Софії. Народився 1733 р. в с. Княгиничі на Волині. У світському житті був хористом та виконував інші обов'язки. Вступив до чернецтва 17.08.1759 р. у Почасві. Після року чернечих випробовувань 18.08.1760 р. склав чернечі обіти професа. Призначений економіком Почаївського монастиря. В цій же обителі у 1760 р. отримав ієрейські свячення із рук Луцького владыки Рудницького та продовжував виконувати обов'язки економа. 1772 р. відправлений до Сатанівського монастиря, де протягом чотирьох років був прокуратором. 1776 р. повернувся до Почасва. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-435, арк.353).

P[ate]r Alimpius Tokarzewski†
 P[ate]r Sabbaty Bortniewicz‡
 P[ate]r Hypatius Geruszynski§, Praefekt [..]
 P[ate]r Georgius Swirydowski**, Prokurator Generalis, et Confessarius monasterii Poczajov[ię]
 P[ate]r A[m]brosius Pinkowski††, Praefectus Fabricae monasterii Poczajov[iens].

Список використаних джерел

1. *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1775 in Annum 1776.* – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1775. 2. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (далі – ВР ЛННБ ім. В. Стефаника), ф. 3, спр. 614 «*Catalogus Alphabeticus Patrum et Fratrum Ordinis Sancti Basilii Magni in Provincia Polona Tituli Protectionis Beatissimae Virginis Mariae... conscriptus secretarum ARP Anastasium Piotrowski... T.I. (01. 07. 1766, Ovruciae)*». 3. Лось В. *Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.)* / В. Лось, Н. Сінкевич // *Генеалогічні записки.* – Вип.12 (нової серії 6). – Львів, 2014. – С.77–101. 4. Розслідування поведінки ченців Лаврівського монастиря під час проведення візитації (12.12.1747 р.) // *Візитації василіанських монастирів Перемишльської єпархії 1747–1767 років / Упорядник Юрій Стецик.* – Жовква: Місіонер, 2016. – С.197 – 201. 5. Welykyj A., Pidrutchnyj P. *Litterae Basilianorum in Terris Ucrainae et Bielarusjae (1601–1760) / A. Welykyj, P. Pidrutchnyj // Analecta OSBM.* – Series II. – Sectio III. – Vol. I – II. – Romae: PP. Basiliani, 1979. 6. Skruteń J. *Biliński Jerzy Hipacy // Polski slownik biograficzny.* – Т. II. – Kraków, 1936. – S. 96. 7. Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василянського Чина XVII–XX ст. *Топографічно-статистична розвідка / М. Ваврик // Записки ЧСВВ.* – Серія II. – Секція I. – Т. XI. – Рим, 1979. – 217 с. 8. Стецик Ю. *Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.): словник біограм / Ю. Стецик.* – Жовква: Місіонер, 2015. – 312 с. 9. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф.13, оп.1, спр.630, арк. 239–241. 10. Державний архів Тернопільської області, ф. 258, оп.1, спр.110, арк. 2. 11. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 3, спр.435, арк.520. 12. Стецик Ю. *Василіанські монастирі Перемишльської єпархії (кінець XVII–XVIII ст.): монографія.* – Жовква: Місіонер, 2015. – 388 с. 13. Skruteń J. *Biliński Jerzy Hipacy / J. Skruteń // Polski slownik biograficzny.* – Т. II. – Kraków, 1936. – S. 96.

* Барцьковський Тиреус, світське ім'я – Теодор, син Григорія та Агати. Народився 1737 р. Вступив 15.08.1760 р. до чернецтва у Почасві. Після року випробовувань у новіціаті 01.08.1761 р. склав чернечі обіти професа. 03.01.1767 р. отримав ієрейські свячення у Почасві. 1770 р. відправлений до Загорівського монастиря для виконання обов'язків економа. Згодом повернувся до Почасва. Згодом відправлений знову до Загорова, будучи ризником. 1776 р. переїхав до Зимненського монастиря, де був вікарієм. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-436, арк.1157).

† Токаревський Алімпій, світське ім'я – Андрій, син Петра та Анастасії. Народився 1743 р. у Немирові. У світському житті був художником. Вступив до чернецтва 02.10.1761 р. у Почасві. Після року чернечих випробовувань 06.10.1762 р. склав обіти професа. Перебуваючи в Чині отримав дияконівські та ієрейські свячення. Розписував вітар у Загорівському монастирі. Повернувся до Почасва, де й помер у 1773 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-614, арк.18).

‡ Бортневич Саббат, світське ім'я – Стефан, син Андрія та Марії. Народився 01.08.1739 р. у Кам'янецькому дистрикті. Вступив 12.08.1763 р. до чернецтва у Почасві. Після року навчання у новіціаті 17.08.1764 р. склав чернечі обіти професа. Призначений прокуратором у Почаївському монастирі. 02.01.1768 р. отримав дияконівські свячення із рук Луцького владика Сильвестра Рудницького. 1770 р. уділено ієрейські свячення. Впродовж наступних двох років виконував обов'язки келаря у Почаївському монастирі. У червні 1772 р. відправлений до Крехівського монастиря. Звідтіля 22.06.1774 р. переїхав до Унева для виконання обов'язків економа. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-436, арк.970).

§ Герушинський Іпатій, світське ім'я – Яків, син Івана та Анастасії. Народився 21.03.1730 р. у м. Підгайці у Львівській землі. У світському житті був хористом. Був послушником Слутинського православного монастиря. Через три роки перейшов до Почаївського монастиря, де після року випробовувань у новіціаті 10.09.1758 р. склав чернечі обіти професа. За три роки, у травні 1761 р. відправлений до Крехова, де виконував різні послушання. Згодом повернувся до Почасва. У 1770 р. отримав ієрейські свячення. 1774 р. відправлений до обителі у Кам'янці. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-435, арк.523).

** Свіридовський Георгій (Юрій), світське ім'я – Гавриіл, син Григорія та Галини. Народився 1722 р. на Волині. Закінчив клас риторики. Вступив до чернецтва 24.07.1751 р. у Почасві. Після року випробовувань у новіціаті 26.07.1752 р. склав чернечі обіти професа. Отримав ієрейські свячення. Виконував різні послушання. 1772 р. переїхав із Почаївського до Загорівського монастиря для виконання обов'язків вікарія. За рік часу відправлений до Зимненського монастиря, де 11.08.1774 р. помер. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-435, арк.388).

†† Пінківський Амвросій, світське ім'я – Антоній, син Івана та Катерини. Народився 1725 р. на Волині. У світському житті був економом. Вступив 07.07.1756 р. до чернецтва у Загайцях. Направлений до Почасва для проходження новіціату. 20.07.1757 р. склав чернечі обіти професа. 24.05.1761 р. отримав ієрейські свячення із рук Луцького владика Сильвестра Рудницького у церкві с. Рожиче. Був ієромонахом Почаївського монастиря, прокуратор економії, префект будівництва. 1769 р. вікарій монастиря у Загайцях. Звідтіля повернувся до Почасва, будучи й надалі префектом будівництва. Із 1771 р., впродовж трьох років, мешкав знову у Загорівському монастирі. Після 1774 р. призначений спочатку вікарієм, а потім ігуменом монастирів у Тумені та Четвертні. 1777 р. відправлений до Крехова для виконання обов'язків вікарія. Час та місце смерті не встановлені. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф.3, спр. МВ-614, арк.30).

Юрій Стецьк**ДОКУМЕНТЫ К ЖИЗНЕОПИСАНИЮ ИЕРОМОНАХА
ИПАТИЯ БИЛЫНСКОГО ЧСВВ (1704–1771 гг.)**

Подготовлено публикацию рукописных источников на языке оригинала (латинский и старопольский): королевская привилегия на обладание Лавровской архимандрией (10. 03. 1768 г.) и показания и протестация заключенные сообществом Почаевского монастыря о деятельности отца Ипатия Билынского (16. 11. 1771 г.).

Ключевые слова: привилегия, архимандрия, протоархимандрит, протестация, Святопокровская провинция.

Yuriy Stetsyk**DOCUMENTS FOR THE BIOGRAPHY
OF THE MONK HYPATI BILYNSKI OSBM (1704–1771)**

The publication of manuscript sources in the original language (latin and old polish) are prepared: the royal privilege of possessing lavrov's abbey (10.03.1768) and the indications and protestation were concluded by the community of Pochayiv's monastery on the activities Hypati Bilynski (16.11.1771).

Key words: privilege, abbey, protoabbey, protestation, province of the Saint protection.

УДК 940.5:316.4.063.7=162.1 (477.53)**Володимир Маслак, Дар'я Василенко, Сергій Сезін, Дмитро Сезін****СПРАВА «ПРОРОКА» БОЛЕСЛАВА В АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ**

У статті проаналізовано проблему масових репресій у 30-х рр. ХХ ст. через призму польського питання. Основу дослідження становлять архівні документи, у яких розкрито суть антипольських масових репресій в цей період. Вивчено питання про арешти за «польською лінією» на прикладі справи біженця Болеслава Краснодемського. Досліджувана проблематика наводиться в контексті Полтавської області. Подано вичерпний аналіз справи засудженого Б. Краснодемського із детальним описом допитів засудженого та свідків його «злочину». У підсумку автори висувують теорію стосовно того, чому саме Б. Краснодемського було заарештовано та засуджено до ув'язнення.

Ключові слова: радянський устрій, масові репресії, «польська операція», Полтавська область, польська діаспора.

Стосунки між українською і польською державами не завжди були безхмарними, але взаємини між польським та українським народами існували завжди. Географічне розташування, спільний кордон, спільна історія, схожі звичаї, близька мова сприяли встановленню і підтриманню різноманітних зв'язків. Від найдавніших часів і до сьогодні примхлива доля заносила як українців до Польщі, так і поляків до України. Так, події, описані у статті, беруть початок з часів Другої світової війни. Між 1 вересня і 6 жовтня 1939 р. польська армія зазнала поразки, і територія Польщі була окупована військами Німеччини та СРСР. Існуючий уряд Польщі інтегровано до Румунії, новий сформовано у Франції з політиків і військових, які потрапили на Захід. Він не контролював території країни і фактично тільки демонстрував, що війна Польщею не закінчена. На території Польщі розпочався процес її фактичного розподілу. Німецькі і радянські війська спочатку були відведені від лінії зіткнення, а згодом була узгоджена нова лінія поділу території. 2 жовтня 1939 р. у Москві підписано документ про відвід радянських військ на лінію розмежування, тобто «лінію р. Ігарки, Рзадови, р. Волкушанка, с. Чарни Бруд, Щебра, Топилувка, далі на кордоні Східної Пруссії до р. Пісса, східний берег р. Пісса до її гирла, східний берег р. Нарев до села Острови (у Остроленка), Трошин, Стилengi, Соколові, Ростки, східний берег р. Буг до села Паростки до гирла р. Солокія, південний берег р. Солокія до Поддубце, далі від Поддубце на Любича-Кролевска, Сандст, Залуже, Воля Олещицька, Синява, далі східний берег р. Сан до її витоків, включаючи Ужоцький перевал» [1].

Відвід відбувався поступово, та, за згодою сторін, мав закінчитися до вечора 12 жовтня 1939 р. Таким чином, деякі населені пункти переходили з рук у руки. Спочатку вони були зайняті німцями, потім німецькі війська були відведені й їх змінили радянські, а потім у зв'язку зі зміною лінії розмежування, вони були залишені Червоною армією та передані Німеччині. Район Влодави, неподалік від якої проживав герой статті Краснодемський Болеслав Володимирович, був зайнятий моторизованими частинами німців 17 вересня, потім, відповідно до розповіді останнього, деякий

час він був під контролем Червоної армії, після чого мав бути переданий знову Німеччині. Перед Б. Краснодемським, його сім'єю та багатьма іншими жителями, постав нелегкий вибір – як жити далі? Ситуація ускладнювалась й тим, що люди, які опинилися поблизу лінії розподілу, мали можливість перебратися в зону контролю як СРСР, так і Німеччини.

Наукова новизна ґрунтується на не студійованій проблематиці польського питання в Полтавській області в період масових репресій 30-х рр. ХХ ст.

Мета дослідження полягає у розкритті злочинів сталінського режиму через долі польських громадян, які через низку обставин опинилися в цей період на території СРСР.

Завдання дослідження ґрунтуються на детальному аналізі архівної справи Б. Краснодемського.

Основа джерельної бази статті становлять архівні матеріали архіву управління СБУ в Полтавській області.

Певні аспекти дослідження раніше висвітлювалися у працях М. Мельтюхова [1], О. Лошицького [2], Т. Єременко [3], А. Лушакової [4]. Вони розкривають різні аспекти вивчення польського питання, і з точки зору порівняння українців та поляків у цей історичний період, і через призму архівних нормативних документів у яких відображено ставлення влади до радянських громадян польського походження.

Б. Краснодемський після подій вересня-жовтня 1939 р. разом з сім'єю вирішив перебратися до СРСР. Спочатку його спільно із сім'єю транспортували на автомобілях, потім посадили на потяг. Врешті-решт вони потрапили до Глобинського району Полтавської області. Тут Б. Краснодемський отримав роботу коваля на цукровому комбінаті, отримав житло та розпочав роботу. І ось, тут він виявив, що зроблений ним вибір його не влаштує.

Б. Краснодемський

Результатом такого усвідомлення стало декілька пророчих заяв, що відображені у слідчій справі та й сама слідча справа.

Пророчі висловлювання виокремлені в тексті нижче курсивом.

Відповідно до внутрішнього опису, справа містить 42 сторінки. Далі у тексті в наведених свідченнях вони частково зазнали редакції з граматичної точки зору, без зміни змісту відповідей. Частина записів малорозбірлива, особливо географічні назви, багато відомостей і назв на різних сторінках справи суперечливі.

17 лютого 1940 р. заступник начальника 3-го відділу УДБ в Полтавській області, молодший лейтенант держбезпеки Винників розглянув матеріали, що надійшли із Глобинського РВ НКВС

про злочинну діяльність Б. Краснодемського, 1897 р. народження, колишнього жителя села Мачушин Субибірської волості (колишньої Польщі), за професією коваля, працює у відділенні «Індустрія» Глобинського цукрового комбінату, проживав там же, освіта нижча, поляк за національністю, одружений, громадянство колишньої Польщі. Краснодемський Б. В. підозрювався у скоєнні злочину, передбаченого ст. 54-14 КК УРСР та беручи до уваги те, що він може заховатися від слідства, а також продовжити саботаж у роботі, організувати втечу біженців зі встановленого місця проживання, Глобинський РВ НКВС постановив мірою запобіжного заходу обрати утримання під вартою [5, с. 1].

На аркуші прізвище Краснодемського постійно виправлялося чорнилом, що наводить на думку про те, що коли справу було заведено, і документи створені за неправильною версією прізвища, потім довелося їх виправляти. Ця помилка була зроблена в Глобино, бо наступні документи, які заповнювалися в Полтаві, вже виправлень не містять.

Постанова характеризує його злочин так: з січня 1940 р. він протягом усього часу саботує, не бажаючи працювати, а з 1 лютого взагалі став організатором саботажу та втечі серед біженців, кинувши роботу, займаючись бродяжництвом, з метою поширення своєї антирадянської діяльності і здійснюючи спроби виїзду за місцем колишнього проживання (до Німеччини), при цьому заявляючи: «Польща ще буде жити, і вона повернеться. А навіщо я буду мучитися в СРСР, я не судимий, а сюди як у в'язницю потрапив, працювати я не буду, навіщо нам їхні комітети, у нас є свій комітет, ми будемо організовуватися й поїдемо до своєї Батьківщини, там, де жити добре».

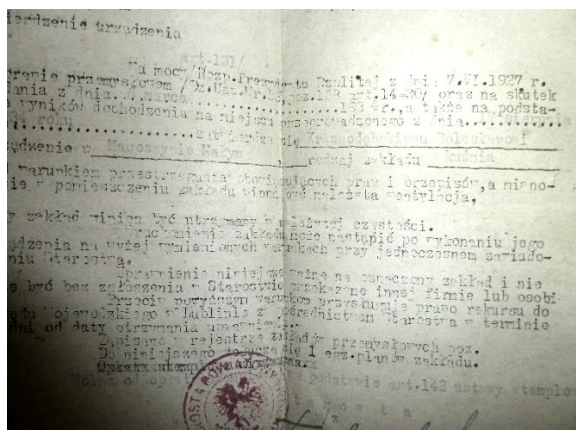
20 лютого підписано ордер на його арешт. У той же день при обшуку в нього вилучено шкіряний гаманець, в якому було 12 крб. 97 коп. та 200 польських злотих, золота каблучка, запальничка і шкіряний ремінь [5, с.4].

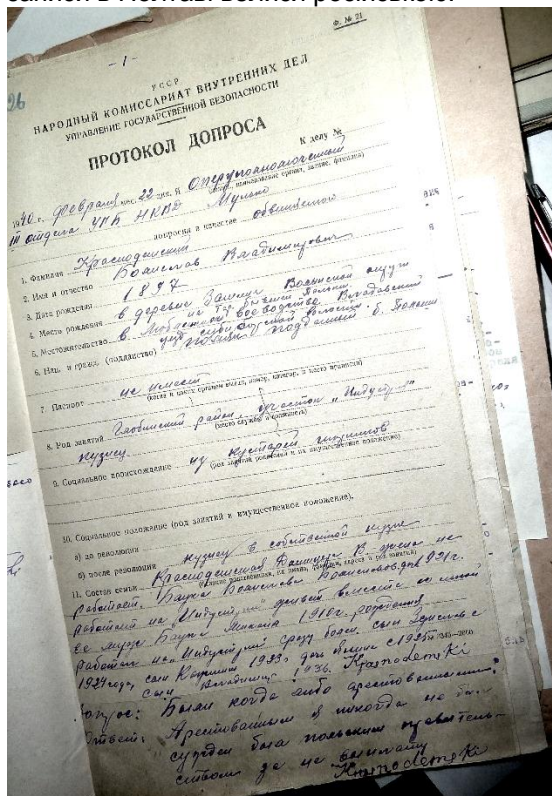
Анкета заарештованого викликає ряд запитань і створює враження, що Б. Краснодемський періодично від роздратування говорив щось нереальне, а ці відомості ретельно фіксували.

Болеслав Володимирович народився 22 лютого 1897 р. (стиль не вказано) у селі Замчич Волинської округ (так у тексті справи – примітка авторів), проживав раніше в Субибірській волості, річка Буг на Влодавському повіт Люблінського воєводства. Паспорта не мав, працював у Глобинському районі на Глобинському цукровому комбінаті на ділянці «Індустрія», ковалем. Соціальне походження: «працював у поміщика шорником» (так у тексті справи), до революції працював ковалем у власній кузні.

Освіта – неписьменний. Підданий колишньої Польської держави, ставлення до військової служби – у Білій Підлясці на обліку у запасі, служба у білих чи інших арміях – служив у царській армії з 1915 – до 1917 рр., в стройових частинах рядовим, потім – унтер-офіцер, коваль. Репресіям за радянської влади не піддавався.

Свідоцтво на володіння кузнею Б. Краснодемського квітня 1940 р. Обидва протоколи обшуку, оформлені в Глобиному, написані українською, а всі записи в Полтаві веліся російською.

Протокол допиту Б. Краснодемського

Склад сім'ї записаний нечітко, має дружину (ім'я написано малорозбірливо), дочка Болеслава 1921 р. народження, син Здіслав (1924 р.), син Казимиш 1933 р. народження, син Володимир 1936 р. народження, донька Яніна (1925 р.). При ньому живе зять Баука Михайло 1910 р. народження [5].

Далі у справі підшито протокол обшуку, зміст якого відрізнявся від раніше наведеного. Згідно з ним, 20 лютого у Б. Краснодемського вилучені зовсім інші речі, а саме план ділянки, якою він володіє, 3 молитовники, збірник релігійних пісень, 4 довідки – одна про народження, одна від 13 січня 1939 р., довідка від 13 вересня 1934 р. Збоку є приписка, що все це здано на зберігання до внутрішньої в'язниці, отримав якийсь Філін 29

Наступним підшито протокол допиту свідка Рожко Петра Матвійовича 1903 р. народження, керівника відділення «Індустрія». Він повідомив, що у відділенні працюють три сім'ї переселенців, які 25 грудня 1939 р. розпочали роботу.

Але на початку лютого 1940 р. Б. Краснодемський, його зять М. Баука та ще один з цих трьох сімей на прізвище Семенюк припинили роботу й мали намір виїхати до Польщі. Але, як тільки стало відомо, що виїзд заборонений, то Семенюк з 10 лютого повернувся до виконання своїх обов'язків.

За свідченнями П. Рожка, Б. Краснодемський говорив, що Польща повинна існувати, і це було сказано в присутності названих П. Рожком двох свідків, а також «та інших». Даний вираз – плід реконструкції, тому, що деякі ввідні слова під час запису були загублені. Свідок додає, що зять Б. Краснодемського М. Баука на роботі до середини лютого був лише два рази.

Свідкові було поставлено запитання, що той знає про минуле Б. Краснодемського. Він повідомив, що Б. Краснодемський мав власну кузню та 4 особи найманого персоналу (в тексті вони перераховані як «найманих робітників-батраків»). Ще Б. Краснодемський заявив, що йому не дають харчування, стільки, скільки він хоче.

Із показань наступного свідка відомо, що Б. Краснодемський ще раніше цього часу планував виїхати назад до Польщі, та був серед тих, хто фінансував «делегатів», щоб вони з'їздили та дізналися, як краще дістатися назад. 28 січня,

Б. Краснодемський у кузні, де він працював, заявив, що більше працювати не буде і збирається повернутися на Батьківщину. Увечері того ж дня Б. Краснодемський з'явився в контору до директора Стасенко та повідомив, що йому необхідна підвода для поїздки на станцію Глобино, так як він від'їжджає. Директор відмовив, так як не має дозволу про надання підводи для цієї мети, а також на виїзд Б. Краснодемського. У розмову втрутився сам свідок, паспортист, пояснивши, що як біженець, без дозволу районної організації та без документів не повинен нікуди виїжджати, але Б. Краснодемський наполягав на своєму. П. Рожко повторив, що без отримання розпорядження про виїзд, Б. Краснодемський виїхати не може. Він пам'ятає про бажання Б. Краснодемського і, як тільки отримає розпорядження, то негайно повідомить про це. Доки ж потрібно працювати. Б. Краснодемський знову відмовився та заявив, що «якщо мені посилати сім'ю на роботу і самому йти працювати, то я краще зарюю їх у могилу і сам зроблю те ж саме». Далі Б. Краснодемський відвідав директора комбінату та начальника політвідділу, які йому повідомили те ж саме: що виїзд не дозволений до особливої вказівки, тому, доки його немає, необхідно повернутися до роботи. Але Б. Краснодемський з 28 січня на роботу і не виходив, хоча керуючий дільницею неодноразово повторював про необхідність виходу на роботу. Далі свідок повідомив, що Б. Краснодемський ляв такого ж переселенця Кухту за те, що він працює, чим зриває Б. Краснодемському виїзд і взагалі, саме він агітував інших на виїзд [5, с. 16].

Слідчого цікавило ставлення Б. Краснодемського до життя в СРСР, і свідок пригадав, що в середині січня Б. Краснодемський при ньому говорив, що він від польської в'язниці втік, але потрапив до радянської. Він мав на увазі, що життя в Польщі була в'язницею, так само як і в СРСР. Свідок підтвердив ще раз висловлювання затриманого, про те, що «Польща не загинула» [5, с. 17]. Про надбання Б. Краснодемського у Польщі свідок знав, також вказував на те, що зять арештанта нібито мав свою молотарку і проживав разом зі сім'єю тестя. Слово «нібито» – присутнє в протоколі.

Далі слідчий перевіряв інформацію про іншого біженця Семенюка, який також відмовлявся від роботи. Свідок підтвердив, що нині Семенюк продовжує працювати.

На наступній сторінці справи початок протоколу допиту свідка Домбровського, хоча, на попередній сторінці є дописка, яка фактично передує самому протоколу допиту Домбровського. Спочатку декілька слів нерозбірливо, потім «не бажає відновлювати роботу і заявляє, що якщо хто з'явиться з пропозицією про вихід на роботу, того він викине з квартири» Далі написано: «Питання. Чому Краснодемський Б. В. і його зять не (далі нерозбірливо)». Слова про викидання з квартири підкреслені червоним олівцем, як, зазвичай, робилося слідчим, для виокремлення найбільш яскравих висловлювань та епізодів, що відображали обвинувачення.

При архівуванні сторінка позначена двома порядковими номерами у справі, 18 і 19. Підписів слідчого та свідка під ними немає. Є підпис на попередній сторінці.

Нижче цього вставного епізоду знаходиться протокол допиту свідка Домбровського Адама Станіславовича 1896 р. народження, що як і Б. Краснодемський потрапив до СРСР як біженець і разом з ним проживає в Глобинському районі і працює в «Індустрії» [5, с. 18].

Йому було поставлено запитання про те, скільки біженців працюють в «Індустрії». Відповідь: чотири людини – сам Домбровський, Семенюк, Краснодемський та його зять Баука.

Наступним питанням було: Вони на даний момент працюють чи ні?

Свідок повідомив, що Баука працював лише три дні, Краснодемський спочатку працював, потім з перших чисел лютого перестав і навіть заявляє, що якщо хтось прийде до нього з пропозицією працювати, то він викине того з квартири.

Питання: чому Краснодемський та його зять не працюють?

Свідок відповів, що Краснодемський незабаром після приїзду на ділянку почав агітувати, що необхідно повертатися назад до свого села, яке нині знаходиться в Німеччині. Він умовляв і свідка виїхати назад до свого села, але той відмовився. Свідку також відомо, що Краснодемський і Семенюк ходили на інші ділянки, де є переселенці та агітували їх на від'їзд. Семенюк кілька днів не ходив на роботу, потім захворів, але після одужання повернувся до виконання своїх обов'язків.

Питання (далі – П.): Хто ж з'явився дезорганізатором виробництва та організатором виїзду біженців із радгоспу?

Відповідь (далі – В.): Організатором від'їзду є Краснодемський Б. В., і він же є дезорганізатором, так як навмисне кинув роботу і не повернувся до неї, незважаючи на пропозиції дирекції.

П.: Що ще говорив Краснодемський стосовно роботи?

В.: Краснодемський не бажає йти на роботу, але іноді говорив, що якщо йому будуть давати всього вдосталь із продуктів і деяких матеріалів, то він (далі нерозбірливо), але коли йому видали чоботи та куфайку, то він все ж не повернувся на роботу.

Далі свідок розказав про симуляцію Бауком хвороби.

П.: Як Ви забезпечуєтесь харчуванням і як забезпечується Краснодемський.

В.: Продуктами харчування я забезпечуюсь нарівні з постійними робітниками, а іноді й краще, при тому, що ми отримуємо продукти в першу чергу. Краснодемський, як і я, отримує продукти в першу чергу. Необхідно все ж зазначити, що харчування на ділянці «Індустрія» організовано не зовсім добре, зрідка дають картоплю та пшоно, хліб на сім'ю з 10 осіб дають 3–4 кг.

На цьому допит скінчився, його текст містить велику кількість дописувань, вставок та виправлень.

Наступний протокол допиту свідка Баля Андрія Григоровича 1911 р. народження, який працює в тому ж відділенні, що й Б. Краснодемський. Протокол записаний не у формі запитань та відповідей, а як виклад його показань, а також доповнень до вже викладених показань. Необхідно зауважити, що прізвище свідка записується і як Балль, і як Баль в різних місцях справи. За його свідченнями, Б. Краснодемський приїхав сюди з колишньої Польщі, спочатку працював ковалем при чому дуже якісно, але потім почав говорити, що йому тут погано, що в колишній Польщі було краще. Там він мав власну кузню з двома підмайстрами. Зараз він зовсім не працює і каже, що поїде до Німеччини, так як місцевість, де він мешкав, відійшла до Німеччини. Він також заявляв, що, якби він знав, що йому тут не дадуть землю, то він би до СРСР і не приїжджав. Нижче внесено доповнення, що Б. Краснодемський особисто говорив свідку, що в Польщі ув'язненим дають більше хліба, ніж тут робітникам, що він краще б від поміщика отримав 25 різок, лише б повернутися до колишньої Польщі, чому є свідок – інший робітник радгоспу.

Протокол допиту свідка Косогляда Пантелея Петровича 1903 р. народження, теж працює і живе у відділенні «Індустрія» [5, с.24-25].

Протокол також зафіксований у формі викладу. Свідку відомо, що у відділенні з грудня 1939 р. живе Б. Краснодемський, який приїхав з колишньої Польщі. З початку лютого 1940 р. він у відділенні не працює, але він і його сімейство продукти від відділення отримують. Причина того, що Б. Краснодемський не працює, полягає у прагненні від'їзду. Сам Б. Краснодемський говорив, що «наша мета, всіх біженців, виїхати до міста Києва, куди з'їжджаються всі біженці для формування і звідти поїдемо, як з їхніх був виділений дехто Герба, який про це клопотав». Б. Краснодемський серйозно ставив питання перед керівництвом відділення про надання йому підводу для підвозу його родини до станції, але завідувач ділянкою П. Рожко не надав підводу, посилаючись на те, що немає вказівок. З розмов робочих свідку відомо, що Б. Краснодемський в Польщі мав свою кузню і використовував найману робочу силу. Про контрреволюційні висловлювання Б. Краснодемського йому нічого не відомо.

22 лютого 1940 р. справу прийнято до провадження за статтею 54-14 оперуповноваженим 3-го відділу Полтавського управління НКВС Мулько. Рішення затверджено начальником цього ж відділення лейтенантом держбезпеки Корзинкіним, а копія направлена до обласного прокурора. Таким чином, Б. Краснодемського звинувачували у саботажі.

22 лютого датовано допит Б. Краснодемського тим же оперуповноваженим Мулько. Спочатку в протоколі наведені анкетні дані, які збігаються з раніше наведеними [5, с. 26].

Потім підслідному було поставлено запитання: чи був він коли-небудь заарештованим?

Відповідь: заарештованим він ніколи не був, але засуджений польським судом за невиплату.

Пояснень, щодо того, що це за невиплата – немає. Це роз'яснюється тільки на шостій сторінці протоколу допиту, він не сплатив за патент на кузню. Засуджений до двох тижнів арешту, замінених двома роками умовного покарання.

У 1915 р. підсудний був мобілізований до царської армії, так як він проживав на той час у царській Росії, служив у піхоті, у 166 Рівненському полку, потім перебував на нестройовій службі молодшим унтер-офіцером, працював у кузні. У 1917 р. під час наступу німців був узятий у полон, поміщений до табору та працював на різних роботах, здебільшого ремонтуючи дороги. У 1918 р. (місяць він не пам'ятає) усі полонені були передані Австрії. Австрія надіслала своїх солдатів, і полонених перевели з міста Пружани до міста (далі нерозбірливо) на території Австрії, де він перебував три-чотири місяці. У кінці 1918 р. полонених відпустили, він поїхав до своєї матері, яка проживала на території Австрії. Там він проживав разом з матір'ю та сестрою, доки вони не померли. У матері було півтора морга землі, які він продав і переїхав до Володавського повіту (морг – міра площі, дорівнює приблизно 0,56 га – примітка авторів).

У селі Мачоши він купив морг землі, де побудував хату та кузню. З 1922 р. працює у власній кузні до приходу Червоної армії. У кузні у нього працювали учні, один-два, він за роботу їм не платив, але годував їх. У грудні 1939 р. він переїхав з родиною до СРСР як біженець з території, яка була передана Німеччині. У СРСР він прибув до Глобинського району, на цукровий комбінат, де отримав квартиру та роботу, і де працював до 10 лютого 1940 р. Після цієї дати він не працює.

Слідчим було поставлено запитання, чому Б. Краснодемський покинув роботу. На що він отримав відповідь, що їжу йому видавали погану, йому було важко працювати. Він хотів виїхати в Крим, але його не відпустили, тоді він припинив працювати.

Наступним було питання, чи перебував він у якихось партіях на території Польщі або Німеччини. У відповідь прозвучало, що не був. Знову було задано питання про те, чи перебував він під вартою раніше. У відповіді повідомлялося про проблеми у Польщі.

Аналізуючи цей протокол, слід зауважити деякі неспівпадіння. У першій половині 1915 р., коли Б. Краснодемського могли мобілізувати до російської армії, він ще не досяг призовного віку, тобто у кращому випадку йому було 18 з половиною років. Або він міг піти на службу в цьому віці добровольцем, або його паспортні дані неправильні.

Передача Австро-Угорщині, захоплених німецькими військами полонених, теж має приховане підґрунтя. Швидше за все, передавалися поляки за національністю, і, можливо, ті, що мають родичів в Австро-Угорщині. Не виключені подальші плани використання полонених у польських легіонах або подібному формуванні. Але Б. Краснодемський не вдавався до подробиць (йому на краще), а слідчий міг і не знати таких подробиць.

Ведення протоколу слідством з неодноразовою згадкою про польський вирок Б. Краснодемському, дописування та розірвання повідомлень про це відрізняється від звичайної манери ведення протоколів.

Наступний протокол допиту Б. Краснодемського відноситься до 21 квітня 1940 р. Але за цей час відбулися деякі події, які сильно ускладнили його становище. 14 частина статті 54, за якою його звинувачували, передбачала покарання від одного року позбавлення волі, з посиленням покарання в залежності від обтяжуючих обставин, аж до розстрілу з конфіскацією всього або частини майна. Але слідство отримало фатальні для Б. Краснодемського свідчення його співкамерників про те, що він у в'язниці веде антирадянські розмови.

Це свідчення Мастея Михайла Васильовича 1920 р. народження, з села Вилятин Хустського повіту в Угорщині від 2 березня 1940 р. та Нестройного Сергія Лаврентійовича 1890 р. народження, що народився в Глобинському районі, але на даний час був угорським громадянином, який давав свідчення 4 березня 1940 р. та 5 квітня 1940 р.

М. Мастей, спираючись на показання С. Нестройного, був перебіжчиком на радянський бік, а перед переходом навчався в Хустській гімназії. Він засвідчив, що Б. Краснодемський серед ув'язнених прагне довести, що життя в СРСР неможливе [5, с.31]. Ознайомитися зі справою самого М. Мастея не було можливості, тому що воно було передано раніше в органи СБУ за місцем колишнього проживання М. Мастея.

У протоколі допиту С. Нестройного від 4 березня [5, с.33] зафіксовано, що разом з ним утримувалося ще чотири особи, зокрема Б. Краснодемський та М. Мастей, який названий перебіжчиком з Угорщини. Якщо пропустити свідчення про інших, то про Б. Краснодемського свідок повідомив наступне: «Знаходиться разом з ними з кінця лютого 1940 року. Б. Краснодемський постійно проводить контрреволюційну агітацію. Як приклад свідок навів вислів, що «в Радянському Союзі дуже велика дорожняча, ні продуктів, ні товарів немає, населення голодує, одна картопля коштує один рубль, худоба подиха через відсутність кормів».

Також Б. Краснодемський говорив, що в Польщі було жити краще і наводив приклад, що там за один злотий можна було прожити краще, ніж в СРСР за 100 крб. (текст підкреслений червоним олівцем). Коли Б. Краснодемського попросили висловитися про міжнародне становище, то той розповів, що: «Війна не закінчена у Фінляндії. Радянському Союзу оголосили війну Швеція, Норвегія, Франція, Англія та Америка. Навесні німці укладуть з ними союз і виступлять проти СРСР. На залізниці пасажирські поїзди зупинені, не ходять, а тільки робочий поїзд від Кременчука до Ромодана. Залізниця завантажена перевезеннями на оборону. Перекидається: артилерія, піхота, кавалерія, танки тощо». Ще Б. Краснодемський на запитання одного з співкамерників повідомив, що з ним до СРСР приїхало близько 60 сімей до Глобинського району, «і близько половини кудись втекло. Якщо б був не дурень, то втік би за кордон».

Про вступ різних військ у Польщу Б. Краснодемський повідомив, «що коли німці зайняли Польщу, то населення побачило сильно озброєну армію, солдати веселі, фізично здорові, а коли прийшли червоноармійці, то йшли пішки, змучені, худі, голодні, куди їм проти німців» (у тексті пояснююча вставка, що це відноситься до «червоних»).

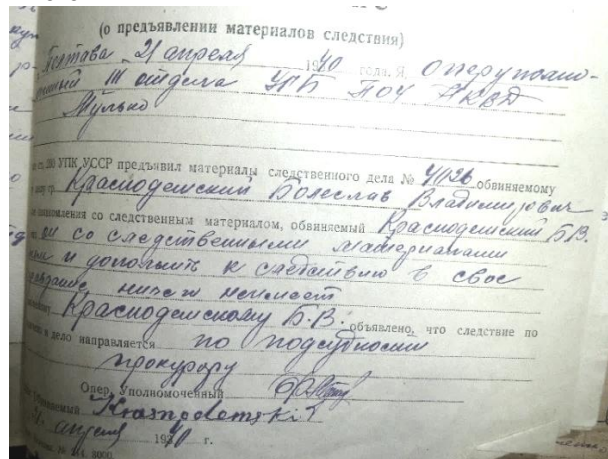
5 квітня, на наступному допиті, той же свідок заявив, що він Б. Краснодемського знає близько півтора місяців [5, с.37]. За цей час він (тобто Б. Краснодемський) проявив себе як людина, яка незадоволена радянською владою, мало цього, він яскраво висловлюється проти радянської влади. Він говорить, що програма більшовиків правильна, але вони по цій програмі не йдуть. Добре в СРСР живуть тільки прокурори та НКВС. «Я ось маю в СРСР 200 рублів, зароблених в Польщі (очевидно, свідок плутає зі злотими). Якщо вийду на волю, все одно на роботу не вийду,

все одно втечу». Вихваляв колишню Польщу, шкодує, що поїхав до СРСР. Але останнім часом став інакше себе поводити, більше мовчить, не розмовляє.

Свідок почав свої свідчення з того, що відповів на запитання слідчого: «Про що ви хочете розповісти?». Текст його показань записаний у вигляді викладу, хоча розпочинався як чергування питань і відповідей. (Примітка авторів. С. Нестройний заарештований за нелегальний перехід радянського кордону, який він здійснив, будучи чеським підданим. Але в процесі розслідування з'ясувалося, що за ним тягнеться й інший злочин – служба в каральному загоні Соколовського у 1919 р. і «насильства над мирними жителями». Засуджений до розстрілу Полтавським обласним судом і розстріляний 21 листопада 1940 р. Таким чином, поведінка С. Нестройного нагадує бажання полегшити свою долю активною співпрацею з владою).

21 квітня 1940 р. проведено допит й самого Б. Краснодемського [5, с. 38]. Спочатку слідчого цікавило питання про військову службу, арештований повторив колишні свідчення. Наступне питання було про ведення антирадянських розмов у камері з Кліориним (у попередніх свідченнях Нестройного в березні про того багато розповідалося). Б. Краснодемський повідомив, що Кліорин йому сказав, щоб той «на допитах багато не розповідав, інакше йому інкримінують шпигунство, бо НКВС з цього й живе». Кліорин раніше відсидів кілька років за шпигунство, але як повідомив у розмові, був у цьому не винен.

Наступним питанням до підслідного було запитання про те, що він часто підтримував Кліорина в антирадянських розмовах. Б. Краснодемський відповів, що він часто запитував Кліорина про життя в Москві та в Криму, на що той відповідав, що жити у СРСР скрізь погано, як і тут. Він, Б. Краснодемський, не заперечував, бо не знав, як там живуть. Коли ж Кліорин його запитував, як жив сам Б. Краснодемський, він відповідав, що спочатку жив добре, а з часу приїзду погано, хліба стали давати мало, а купити з продуктів харчування на ділянці «Індустрія» у Глобинському районі нічого.

Направлення справи Б. Краснодемського

прокурори та НКВС».

Звинувачення висунуто за статтею 54, частина 10 та частина 14.

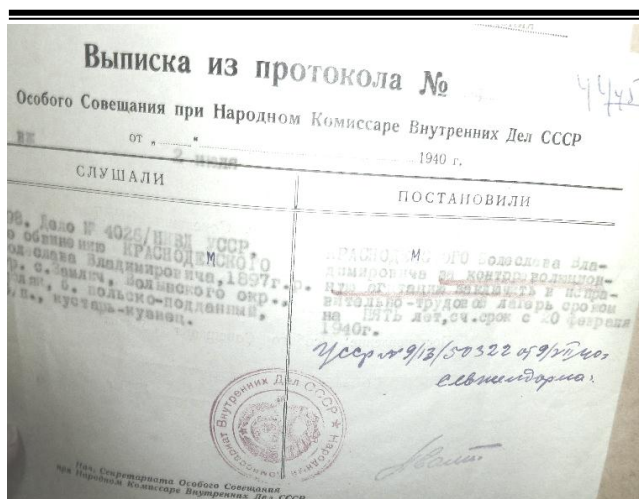
1 червня 1940 р. молодший слідчий слідчої частини УДБ УРСР Краковецький, розглянувши слідчу справу за звинуваченням Б. Краснодемського у злочинах, передбачених статтею 54, частина 10 та частина 14, визнав, що необхідно погодитися з пропозицією УНКВС в Полтавській області та направити справу на розгляд Особливої ради при НКВС СРСР.

Згідно з витягом з протоколу № 54 від 2 липня 1940 р., ВЗГ секретаріату при НКВС СРСР, розглянувши справу Б. Краснодемського, винесло рішення за контрреволюційну агітацію помістити його у виправно-трудоий табір терміном на п'ять років, розпочавши відлік з 20 лютого 1940 р. Нижче є приписка чорнилом: «УРСР 9/13/50322 від 9 липня 40 р. «Севжелдорлаг». Очевидно, вона визначає місце ув'язнення Б. Краснодемського.

На цьому протокол допиту був закінчений.

21 квітня слідчий матеріал пред'явлено арештанту для ознайомлення. Б. Краснодемський ніяких доповнень не зробив. Справу було оголошено закінченою та направлено на розгляд прокурора.

В обвинувальному вирокі зазначено про проведення Б. Краснодемським антирадянської агітації, саботажу та умовлянь біженців з Польщі покинути роботу. Перераховані факти агітації: «Мені сниться, що Польща колись має ще існувати». «Я краще піду в могилу, ніж буду працювати, поїду до Німеччини, де у мене своє господарство та буду працювати», «У Польщі ув'язнені мають більше хліба, ніж у СРСР робітники», «У СРСР добре живуть тільки

Постанова про вирок Б. Краснодемського

Згаданий указ анулював рішення, винесені позасудовими органами, а саме «трійками», колегією ОГПУ і Особливою нарадою, за деякими винятками, та постановив вважати всіх засуджених цими рішеннями реабілітованими.

На цьому справа закінчується. Подальша доля Б. Краснодемського авторам статті невідома.

Не можна виключити, що його багаторазові заяви проте, що він «ляже в могилу», виправдалися. «Севжелдорлаг» у 1940 р. став місцем ув'язнення польських військовополонених, про життя яких у таборі свідчать наступні цитати: «Більше половини поляків, вивезених в «Севжелдорлаг», розмістили в землянках, інших – в старих бараках, не пристосованих до суворої зими. Білизною, взуттям, верхнім одягом їх не забезпечили. Валянок не було в 60 % ув'язнених. Працювали понад норму, без відпочинку, на морозі, який сягав мінус 50°.

Не дотримувалися ні норми харчування, встановлені інструкцією, ні тривалості робочого дня, ні інших правил утримання військовополонених, які передбачали, зокрема, ізоляцію їх від інших ув'язнених. Нерідкістю були перебої із постачанням хліба, який іноді не видавали по декілька днів. Годували військовополонених за тими ж нормами, що й в'язнів. До того ж харчування залежало від виконання денного виробітку, планові ж завдання були практично нездійсненними. «Унаслідок цього, – писав співробітник УПВ Романів, який інспектував табір, – серед військовополонених поширювалися хвороби, з'явилася неймовірна вошивість. Різко підвищилася смертність, однак керівництво табору не звертає на це ніякої уваги». «На будівництві Північно-Печерської залізничної магістралі в «Севжелдорлаге» НКВС з липня 1940 року знаходяться на роботах 7772 людини військовополонених рядового та молодшого командного складу [колишньої] польської армії, жителів території СРСР – 3970 і жителів території, що відійшли до Німеччини, – 3802 людини. Утримання військовополонених у «Севжелдорлаге» щодо режиму, побуту, харчування і трудового використання – незадовільне і не відповідає елементарним вимогам. Унаслідок того, що будівництво короткочасне, військовополонені знаходяться у незадовільних житлово-побутових умовах. Харчування неповноцінне. Є масові захворювання на цингу (у 7-му відділенні хворіють на цингу 100 %) і пелагрою, в результаті велика смертність серед військовополонених» [6].

У ситуації з Б. Краснодемським є вплив не тільки великих світових сил, а і його особиста участь. Спрацював психологічний феномен: багато людей з числа самозайнятих, досить успішно справляються з проблемою, як заробити гроші на життя; поряд з практицизмом і заповзятливістю демонструють дивовижне нерозуміння всього, що лежить за межами їх практичних занять і дозволяють захопити себе різним політичним популізмом. Це ж трапилося і з Б. Краснодемським, усупереч його практичного знайомства з польською, німецькою, австро-угорською та російською бюрократією. У СРСР він мав статус біженця з іншої країни, тобто знаходився там з доброї волі приймаючої сторони, і права його апіорі обмежені, особливо в сенсі місця проживання. Він міг повернутися назад, для чого йому необхідно було звернутися до радянської і до німецької адміністрацій, позаяк саме в Німеччині він планував у подальшому проживати. Переміщення та зміна місця проживання в межах СРСР були можливі або за спеціальним дозволом, або у разі прийняття радянського підданства. При будь-якому варіанті вибору Б. Краснодемський мав звернутися до органів влади і чекати результату (досвід спілкування з державною машиною мав підказати, що бюрократія приймає рішення не миттєво).

У виписці два рази згадано прізвище Б. Краснодемського та обидва рази в ній є виправлення чорнилом [5, с.44–45] (обидва номери сторінки написані поруч, який з них правильний незрозуміло).

22 вересня 1989 р. зроблено висновок, що Б. Краснодемський підпадає під дію указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій...», підписаний старшим помічником прокурора Полтавської області з нагляду за слідством в органах держбезпеки Мирзою та начальником підрозділу УКДБ УРСР у Полтавській області майором Митрофановим. 5 жовтня 1989 р. прокурор Полтавської області Кривобок затвердив цей висновок.

Зрадили Б. Краснодемського й інші чинники його психології. Як голова сім'ї і господар він звик, що його слова в сім'ї та кузні сприймаються беззаперечно тільки за рахунок авторитету, а не завжди із-за справедливості висловлювань. Тому він і «віщав» про те, що у польській в'язниці дають хліба більше, ніж радянському робітникові на волі, хоча він особисто в польській в'язниці не утримувався і баланди йому скуштувати не довелося. Звідси ж йде розповідь про те, що «Радянському Союзу оголосили війну Швеція, Норвегія, Франція, Англія і Америка». І про те, що в СРСР добре живуть тільки прокурори і НКВС. Все це практика бездумного повторення чужих байок, оскільки сам Б. Краснодемський навряд чи був добре знайомий з життям та побутом прокурорів і НКВС, а скористався або чужими словами, або прилаштував до нового ладу свої польські враження (невідомо, звичайно, знав він напевно про життя польських поліцейських і прокурорів у подробицях, але теоретична можливість цього існувала).

Що ж стосується антирадянської агітації, то польське життя теж не могло зрівнятися з трибуною Гайд-парку. «Придушення інакомислення в Польщі мало місце, але все ж не набрало таких значних масштабів, як у фашистській Німеччині. У січні 1927 р. влада приступили до розгрому Білоруської селянсько-робітничої громади; серед заарештованих були й депутати сейму, що стало грубим порушенням чинної тоді Конституції, яка гарантувала особисту недоторканність депутатів. Таким же чином «санация» розправилася з діячами Незалежної селянської партії, що представляла інтереси польської сільської бідноти, а у 1932 р. заборонила діяльність виниклої в жовтні 1926 року Українського селянсько-робітничого об'єднання «Сельроб», придушила революційні кола ППС, створила партію «ППС-лівіяця». У короткий термін до в'язниць потрапило понад 6 тисяч політичних в'язнів» [7].

Навіть зважаючи на те, що Б. Краснодемський проживав у сільській глибинці, про це він мав чути. Поведінка його у вигляді погроз вигнати когось з начальства з наданої йому відомчої квартири – це теж приклад характерологічних особливостей Б. Краснодемського. Як і те, що він і його зять покинули роботу з різних причин, але продовжували отримувати продукти від радгоспу. Швидше за все, переживання Б. Краснодемського з приводу ситуації з ним і країною привели його до катарсису, який і народив його пророчі слова про майбутнє своєї Батьківщини і його самого. Як він не намагався знайти, де краще, і забути про неї, душа його згадала про Польщу і цим доторкнулася до вічності.

Автори висловлюють щиру вдячність працівникам архіву управління СБУ в Полтавській області за неоціненну допомогу в роботі зі слідчими справами.

Список використаних джерел

1. Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. [Електронний ресурс] / М. И. Мельтюхов. – М. : Вече, 2001. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/research/meltyukhov2/03.html>.
2. Лошицький О. «Лабораторія – 2»: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області 1937–1938 рр. [Електронний ресурс] / О. Лошицький. – Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog%5Cdocument?id=42130>.
3. Єременко Т. Спільні риси і долі українців та поляків в Україні (20–30 рр.) / Т. Єременко // Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р.: Тези доповідей. – К., 1992. – С. 30–31.
4. Лушакова А. М. Польські сторінки історії Кременчука / А. М. Лушакова, В. І. Маслак, Ж. М. Осиковіч, В. І. Саранча. – Кременчук: ПП Щербатих, 2013. – 40 с.
5. Архів Управління СБУ в Полтавській області. – Слідча справа № 4026.
6. «Разгрузка» лагерей Наркомчермета Севжелдорлаг [Електронний ресурс] / Библиотека. Исследователям Катynского дела. – Режим доступу: <http://www.katyn-books.ru/library/katyn-prestuplenie-protivchelovechestva10.html>.
7. Режим санации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diplomba.ru/work/86454>.

Владимир Маслак, Дарья Василенко, Сергей Сезин, Дмитрий Сезин

ДЕЛО «ПРОРОКА» БОЛЕСЛАВА В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

В статье проанализировано проблему массовых репрессий в 30-х гг. XX в. в аспекте польского вопроса. Основу исследования составляют архивные документы, в которых раскрыта суть антипольских массовых репрессий в этот период. Изучен вопрос об арестах по «польской линии» на примере дела Болеслава Краснодемского. Исследуемая проблематика изучается в контексте Полтавской области. Представлено исчерпывающий анализ дела осужденного Б. Краснодемского с подробным описанием допросов арестованного и свидетелей его «преступления». В заключении авторы выдвигают теорию о том, почему Б. Краснодемский был арестован и приговорен к заключению.

Ключевые слова: советский строй, массовые репрессии, «польская операция», Полтавская область, польская diaspora.

Volodymyr Maslak, Daria Vasylenko, Sergiy Sezin, Dmytro Sezin

CASE «PROPHET» BOLESLAW IN ARCHIVAL DOCUMENTS

A problem of mass repression due to polish question in 30s XXth century is analyzed in this article. The foundation of the research is made of archival documents, where we can see the matter of nonpoland mass repression during this period. The question about arrests by «polish line» example of Boleslaw Krasnodarskogo case. This range of problems are investigated in the context of the Poltava region. In this work there is an exhaustible analysis of the arrested Boleslaw Krasnodemskyu case with its detailed description of interrogation of arrested and with his «crime» bystanders. As a conclusion the authors present the theory why Boleslaw Krasnodarskogo was arrested and sentenced to imprisonment.

Key words: soviet regime, mass repression, «polish operation», Poltava region, polish diaspora.

УДК 94(477)»1940/1950»:321.64:[008+001](477)

Наталія Сірук

ПОСТАНОВИ ЦК КП(Б)У – ДОКУМЕНТИ ВИВЧЕННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ КАМПАНІЙ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПОЧАТОК 50-Х РОКІВ ХХ СТ.)

У другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. вийшла низка постанов ЦК КП(б)У, присвячених питанням літератури, історії, філософії, музики, кіно та мистецтва загалом. Ці постанови стали складовою частиною ідеологічних кампаній, відомих під назвою «ждановщини». Документи служили одним із засобів політико-ідеологічного контролю тоталітарної влади за творчою діяльністю інтелігенції, за духовним життям суспільства. Вістря партійної критики спрямовано на подолання самобутнього національного змісту, особливого національного колориту української літератури та мистецтва, на «викриття українського буржуазного націоналізму». Усього впродовж 1944–1953 рр. прийнято 12 найбільш значних за своїм характером постанов ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з ідеологічних питань. Ці джерела заклали ідеологічні підвалини для наступу на всі групи інтелігенції, створювалась відповідна атмосфера – сипались звинувачення, розгорталась публічна критика. Звичними стали упередженість в оцінках діячів науки та культури, вольові рішення, проявлялися самочинне і некомпетентне адміністративне втручання у творчу діяльність, заперечення елементарних художніх свобод. Партійні документи широко коментувались у редакційних і авторських статтях, у виступах на численних зборах працівників культури та мистецтва. У них давалась спотворена оцінка духовного життя в республіці, висувалися надумані й необґрунтовані звинувачення на адресу провідних письменників, митців, науковців.

Ключові слова: постанова, документ, ідеологія, культура, пленум.

У повоєнне десятиріччя вийшла низка постанов ЦК КП(б)У, присвячених питанням літератури історії, театру, кіно та мистецтва загалом. Ці документи стали складовою частиною ідеологічних кампаній, відомих під назвою «ждановщини», які служили засобом політико-ідеологічного контролю тоталітарної влади за творчою діяльністю інтелігенції.

Аналіз архівних матеріалів, передусім постанов та рішень ЦК КП(б)У розкриває суть, методи і наслідки культурно-ідеологічного тиску на інтелігенцію останнього періоду сталінщини. Праці узагальнюючого характеру та матеріали преси дають змогу оцінювати важливі аспекти діяльності інтелігенції післявоєнного періоду.

За мету поставлено хронологічно відтворити та комплексно дослідити, на прикладі таких джерел як постанови ЦК К(б)У, ідеологічний тиск на творчу інтелігенцію України.

У 1946–1948 рр. відбулася серія ідеологічних погромів, здійснених А. Ждановим за ініціативою Й. Сталіна. Доповіді А. Жданова, спрямовані на «викриття» різних «перекручень і хиб» у літературі, філософії, музиці, а також відповідні постанови ЦК ВКП(б) негайно дублювалися в Україні. За офіційним формулюванням, така боротьба скеровувалась проти «бездіяльності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом». На практиці вона швидко перетворилася на кампанію насадження російського шовінізму і викликала черговий погром культури неросійських народів, зокрема української національної культури та науки.

В Україні «ждановщина» набрала форм гострої критики «буржуазного націоналізму», насамперед в історії та літературі. Партійне керівництво вимагало від українських культурних і наукових діячів дотримування принципів пролетарського інтернаціоналізму, що фактично означало відмову від національних засад творчості. Однією із ключових вимог того часу, що стосувалася української культури, стала вимога: «тісніше зливалася з великою російською культурою». Духовне

життя суспільства поставлене під жорсткий контроль, що заважало розвитку літератури, театру, кіно та мистецтва загалом, які і стали першими об'єктами політико-ідеологічних нападок режиму в останній період сталінщини. Сфера ідеології розглядалась як один з головних «фронтів», на якому велася боротьба проти «українського буржуазного націоналізму», за якнайширше висвітлення в художній творчості проблем сучасності, оспівування радянської дійсності [1, с. 78–79].

Початок ідеологічним кампаніям другої половини 40-х рр. ХХ ст. поклала постанова ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград» (серпень 1946 р.). У ній грубо і несправедливо критикувалась творчість поетеси А. Ахматової і письменника М. Зощенка [2, с. 10–12]. Розпалений у Москві антиінтелігентський вогонь перекинувся в Україну, а подібний грубий і безцеремонний стиль «керівництва» творчою інтелігенцією поширився в усіх республіках. Одним з перших, хто відчув наступ влади, був видатний діяч української культури, кінорежисер, сценарист зі світовим іменем, письменник, якого французька преса назвала «Гомером ХХ століття» – О. Довженко. 12 червня 1944 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про Довженка О. П.», у якій зазначалося: «у творах українського письменника і кінорежисера, написаних за останній час («Перемога» і «Україна в огні»), мають місце грубі політичні помилки антиленінського характеру» [3].

У серпні 1946 р. відбувся перший після війни пленум ЦК ВКП(б), на якому звучали гострі звинувачення проти великої групи літераторів і науковців, визначено генеральну лінію партії, у тому числі стосовно напрямів і об'єктів ідеологічної чистки. Знайомство з рішеннями цього пленуму, директивними документами показують, що Україна перебувала в центрі уваги союзного керівництва [4, с. 424]. Сам факт звернення до минулого українського народу, відтворення його самобутньої сутності вже вважалося проявом буржуазного націоналізму. Для забезпечення «нового курсу» схвалено низку партійних постанов, які відображали посилення репресивної політики та політичного контролю тоталітарної держави за культурно-науковою сферою. Посилилися відверте публічне цькування, прямі звинувачення в «націоналізмі» відомих літераторів, зокрема М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка, О. Довженка [5, арк. 27–38; 6, арк. 10], а також П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського та інших. Водночас система прагнула цілковито підпорядкувати своєму впливові працю письменників та митців, спрямувати їх у відповідне політичне й ідеологічне русло, регламентувати найрізноманітніші прояви творчої активності та інтелектуального пошуку.

У цей період гостро розкритиковано низку українських літературознавців, які брали участь у написанні «Нарису історії української літератури» і яких звинуватили у прихильності до «буржуазно-націоналістичної» концепції М. Грушевського, С. Єфремова та інших «ворогів». Розпочато викривальну кампанію, що спрямовувалася проти істориків, у працях яких містилися наукові ідеї й теорії, близькі з тією ж концепцією М. Грушевського. З цих позицій різкої критиці піддано львівських учених М. Кордубу, І. Крип'якевича та інших, авторський колектив першого тому «Історії України» (за ред. М. Петровського). Прикладом грубого диктату в науці також стала серпнева сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Леніна (ВАСГНІЛ), яка відбулася в 1948 році і на якій розпочато погром генетики, названої «буржуазною псевдонаукою».

Автор статті спробувала хронологічно висвітлити постанови ЦК КП(б)У, які спрямовувались на боротьбу з політико-ідеологічних «прорахунками» в царині культури та мистецтва УРСР. Серед згаданих постанов слід назвати: «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» (1946 р.), «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград» (1947 р.), «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про оперу «Большая дружба» В. Мураделі» (1948 р.) та ін. [7, арк. 53]. Цитати із зазначених постанов підкреслюють увагу на тому, що українська культура, мистецтво та наука перебувають в центрі уваги ідеологів-партійців як СРСР так і УРСР.

24 серпня 1946 р. ЦК КП(б)У у постанові «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури» [8, арк. 60] стверджував, що автори «Нарису» «перекрутили марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури і подали її в буржуазно-націоналістичному дусі» [9, с. 288]. Авторів звинувачували в тому, що вони не показали «боротьбу партії більшовиків проти українських буржуазних націоналістів-шумських, хвильовистів, скрипниківців, які намагалися використати літературу як один з засобів відриву українського народу від великого російського народу і перетворення Радянської України в колонію німецького імперіалізму».

7 жовтня 1947 р. політбюро ЦК КП(б)У, за пропозицією Л. Кагановича, ухвалило постанову «Про перевірку виконання Спілкою радянських письменників України постанови ЦК ВКП(б) про

журнали «Звезда» і «Ленинград». У цьому документі вказувалося, що рішення Спілкою прийнятті формально, а її члени «опинились фактично на позиціях обивателів і до останнього часу не бачили гострих і різких ухилів націоналістичного характеру, буржуазних перекичень у творах окремих письменників» [10, арк. 26]. Початок кампаніям щодо періодики та журналів поклала вже згадувана постанова ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград» (серпень 1946 р.). У жовтні 1946 р. з цього приводу була прийнята постанова ЦК КП(б)У «Про журнал «Вітчизна» [11, арк. 32–36]. Редакцію журналу звинувачували в «традиційному припущенні ідеологічних помилок – підвищеній увазі до національного питання, уникненні висвітлення провідних тем сучасності (перемоги у Великій Вітчизняній війні, поступового переходу від соціалізму до комунізму)». У серпні 1946 р. в газеті «Правда» розкритиковано журнал «Перець», в якому партійні чиновники також вгледіли «хибні» матеріали.

Відгукнувшись на виступ «Правди», оргбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про журнал сатири і гумору «Перець», в якій зазначалось, що редакція «стала на неправильний, неправдивий шлях, надаючи місце на сторінках журналу ідеологічно шкідливим писанням, похабним вправам низькопробних гумористів». На початку 50-х рр. ХХ ст. політбюро ЦК КП(б)У прийняло кілька постанов – «Про журнал «Дніпро» від 1 лютого 1950 р.; «Про видавництво СРПУ «Радянський письменник» – 27 листопада 1951 р. [12, с. 284]. Вони загострили ідеологічну ситуацію в республіці, а директиви ЦК ВКП(б), що знайшли відображення в редакційних статтях газети «Правда», певною мірою сприяли новим пошукам ідеологічних ворогів радянської системи.

У серпні 1946 р. прийнята постанова ЦК КП(б)У «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення», у якій йшлося про «незадовільний стан репертуарів театрів України і погане керівництво театрами зі сторони Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР» [13]. У постанові зазначалося, що головний недолік репертуарів полягав у тому, «що п'єси радянських авторів на сучасні теми були фактично витісненими». В репертуарах театрів переважали п'єси дореволюційних і західних авторів, «знаходили місце ідеологічно шкідливі твори, здатні лише отруювати свідомість глядача», а «...композитори не виконували своїх обов'язків, приділяли головну увагу історичним темам і обминали важливі теми сучасності», в результаті чого не були створені високоякісні «нові опери, присвячені радянському життю» [8, арк. 58].

Після постанови ЦК ВКП(б) від 10 лютого 1948 р. «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі» пошуки «помилки і перекичень» у галузі музичного мистецтва розпочалися і в Україні. 23 травня 1948 р. була прийнята постанова ЦК КП(б)У «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з рішенням ЦК ВКП(б) «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі». У ній йшла мова про неблагополучний стан музичного мистецтва в Україні, засуджувався «формалістичний, антинародний напрям» в радянській музиці, в творчості українських композиторів та в діяльності закладів музичного мистецтва [14, арк. 55]. Українських композиторів Б. Лятошинського, І. Белзи, М. Гозенпуда, Г. Таранова, М. Тіца, композиторів західних областей М. Колесси, С. Людкевича, Р. Симовича, А. Солтиса звинувачувалися в тому, що вони пішли хибним шляхом псевдоноваторства.

У 1946 р. розпочалася добре спланована партійним центром пропагандистська кампанія під гаслом боротьби проти «українсько-німецького націоналізму», історичних концепцій М. Грушевського і його школи, проти «залишків націоналістичних поглядів і тверджень» в історичній науці. Внаслідок цього 29 серпня 1947 р. прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР» [9, с. 292–296]. Фактично інститут розгромлено, ЦК КП(б)У таврував «написані в антимарксистському дусі» праці, які містять «грубі політичні помилки та перекичення буржуазно-націоналістичного характеру».

Розправа з генетикою, яку вважали ворожою діалектико-матеріалістичному світогляду, що відображала реакційну буржуазну ідеологію, не обминула й Україну. Об'єктами нападок стали відомі вчені С. Гершензон, М. Гришко, Л. Делоне, Ю. Мірюта, І. Поляков, Д. Третяков, М. Холодний, І. Шмальгаузен та ін. [15; 16, арк. 3]. У серпні 1948 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про стан викладання біологічних наук і заходи щодо зміцнення біологічних кафедр у вищих навчальних закладах», а ЦК КП(б)У – «Про заходи щодо перебудови роботи наукових установ, кафедр, видавництв, журналів і газет України в області біології і зміцнення цих ділянок кваліфікованими кадрами», які стали керівництвом до практичної дії, в тому числі для чергових чисток в системі освіти. Уже в травні 1947 р. схвалена постанова ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології». Ідеологічні заходи негайно підкріплювалися адміністративно-каральними як стосовно членів партії, так і безпартійних.

На початку 50-х рр. ХХ ст. відбулося чергове посилення політико-ідеологічних «чисток» в культурному житті України. 2 липня 1951 р. в газеті «Правда» з'явилася редакційна стаття «Проти ідеологічних перекичень у літературі», на цей раз мішенню критики став вірш В. Сосюри «Любїть

Україну!» [17, л. 46]. З метою ліквідації «серйозних недоліків і помилок», на які вказала «Правда», ЦК КП(б)У постановив: «зосередити увагу на керівництві ідеологічною роботою в областях, а також у міських і районних комітетах КП(б)У, на яких обговорити статтю і накреслити заходи посилення ідеологічної роботи» [18, с. 59].

У кінці листопада 1951 р. проведено пленум ЦК КП(б)У, на якому прийнято постанову «Про стан і заходи покращення ідеологічної роботи партійної організації України», яку можна вважати свого роду підсумковим документом сталінської доби [19]. У липні 1952 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло чергову постанову – «Про заходи з ліквідації серйозних недоліків і помилок в роботі ЦК КП(б)У і партійної організації України по керівництву ідеологічною роботою». У ній вкотре розкритиковано Спілку радянських письменників України, його голову О. Корнійчука – за «ідейно-політичні прорахунки».

Таким чином, повоєнні роки виявилися завершальним етапом формування в країні сталінського абсолютизму, в тому числі в духовній сфері. Тоталітарний режим розгорнув чергові ідеологічні кампанії, переслідування інакодумців, нову хвилю репресій. У результаті радянська культура в різних її проявах опинилася під жорстким контролем партійно-державних органів, вся культурна політика влади мала яскраво виражений ідеологічний характер. Проведена пошукова робота дала змогу виявити новий фактичний матеріал, який представлений неопублікованими архівними документами, зокрема постановами ЦК КП(б)У, що дозволило дослідити обрану проблему.

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр) / В. К. Баран. – Львів, 2003. – 670 с.
2. Аксёнов Ю. Послевоенный сталинизм: удар по интеллигенции / Ю. Аксёнов // Кентавр. – 1991. – № 10–12. – С. 80–89.
3. Виступ Сталіна 31 січня 1944 року «Про антиленінські помилки й націоналістичні перекирчування в кіноповісті Довженка «Україна в огні» // Літературна Україна. – 1990. – 5 липня.
4. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – К., 1993. – 447 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.23, спр. 4511.
6. ЦДАГО України, ф. 1. оп. 23, спр. 4512.
7. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і р.р.) / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999. – Т.13. – 304 с.
8. ЦДАГО України, ф.1. оп. 70, спр. 519.
9. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / упоряд.: М. І. Панчук. – К., 1994. – 557 с.
10. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 515.
11. ЦДАГО України, ф.1. оп. 70, спр. 691.
12. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.Шаповал. – К., 1993. – 350 с.
13. ЦДАГО України, ф. 1. оп. 1, спр. 731.
14. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 1533.
15. Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РДАСПИ), ф.17, оп. 132, д. 74.
16. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 1367.
17. РДАСПИ. – Ф.17, оп. 132, д. 472.
18. Сірук Н. М. «Ждановщина» в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.): монографія / Н. Сірук. – Луцьк, 2013. – 208 с.
19. ЦДАГО України, ф. 1. оп. 1, спр. 976.

Наталія Сірук

ПОСТАНОВЛЕННЯ ЦК КП(б) У – ДОКУМЕНТИ ИЗУЧЕНИЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ КАМПАНИЙ В УКРАИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 40-Х – НАЧАЛО 50-Х ГОДОВ ХХ ВВ.)

Во второй половине 1940-х – начале 1950-х годов вышел ряд постановлений ЦК КП(б)У, посвященных вопросам литературы, истории, философии, музыки, кино и искусства в целом. Эти постановления стали составной частью идеологических кампаний, известных под названием «ждановщины». Документы служили одним из средств политико-идеологического контроля тоталитарной власти за творческой деятельностью интеллигенции, за духовной жизнью общества. Острые партийной критики было направлено на преодоление самобытного национального содержания, особого национального колорита украинской литературы и искусства, «разоблачения украинского буржуазного национализма». Всего за период с 1944 – по 1953 гг. было принято 12 наиболее значительных по своему характеру постановлений ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У по идеологическим вопросам. Эти источники заложили идеологические основы для наступления на все группы интеллигенции, создавалась соответствующая атмосфера – сътались обвинения, разворачивалась публичная критика. Привычными стали предвзятость в оценках деятелей науки и культуры, волевые решения, проявлялись самовольное и некомпетентное административное вмешательство в творческую деятельность, отрицание элементарных художественных свобод. Партийные документы широко комментировались в редакционных и авторских статьях, в выступлениях на многочисленных собраниях работников культуры и искусства. В них передавалась искаженная оценка духовной жизни в республике, выдвигались надуманные и необоснованные обвинения в адрес ведущих писателей, художников, ученых.

Ключевые слова: постановление, документ, идеология, культура, пленум.

Natalia Siruk**RESOLUTIONS OF THE CC CP (B) OF UKRAINE – DOCUMENTS FOR STUDYING
IDEOLOGICAL CAMPAIGNS IN UKRAINE
(LATE FORTIES – EARLY FIFTIES OF THE XXTH CENTURY)**

In the second half of the 1940s – early 1950s came a number of resolutions of the Central Committee of the Communist Party (Bilshovyks) of Ukraine – CC CP (b)U, dedicated to literature, history, philosophy, music, cinema and art in general. These decisions were part of the ideological campaign, known as «zhdanovschyna». Documents served as a means of political and ideological control of totalitarian power for the creative activity of intellectuals, the spiritual life of society. The point of party criticism was aimed at overcoming the original national content, special national flavor of Ukrainian literature and art, at «exposing Ukrainian bourgeois nationalism». During the period from 1944 to 1953 12 the most significant resolutions of the Central Committee of the Soviet Union Communist Party (Bilshovyks) – CC CPSU (b) and the CC CP (b) on ideological issues have been adopted. These sources laid the ideological foundation for an attack on all groups of intellectuals, the special atmosphere was created and as a result there were accusations and public criticisms. Prejudgments in estimates of science and culture leaders, volitional decisions were usual; unauthorized and incompetent administrative interference in creative activity has been manifested; the denial of basic freedoms of art. Party documents have been widely commented in the editorial and articles, in speeches at numerous meetings of workers of culture and art. The distorted assessment of the spiritual life in the country has been given; flimsy and unsubstantiated accusations against leading writers, artists and scientists have been put forward.

Key words: resolution, document, ideology, culture, plenum.

УДК: 08:002:004.01:34.06:94 (477)**Ігор Гайдаєнко****ЕЛЕКТРОННИЙ ПІДРУЧНИК ЯК НОВИЙ ЗАСІБ ПОДАННЯ
ІНФОРМАЦІЇ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ**

У сучасних умовах розвитку суспільства, значна увага приділяється інформатизованому супроводу будь-якої професійної діяльності. Застосування нових засобів обміну інформацією дозволяє спростити процес професійного обміну знаннями та досвідом. Насамперед, це актуально у навчальному процесі, де використовуються навчальні і тестуючі програми з різних дисциплін. Аналіз особливостей структурної організації, дидактичних функцій та переваг застосування електронних підручників дозволяють показати їх ефективність у сприянні підвищенню рівня зацікавленості користувачів та позитивний вплив на особистісний розвиток студента, його якісну підготовку під час процесу навчання.

Ключові слова: електронний підручник, навчальний процес, інформаційно-комунікаційні технології, дисципліни, професійна діяльність.

Одним із пріоритетних напрямів удосконалення системи освіти є використання інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечує подальше удосконалення навчального процесу, доступність, ефективність освіти. Одним із шляхів досягнення мети удосконалення навчального процесу є підготовка електронних підручників. Значення використання їх в освіті зростає за рахунок активного впровадження інформаційних технологій, які допомагають ширше передати матеріал з використанням засобів мультимедіа, зберігати великий обсяг інформації, тому використання електронних підручників дає змогу суттєво вплинути на результативність проведення занять, підвищити зацікавленість до навчання, сприйняття студентами матеріалу, що вивчається і розширити можливості навчального процесу загалом.

Метою статті є аналіз електронних підручників, визначення їх переваг та недоліків і можливостей їх застосування як нових засобів передачі інформації.

Питання, пов'язані із створенням та використанням електронних засобів навчання, зокрема електронних підручників, досліджувались такими науковцями: В. Агеєв, Н. Апатова, А. Башмаков, І. Башмаков, В. Биков, Л. Брескіна, А. Верлань, І. Вєтрова, Є. Вінниченко, В. Горох, Ю. Горошко, А. Гуржій, О. Данилова, Ю. Дорошенко, М. Жалдак, Ю. Жук, І. Іваськів, Л. Зайнутдінова, С. Карп, В. Ключко, О. Кохан, В. Лапінський, О. Лемента, С. Лещук, М. Львов, Ю. Машбиць, Н. Морзе, К. Осенков, А. Осін, А. Пеньков, С. Раков, Ю. Рамський, В. Редько, О. Резіна, І. Роберт, В. Руденко, М. Смульсон, О. Співаковський, О. Тищенко, Ю. Триус, А. Уваров, М. Шут та ін.

У сучасних умовах розвитку суспільства, велика увага приділяється комп'ютерному супроводу будь-якої професійної діяльності. Застосування нових засобів обміну інформацією дозволяє спростити процес професійного обміну знаннями та досвідом. Насамперед, це актуально у навчальному процесі, де використовуються навчальні і тестуючі програми з різних дисциплін. Застосування мультимедійних засобів на заняттях дозволяє підвищити не тільки інтерес до майбутньої спеціальності, але і успішність по даній дисципліні. Навчальні комп'ютерні програми і електронні підручники дають можливість кожному студенту незалежно від рівня його підготовки брати активну участь у навчальному процесі, індивідуалізувати свій процес навчання, здійснювати самоконтроль. Бути не пасивним спостерігачем, а активно одержувати знання і оцінювати свої можливості. По-перше, це можливість включати в них сучасні (у тому числі мультимедійні) способи подання інформації, у вигляді навчальних програм (із застосуванням засобів анімації). По-друге, можливість включати інтерактивні засоби контролю знань для перевірки (також і для самоперевірки). По-третє, при сьогоднішньому складному стані з традиційними (друкованими) підручниками, їх електронна версія може бути легко розповсюджена для широкого кола користувачів без матеріальних витрат. Якщо при цьому підручник покласти на сервер, то до нього може бути забезпечений легкий доступ необмеженої кількості користувачів. Учасники навчального процесу починають одержувати задоволення від самого процесу навчання, незалежно від зовнішніх мотиваційних факторів. Цьому сприяє той факт, що при застосуванні інформаційних технологій, комп'ютеру передаються окремі функції викладача (репетитора), що здатний показати помилку, дати правильну відповідь, і повторювати завдання знову і знову. Це дозволяє звести до мінімуму вплив можливих негативних особистісних якостей викладача на навчальний процес.

Іншим аспектом застосування електронних підручників є інтерактивна взаємодія з учасниками навчального процесу за допомогою інформаційних комунікаційних мереж (Інтернет та локальних), що дозволяє надзвичайно розширити наукове коло спілкування та взаємодії [1, с.3].

Для подальшого опису можливостей і особливостей електронного підручника, дамо його коротку характеристику. Електронний підручник – електронний програмний комплекс з навчальним матеріалом і тестами з конкретного предмета. Електронний підручник не може бути зведений до паперового варіанту без втрати дидактичних якостей. Електронний підручник будується на гіпертекстовій основі та призначений для самостійного вивчення теоретичного матеріалу з курсу [2, с.190].

З іншого боку, електронний підручник являється інформаційною системою (програмною реалізацією) комплексного призначення, яка забезпечує за допомогою єдиної комп'ютерної програми, без звернення до паперових носіїв інформації, реалізацію дидактичних можливостей засобів інформаційно-телекомунікаційних технологій (ІКТ) у всіх ланках дидактичного циклу процесу навчання: постановку пізнавального завдання; пред'явлення змісту навчального матеріалу; організацію застосування первинно отриманих знань (організацію діяльності по виконанню окремих завдань, в результаті якої відбувається формування наукових знань); зворотній зв'язок, контроль діяльності учнів; організацію підготовки до подальшої навчальної діяльності (завдання орієнтирів для самоосвіти, для читання додаткової літератури).

При цьому електронний підручник, забезпечуючи неперервність і повноту дидактичного циклу процесу навчання, надає теоретичний матеріал, організовує тренувальну навчальну діяльність і контроль рівня знань, інформаційно-пошукову діяльність, математичне і імітаційне моделювання з комп'ютерною візуалізацією і сервісні функції [2, с. 191].

Електронний підручник дозволяє вирішувати такі основні завдання: індивідуально переглядати, вивчати чи повторювати навчальний, методичний та інформаційно-довідковий матеріал; наочно представляти на екрані комп'ютера весь дидактичний матеріал та наочні посібники (схеми, малюнки, таблиці, графіки, текст і т.д.); здійснювати самоконтроль засвоєння змісту навчальних тем; отримувати інформацію з рекомендованої літератури; роздруковувати зразки планів проведення та методичні розробки по всіх темах і видах занять; розмножувати матеріали необхідні для проведення занять; отримувати методичні рекомендації з різних напрямків навчання; дізнаватися відомості про деякі технології, які застосовуються в інформаційній діяльності та інші відомості [3, с. 209].

Таким чином, можна зазначити, що основні завдання, які дозволяє вирішувати електронне видання поєднує завдання різноманітних засобів подання інформації (ЗМІ, різноманітних інтернет-ресурсів, теле- та радіо-телекомунікаційних систем подання інформації).

Для подальшого опису електронних посібників, розглянемо основні його форми, що існують на сьогодні [4, с.24]:

1. Стандартні електронні підручники – електронний текст, зміст якого є системою переходів на розділи і глави підручника. Електронні сторінки доповнено графічними зображеннями або анімацією, функціями гортання «вперед-назад» і «повернення до змісту». У більш складних

підручниках за допомогою гіперпосилань реалізована можливість швидкого переміщення на довідковий матеріал або інші параграфи підручника, пов'язані з поточним

2. Електронні енциклопедії – електронні сторінки з текстами і графічними зображеннями класичного енциклопедичного характеру. Головна перевага такої енциклопедії перед звичайними паперовими формами – система пошуку інформації (заснована на спеціальних програмних алгоритмах пошуку).

3. Електронні довідники-комплекси, що оснащені програмними алгоритмами з різними схемами пошуку (за змістом, ключовими словами та ін.). Вони можуть бути інтегровані в електронні підручники, тренажери та інші освітні ресурси.

4. Електронні репетитори – комплекси мультимедійних ресурсів, основу яких становить електронний довідник. Головна відмінність електронного репетитора від інших електронних підручників – це його цільове призначення.

5. Електронні самовчителі один з найефективніших засобів самоосвіти. Основу самовчителя складає електронний підручник, доповнений системою тренажерів та інтерактивних тестів для самоконтролю.

6. Термінологічні словники – різновид електронних словників, що являє собою електронну базу даних визначень з певної предметної області. Термінологічний електронний словник може бути як окремим модулем, так і інтегрований в інші мультимедійні ресурси.

7. Мультимедійні курси це комплекси ресурсів за певним розділом, пов'язаних за допомогою системи зв'язків і переходів між собою в єдиний освітній сценарій. Мультимедійний курс може бути використаний або на заняттях в аудиторіях, що оснащені комп'ютерною технікою або в схемі дистанційного навчання.

8. Комплекти електронних лекцій – різновид електронних навчальних матеріалів універсального характеру, що дозволяє викладачеві доповнювати і коригувати свої лекції, оформляти їх графічними та відеоматеріалами та інтерактивним змістом, розміщувати у вигляді електронних методичних посібників на сайті свого навчального закладу та використовувати у дистанційному навчанні.

Кожна із форм електронного підручника має свої особливості та може бути оптимізована для різноманітних дисциплін. Найбільш вдалим буде застосування одночасно декількох форм електронного підручника, що дасть змогу більш широко використати його можливості та охопити більший масив інформації з того чи іншого предмету.

Розглянемо основні формати електронних підручників. Вони поділяються на два основних види (як і всі електронні видання):

– HTML (Hyper Text Markup Language) – гіпертекстова мова розмітки сторінок, за допомогою якого створена велика кількість електронних документів, в тому числі, абсолютна більшість видань, що циркулюють в мережі Інтернет. Більшість електронних матеріалів, що циркулюють в мережі Інтернет, оформлені в HTML-форматі. Формат досить компактний і, поряд з текстом, дозволяє включати у видання ілюстрації і мультимедійні фрагменти. Відмінністю HTML-видання від звичайного тексту є те, що в них присутні спеціальні команди-теги, які вказують правила форматування документа при поданні інформації на екран монітора. Недоліком цього формату є чутливість до використовуваних в виданні шрифтів: відсутність потрібного шрифту на комп'ютері користувача викликає труднощі при перегляді документа, пов'язані з необхідністю заміни відсутньої шрифтової гарнітури.

– PDF (Portable Document Format), розроблений в 1993 році фірмою Adobe. PDF-формат дозволяє подолати бар'єр, пов'язаний із залежністю від встановлених на комп'ютерах шрифтів він є сторінково-орієнтованим та оптимізованим для користувача [4, с.21].

Головна перевага обох форматів – це можливість розміщення в тексті видання гіперпосилань, за якими здійснюються швидкі переходи як всередині даного видання, так і на зовні (інші документи та ресурси Інтернет). Зокрема, за допомогою гіперпосилання можна зв'язатися з автором або видавцем за допомогою електронної пошти, переглянути літературні джерела, на які посилаються в даному виданні, викликати ілюстрацію, яка пояснює сенс деякого текстового фрагменту і багато інше.

Стосовно можливостей застосування електронного підручника у навчальному процесі, можна сказати, що їх використання сприяє підвищенню ефективності навчання, що досягається завдяки широким зображувальним можливостям; збільшенню кількості інформації; моделюванню спільної діяльності учня і педагога на будь-якому етапі навчання; широкій діалогізації навчального процесу, розширенню кола об'єктів діалогу (об'єктами виступають будь-які компоненти задачі і аспекти її розв'язання); гнучкості. Впровадження цих засобів змінює співвідношення різних організаційних форм навчальної діяльності: збільшується частка самостійної, індивідуальної і групової роботи;

розширюється обсяг практичних і лабораторних робіт, насамперед пошукового та дослідницького характеру, підвищуються роль і значення позакласних занять [5, с. 309].

Описавши основні форми та властивості електронних підручників, можемо описати їх основні недоліки та переваги: робота з електронними підручниками активізує самостійне мислення користувача; можливість індивідуального налаштування процесу використання електронного підручника; електронний підручник сприйнятливий до нової інформації, оперативно можна вводити нововведення; доступ до кількох альтернативних підручників (джерел) з тої чи іншої тематики, включаючи закордонні джерела; використання мультимедійних можливостей, що дозволяє зробити зміст більш наочним, зрозумілим; Використання гіпертекстових посилань, що дозволяє миттєво відшукати потрібне поняття, в лічені частки секунди «перегорнути» багато сторінок досліджуваного тексту [6, с.9].

До недоліків можна віднести наступне: необхідне чітке планування і контроль за часом роботи користувача за комп'ютером, у відповідності до вимог організації їх безпечної роботи в організації чи навчальному закладі. Більшість педагогічних програмних засобів передбачають подання матеріалу у вигляді тексту, що дублює друковані засоби навчання, однак сприйняття тексту з екрану менш зручне та ефективне, ніж читання книги. Тому електронний підручник повинен не дублювати текстовий матеріал з друкованого підручника, а подавати його у вигляді інтерактивних опорних схем з доповненням наочними мультимедійними матеріалами, тез тощо [7, с. 16].

Форми контролю, які реалізуються з використанням електронних підручників, зменшують час живого спілкування, це може призвести до збіднення словникового запасу та можливого розвитку «комплексів. Тому при організації роботи з електронним підручником важливо використовувати засоби, які б включали і міжособистісне спілкування.

При підготовці навчального матеріалу для електронного підручника процес трансформації знань реалізується опосередковано через текст за схемою «знання автора» – текст – «знання читача» і, на жаль, допускає необоротні втрати на всіх його стадіях. Так, уже на першому етапі, що проходить ще без читача, створений автором текст містить не знання автора, а лише певні відомості про них. В електронному підручнику для зменшення зазначених втрат можуть бути застосовані прийоми додавання анімаційних акцентів на об'єктах, на які необхідно звернути увагу, а також звуковий супровід з поясненням процесу, що розглядається.

Отже, розглянемо найважливіші характеристики електронних підручників (за інформацією «Проекту майбутнього» у США): можливість персоналізації книг додаванням коментарів і маркуванням тексту – 63 %; самооцінювання – 62 %; можливість самоосвіти – 46 %; користування інформацією NASA і Google в реальному часі – 52 %; користування, в разі потреби, он-лайн-репетитором – 53 %; використання презентацій PowerPoint з електронних підручників – 55 %; ігрові елементи в навчанні – 57 %; застосування анімації і моделювання – 55 %; наявність відео – 51 %; можливість проводити відеоконференції – 30 %; підкасти – 34 %; створювати свої власні підкасти або відео – 48 % (анкетовано 300 тис. респондентів) [8].

З методичної точки зору, електронні підручники є ефективним навчальним ресурсом для вивчення різноманітних галузей знань, що піддаються глибокому структуруванню; для самостійної роботи учнів, дистанційного та екстернатного навчання; для використання на практичних і лабораторних заняттях; під час аналізу інформації та її графічної інтерпретації. Оскільки інформаційні технології розвиваються досить стрімко, то електронні підручники необхідно поєднувати з іншими інтерактивними технологіями навчання, як то webіnag (вебінар) – різновид онлайн-заняття, який дає змогу вчителю й учням класу спілкуватися як у текстовому форматі, так і аудіо- чи відео чатах [9, с. 157].

Завдяки електронному підручнику вчитель одержує можливість практикувати сучасні технології моніторингу, контролю та обліку навчальних досягнень учнів, уникаючи стомлюючої механічної роботи.

Отже, аналіз структурної організації, дидактичних функцій, переваг застосування та особливостей електронних підручників дозволяють зробити висновок про те, що вони є ефективним засобом навчання, впливають на особистісний розвиток студента, його якісну підготовку, сприяють підвищенню рівня зацікавленості користувачів (студентів чи учнів). Використання електронних підручників у навчальному процесі забезпечує: розвиток творчого, інтуїтивного мислення; формування естетичного виховання за рахунок використання можливостей графіки, мультимедіа; розвиток комунікативних здібностей; формування умінь приймати оптимальне рішення; формування інформаційної компетентності і інформаційної культури. У сучасній освіті їх застосування набирає все більшої популярності, що дозволяє оптимізувати загальний процес навчання в нашій країні. Однак, зважаючи на усі «за» і «проти», можна зробити висновок, що електронні підручники маючи свою специфіку і сприяючи вирішенню ряду проблем під час роботи з навчальною інформацією, можуть бути ефективним доповненням до інших засобів

навчання, а не бути їхньою цілковитою заміною. Тому професійне комбінування цих засобів з електронним підручником і зумовлює розширення можливостей викладача, забезпечує гнучкість навчального процесу та підвищення якості освіти в нашій державі.

Список використаних джерел

1. Ибрагимов И. М. Информационные технологии и средства дистанционного обучения / И. М. Ибрагимов; под ред. А. Н. Ковшова. – М.: Академия, 2005. – 224 с.
2. Кадемія М. Ю. Інформаційно-комунікаційні технології в навчальному процесі: Навчальний посібник / М. Ю. Кадемія, І. Ю. Шахіна. – Вінниця, ТОВ «Планер». – 2011. – 220 с.
3. Усик В. В. Розробка електронного підручника як один із засобів підвищення ефективності навчання у вищих учбових закладах / В. В. Усик, О. М. Астапов // Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил. – 2011. – № 2. – С. 209–212.
4. Вуль В. А. Електронні видання / В. А. Вуль. – М.СПб.: Изд-во «Пет-ский институт печати», 2001. – 308 с.
5. Волкова Н. П. Педагогіка: навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб., доп. / Н. П. Волкова. – К.: Академвидав, 2007. – 616 с.
6. Беляев М. И., Гриншкун В. В., Краснова Г. А. Технология создания электронных средств обучения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://uu.vlsu.ru/files/Tekhnologija_sozdaniya_EHSO.pdf.
7. Вембер В. П. Методичні основи проектування та використання електронного підручника з інформатики для загальноосвітньої школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.02 «теорія і методика навчання (інформатика)» / Вембер В. П.; НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.
8. Полянський П. Про переваги і вразливі місця електронних підручників [Електронний ресурс] / П. Полянський // Освіта.ua. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/school_today/16840/
9. Федорчук В. Інтерактивні технології та їх використання у навчальному процесі вищої школи / В. Федорчук // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. – 2009. – Ч. 3. – С. 180–185.

Игорь Гайдаенко

ЭЛЕКТРОННЫЙ УЧЕБНИК КАК НОВЫЙ СПОСОБ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

В современных условиях развития общества, большое внимание уделяется информатизированному сопровождению любой профессиональной деятельности. Применение новых средств обмена информацией позволяет упростить процесс профессионального обмена знаниями и опытом. Прежде всего, это актуально в учебном процессе, где используются учебные и тестирующие программы по различным дисциплинам. Анализ особенностей структурной организации, дидактических функций и преимуществ применения электронных учебников позволяют показать их эффективность для повышения уровня заинтересованности пользователей и положительное влияние на личностное развитие студента, его качественную подготовку в процессе обучения.

Ключевые слова: электронный учебник, учебный процесс, информационно-коммуникационные технологии, дисциплины, профессиональная деятельность.

Igor Gaidaienko

ELECTRONIC TEXTBOOKS AS A NEW METHOD OF PRESENTATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

In modern conditions of society development, great attention is paid to computerized support of any professional activity. The use of new information exchange tools to simplify the process of professional knowledge and experience. First of all, it is important in the learning process, which uses the training and testing programs in various disciplines. Analysis of the features of the structural organization, didactic functions and benefits of the use of e-books allow you to show their effectiveness in contributing to raising the interest of users and positive impact on the personal development of students, its high-quality training in training.

Key words: electronic textbook, educational process, information and communication technologies, discipline, professional activity.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 904/908.04+930.85

Руслан Підставка, Зоряна Мазуранчик

«ЛІТОПИСНИЙ» ЗБАРАЖ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ВІДОМІ ДАТИ

У статті визначено основні дати та історичні події, що стосуються «літописного» Збаража XIII–XVI ст. Проаналізовано зміст та суть історичної події, що описується в літописних та документальних джерелах. Переглянуто традиційний погляд на зазначені події та запропоновано власну інтерпретацію.

Ключові слова: літописний Збараж, Княжа гора, Лешко Білий, Старозбараський замок, князі Збараські.

Дослідження історії населеного пункту та його оборонно-фортифікаційних об'єктів значною мірою залежить від об'єктивності аналізу історичних джерел і документів.

Історіографія, що стосується дослідження, так званого, «літописного» Збаража є надзвичайно скупа та фрагментарна. Територія поселення давнього Збаража, про який йдеться у Літописі Руському за Іпатським списком (Галицько-волинський літопис (з 1201 р.) [1] обмежувалася такими медоборськими горами Товтровою кряжу, як – Княжа, Чернеча («Монастирок») і Бабина. На місці давньоруського літописного городища X–XIII ст. (гора Княжа) в «післямонгольську добу» було споруджено укріплення, що трансформувалися з часом у так звану «Старозбараську фортецю» – родинне гніздо руського княжого роду Збараських. З документальних та літописних джерел, що стосуються літописного Збаража, який є об'єктом нашого дослідження – встановлено на даний час лише три дати (1211 р., 1474 р., 1589 р.).

Аналіз подій, що відбувалися в ці роки є предметом дослідження нашої статті. Трактуючи джерел, що підтверджуватимуть ту чи іншу точку зору та суспільно-генеалогічні особливості того часу накладають свій відбиток на висвітлення зазначених подій. Спробуємо неупереджено проаналізувати кожне із джерел.

Серед дослідників, які працювали над археологічною складовою теми, необхідно відмітити тернопільського археолога М. Ягодинську [2], львівських археологів М. Филипчука та Н. Білас [3], білорусько-польського археолога XIX ст. А. Кіркора [4]. Історіографічними дослідження зазначеної території займалися А. Малевич [5], О. Мандрик і Т. Федорів [6], В. Чайка [7] та ін.

Як зазначалося, першою писемною згадкою, виявленою на даний час, про поселення Збараж (саме в такій транскрипції воно фігурує в джерелі – примітка авторів) є Галицько-Волинський літопис. Під 1211 р. в цьому джерелі йдеться про те, що «...Лестько не зміг узяти Галича і, пішовши, спустошив він довкола Теребовля, і довкола Моклекова, і Збаража, а Биковен узятий був ляхами і руссю» [1]. По-перше, необхідно відзначити, що дослідження Л. Махновця зазначені події датуються не 1211 р., а весною 1214 р. [1]. По-друге, краківський князь Лешко I Білий, як зазначає Н. Яковенко, був троюрідним братом угорського короля Андрія II та Романа Мстиславовича [8, с. 101]. Згідно з нашими генеалогічними дослідженнями, Лешко I був сином Олени Зноємської і Казимира II Справедливого, який доводився рідним братом матері Романа Мстиславовича – Агнешки. Тобто, Лешко і Роман Мстиславович були двоюрідними. Крім того, Роман Мстиславович був внуком Ізяслава II Мстиславовича, рідна сестра котрого – Єфросинія, доводилася бабусею Андрію II.

Після смерті Роман залишив двох малолітніх синів: чотирирічного Данила та дворічного Василька. Романова вдова, княгиня Анна, заручившись підтримкою угорського короля Андрія II, була визнана боярами регентом при малолітньому Данилові, але втримати влади не змогла [8, с. 100]. Після загибелі Романа, між угорським королем Андрієм та польським князем Лешком, укладена угода про підтримку династичних прав його синів, якої формально вони дотримувалися [9, с. 172]. З наведеного випливає, що на той час Лешко прийшов на галицько-волинські землі не загарбати та спустошити їх, а допомогти Данилові утвердитися на троні й вигнати з цих територій бояр.

Якщо військові дії точилися навколо Теребовлі, Моклекова і Збаража, то можна припустити, що літописний Збараж на той час або був у власності тих же бояр, або їх підтримував. Виходячи з того, що невідомий автор літопису зазначає, що «...Биковен взятий був ляхами і руссю», то логічно припустити, що вказані населені пункти не були захоплені, тобто Збараж на той час був міцним укріпленням, оскільки зумів протистояти ляхам і русичам. Його оборонна міць зумовлювалася

низкою геоморфологічних та гідрологічних чинників, а також чотирьох оборонних валів і ровів. Як підтверджують археологічні дослідження, основну складову частину оборонної системи дерев'яно-земляного городища давньоруського Збаража становили саме такі оборонні споруди [2, с. 92].

Наступним цікавим і, водночас, суперечливим фактом в історії Збаража є події, описані польським хронікарем Яном Длугошем під 24 червня 1474 р. В «Історії Польщі» («*Annales seu cronicae incliti regni Poloniae Opera*») йдеться, що за панування Казимира Ягелончика, «...татари під керівництвом Айдора, Гаджігірея (ориг. – *Hadżigereja*) сина, нікчемною зграєю, що налічувала заледве сім тисяч легкоозброєного люду, зненацька напали на Русь і Поділля десь біля дня Св. Івана Хрестителя і околиці Кам'янця, Галича, Глинян, Дунаєва, Гологор, Збаража вогнем, різаниною і всякими іншими лихами спустошили... Замок Збараж здобутий, княжна в ясир взята; сам князь Іван дивлячись на орду, що вдирається до замку і неволю своєї жінки, озброївся серцем Самсона і влаштувавши двом синам і двом дочкам втечу, сам з цілою дружиною своєю та великою кількістю татар, які вже були замок і вежу його опанували, спалив себе і в попелі похований. Був вже в полоні його молодший син, але коли його вели до татарського обозу, один з хлопів товстий і відважний русин повалив трупом ординця, котрий його проводив і звільнив його з неволі. Смерть цього татарина (а це був один з перших панів), розляглася в обозі орди великим плачем і голосінням» [10, s. 574-575].

Повністю наведений уривок є єдиним першоджерелом про ці події 1474 р. і наступні хронікарі мали б або його повністю переповідати, або викладати у скороченому варіанті. Однак, Мартин Бельський у «Хроніці Польській», зазначає: «Здобули на той час і Збараж, на якому Ян був князем/ де татари взяли його жінку в неволю з наймолодшим сином/ а з двома синами, а також дочками батько ледве втік/ пробившись через неприятеля/ і замок запаливши» [11, s. 462]. Переповівши перед тим історію про пограбування навколо Кам'янця, Дунаєва, Галича і т.д., чисельність орди, кількість ясиру тощо, хронікар деталізує захоплення Збаража. Важливо, що наводиться ім'я князя в Збаражі – Іван (в польському оригіналі – Ян), а також описується доля його родини. За М. Бельським, дружина із наймолодшим сином потрапила в полон, а батько із двома синами і дочками (кількість яких не подається), підпаливши замок, вирвалися через неприятеля на волю.

Ми свідомо не брали до уваги «Трактат про дві Сарматії» («*Tractatus de duabus Sarmatiis*»), виданий Матвієм Меховським у 1517 р., оскільки, в ньому лише побічно згадується про події 1474 р., а про ім'я князя Збараського та долю його сім'ї взагалі не йдеться [12, s. CCCXXXVII].

Особливо цікавим на трактування оригіналу Я. Длугоша є «Польська хроніка» Мартина Кромера 1611 р. У якій зазначається, що «... на той час випадає звістка, що Поділля і Русь татари під керівництвом царика Айдора Ецигеевого сина йдуть для спустошення поспішаючи... що тільки 7 тисяч татар і то легко озброєних всі коло Кам'янця, Галича Глинян, Дунаєва, Гологор і біля Збаража охопили близько 100 миль в довжину і 30 миль в ширину, палили, вбивали і без великого опору спустошили. Багато смертних заставши на польових роботах як скотину було забрано у поганську неволю. Містечко Литвинів спалено, замок в Збаражі здобуто, в якому князь Іван, або Ян вкритий вогнем згорів: жінку його і одного з трьох синів наймолодшого захоплено і в неволю відведено» [13, s. 1253].

«Хроніка Стрийковського» («*Kronika polska litewska zmodzka i wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wolhinskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej etc...*») описуючи ці події, взагалі не згадує у переліку захоплених міст Збаража і не подає жодних відомостей про сім'ю князя Збараського [14].

Проаналізувавши тексти хронік, що описують подію, потрібно провести наступні узагальнення: у 1474 р. замок у Збаражі і місто було захоплене татарами під керівництвом царевича Айдори; князь Іван (Ян) Збараський, влаштувавши втечу двом дочками і двом синами, підпалив замок і згорів разом з своїми дружинниками і татарами, що вже були в замку, а дружина з наймолодшим сином потрапила в полон (останній був визволений невідомим русином).

Ідентифікувати невідомого Айдору вдалося завдяки наведеному імені його батька – засновника Кримського ханства – Хаджі-Гірея (Герая). Найбільш прийнятною особою на роль Айдори, на нашу думку, є син останнього – Хайдар (Хайдер) Гірей. У результаті консультації з професором Л. Войтовичем, стосовно історичної особи кримського хана Хайдар-Гірея та його участі у поході 1474 р. вдалося встановити, що: Хайдар-Гірей (Айдер-Гірей) після приходу до влади молодшого брата Менглі-Гірея за домовленістю з генуезцями утримувався у їх фортеці Солдаї (Судаку). Після захоплення Кафи і Солдаї турками і зміщення Менглі-Гірея у 1475 р., він короткий час знову був кримським ханом, але у 1476 р. програв братові Нур-Девлет-Гірею і втік до Києва. Звідти у 1479 р. Хайдар перейшов на службу до московського князя. Помер на Білоозері у 1487 р., куди був засланий. У Литву та Москву цей оглан (царевич), звичайно, переходив із невеликим загоном своїх нукерів та уланів. За часів Вітовта, Литва приймала ординців на службу як дрібну шляхту; Хайдар-Гірей не міг очолювати жодного походу на Поділля у 1474 р., бо

перебував тоді, як почесний в'язень, у консульському замку у Судаку. Не міг він напасти на Поділля і у 1475 р. і, тим більше, у 1476–1479 рр., коли перебував на литовській службі; М. Кромер і М. Бельський черпали інформацію з Я. Длугоша, а в останнього фактичних та хронологічних помилок було дуже багато, у тому числі і зроблених спеціально. Польські джерела у більшості випадків називають керівників таких походів ханами або царевичами. Для хана для такого походу 7 тис. війська надто мало, навіть для царевича. Можна припустити, що або Я. Длугош скористався невірними чутками, або ж виправом командував не оглан (царевич), а котрийсь з 6 беїв, який міг мати ім'я Айдер (Хайдар) чи близьке за звучанням.

Викликає інтерес й інша історична особа, як фігурує у Я. Длугоша, М. Бельського і М. Кромера, а саме, – князь Іван (чи Ян). За винятком Івана (Януша) князя Збараського, воєводи Брацлавського, котрий помер у 1608 р. в генеалогічному дереві цього князівського роду, за даними дослідників, осіб з іменем Іван (або Ян) не виявлено. Хронологічно у 70-х рр. XV ст. князем на Збаражі, згідно з актом поділу 1463 р. був Василь Васильович Збараський, який «вже не жив» у 1475 р. (помер за Й. Вольфом – в період з жовтня 1472 р. – по 4 липня 1475 р.), оскільки в цьому році його син Михайло судиться з дядьком Семеном за спадок про другому дядькові Солтанові [15, s. 608]. Як зазначав Й. Вольф, князь Василь Васильович залишив «вдову, княгиню Васильову і синів Міхала, трьох Семенів і Федора», котрі в 1478 р. підтверджують поділ залишених маєтків по князю Солтанові, укладений з дядьком – князем Семеном [15, s. 608]. На основі цього документу можна констатувати, що захоплена у 1474 р. в полон вдова князя Василя, ім'я якої на даний час не встановлене, була врятована чи викуплена з татарського полону разом із наймолодшим сином (імовірно, Семеном молодшим).

Наступною датою, що стосується історії території літописного Збаража є подія, що описує руйнування Збаража татарами у 1589 р. «Донесение возныхъ Луцкому гродскому суду объ осмотръ ими мѣстечек и сель Луцкаго повѣта, опустошенныхъ и сожженныхъ татарами», датоване 7 грудня 1601 р. говорить, що «...Къ тому местечка въ року осмѣдесять девятомъ спустошонные: местечко Збаражъ, Бадаринцы, Купель, Плебановка, Медын, Стриевка, Кернехов, Колодно, – ... и до того часу пусты есть и людей в нихъ нимашъ» [16, с. 292].

Крім того, возний луцького гродського суду в 1591 р. оповідав: «... позов положить хотел, нижели есми того позву где вткнути не мель, бо тое место Збараж и Базар место также и села видель есми до кгрунту от поганства татар спаленье и спустошонные, толко замок самыш збаражский стоял, до которого есми тотъ позов от-несъ и у браму замковую уткнул и воротному оповедил...» [17, с. 58].

Необхідно зазначити, що «знищене» у 1589 р. місто Збараж в 1591 р. «до ґрунту спалене і спустошене» (за винятком замку, інвентар частини якого 1592 р. це підтверджує) [18, с. 239–242]; на 1601 р., за свідченням згаданих возних Кшиштофа Шуки і Станіслава Янковського, – ще «спустошене, пусте і людей в ньому немає», але ж «...на кінець XVI ст. родове гніздо князів Збараських, що складалося в цей час із великого окольного мурованого замку з пригородком та острогом під ним і двох міст – Великого й Малого, одне з яких лежало за ставом, а друге – під горою, виявилось поділеним аж на п'ять частин» [19, с. 22].

Крім того, згідно із фундаційною таблицею, у 1600 р. збараським старостою Григорієм Новицьким за князя Януша Збараського збудована оборонна церква Спаса на горі Монастирок, будівництво якої тривало не один рік (!). Це також суперечить свідченням К. Шуки і С. Янковського.

Вважаємо, що можливою причиною такого свідомого фальшування чи перекручування возними інформації щодо збитків, завданих татарами, була безпосередня вказівка власника земель, кременецького старости князя Януша Збараського для уникнення сплати податків подимного зі своїх маєтків.

Таким чином, неупереджений аналіз хронік та документальних джерел дав змогу переглянути традиційні уявлення про історію родинного гнізда князів Збараських.

Список використаних джерел

1. Галицько-волинський літопис [Електронний ресурс] // Літопис Руський за Іпатським списком. – 1908. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm>.
2. Ягодінська М. О. Літописний Збараж (Збираж). (За матеріалами археологічних досліджень) / М. О. Ягодінська // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – 2010. – № 1. – С. 92–96.
3. Білас Н. М. Святооуфрїївський монастир в Старому Збаражі в світлі археологічних досліджень [Електронний ресурс] / Н. М. Білас // Вісник Інституту археології. Вип. 3. С. 223–228. – 2008. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Via/2008_3/Binder9.pdf.
4. Kirkor A. N. Sprawozdanie i wykaz zabytkow w Akademii umiejetnosci z wycieczki archeologicznej w roku 1882 / A. N. Kirkor // Zbior wiadomosci do antropologii krajowej. – Krakow: Drukarnia UJ, 1883. – С. 51–60.
5. Малевич А. П. Літопис Землі Збараської. / А. П. Малевич. – Збараж: Т-во «Просвіта», 1996. – 82 с.
6. Мандрик О. Є. Збараж: погляд крізь віки / О. Є. Мандрик, Т. І. Федорів. – Збараж: Рушник, 2011. – 116 с.
7. Чайка В. І. Збараський замок / В. І. Чайка. – Збараж: Астон, 2011. – 120 с.
8. Яковенко Н. М. Нариси історії середньовічної та

ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – Київ: Критика, 2005. – 582 с. 9. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – Київ: Альтернативи, 1998. – 335 с. – (Україна крізь віки). – (Том 5). 10. Długosz J. Dziejów Polskich. Książ dwanaście [Електронний ресурс] / Jan Długosz // Ks. XII. – 1870. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=NtbAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. 11. Bielski J. Kronika Polska [Електронний ресурс] / J. Bielski // Drukarnia Jakoba Siebeneychera. – 1597. – Режим доступу: <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=230623&from=publication>. 12. Maciej z Miechowa. Tractatus de duabus Sarmatiis asiana et europiana et de contentis in eis [Електронний ресурс] / Maciej z Miechowa. – 1518. – Режим доступу: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=35294&from=publication>. 13. Kromer M. Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego... Т. 1 [Електронний ресурс] / М. Kromer. – 1611. – Режим доступу: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=107422>. 14. Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiéj Rusi... [Електронний ресурс] / М. Strykowski. – 1582. – Режим доступу: <https://archive.org/stream/kronikapolskalit02stryuoft#page/n5/mode/2up>. 15. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku [Електронний ресурс] / J. Wolff. – 1895. – Режим доступу: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=139252&from=publication>. 16. Донесение возныхъ Луцкому городскому суду объ осмотръ ими мѣстечек и сель Луцкаго повѣта, опустошенныхъ и сожженныхъ татарами [Електронний ресурс] // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актовъ. – 712. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_of_SW_Russia_ch6_t1/e_dzherela_of_SW_Russia_ch6_t1.pdf. 17. Заяць А. Є. Обороноздатність волинських міст XVI – першій половині XVII ст. / А. Є. Заяць // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Під редакцією Володимира Собчука. – Кременець: Астон, 2006. – С. 57–63. 18. Денисенко Я. Збаразький замок у кінці XVI ст. (за інвентарем 1592 року) / Я. Денисенко // Старий Луцьк. – Луцьк: Терен, 2011. – (Науково-інформаційний збірник). – С. 236–242. 19. Собчук В. Д. Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV – I-а полов. XVII ст.) / В. Д. Собчук // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Під редакцією Володимира Собчука. – Кременець: Астон, 2006. – С. 17–56.

Руслан Підставка, Зоряна Мазуранчик

«ЛЕТОПИСНИЙ» ЗБАРАЖ: НОВИЙ ВЗГЛЯД НА ИЗВЕСТНЫЕ ДАТЫ

В статье определено основные даты и исторические события, относящиеся к «летописному» Збаражу XIII–XVI вв. Проанализировано содержание и смысл исторических событий, которые описаны в летописях и документах. Пересмотрено традиционный взгляд на указанные события, предложено собственную их интерпретацию.

Ключевые слова: летописный Збараж, Княжая гора, Лешек Бялый, Старозбараский замок, князя Збараские.

Ruslan Pidstavka, Zoryana Mazuranych

«CHRONICLES» ZBARAZH: A NEW LOOK AT KNOWN DATE

The article defines the main dates and historical events which are related to the «chronicles» Zbarazh of the XIII–XVI centuries. It analyzes the content and the essence of the historical event, which is described in chronicles and documents. It reconsiders the traditional opinion on the mentioned events and suggests another interpretation of them.

Key words: chronicles Zbarazh, Kniazha Mountain, Leszek Bialy, Castle in Stary Zbarazh, Princes of Zbarazh.

УДК 908: 726/272

Наталія Ганусевич

**САКРАЛЬНА ПАМ'ЯТКА ЕПОХИ БАРОКО В ЗБАРАЖІ:
ІСТОРІЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ І РЕСТАВРАЦІЯ**

У статті досліджено важливість збереження, реставрації та належного пристосування однієї із найяскравіших пам'яток і найдавніших храмів міста Збараж. Римо-католицький костел святого Антонія з Падуї, святого Юрія мученика є пам'яткою архітектури XVIII ст. і знаходиться під охороною та опікою Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Ключові слова: пам'ятка, сакральна архітектура, храм, реставрація, об'єкт.

Актуальність цієї проблеми зумовлена тим, що саме Збаразька римо-католицька парафія святого Антонія була упродовж тривалого часу центром релігійного і культурного життя членів латинського обряду, які проживали в місті та його околицях. Велична й красива споруда парафіяльного костелу вистояла понад два століття і сьогодні належить до унікальних пам'яток архітектури, заслуговуючи на увагу дослідників.

Історіографію цього дослідження складають праці українських, російських і польських істориків, краєзнавців, архітекторів тобто дослідників, які безпосередньо чи опосередковано описують Збараж. Більша частина цих джерел складається із публікацій краєзнавчого характеру про місто.

Для кращого розуміння архітектурних особливостей побудови цієї споруди були проаналізовані статтю І. Сьомочкіна [5, с. 36], а також архівні документи з Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація». У польській історіографії над цим питанням працювали Г. Раковські [8], Й. Кахель [6], І. Токарчук [12], Г. Сласкі [9]. Вказані автори на основі архівних документів описували історію побудови римо-католицького храму, а також життя парафії.

Однією із найяскравіших пам'яток і найдавніших храмів міста Збараж є римо-католицький костел святого Антонія. Велична і витончена споруда вражає своєю красою та довершеністю. Храм розташований на правому березі ріки Гнізни, що огинає пам'ятку з півдня, комплекс займає територію 2,15 га [5, с. 24]

Князь Юрій Збаразький, власник міста, краківський каштелян, утримував у своїх військових загонах священиків-бернардинів. Він запропонував провінціалові (старшому над декількома монастирями – примітка автора) Юрію Годзішевському план створення осідку отців-бернардинів у Збаражі [6, s.175].

Весною 1628 р., поблизу річки Гнізни, біля підніжжя Замкової гори, розпочалося будівництво першого мурованого монастирського комплексу [7, s. 9]. Смерть першого фундатора (12 лютого 1631 р. у Кракові на бенкеті) не перервала розпочатих робіт: подальше фінансування будівництва продовжив новий власник Збараж князь Януш Корибут Вишневецький [10, s.19]. Храм був мурований з каменю на дубових палях, однонавний (розміром 17м x 10м) [6, s.177]. Розміри подані на підставі обмірів сучасної абсиди, на місці якої знаходився попередній костел, і згідно з тодішніми будівельними традиціям, обладнаний бійницями і оглядовою вежею, яка знаходилася над притвором.

У другій половині XVII ст. розпочалася національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. Поскілки вона носила ще й релігійний характер, тому Збараж став місцем запеклих боїв козацько-татарських військ із польськими військами Єремії Вишневецького, але монастирський комплекс не зазнав значних матеріальних втрат. І, як твердять монастирські хронічки, «майже чудом Божим уцілів». У наступні роки Збаражчина була залита хвилею воєнних дій татаро-турецьких військ паші Ібрагіма Шишмана, які в серпні 1675 р. пройшли через Збараж. Тоді разом з більшістю забудов міста було пограбовано і спалено монастирський костел.

Недавно відбудований монастирський комплекс під час цієї війни був цілковито знищений. З монастирської хроніки довідуємося, що «костел був перетворений на попіл». Із цього часу впродовж декількох років виднілися голі мури, в більшості без даху, як на костелі, так і на монастирі. І, як вказують монастирські хроніки, «монастир довго не міг прийти до себе». У 1687 р. його жалюгідний стан зафіксував генеральний візитатор А. Пащинський [5, с. 24]. І лише у 1746 р. розпочалося будівництво нового, набагато більшого, ніж попередній, костелу та монастиря, які й збереглися до наших днів.

Фундатором костелу і монастиря був Станіслав Потоцький. Будівельними роботами керував його проєктант і виконавець Ян (Йоган) Ганц, архітектор з міста Кнурова, що в Сілезії [4, с.96]. У 1752 р. костел посвячений під назвою св. Антонія з Падуї і святого Юрія мученика [7, s. 12] і

передано у користування. Повністю закінчений і обладнаний костел освятив другого серпня 1755 р. луцький єпископ Антоній Еразм Воллович. У найближчих роках закінчено будівництво монастиря, відбудовано господарські будинки. Уся територія новозбудованого монастиря оточена досить високим камінним муром з оглядовими бійницями. Костел мурований з каменю у стилі бароко, тринавна базиліка з видовженим на схід прямокутним в плані вітварем і увігнутою конфігурацією завершеного щипцем фасаду [11, с.27]. Вежі чотирирясні, закінчуються дерев'яними куполами, які покриті бляхою і увінчані металевими хрестами, а також сигнатурка на сьогодні не відновлена. Дах костелу високий двосхилий, оформлений фронтонами, покритий бляхою. В інтер'єрі простір розкривається вглиб об'єму, стилізований під ренесансно-барокову архітектуру [3, арк. 66]. Переkritтя – хрещаті та півциркульні з розпалубками на підпружних арках, що спочивають на потужних широких стовпах. До західної стіни примикають півкруглі в плані хори. Усі вітвари костелу одного типу: чотириколонні, з розірваними фронтонами і різноманітними за формою аттиками на яких розміщені майстерно виконані скульптури [1, арк. 6].

В середині храму частково збереглися фрески художника XVIII ст. Сливінського. У 1750 р. в костелі працював львівський різьбяр Антон Осінський, автор декору дев'яти вітварів та цілого ряду дерев'яних скульптур, що знаходилися в головному вітварі, зокрема це скульптура св. Рози, св. Симеона, св. Миколая і св. Станіслава [4, с.97]. У храмі було ще дванадцять бокових, що давало змогу відправляти богослужіння священикам одночасно біля тринадцяти вітварів [11, с.37], які так як і колони були покриті сусальним золотом. Шість вітварів у правій і лівій наві в деталях відрізняються між собою в основному різними за формою аттиками, на яких частково збережені скульптури. Однак вітвар однієї нави, як у дзеркалі повторюються у другій. Це наводить на думку, що вони могли бути виготовлені у подвійній кількості і симетрично розміщені в обох навах. В інтер'єрі – ілюзорний архітектурний розпис стін виконаний у 1790-х роках Ігнацієм Барчем [8, с.84].

16 червня 1789 р. велика пожежа міста пошкодила костел – згорів покритий мідною бляхою дах, в інтер'єрі – головний і два бокові вітвари, орган [9, с.35]. У 1790 р. проводилися ремонтно-реставраційні роботи, під час яких були відновлені головний і бокові вітвари. На початку XIX ст. біля костелу встановлено чотири кам'яні фігури: при вході святих Юрія і Антонія і дві – на подвір'ї святого Йосифа і Матері Божої [2, с.191].

Перша світова війна, повоєнна розруха, які тривали до 1920 р., завдали значної шкоди монастиреві. У період воєнних дій 1941–1945 рр. монастир не зазнав сильних руйнувань, хоча не обійшлося і без шкоди. У липні 1941 р. згоріли вежі, дах [2, с. 192] і третя декоративна вежа, механічний годинник. Дах відновлений у жовтні цього ж року, правда без третьої декоративної вежі (сигнатурки), що знаходилася над апсидою. Вежі були покриті шатровим дахом (конвертом), а сучасного виду набули у 1970-х рр. З 1946 р. костел закритий. Однак найбільших руйнацій завдано монастирю і костелу за часи радянської влади [12, с. 69].

Заново костел освячений 3 серпня 2000 р. львівським архієпископом М. Яворським. Також відновлено три вітвари храму, зокрема два з них це бокові вітвари центральної нави і один, який знаходиться у південній наві. Реставрація костелу розпочалася за підтримки о. Максиміліана [7, с. 20], якому передавалися гроші зі всієї Польщі, римо-католицька громада дуже хотіла допомогти українській громаді у відкритті храму. Розчистили підвал, фізичні рештки людей, які були там поховані, перезахоронили їх на кладовищі, побілили стіни і склепіння над головним вітварем, відреставрували два вітвари, які знаходяться по обидва боки від головного вітваря (вітвар Матері Божої і вітвар Ісуса Христа). У лютому 1994 р. створено Державний історико-архітектурний заповідник і костел, який був пам'яткою архітектури XVII ст., став об'єктом який відноситься до зазначеної організації і парафіяльні роботи припинено. З 2005 р. монастирський комплекс знаходиться на балансі Національного заповідника «Замки Тернопілля». Згідно з постановою № 970 Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. цей об'єкт є пам'яткою національного значення. За його старанням проводяться ряд відновлювальних робіт у монастирських приміщеннях, а також був заново переkritий дах храму.

У 2012 р. проведено роботи із реставрації двох веж та верхнього фронтона костела Святого Антонія і Святого Юрія. Відсутність державного фінансування не дає змоги провести повний обсяг необхідних консерваційних і реставраційних робіт всередині храму, а саме, укріпити, а з часом відновити розпис стін, оновити знищені вітвари з унікальною дерев'яною скульптурою майстра А. Осінського.

Отже, костел святого Антонія з Падуї і святого Юрія мученика є одним із цінних зразків бароко на західноукраїнських землях. Досліджуючи його історію, вивчаючи унікальну архітектуру, зустрічаємо ще багато цікавих загадок. Інтер'єр ансамблю костелу в Збаражі є цінною пам'яткою архітектури, скульптури і монументального живопису на території Західної України другої половині XVIII ст. і цікавим зразком синтезу тогочасного мистецтва, який необхідно досліджувати, професійно реставрувати, щоб зберегти цю красу на віки.

Список використаних джерел

1. Могитич І. Р. Комплекс споруд монастиря отців Бернардинів у м. Збаражі Тернопільської області. Мистецька оцінка збереженого декору і інтер'єра костелу / І. Р. Могитич, М. П. Гайда, В. С. Вуйцик // 1. – 1986. – № 3. – С. 4. 2. Мандрик О. Є. Храми міста / О. Є. Мандрик // Рушник. Літературно-мистецький збірник. – Збараж: «Обрій», 2006. – (Випуск другий). 3. Говденко М. М. Збараж. Комплекс сооружений монастиря о.Бернардинцев / М. М. Говденко, Г. Н. Логвин // Памятники Градостроительства и архитектуры. – Киев: Будівельник, 1986. – С. 567. 4. Стецько В. І. З питань дослідження та атрибуції творів Антона Осінського зі збірки Тернопільського краєзнавчого музею / В. І. Стецько // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 2013. – С. 96–100. 5. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі / І. Сьомочкін // Галицька брама: Збараж. – 2004. – С. 36. 6. Kachel J. Dzieje kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarazu (1628–1946) / J. Kachel. – Kraków: Kalwaria Zebrzydowska, 2001. – 656 s. 7. Lucjan P. Kościół Ojców Bernardynów w Zbarazu / P. Lucjan. – Kraków: Kalwaria Zebrzydowska, 2005. – 170 s. 8. Rakowski G. Przewodnik krajoznawczo-histeryczny po Ukrainie zachodniej. Zbaraz i okolice / G. Rakowski. – Cz. 1. – Pruszków: Oficyna Wydawnicza «Rewasz», 2005. – 84 s. 9. Slaski H. Zbaraz w pszeszlosci i teraznosci. Przewodniczacy Oddziału zbarskiego Podolskiego T-wa Turyst.-Krajoznawczego / H. Slaski. – Tarnopol, 1934. – 68 s. 10. Szustakowski M. Wspomnienia Zbarskie i inne. / M. Szustakowski. – Wrocław, 2006. – 560 s. 11. Szustakowski M. Od Zbaraza do Wrocławia – na Cramnym Tatarskim Szlaku. Wspomnienia / M. Szustakowski. – Wrocław, 2010. – 674 s. 12. Tokarczuk I. Od Zbaraza do Przemyśla. Wstep, opracowanie, wywiady Lucyna Zbikowska / I. Tokarczuk. – Michalinea, 1998. – 390 s.

Наталія Ганусевич**САКРАЛЬНАЯ ДОСТОПРИМЕЧАТЕЛЬНОСТЬ ЭПОХИ БАРОККО В ЗБАРАЖЕ:
ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ**

В статье исследована важность сохранения, реставрации и надлежащего приспособления одной из самых ярких достопримечательностей и самых давних храмов города Збаража. Римокатолический костел святого Антония из Падуи, святого Юрия мученика является достопримечательностью архитектуры XVIII в. и находится под охраной и опекой Национального заповедника «Замки Тернопилля».

Ключевые слова: достопримечательность, сакральная архитектура, храм, реставрация, объект.

Natalia Hanusevych**THE RELIGIOUS MONUMENT OF BAROQUE STYLE IN ZBARAZH:
HISTORY, RESEARCH AND RESTORATION**

The importance of conservation, restoration and proper adaptation of one of the most striking monuments and ancient temples of the town Zbarazh are investigated in the article. Roman Catholic Church of St. Anthony of Padua and St. George the Martyr is an architectural monument of the eighteenth century and is under the protection and care of the National Reserve «Castles of Ternopillia».

Key words: sight, sacral architecture, temple, restoration, object.

УДК 94(477)

Микола Луговий

БЕРЕЖАНСЬКІ ГІМНАЗИСТИ ТА ВИКЛАДАЧІ У ЛАВАХ УСС ТА УГА

У статті відображено участь учнів та викладачів Бережанської гімназії у формуванні стрілецького руху та національної армії у Галичині. Висвітлено їх бойовий шлях в лавах Легіону УСС та УГА.

Ключові слова: гімназист, викладач гімназії, Бережанська гімназія, Легіон Українських Січових Стрільців, Українська Галицька армія.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що Бережанська гімназія виховала цілу плеяду визначних діячів українського національно-визвольного руху першої половини ХХ ст. Досліджувана тема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу висвітлити діяльність учнів та викладачів Бережанської гімназії в контексті боротьби за Українську державу.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, аналізу мемуарних матеріалів проаналізовано участь бережанських гімназистів та викладачів у формуванні стрілецтва, подіях Першої світової та українсько-польської війн.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб показати участь західноукраїнської інтелігенції й молоді у формуванні та діяльності Легіону Українських Січових Стрільців (далі – УСС) і Української Галицької Армії (далі – УГА) на прикладі викладачів та учнів Бережанської гімназії.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі внеску бережанських гімназистів та викладачів у цих подіях.

Основу джерельної бази статті складають мемуарні матеріали, опубліковані учасниками тих подій, здебільшого за кордоном.

Певні аспекти досліджуваної проблеми висвітлені у працях «Бережанська гімназія» [2], «Бережанська земля» [3], М. Лазаровича [5], Д. Микитюка [7–8], С. Ріпецького [17].

Українське галицьке відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. це період розквіту та підняття національно-патріотичного виховання українського населення. Перебуваючи під владою Австро-Угорської імперії, та в постійній боротьбі за свою територію із польським визвольним рухом, галичан об'єднала національна ідея. У цьому складному становищі українці формують пожежно-спортивні організації такі, як «Сокол», «Січ», «Пласт», члени яких в подальшому стають оплотом боротьби за незалежність. Саме вони в подальшому поповнюють лави УСС.

Ці бурхливі події не минули й Бережанщину. У Бережанах січовий рух розпочався ще у 1910 р. У цьому ж році засновано повітову січову управу, яку очолив А. Чайковський. Активним діячем творення на Бережанщині січових організацій був і Левко Лепкий, який згодом став визначним співцем стрілецької слави. У 1911 р. відбувся в перший повітовий січовий здрив (огляд), у якому взяли участь біля 10 тис. січовиків та соколів з усіх повітів Східної Галичини. 28 червня 1914 р. у Львові відбувся січовий здрив, присвячений 100-річчю з дня народження Т. Шевченка. У ньому брала участь бережанська делегація, очолювана А. Чайковським.

Перша світова війна по-новому вплинула на розвиток стрілецького руху на Галичині. 7 серпня 1914 р. відбулося об'єднання усіх всіх стрілецьких організацій в єдину структуру – УСС. 6 вересня 1914 р. з'являється Легіон УСС [11, с. 80].

Бережанські гімназисти брали активну участь у тогочасних перипетіях галицького життя. Передвісником легіону УСС стали молодіжно-патріотичні організації. Бережанський гімназист Іван Чмола разом із іншими студентами університету організував військову підготовку в пластовому гуртку в м. Львові. Основна увага І. Чмоли зосереджувалася не на пластовому навчанні, а саме на військовій підготовці. Вони вивчали будову гвинтівки, картографію, копали військові рови тощо. У 1912 р. перший «Стрілецький гурток» у Львові сформував бережанський гімназист І. Чмола зі своїми соратниками [10, с. 21–23]. Він також організував у Львові стрілецьку студентську організацію. Сюди входив і майбутній сотник Осип Навроцький – учень Бережанської гімназії (згодом сотник УСС і УГА – примітка автора). Представники гуртка вивчали військову справу, розробляли військову термінологію, шукали і вивчали тогочасні військові підручники. Саме вони, в цей час, стали основою розвитку студентського стрілецького руху у Львові.

Після вишколу УСС було задіяне у боях за Карпати. Так, у боях за гору Маківку брав участь чотар І. Чмола [10, с. 48–49]. Бій за Маківку показав дух українського стрілецтва, його героїзм, мужність та відвагу.

Неординарною особистістю був учень Бережанської гімназії був Микола Їжак. Він став одним із перших капеланів УСС, до лав яких вступив у 1915 р. Від травня 1916 р., він, як духівник УСС,

перебував на Тернопільщині [2, с. 655]. М. Їжак залишив список загиблих січових стрільців, смерть яких засвідчив особисто.

Лотоцький Антін – учень Бережанської гімназії, активний діяч Рогатинщини. У 1912 р. був одним із засновників «Молодої Січі» у Рогатинській гімназії. У 1914 р. записався до УСС. Активно працював над видавничою діяльністю стрілецтва. Редагував часописи «Вісник Пресової Квартири УСС», «Самопал» [2, с. 677].

Нагайло Іван – четар, поручник УСС. Народився у с. Теофіпілка Бережанського повіту в 1893 р. Після завершення Бережанської гімназії вступив на правничий факультет Львівського університету. З початком Першої світової війни вступив добровольцем до УСС. Спочатку службу проходив як четар у сотні Осипа Будзиновського [11, с. 459]. Під час боїв за гору Лисоню служив у сотні Романа Дудинського. У ході бою 3 вересня 1916 р. Р. Дудинського поранено, І. Нагайло перейняв командування сотнею [1, с. 65]. Після цих боїв він був переведений у сотню Осипа Семенюка. Учасник боїв на горі Лисоні [4, с. 18]. У 1916 р. переведений на службу у вишкіл, де перебував до 1917 р. Пройшов українсько-польську війну у лавах УГА. Влітку 1919 р. перейшов р. Збруч. Згодом призначений старшиною-інтендантом бригади УСС. У березні 1920 р. помер від тифу в с. Берлівка біля Бершади [5, с. 469].

Активним діячем січового руху був і бережанський гімназист Осип Навроцький. До лав УСС О. Навроцький вступив у 1914 р. Важкі бої тривали за м. Болехів. УСС вдалося зупинити московські війська на залізничному шляху біля міста. В обороні м. Болехова відзначилися сотні О. Левицького та Д. Вітовського, зокрема О. Навроцький. З 1915–1916 рр. він хорунжий, командир чоти. У ході боїв за гору Лисоню бережанський гімназист О. Навроцький був призначений сотником. Згодом боях за Лисоню разом із своєю сотнею потрапив у російський полон [11, с. 409, 456].

Учні Бережанської гімназії Захарій Володимир та Кузьмович Володимир служили в УСС, перший – у чині поручника, другий – стрілець. За приналежність до УСС обидва згодом переслідувався польською та радянською владою [2, с. 652, 669]. У боротьбі за незалежність України поліг у с. Бишки 8 червня 1917 році бережанський гімназист Володимир Загульський – хорунжий УСС [12, с. 145]. У чині сотника УСС пройшов Першу світову війну Петро Сагайдачний.

Соколовський Юліан навчався у Бережанській гімназії. Із створенням УСС вступив у його лави, перейшовши із «Пласту». Хорунжий УСС, командир чоти. Брав участь у боях за Лисоню, в ході яких і загинув [2, с. 706]. Петро Пасіка, хорунжий УСС, який вступив у його лави в 1914 р. Службу проходив у 5-й сотні разом із О. Навроцьким, яку очолював Сень Горук. Також у лавах УСС були інші бережанські гімназисти: хорунжі Осип Копцюх, Корнель і Богдан Бородайко, сотники Іван Бемко, Теодор Кізіма та Іван Савчук та інші [3, с. 197–198].

До УСС належав викладач Бережанської гімназії – Степан Томашівський, який став одним із учасників укладання статуту для УСС в кінці 1912 р. Під час Першої світової війни він призначений заступником командира I-го полку УСС, а згодом – комендантом у Городні та Страбичеві, членом Української бойової управи у Відні [2, с. 87]. Також у лавах УСС служив десятник Ілярій Бабуняк, згодом – учитель музики в гімназії.

Боротьбу УСС за власну державу продовжила УГА, основу якої сформували вояки легіону. Випускники та викладачі Бережанської гімназії також боролися у лавах УГА.

Бабухівський Іван – хорунжий УГА. Народився у с. Шибалин Бережанського повіту. Закінчив Бережанську гімназію. Як комендант чети, воював у складі I-го Бережанського куреня. Був поранений під час боїв за Бережани під час наступу УГА під командуванням О. Грекова. Перейшов із УГА на Наддніпрянську Україну, де й загинув [7, с. 661].

Бемко Володимир – сотник, адвокат. Завершивши Бережанську гімназію, правничу освіту здобував в університетах Львова та Кракова. Ініціатор створення Українського військового комітету в Коломиї наприкінці вересня 1918 р., що став органом української влади в місті, а згодом охопив своєю діяльністю усе Покуття. Очолював цей комітет. У період існування ЗУНР керував міською управою в Коломиї. 1 листопада 1918 р. став також співорганізатором захоплення українцями влади у м. Станіславові. Працював у Секретаріаті військових справ ЗУНР, який від грудня 1918 р. перебував в Станіславові. 10 січня 1919 р. призначений начальником головної канцелярії в Державному Секретаріаті військових справ. З весни 1919 р. на фронті. Брав безпосередню участь у підготовці евакуації частин УГА з коломийського краю 24 травня 1919 р. Учасник боїв УГА в так званому «чотирикутнику смерті» у вересні 1919 р. В період спільного походу УГА та армії УНР спільно із Омеляном Палієвим виконував обов'язки заступників команда та етапної команди УГА, яка діяла в той час в районі на північ від залізничної лінії Проскурів-Жмеринка-Вінниця [6, с. 108–110]. У січні 1920 р. Начальна команда УГА призначила зв'язковим і політичним референтом при штабі Південно-західного фронту в Одесі. Увійшов до складу військового комітету, створеного вояками УГА з метою підготовки війська до антибільшовицького виступу. Комітет функціонував недовго, оскільки в кінці квітня поточного року перейменований у ліквідаційну комісію УГА, яка

займалася поверненням вояків УГА в рідні краї, надання допомоги інвалідам. Володимир Бемко обраний заступником. Захворів на тиф та зі значними труднощами повернувся додому. З 1925 р. провадив адвокатську діяльність у м. Бережанах [7, с. 652].

Головінський отець Мирон – четар УГА. Народився у м. Підгайці, гімназійну освіту здобував у Бережанах та Відні. Упродовж Першої світової війни служив у 35-ому Золочівському піхотному полку, згодом 25-ому Моравському полку, брав участь в боях в Альпах, на італійському фронті. У лавах УГА служив в чині коменданта телефонічної сотні при Начальній команді УГА. Проїшов «чотирикутник смерті». Після війни виїхав за кордон [7, с. 664].

Гой Михайло – поручник УГА. Народився у 1898 р. в с. Михайлівка (тепер – Підгайцький район Тернопільської обл. – примітка автора). Закінчив Бережанську гімназію. Українсько-польську війну та боротьбу проти більшовиків пройшов як комендант 1-го куреня 3-ої Бережанської бригади. Помер від тифу 22 січня 1920 р. в с. Печарі Брацлавського повіту [9, с. 110].

Єлюк Ізидор – діяч ЗУНР в Бережанах. Народився у Рашкові, біля м. Городенки. Працював учителем гімназії в Коломиї, згодом – директором Бережанської гімназії. У період ЗУНР активний учасник революційного комітету в м. Бережани напередодні Листопадового чину, після нього – заступник бережанського повітового комісара. Спільно із УГА перейшов р. Збруч. 1 серпня 1919 р. помер від тифу в Жванчику, біля Кам'янця-Подільського [9, с. 112].

Карась Іван – підхорунжий УСС. Народився 1889 р. в с. Саранчуки Бережанського повіту. Навчався в Бережанській гімназії. У серпні 1914 р. вступив добровольцем до УСС, служив комендантом бойового стрілецького обозу. Учасник українсько-польської війни, перейшов р. Збруч із підрозділами УГА. Вжив у «чотирикутнику смерті», переборовши тричі тиф. Помер у 1927 р. в рідному селі [8, с. 218–219].

Кекіш Лев – сотник. Навчався у Бережанській гімназії та Львівському університеті на правничому факультеті. Як поручник австрійської армії попав в полон під час Брусилівського прориву і перебував в таборі для полонених в Царицині. У жовтні 1918 р. повертається з полону і долучається до листопадових подій у Перемишлянах. На кінець листопада 1918 року комендант м. Глиняни Перемишлянського повіту, згодом переведений до окружної військової команди в Бережанах. Проїшов «чотирикутник смерті». Очолював залізничну станцію у м. Бершаді на Поділлі. У квітні 1920 р. спільно із іншими старшинами УГА переїхав до Києва, де попав в більшовицький полон і перебував концентраційному таборі в Кожухові під Москвою. У червні 1920 р. відправлений на Соловки, але по дорозі усі полонені були знищені [9, с. 284].

Кекіш Осип – четар. До гімназії ходив в Бережанах і Тернополі, а право студіював у Львові. Адвокатський конціпієнт у м. Яворові. Активний український політичний і суспільний діяч, за що декілька місяців перебував в ув'язненні у Львові. З початком листопадових подій служив старшиною ГА. Проїшов всю війну. Перейшов Збруч разом із УГА. Побував в «чотирикутнику смерті», помер від тифу у Винниці восени 1919 р. [9, с. 284].

Крамар Осип – хорунжий УГА. Народився у с. Помонята Рогатинського повіту. Навчався в Бережанській гімназії. Під час Першої світової війни служив у 55-ому австрійському піхотному полку, в часи українсько-польської війни – хорунжий в 3-ій Бережанській бригаді. Попав у польський полон. У 1921 р. виїхав до Відня, де закінчив торгівельну академію. У 1926 р. виїхав до Канади, проживав у м. Едмонтоні, де помер у 1948 р. [7, с. 666].

Мартинець Гнат народився 25 червня 1882 р. в м. Калуші. Навчався у гімназії в м. Перемишлі та Львівському університеті. У часи Першої світової війни – старшина 9-ого австрійського піхотного полку. У листопаді 1914 р. поранений перший раз, а у січні 1915 р. – вдруге. Упродовж 1915 – червня 1917 р. перебував на посаді військового посадника Володимира-Волинського, а після цього – до 1 листопада 1918 р. – комендант рільничої експозитури III-ї армії в м. Снятині. Працював викладачем у Львівській, Рогатинській, Бережанській, Самбірській та Станіславській гімназіях. Упродовж 1941–1944 рр. працював директором державної учительської семінарії в м. Самборі. Емігрував до Німеччини, де працював культурно-освітнім референтом в таборах, очолював український християнський рух в Німеччині [8, с. 214].

Соневіцький Юліан – четар УГА. Народився 23 вересня 1889 р. у с. Переволока біля Бучача. Здобував освіту у Бережанській гімназії та Львівському університеті. З листопада 1918 р. в служив у лавах УГА як ветеринар в складі 3-ої Бережанської бригади. Вдалося вижити в «чотирикутнику смерті», згодом воював у 5-ій Херсонській дивізії. Проживав у США [7, с. 669].

Сохоцький Ізидор – підхорунжий УГА. Народився 4 квітня 1895 р. у с. Лани на Бібрщині. Навчався у Бережанській гімназії, яку закінчив у 1914 р. Вищу освіту здобував на богословських, однак не завершив навчання. У лавах УГА перебував на службі при повітовій команді в м. Радехові, польовому штабі УГА. Вжив у «чотирикутнику смерті». Після закінчення українсько-польської війни повернувся додому та продовжив навчання на філософських студіях у Львові. 12 лютого 1923 р. І. Сохоцький висвячений на священника. Йому належать праці «Що дала Греко-

католицька церква і духовенство українському народові», «Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях у 1918–1923 рр.» та ряд інших статей. Емігрував до США [7, с. 656].

Ставничий Роман – поручник-суддя. Гімназійну освіту отримав у Бережанах. Навчався на правничих факультетах Львівського і Чернівецького університетах. У роки Першої світової війни виконував обов'язки судді при дивізійнім суді крайової оборони в м. Перемишлі упродовж 1916–1918 рр. 3 листопада 1918 р. вступив до УГА і входив до складу польового суду 3-го корпусу. Вжив у «чотирикутнику смерті», пройшов полон у Тухолі [7, с. 656].

Ще одним учнем гімназії, який вступив до лав УСС був Петро Шеремета. У 1914 р. ступив до УСС. Брав участь в обороні Львова, де був призначений хорунжим. Воював на Тернопільщині під час українсько-польської війни, в ході якої став чотарем. Після відступу УГА за Збруч П. Шеремета комендант чети, а згодом – другої сотні першого полку УСС. Восени 1922 р. спільно із старшиною УГА С. Мельничуком організували рейд із-за Збруча в Галичину, спрямований проти польського терору. 22 жовтня 1922 р. потрапив у полон в Голіградах Заліщицького повіту, а 11 листопада цього ж року був страчений разом із С. Мельничуком на повір'ї в'язниці окружного суду в м. Чорткові.

Отже, у Першу світову та українсько-польську війни гімназиста та викладачі Бережанської гімназії спільно воювали за омріяну незалежність. Наші земляки ніколи не перебували осторонь історичних подій. Боротьба та жертви УСС та УГА не були марними. Саме вони і сила їх духу в подальшому піднімали на боротьбу за незалежність України наступні покоління. Дух українського патріотизму та боротьби ніколи не покидав стін Бережанської гімназії, попри усі перешкоди та заборони, а її гімназисти ставали і стають активними національними діячами українського національно-визвольного руху.

Список використаних джерел

1. Адвокати і правники – діячі Легіону Українських січових стрільців: Біографічний альбом / Упоряд. І. Б. Василик, О. С. Лугова, Б. В. Луговий. – К.: КВІЦ, 2015. – 160 с.: іл. 2. Бережанська гімназія. Сторінки історії. Ювілейна книга/ Підбір, упорядкування та редакція текстів і фотоматеріалів Надії Волинець. – Бережани; Тернопіль: Наукове товариство ім. Шевченка; Бережанська районна держадміністрація і районна рада; Відділ освіти райдержадміністрації; Бережанська українська державна гімназія ім. Б. Лепкого; Державний історико-архітектурний заповідник. – Бережани-Тернопіль: ДЖУРА, 2007. – 1028 с. 3. Бережанська земля: історико-мемуарний збірник / упоряд. В. Лев. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Комітет «Видавництва Бережани», 1970. – 878 с. 4. Дзіковський В. Коло Потутор. 13.VIII – 30.IX.1916.: Репр. вид. 1917 р. / В. Дзіковський / Автори передмови Надія Голод, Микола Проців. – Бережани, 2012. – 36 с. 5. Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.: іл. 6. Лугова О. Громадсько-політична діяльність Володимира Бемка / О. Лугова // Бережанська гімназія: сторінки історія. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Бережани, 2013. – 160 с. 7. Микитюк Д. Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріяли до історії) / Д. Микитюк. – Вінніпег: Вид-во «Канадійського фермера», 1958. – Т. 1. – 676 с. 8. Микитюк Д. Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918–1919 рр. (Матеріяли до історії) / Д. Микитюк. – Вінніпег: Видавнича спілка «Поступ», 1966. – Т. 3. – 232 с. 9. Микитюк Д. Українська Галицька Армія. У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріяли до історії) / Д. Микитюк. – Вінніпег: Вид-во «Канадійського фермера», 1966. – Т. 4. – 292 с. 10. Монолатій І. Українські легіонери: формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914–1918 рр. / І. Монолатій. – К.: Темпора, 2008. – 88 с. 11. Ріпецький Степан Українське Січове Стрілецьтво. Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Вид-во «Червона Калина», 1956. – 360 с. 12. Українські Січові Стрільці. 1914–1920 / За ред. Б. Гнатевича. – Монреаль: Вид-во Ігоря Федіва, 1955. – 210 с.

Николай Луговой

БЕРЕЖАНСКИЕ ГИМНАЗИСТЫ И ПРЕПОДАВАТЕЛИ В РЯДАХ УСС И УГА

В статтє отражено участие учеников и преподавателей Бережанской гимназии в формировании сичевого движения и национальной армии в Галичине. Освещены их боевой путь в рядах Легиона УСС и УГА.

Ключевые слова: гимназист, преподаватель гимназии, Бережанская гимназия, Легион Украинских Сичевых Стрельцов, Украинская Галицкая армия.

Mykola Lugovy

BEREZZHANY SCHOOL STUDENTS AND TEACHERS IN THE RANKS OF USS AND UGA

The article analyzes the participation of students and teachers Berezhany gymnasium in the formation of strilesky movement and national army in Galicia. Highlights their battle way into the ranks of the Legion USS and UGA.

Key words: pupil of the gymnasium, teachers of the gymnasium, Berezhany gymnasium, Legion of Ukrainian sich riflemens, Ukrainian Galician Army.

УДК 94(477)**Богдан Луговий, Олена Лугова****ВЕЛИЧ І ТРАГЕДІЯ ЛИСОНІ**

У статті проаналізовано хід боїв на Лисоні у серпні-жовтні 1916 р. Висвітлено участь Легіону УСС в цих боях, особливості стрілецької тактики та їх втрати. Ці події охарактеризовано на основі спогадів очевидців.

Ключові слова: стрілець, Легіон УСС, бої на горі Лисоня, австрійська армія, російська армія.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що Легіон Українських Січових Стрільців (далі – УСС) став основною силою у боротьбі із російською армією в ході боїв за м. Бережани в рамках Брусилівського прориву. Досліджувана тема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити бойові дії на горі Лисоні.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, аналізу архівних матеріалів проаналізовано історичні реалії, в яких перебувало січове стрілецтво під час боїв за Лисоню.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу відтворити повномасштабну картину боїв столітньої давнини.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі основних методів, засобів ведення боїв стрілецтвом, їх втрат, перемог та невдач.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Певні аспекти боїв на Лисоні розкрито у працях В. Дзіковського [9], Б. Гнатевича [6–8], М. Лазаровича [13–14], С. Ріпецького [17].

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали із відділів періодики, рукописів та україніки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка.

1 серпня 1914 р. розпочалася Перша світова війна і з нею розпочалася нова трагічна сторінка у світовій історії, яка не оминула українського народу. Австрійська влада на вимогу Головної Української Ради (далі – ГУР) та Союзу Визволення України погодилася створити окремий український легіон в складі австрійських військ. На заклик ГУР відгукнулося близько 28 тис. добровольців. Однак австрійська влада набрала 2,5 тис. юнаків та дівчат, яких було розподілено на 10 сотень по 250 стрільців. Таку невелику чисельність Легіону УСС зумовив острах австрійської влади озброїти значну кількість українських добровольців. УСС прославилися винятковою військовою відвагою та хоробрістю під час боїв: за Сянки 25–28 у вересні 1914 р., за гору Комарницьку в жовтні-листопаді 1914 р., за Тухольку 25 листопада 1914 р., за Ужоцький перевал 1 січня 1915 р., за гору Маківку з 29 квітня – по 2 травня 1915 р., за Болехів впродовж 28–31 травня, на річці Гнила Липа 29–30 червня 1915 р., за Завалів 27 серпня 1915 р., над Стрипою у вересні 1915 р., під Семиківцями 1–3 листопада 1915 р. Із березня 1915 р. Легіон УСС перебував в корпусі генерала П. Гофмана. У цей же час здійснено його реорганізацію, в ході якої відбувся поділ на два окремих курені під командуванням Г. Коссака та С. Горука [5, с. 46].

Найвизначнішою та найтрагічнішою битвою Легіону УСС стали бої за Лисоню, які відбувалися впродовж другої половини серпня-жовтня 1916 р. в ході Брусилівського прориву [13, с. 139]. У цей час фронт проходив лінією Золочів–Бережани–Галич–Станиславів. Бойові дії за Лисоню відбувалися в декілька етапів та з перемінним успіхом. Січові стрільці прибули до села Потутори в ночі з 12 на 13 серпня 1916 р. Наступного дня, надвечір, було чути наближення лінії фронту. Цього ж дня стало відомо, що російська армія захопила село Ліятин і прямує на Потутори. За наказом командування розпочато зведення оборонних укріплень. Січові стрільці під обстрілами копали окопи та укріпляли позиції [9, с. 4]. Стрільці 1-го куреня укріпилися вздовж підніжжя Лисоні, на північ від села Жовнівки. Північніше вздовж річки Ценівка* зайняли позиції солдати 35-го Золочівського полку. 2-й курінь УСС окопався біля гирла річки Ценівки, східніше Потутор, до шляху Підгайці–Бережани. На південь від Потутор, на лівому березі Золотої Липи в районі Диких Ланів знаходився 15-ий турецький корпус австрійської армії. У околицях фільварку Милівка, що західніше Потутор, розташовувалася 8-а сотня УСС [14, с.139–140].

«На початку серпня 1916 р. 450 Зміївський полк під керівництвом полковника Ф. Копшталя пройшов між селом Степанів (сучасне с. Щепанів Козівського району – примітка автора) і Козовою, вийшов на позиції між станцією Потутори та селом Шибалин...» [12, с. 3]. Бойові дії за Лисоню розпочалися 14 серпня 1916 р. Російські війська розбили батальйон 35-го Золочівського полку і змусили їх відступити на лівий бік річки Ценівки, захопивши ліс і горби вздовж річки. Після 20.00

год. розпочався наступ росіян із села Жовнівка. Захопивши позиції одного з куренів 35-го полку, царська армія намагалася оточити І-й курінь Легіону УСС. «До найбільшої січі прийшло в середині становищ першого куреня, там де стояли два стрілецьких скоростріли... ті не допустили до себе ворогів. Скосили майже все, що наступало на них з переду і з прорваного лівого крила. Тим часом москалі напали на них з заду і побили кольбами» [9, с. 6]. У цей час відбулося перегрупування сил І-го стрілецького куреня та розпочався спільний наступ із двома сотнями 81-го моравського піхотного полку. В ході цього контрнаступу встановлено контроль над втраченими позиціями й укріплено нові позиції на лівому березі річки Ценівки.

«На світанку 451-ий Порятинський полк розпочав наступ на Лисоню. Бій відбувався у лісі. Обстріл здійснювали 36 російських гармат. Арена бою охоплювала значну територію і сягала околиць с. Шибалин. Лінія фронту пролягала на відстані 100 метрів від річки Ценівки. Були навіть такі моменти, коли російські війська не могли копати окопи через близькість противника (60 м) та кам'янисту місцевість, тому споруджували «бруствери з убитих». Наступного ранку розпочалася нова атака. За годину до того позиції УСС зайняли угорські вояки, які змінили їх. Увечері цього ж дня баварська бригада вибила із позицій Карський полк кавказького корпусу» [12, с. 3].

Після припинення наступальних дій стрільці зосередилися на укріпленні своїх позицій, наданні допомоги пораненим та похованні вбитих побратимів. Стрілецькі позиції були зміцнені двома неповними австрійськими куренями і частинами баварського запасного піхотного полку, що розташувалися по обох сторонах від стрілецьких позицій [14, с. 148].

На початку вересня 1916 р. 7-а російська армія розпочала новий наступ на позиції австро-німецької південної армії, що тримала оборону від Галича – до Зборова. Російські війська вдарили одночасно у південне крило армії та в її центр, коло м. Бережан [8, с. 30–32].

Бойові дії на Лисоні відновилися 2 вересня 1916 р. О 16.00 год. розпочався сильний артилерійський вогонь, після якого відбувся форсований наступ 113-ої піхотної дивізії 450-го Зміївського полку російської армії на позиції 35-го Золочівського полку. Наступ відбувався на кілометровому відрізку лінії фронту, де знаходилися найважливіші комунікації та стратегічні об'єкти. В результаті цього російські війська відсунули австрійські частини за перші резервні рови. Окрім цього росіяни захопили пагорби 348 і 327, що ставали зручною позицією для обстрілу прилеглої території.

35-й Золочівський полк намагався декілька разів повернути свої втрачені позиції. Але це їм не вдавалося, бо прибули російські резервні частини, які з допомогою кулеметного обстрілу утримували захоплену територію. Австрійські війська перейшли до оборони, укріпившись Лисонею.

Ввечері 2 вересня сотня Романа Сушка та Андрія Мельника отримали наказ зайняти передові позиції: 1-а сотня підсилила 35-й Золочівський полк; 2-а сотня закріпилася на північ від шляху Потутори–Бережани. Бій тривав цілу ніч, проте лінія фронту залишалася незмінною. «На Лисоні клекотіло, як в пеклі. Перші рови зайняли москалі. В лучникових ровах ворожі відділи всуміш із австрійськими перестрілюються зза траверз» [18, с. 224].

35-й Золочівський полк і сотня Р. Сушка з усіх сил трималися на своїх позиціях. В результаті кровопролитних боїв 1-а сотня втратила половину свого особового складу, більша частина якого разом із сотником Р. Сушком потрапила в полон [17, с. 318].

Уранці 3 вересня сотні В. Кучабського, О. Будзиновського отримали наказ вийти із Посухова, де перебували в резерві, та спільно із сотнею А. Мельника отримали наказ зайняти позиції на північ та північний схід гори 348. Далі «... сотня А. Мельника, рівною розстрільною посувалася до вершка гори. Московська артилерія і скоростріли засипали наступаючі стрілецькі лави густим вогнем, падали на землю вбиті і ранені. Та стрілецькі лави йшли твердо вперед. На чолі сотні, на кілька кроків перед нею, височіла струнка постать сотника, перед чотами постаті чотарів. Що раз чути було дзвінкий голос сотника «Рівняти розстрільну, вперед». За деякий час стрілецькі лави дійшли до вершка гори Лисоні, перейшли його і зникли по той бік гори» [16, с. 162].

Бій не стихав: «під градом шрапнелевих куль (москалі стріляли найбільше шрапнелями), клались стрільці як кошені цвіти; хто не впав, йшов дальше витривало... Була година 7-ма, коли перша розстрільна допала ліса, пірвала за собою рештки першої сотні і часть 35-полку і вдарила на ворога. Ворог сипав сильним крісовим і скорострільним огнем – але не видержав. В рукопашнім бою добули УСС першу резервову лінію і там окопалися» [9, с. 12].

«Хорунжі Максиминиш і Соколовський, бачучи небезпеку, кинулись зі своїми четами з яру проти московського куреня і пірвали за собою цілу сотню. Оба згинули від перших куль, ідучи на чолі своїх чет» [6, с. 2]. Однак на цьому бій не закінчився. На пагорбах 327 і 348 російська армія продовжувала наступ та намагалася оточити австрійські підрозділи, які знаходилися у лісі. З огляду на це, отаман О. Лесняк спрямував до них третю сотню В. Кучабського, що спільно із частиною куреня 310-го Гонведського полку та із залишками 35-го Золочівського полку розгорнула контрнаступ. Це призвело до здобуття частини лісових позицій, об'єднання із сотнею А. Мельника

та продовження наступу. «Четар Кучабський з 30-ма людьми держить південно-західний кут лісу. На південь від нього до верху 327 нема ніякої обсади. В останніх запасних окопах повно недобитків з полків 310 і 35, без проводу. На схід від верху 348 у ліску, у перших запасних ровах хорунжий Мінчак і четар Кучабський зі своїми частинами. Сотня Мельника в бою у північно-західній частині лісу. Треба ручних гранат та набоїв для крісів» [7, с. 40].

Російські війська, потіснені січовими стрільцями, спрямували сильний удар південніше пагорба 348, прорвавши оборонну лінію і захопивши позиції біля підніжжя. Далі просування російських військ намагалася зупинити 4-а сотня І-го куреня під керівництвом О. Будзиновського. «В завзятім бою УСС добули склін гори і часть південно-східної лінії. Вороги боронилися завзято...» [17, с. 319]. Бійці сотні не зупинили переважаючі сили ворога, навіть ціною власного життя. Стрільці, які не загинули в бою, потрапили в російський полон. Росіяни полонили більшість командування І-го куреня [15, с. 163].

Під час бою ІІ-й курінь під командуванням С. Ґорука отримав наказ вирушити із с. Посухова на Лисоню. Прибувши на поле бою, січовики зайняли позиції між пагорбами 327 і 348. Ліве крило куреня становила 5-а сотня Р. Дудинського, центр – 7-а сотня О. Яримовича, праве крило – 6-а сотня З. Носковського [17, с. 320]. Оцінивши розміщення ворожих сил, отаман С. Ґорук наказав переміститися 5-й сотні до підніжжя пагорба 327, куреню отамана О. Лесняка – біля схилів Лисоні, сотні О. Яримовича і З. Носковського біля підніжжя пагорба 348, а четі Є. Ясеницького спільно із двома четами 35-го Золочівського полку – ліворуч пагорба 348. Таке розташування сил зміцнило позиції і зупинило наступ ворожих військ у цей час.

Відчайдушна боротьба відбувалася на усій лінії фронту: сотня Р. Дудинського і О. Яримовича боролися з московськими військами на Лисоні, біля лісу. Стрільці спільно із угорським куренем відкинули ворога на південний край лісу. Внаслідок спільної стрілецько-угорської атаки російські вояки залишили свої позиції. У бою поранено Р. Дудинського, сотню очолив четар І. Нагайло, загинув підхорунжий Д. Кліщ та інші; частина сотні З. Носковського під командуванням хорунжого Я. Кузьмича (загинув 3 вересня 1916 р.) вела затяті бої на пагорбі 348; чета В. Коссака сотні З. Носковського зупинила просування російських військ на захід від пагорба 348; напроти пагорба 348 розташовувалися підрозділ скорострелів УСС під керівництвом Ф. Черника, які стримували наступ ворожих військ [9, с. 18–20].

Російські позиції на пагорбі 348 були добре укріпленими. На цій висоті знаходилася значна кількість кулеметів, які вели безперервний вогонь в бік стрілецьких позицій. Тому перший наступ січовиків не досяг успіху, стрільці залишилися на попередніх позиціях. Перед полуднем курінь С. Ґорука отримав у допомогу чету 35-го Золочівського полку та розпочав другий наступ на пагорби 327 і 348. Проте в ході боїв закріпитися на пагорбах їм не вдалося і вони змушені повернутися на раніше здобуті позиції. Згодом 310-й полк угорців зайняв позиції праворуч від стрільців, напроти с. Потутори. Ворожі війська декілька разів спробували здійснити контрнаступ, однак стрілецьтво зупинило ці намагання. Легіон ніс непоправні втрати вбитими та полоненими. Їм на допомогу відправлено технічну сотню під керівництвом І. Сіяка, яка зайняла позиції в лісі, у запасних окопах. Під вечір бій стих. 3 вересня висоту 348 УСС так і не змогли здобути, попри проявлену героїчну відвагу.

У цей час на допомогу УСС прийшли один курінь 4-го баварського полку, три сотні 35-го Золочівського полку та один курінь угорських гонведів. Врахувавши підкріплення, командування здійснило перегрупування підрозділів: «...праве крило від Потутор зайняв курінь гонведів. Від так сотня З. Носковського і сотня Р. Дудинського, дальше три сотні 22-го полку гонведів. Цілий відтинок від Потутор до гроба 327 включно, стояв під приказом курінного С. Ґорука. Простір від горба 327 і Лисоню зайняли четарі А. Добрянський з хор. Є. Ясеницьким і М. Чичкевичем, четар Б. Гнатевич, хорунжий О. Черкавський і технічна сотня, ця остання в резерві під проводом четаря І. Сіяка і хор. О. Кваса. Команду тих відділів здійснювали О. Будзиновський, як сотник, а отаман О. Лесняк, як курінний» [9, с. 20–22].

4 вересня близько 06.00 год. ранку розпочався наступ австро-угорських військ та УСС. За короткий час січові стрільці здобули перші позиції ворога і захопили два скорострели спільно із баварцями. «Ми були на французькому фронті. Там були дуже завзяті бої, не менші від сих, але там йшли муж проти мужа, а тут б'ються чорти проти чортів. З вами варто до бою». Атаку на пагорб 348 здійснював ІІ-й курінь УСС, праворуч від нього пліч-о-пліч йшли угорські гонведи, а ліворуч – 81-й моравський піхотний полк, курінь баварського полку і завершував наступальну лінію І-й курінь УСС. Російські війська розпочали контрнаступ і розбили підрозділи 81-го полку і створили передумови для оточення ІІ-го куреня. Стрільці на той час вже зуміли захопити частину ворожих позицій, однак перед загрозою повного оточення відступили, при цьому втративши половину особового складу. Все це відбувалося в умовах потужного артилерійського обстрілу по позиціях січових стрільців. Таким чином, спільний наступ підрозділів австро-угорської армії та УСС зазнав

невдачі через недостатність спільної координації дій [13, с. 148]. Погіршило ситуацію і значне підкріплення, що надійшло вночі російським солдатам і спорудження ворогом оборонних споруд в ніч з 3 на 4 вересня, наявність значної кількості скорострільів і контроль російськими військами над верхівками пагорбів 348 і 327. Події 4 вересня згадував учасник боїв за гору Лисоню В. Дзіковський: «Цілий день тривала сильна артилерійна стрілянина. Ворог, як лиш міг, сипав ураганим огнем на наші становища. Найбільше обстрілював становища першого куреня. Гарматні стріли нарвали цілі зломи вапняку, білий пил і дим стелив ся клубами над лісом, вздовж цілого поля аж до Потутор» [9, с. 24].

Після обіду стрільці УСС здійснили спробу атаки на ворожі позиції, однак не вдало. Близько 19.00 год. вечора розпочався третій наступ. По ворожих позиціях «трикутним гарматним вогнем» вдарила артилерія (гармати «мерзери»), яка знаходилася у м. Бережанах [17, с. 323]. Обстріл здійснювався впродовж півгодини. Після цього розпочався наступ січовиків та інших підрозділів. У ході цього кровопролитного бою січові стрільці повернули втрачені позиції. У цих боях Легіон УСС втратив більшу частину особового складу, а з 44 старшин залишилося лише 16 [19, с. 70]. «По триденних боях на Лисоні в перших днях вересня 1916 р. змаліє полк УСС до половини і поповнення, що прийшли тоді, не змогло заповнити всі прогалини» [10, с. 54].

Після важких боїв російські війська припинили наступ. Цим скористалося австрійське командування, яке перекинуло дві дивізії союзних турецьких військ на позиції біля с. Посухів. 16 вересня розпочався новий етап наступу російських військ. Головний удар спрямовувався на позиції турецьких військ на Диких Ланах. «Курінь 35-го полку був на лівому крилі, в напрямку на Милівку, обидва курені УСС на самім вершку Диких Ланів і лучили направо до турків. Стрілецькі сотні розвинулися на краю посухівського лісу в розстрільну й чекали на остаточний наказ до протинаступу. А в міжчасі австрійська артилерія гураганим вогнем обстрілювала здобуті москалями турецькі окопи. Часто й густо стріляли мерзери» [16, с. 328–332].

Оборона турецьких підрозділів не витримала артилерійського обстрілу та штикового бою з російською піхотою і була відкинута в напрямку сіл Посухів–Вільхivecь. В результаті цього російські війська здійснили прорив австрійської лінії оборони та зайшли із флангу та тилу до позицій УСС. Стрілецькі підрозділи здійснили стрімку контратаку, зупинили просування противника та навіть повернули турецькі траншеї. У цьому бою стрільці вперше застосували тактику наступу «хвилями»: декілька рядів стрільців наступали на відстані 50 кроків один від одного. Ця тактика звела до мінімуму втрати стрільців та створила враження масованого наступу [13, с. 150]. В ході наступу частина російських військ була взята в кільце і 300 вояків потрапило в полон [9, с. 28].

«17 вересня 1916 року на Лисоні бої розгорілися з новою силою. В наступ пішли 449, 450 Зміївський, 452 полки російської армії та кавказький корпус, а 451 Порятинський полк залишився в резерві. Здійснювався шквальний обстріл з гармат, що аж «між лісом виростали велетенські гриби, деколи вгору викидало цілі дерева». Наступного ранку 450 Зміївський полк залишив позиції на Лисоні та повернувся в розташування біля села Шибалин» [12, с. 3].

19 вересня командування австрійської армії віддало наказ стрільцям замінити на фронті 310-й угорський полк та турецьку дивізію та зайняти позиції в окопах на схід перед Потуторами. Сотня О. Навроцького дислокувалося на правому крилі аж до Золотої Липи.

29 вересня розпочався наступний етап боїв, до якого російські війська добре підготувалися: на цю ділянку фронту перевели кавказький корпус та понад 150 гармат. Російські війська штурмували позиції австрійської армії упродовж трьох днів. Наступ розпочався артилерійським вогнем на всіх позиціях австро-угорської армії, від Диких Ланів – до шляху на Бережани та передмістя Адамівку. 30 вересня російські війська здійснили форсований удар на 55-у дивізію і проламали лінію фронту на пагорбі 327 [8, с. 30–32]. Росіяни розбили угорський полк і вийшли у район с. Потутори, де дислокувався Легіон УСС. «Передбачуваний наступ москалів почався раннім ранком 30 вересня. Розпочала його московська артилерія гураганим вогнем на позиції мадярського полку, на ліво від позицій полку УСС, й на позиції турецької дивізії на Диких Ланах. Що діялося наліво від нас, ми не могли бачити з наших ровів... Зате, як на долоні, було видно вибухи московських гранат на Диких Ланах. На позиції під Потуторами падали лише зрідка московські стрільня, москалі били з гармат на село, очевидно, щоб порвати сполуку і не допустити підкріплень» [16, с. 334]. Стрільці мужньо тримали оборону, однак сили були нерівні: «Тоді обійшли москалі наші позиції і почалася страшна битва. Вже по окруженню нас із бригади ішла депеша за депешею, аби трималися до посліднього чоловіка... Своєю обороною урятували стрільці Бережани, а через це завдячує нам управа військова, що тепер аж в Карпатах... Але що нам з того, коли ми стратили свій полк... Горук до послідньої хвилі приказував – боронити ся, а навіть приказував з ножами продерти ся через москалів, але се було неможливим. Ріжно люди сповідають. Одні кажуть, що оба отамани Лисняк і Горук суть вбиті, а другі кажуть, що в неволі. В кожному разі та ціла оборона – то заслуга Горука і відтепер він є українським героєм» [20, арк.14–15]. Лише командат Легіону А. Варивода з групами

чотарів І. Цяпки та Г. Труха зуміли пробитися до Бережан. В тилу залишилася неушкоджена технічна сотня [19, с. 71].

Таким чином, Легіон УСС, взявши основний ворожий вогонь на себе, забезпечив можливість перекинути резервні частини і зупинити наступ російських військ, хоча позиції в с. Потуторах були втрачені. «І ніколи не забудеться то гасло з котрим пішли вони у бій. Воно вічно лунати буде по нашій Україні, хоча й би серед змінених обставин, а діла докажуть, що сини України справді вибрали собі за ціль життя: «Воля або смерть!..» [1, с. 2].

Бої на Лисоні стали однією із найтрагічніших сторінок історії стрілецтва, оскільки після цих боїв в лавах УСС залишилося 150 стрільців разом із канцелярією та обозом під командуванням четаря І. Цяпки [14, с. 152].

Втрати російської армії на Лисоні були значно більшими. У боях за Лисоню російське командування поклато 25 тис. вояків вбитими і раненими. Іван Калинович, вояк того ж полку, вказував цифру 15 тис. [11, с. 3]. Обидві цифри вказують на величезні людські втрати російської армії.

Вояки Легіону УСС, зокрема технічної сотні, перебували на Лисоні ще і в першій половині жовтня місяця. «Ходимо щочас на роботу. Се дуже мучить, бо ходимо далеко. Спання і відпочинок забирає майже весь день. Вчора засипали ми лучний рів, в яким була маса москалів побитих» [4, арк. 3].

На цьому воєнні дії на Лисоні не закінчилися. Вояки австро-угорської армії перебували тут впродовж жовтня-листопада 1916 р. [3, с. 2]. Противники пильно вели спостереження за діями один одного. У кінці жовтня відбулися завершальні бої за Лисоню: «Ціла Лисоня подобала на вулкан. У хмарах диму, пороку і туманах розбитої землі, не було видно ліса. На його місці пнялася вгору великанська маса невизначної краски диму, яку зчаста прорізували вибухи гранатів, що викидали у верх чорні, відвернені стіжки землі, які падали назад у формі великанських, незугарних парасолів» [2, с. 2].

Отже, в боях за Лисоню січові стрільці проявили надзвичайну витривалість та мужність. Однак така звитяга здобулася надзвичайно високою ціною: величезні людські втрати вбитими, пораненими та полоненими. «УССи билися тому так, бо боронили під'їздів до Львова, своєї столиці. Билися тому так, що мали на своєму прапорі: «Вільна, незалежна Україна», а Москва була найжорстокішим ворогом цієї волі. Билися тому так, що хотіли втерти сльози своїм матерям, жінкам і сестрам. Кажучи словами українського націоналіста д-ра Юрія Липи, тому так, «щоб над нашим ланом був лиш Київ паном!» Тому нехай буде вічна слава УССам!» [11, с. 3].

Проте боротьба УСС не була даремною, оскільки січовики створили потужну стрілецьку ідейно-культурну спадщину, яку залишили наступним поколінням як вірний орієнтир у боротьбі за волю України. Військова та культурно-освітня діяльність УСС мала неоціненне історичне значення: відродження військових традицій українського народу, які заклали ще запорізькі козаки, після 200-літньої перерви; УСС заклали основи української національної армії; їх бойові здобутки утвердили сподівання та ідею незалежної України, а головне – єдиної соборної України.

Список використаних джерел

1. Брилинський М. Лисоня / М. Брилинський // Діло. – 1929. – 23 червня. – С. 2.
2. Брилинський М. Лисоня / М. Брилинський // Діло. – 1929. – 26 червня. – С. 2.
3. Брилинський М. Лисоня / М. Брилинський // Діло. – 1929. – 28 червня. – С. 2.
4. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка, ф. 48, од. зб. 146-е, п. 23, арк. 3.
5. Волковинський М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / М. Волковинський // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 38–56.
6. Гнатевич Б. Геройська смерть хорунжих УСС І. Максимішина та Ю. Соколовського / Б. Гнатевич // Історичний календар-альманах Червоної калини на 1936 рік. – Львів: Видавництво «Червона калина», 1935. – С. 2.
7. Гнатевич Б. Жмут споминів з боїв за Бережани 1916 р. / Б. Гнатевич // Лисоня 1916–1996. Документи, спогади, щоденники, листи, знімки, поезія, пісні. – Бережани, 1996. – 268 с.
8. Гнатевич Б. Лисоня / Б. Гнатевич // Історичний календар-альманах Червоної калини на 1936 рік. – Львів: Видавництво «Червона калина», 1935. – С. 30–32.
9. Дзіковський В. Коло Потутор / В. Дзіковський. – 30. IX. 1916.: Репр. вид. 1917 р. / Автори передмови Надія Голод, Микола Проців. – Бережани, 2012. – 36 с.
10. Заклинський М. На чужій роботі / М. Заклинський // Лисоня 1916–1996. Документи, спогади, щоденники, листи, знімки, поезія, пісні / Упорядник Богдан Тихий. – Бережани, 1996. – 268 с.
11. Калинович І. З нагоди 50-річчя УСС / І. Калинович // Свобода. – 1964. – № 206. – С. 3.
12. Кожушко І. На Стрипі і Ценівці – з «другого боку» / І. Кожушко // Свобода. – 1954. – 12 жовтня. – С. 3.
13. Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с: іл.
14. Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба – 2-ге вид., доп. / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2016. – 628 с.: іл.
15. Монолатій І. Українські легіонери: Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців 1914–1918 рр. / І. Монолатій. – К.: Темпра, 2008. – 88 с.
16. Навроцький О. З Андрієм Мельником у стрілецьких окопах / О. Навроцький // Андрій Мельник у першу річницю смерті. 1964–1965 / О. Навроцький.

– Торонто-Вінніпег: Видавнича спілка «Новий Шлях», 1966. – 162 с. 17. Ріпецький С. За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964 / С. Ріпецький / За ред. С. Ріпецького. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. – 610 с. 18. Скочиліс П. «Дзядзьо» Чепелівський достарчає набоїв / П. Скочиліс // Історичний календар-альманах Червоної калини на 1932 рік. – Львів: Видавництво «Червона калина», 1931. – 224 с. 19. Українські січові стрільці. 1914–1920 (За ред. Б. Гнаткевича та ін.; іл. оформл. І. Іванця). – Репринт. відтворення з вид 1935 р. – Львів: Слово, 1991. – 160 с. 20. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 385, оп. 1, спр. 27, арк. 14–15.

Богдан Луговой, Елена Луговая

ВЕЛИЧИЕ И ТРАГЕДИЯ ЛЫСОНИ

В статъе проанализирован ход боев на Лысоне в августе-октябре 1916 г. Раскрыто участие Легиона УСС в этих боях, особенности стрелцкой тактики и их потери. Эти события охарактеризованы на основе воспоминаний очевидцев.

Ключевые слова: стрелок, Легион УСС, бои на горе Лысоня, австрийская армия, российская армия.

Bogdan Lugovi, Olena Lugova

GREATNESS AND TRAGEDY OF LYSONIA

The article analyzes the course of the fighting on Lysonia in August–October 1916. Dedicates of the participation of the Legion of Ukrainian sich riflemen's in these engagements, specials of the riflemen's tactics and their fatal casualties. These events highlights on the strength of the memoirs of eyewitnesses.

Key words: riflemen, Legion of Ukrainian sich riflemen's, battles on the mountain Lysonia, Austrian army, Russian army.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(478)

Іван Зуляк, Володимир Місько

В. БРЕХУНЕНКО, В. КОВАЛЬЧУК, М. КОВАЛЬЧУК, В. КОРНІЄНКО «БРАТНЯ» НАВАЛА. ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ XII–XXI СТ. – КИЇВ, 2016. – 248 С.

У книзі в науково-популярному форматі розглядаються численні російсько-українські війни. Автори доводять, що їх коріння сягають XII ст. Показано, що саме війни, як втілення постійних агресивних планів Московії/Росії заволодіти українськими землями, визначали головну вісь російсько-українських стосунків. Описано мотиви, визрівання та хронологію війн, перебіг військових дій, наслідки війн та їх вплив на українську перспективу.

Ключові слова: навала, українські землі, Україна, Росія, російсько-українські війни.

На сьогоднішній час малодослідженими й маловивченими є проблеми, пов'язані із бойовими діями, що відбуваються на Сході України, які ставлять перед сучасниками непрості, а деколи й риторичні питання, відповіді на які варто шукати не лише в офіційних заявах, періодичних виданнях, коментарях журналістів, соціальних мережах, оглядах і звітах з передової, а передусім у нашому минулому.

Власне лише глибокий аналіз подій історичного минулого забезпечить нам об'єктивну відповідь на виклики сучасної так званої «гібридної» війни, розпочатої Росією проти України. Загалом, варто відзначити, що лише комплексний, системний і неупереджений підхід до поставленої проблеми допоможе з'ясувати не лише мотиви визрівання та хронологію війни, перебіг бойових дій, їх наслідки і вплив на не лише становище України, а й Росії, яка розв'язала цю війну.

Сучасні дослідники, зокрема, Є. Магда, директор Центру суспільних відносин, вважають, що «...В умовах гібридної війни бойові дії є другорядними, а на перший план виходять інформаційні операції та інші важелі впливу. Війна полягає у прагненні однієї держави агресивно діяти на свідомість жителів іншої. Іншими словами – це прагнення не знищити мільйони людей, а залякати й деморалізувати їх» [1].

Продовжуючи думку цитованого автора, варто погодитися з ним у тому, що «Гібридна війна – це прагнення однієї держави підпорядкувати собі іншу за допомогою політичних, економічних, інформаційних інструментів. Саме тому в умовах гібридної війни бойові дії є другорядними, а на перший план виходять інформаційні операції та інші важелі впливу. Війна полягає у прагненні однієї держави агресивно діяти на свідомість жителів іншого. Іншими словами – це прагнення не знищити мільйони людей, а залякати й деморалізувати їх. Завдяки швидкості поширення інформації світом вона перетворилася не лише на товар, а й на зброю» [1].

Доречно зазначити, що сучасні дослідники не лише виводять поняття «гібридної війни», дискутують щодо її початків та особливостей, але й мають «рецепти» виходу з неї, які ґрунтуються на тому, що «...нашій країні потрібні реальні реформи, посилення позицій середнього класу й формування національної ідеї, здатної об'єднати навколо себе мільйони громадян України. Вона проста – створення сильної та квітучої держави, здатної стати повноправним членом європейської сім'ї народів» [1].

Рецензоване науково-популярне видання певним чином заповнює прогалину в національній історіографії щодо аспекту російсько-українських воєн упродовж історичного минулого. Автори зазначеної праці, використовуючи події минулого, від XII ст., намагалися не лише проаналізувати джерела російсько-українських воєн, але й провести паралелі з XXI ст. – війною за незалежність України.

Варто зауважити, що структурно видання складається з семи розділів, п'ятдесяти параграфів і двадцяти підпараграфів. Саме така структура, на думку його авторів, дасть змогу якомога детальніше розкрити окреслену проблематику. Звичайно, що досліджувана тематика є настільки широкою, що, на нашу думку, гіпотетично кожен розділ книги або й параграфу міг би бути представлений як окреме повноцінне видання. Однак автори праці ставили за мету все ж таки не стільки поглибити й розширити наші знання про ті чи інші події минулого, як узагальнити їх, провести паралелі й порівняння у форматі «XII–XXI ст.», з'ясувати стратегії й різноманітні комбінації, «...які використовує нині Кремль, мають своїх генетичних попередників і відрізняються від них лише особливостями, продиктованими вимогами бурхливого сьогодення» [2, с. 244]. І що

не менш важливо, видання в основному зорієнтоване не лише на підготовленого читача з історії, а передусім – на електорат, над яким попрацювали «мислителі» з ФСБ і ГРУ» [3].

У передмові до рецензованого видання цілком справедливо наголошується на тому, що в історії українсько-російських стосунків, так і сучасної війни на Сході України є не лише пафосні епітети ідеологів Москви про «спільне минуле», «тісне переплетення історичних доль», «глибоке усвідомлення нерозривної єдності», але й вірус меншовартості, яким, на думку авторів, вражена українська владна верхівка [2, с. 9].

Перший розділ «Біля джерел російсько-українських воєн (XII–XIII ст.)» в основному присвячено питанням, пов'язаним із тим, що правителі північно-східних земель Русі – Суздальського і Ростовського удільних князівств започаткували так звану «братню» навалу. Значну увагу автори приділяють порівняльній характеристиці «українського світу» [2, с. 11, 12] і «ординського світу» [2, с. 21], наводять приклади з історії князювання Андрія Боголюбського, розкривають його психологічний портрет, монголоїдні риси, психічну неврівноваженість тощо.

Говорячи ж про Київську Русь, автори трактують її як західноєвропейську модель організації суспільства, що визначала стосунки з удільними князівствами на основі договорів, владу якої обмежувало віче, значним впливом користувалася Церква. Натомість, вони стверджують, що на теренах майбутньої Московії вічева традиція не змогла утвердитися повною мірою, саме тому, що «...в північно-східних князівствах, Суздальському і Ростовському, було запущено механізм формування майбутньої деспотичної системи, того пагона, з якого пізніше й виросла самодержавна Московська держава...» [2, с. 12].

Другий розділ «Експансія Московської держави на українські землі у XV–XVI ст.: війни за «київську спадщину» є доволі обширним, його представлено подіями війн 1492–1494 рр.; 1500–1503 рр.; 1507–1508 рр.; 1512–1522 рр., зокрема початком московської агресії і падінням Смоленська, розгромом московського війська під Оршею 8 вересня 1514 р. і завершальній стадії війни; Стародубської війни 1534–1537 рр.; 1558–1583 рр., а саме: першій її фазі – проти Великого князівства Литовського і Руського (1558–1570 рр.); другій фазі – війні Московії проти Речі Посполитої (1579–1582 рр.). Доречно зауважити, що вказаний розділ добре ілюстровано картами історичних українських земель Чернігово-Сіверщини, територій відібраних Московією, нових кордонів тощо.

Аналізуючи події війни 1492–1494 рр., автори видання стверджують, що основним конкурентом Москви стало Велике князівство Литовське, Руське і Жемантійське, сформоване за рахунок територій Литви, Русі-України та Жмуди, яке власне й розширилося за рахунок «київської спадщини», роль якої важко переоцінити. «Київська спадщина» залишила вагомий слід в економіці, суспільних відносинах, військових потугах, культурі та інших сферах новоутвореного князівства, яке посідало чільне місце у східноєвропейській історії.

Авторський колектив зауважує, що Велике князівство Литовське і Руське було конфедерацією місцевих земель, кожна з яких до певного часу зберігала свої внутрішні особливості, підтверджені привілеями, відтак в умовах відсутності Української держави виконувало важливі об'єднувачі функції для більшої її частини, хоча й не було властиво національною державою для українців. Тим не менше, українська еліта сприймала війни Литви з Московією як свої власні війни з агресором і у яких приймала активну участь. Для прикладу наголосимо на участі у війні українських князів Костянтина і Михайла Острозьких. Можливо, що їх участь суттєво не вплинула на хід бойових дій, однак вони отримали досвід, який знадобиться їм «...у майбутніх війнах з Московією...» [2, с. 24–25].

Події війни 1500–1503 рр. дали підстави авторам книги зробити два важливих висновки щодо того, що Москва опрацювала дві особливі стратегії для війни із сусідами: 1) попереднє формування промосковської «п'ятої колони» в середовищі вірогідного противника; 2) подання своєї агресії за внутрішній конфлікт [2, с. 27]. Варто погодитися з думкою авторів, що у тій чи іншій мірі Москва використовуватиме її практично в усіх війнах проти України, зокрема і у 2014 р.

Великий князь литовський Олександр в силу різних обставин, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, змушений був визнати титул царя Івана III, як «государя усієї Русі», що фактично це було визнання його права на «київську спадщину». Хоча війни з Московією були далекі від завершення.

Війну 1507–1508 рр. Москва розпочинає першою, маскуючись під «...прапор захисту православної віри» [2, с. 32], з іншого боку, намагається використати повстання М. Глинського у своїх інтересах, провокуючи внутрішні усобиці з метою ослаблення Великого князівства Литовського і Руського. Знову ж таки, автори видання цілком переконливо стверджують, що саме провокування внутрішніх усобиць – «...головна вісь московських загарбницьких стратегій – прообраз сучасної гібридної війни» [2, с. 33].

Один із параграфів другого розділу присвячено розгрому московського війська під Оршею 8 вересня 1514 р. і завершальній стадії війни. Автори видання доволі детально описують хід бою, подають схему початку битви, вказують на тактику, використану К. Острозьким. Перемога під Оршею зробила К. Острозького відомим в Європі, про неї розповідалося у чотирьох брошурах, виданих німецької і латинською мовами. К. Острозького з тріумфом зустрічали у Варшаві та Вільно, і на честь цієї перемоги князь власним коштом побудував у Вільні дві православні церкви – Свято-Троїцьку та Свято-Миколаївську.

Ще один важливий висновок роблять автори видання, наголошуючи на тому, що в ході завершальної стадії литовсько-московської війни, московський князь Василь III вперше використав тактику випаленої землі [2, с. 41], спаливши замок у Дорогобужі, провівши облави у Смоленську. 14 жовтня 1522 р. підписано перемир'я, внаслідок якого уся Смоленщина відійшла до Москви, що стало серйозною стратегічною помилкою Великого князівства Литовського і Руського, позаяк саме Смоленськ був ключовим торговим центром на перехресті торгових шляхів і «воротами» до Вільно.

Стародубська війна 1534–1537 рр. також не принесла бажаного результату для Великого князівства Литовського і Руського, вона фактично завершилася підписанням мирного договору на п'ять років. Під контролем Великого князівства Литовського і Руського практично залишилося лише місто Гомель.

Після Стародубської війни настало двадцятилітнє затишшя, яке не було свідченням того, що Велике князівство Литовське і Руське і Московія полишили свої наміри щодо територіальних претензій. Не маючи достатніх військових ресурсів, противники висували претензії один одному до тих чи інших територій. Так, на думку авторів, Велике князівство Литовське і Руське ніяк не могло змиритися з тим, що втратило Смоленськ, вимагало повернення Чернігово-Сіверщини, Новгороду і Пскова. Натомість Московія вважала себе володаркою усіх українських земель. Наступні війни 1558–1583 рр., а саме: перша її фаза – проти Великого князівства Литовського і Руського (1558–1570 рр.); друга фаза – війна Московії проти Речі Посполитої (1579–1582 рр.) призвели до того, що Москва чітко й однозначно сформувала цілком безпідставні претензії до Великого князівства Литовського і Руського про повернення «предковичної отчини» [2, с. 49], а саме, окрім завойованих міст і територій – Києва, Волині, Полоцька, Вітебська, «...всі міста руські, а кордонами їхніми від Литви була Березина» [2, с. 49]. Мало того, на початку 1560-х рр. Іван Грозний вважав, що «Корона Польська і Велике князівство Литовське – наша отчина» [2, с. 49].

Загалом, варто зазначити, що ситуація змінилася не на користь Московії з утворенням Речі Посполитої, більше того, перша політично зблизилася з Австрійською імперією, виношуючи плани можливого розчленування Речі Посполитої. З обранням польським королем Стефана Баторія плани щодо розчленування Речі Посполитої виявилися примарними. Більше того, польський король, готуючись до війни, запровадив постійний козацький реєстр, що мало далекосяжні наслідки. Власне козацтво й відіграло важливу роль у війнах з Московією.

«Відвоювання Чернігово-Сіверщини», таку назву має третій розділ, що включає в себе походи українських козаків на підтримку Самозванця на Москву (1604–1608 рр.); облогу військом короля Зигмунда III та козаками Смоленська і козацькі рейди Московією (1609–1615 рр.); перемогу над московським військом під Ключином (1610 р.) та оволодіння Смоленськом (1611 рр.); рейд гетьмана Петра Сагайдачного на Москву (1618 р.); участь українських козаків і шляхти у Смоленській війні (1632–1634 рр.).

У зазначеному розділі автори наголошують на тому, що утворення Речі Посполитої було ефективним інструментом для протистояння Московії, про що свідчить повернення до її складу Смоленська, Чернігово-Сіверщини. Мало того, польська дипломатія у 1600 р. навіть намагалася диктувати умови Москві, подавши проект унії, в якому йшлося про її підпорядкування Варшаві зі спільним монархом, фінансами, дипломатичною службою, зовнішньою політикою, флотом тощо. Однак боярська дума відхилила проект і обмежилася перемир'ям на двадцять років.

Українські козаки під керівництвом П. Сагайдачного особливо відзначилися у поході на Москву, штурмували біля десятка фортець, переломивши хід війни на користь королевича Владислава. Гетьман був прихильником повної перемоги над ворогом. Однак війна завершилася Деулінським перемир'ям і фактично поразкою Московії, тому що, як стверджують автори книги, цар Михайло Федорович не мав права уживати титул «князь інфляндський, смоленський та чернігівський» [2, с. 75], Річ Посполита не величала його царем. Погоджуємось з висновком авторів видання у тому, що без участі українських козаків і шляхти, успіхи Речі Посполитої у переломі ситуації на свою користь були б просто неможливі. Та власне участь в Смоленській війні Московії продемонструвала, що вона нічого не може серйозного протиставити об'єднаним силам України, Литви і Польщі, а особливо козацьким загонам.

У четвертому розділі «Російсько-українські війни в часи ранньомодерної Української держави – Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.)» основна увага приділена боротьбі за південно-східну Білорусь (1654–1659 рр.), зокрема, протистояння за впливи в Білорусі і героїчну оборону козаками Старого Бихова; війні 1658–1659 рр. і розгрому московського війська під Конотопом 28 червня 1659 р.; антимосковському повстанню 1666–1668 рр.; протистоянню Москві у Правобережній Україні (1674–1676 рр.); антимосковському повстанню Петра Іваненка (1692 р.); війні Івана Мазепи за незалежність (1708–1709 рр.); визвольному походу Пилипа Орлика 1711 р. і пошукам мазепинцями міжнародних комбінацій для визволення України. Як стверджують автори книги, що поява Гетьманщини, зведеної зусиллями Богдана Хмельницького, не вписувалася у плани Московії, яка прагнула її поглинути. У московського царя навіть були плани перенести свою столицю до Києва.

П'ятий розділ «Війна з більшовицькою Росією за незалежність 1917–1921 рр.» представлено подіями, пов'язаними з формування курсу В. Леніна на війну з Україною; більшовицьким ультиматумом; захистом України від вторгнення більшовицьких військ; боєм під Крутами (30 січня 1918 р.); Брестським миром, звільненням України від більшовиків; формуванням Гетьманату П. Скоропадського та його поваленням; початком другої війни з більшовицькою Росією; повстанським рухом з окупаційним більшовицьким режимом; звільненням Правобережжя від більшовиків; війною з білогвардійцями; катастрофічними подіями на українському фронті; повстанським рухом проти білогвардійців; Першим зимовим походом армії УНР; українсько-польським союзом 1920 р. «За нашу вашу свободу»; новим етапом повстанського руху проти більшовиків; останніми воєнними операціями армії УНР і трагічними подіями Другого зимового походу.

Зазначений розділ охоплює, з одного боку, важливі події, пов'язані із формуванням, після падіння російського царату, в березні 1917 р. у Києві керівного органу українського національного руху – Центральної Ради. Її лідери, видатні українські діячі – професор Михайло Грушевський, письменник Володимир Винниченко, літературознавець Сергій Єфремов та ін. визначили метою своєї діяльності автономію України у складі Росії. Незважаючи на протидію російського Тимчасового уряду, національна ідея здобула значну підтримку серед населення України. У червні 1917р. Центральна Рада проголосила автономію українських земель. Петроградський уряд був змушений визнати створений Центральною Радою Генеральний Секретаріат чинним органом виконавчої влади в Україні.

Навесні 1917 р. розпочалося й відродження українських збройних сил. У Києві створено 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького, на фронті розпочалася українізація частин російської армії, на селі виникали загони Вільного козацтва. В українських частинах вживалася термінологія козацької доби: батальйон іменувався куренем, рота – сотнею, відділ – чотою. Офіцерів називали старшинами, а вояків – козаками. На зміну офіцерським званням російської армії, повернулися козацькі назви військових рангів на кшталт «хорунжий», «сотник» тощо.

З іншого боку, як стверджують автори рецензованого видання, народження української республіки не було безболісним – як і решта земель колишньої царської імперії, Україна переживала гостру соціально-економічну кризу. До того ж, бурхливу діяльність у країні розгорнули соціалістичні партії екстремістського типу, серед яких провідну роль відігравали російські більшовики. Відверто демагогічні заклики до «поглиблення соціальної революції» знаходили дедалі більший відгук серед найбільш бідних прошарків населення, а особливо серед зрусифікованих робітників промислового Сходу й Півдня України.

Автори книги навіть проводять порівняння між подіями листопада 1917 – початку 1918 р. з прикінцевим етапом визрівання української війни 2014 р. Далеко не з усіма їхніми твердженнями можна погодитися, позаяк йдеться про різні хронологічні відрізки нашої історії, які, в свою чергу мають абсолютно протилежні мотиваційні складові.

Заслуговує на увагу міркування щодо того, що більшовики мали на меті не допустити консолідації українців навколо змагань за відновлення Української держави і їх так звана «толерантність» у національному питанні, яка приховувала великодержавний шовінізм. У відносинах з Україною вони прагнули досягти так званої «революційно-пролетарської єдності». Насправді ж цим гаслом вони прикривали намір поширити свою владу на всю Російську імперію (а в ідеалі й на цілий світ, шляхом провокування «всесвітньої революції»). Центральну Раду більшовики звинувачували у «розколі єдиного революційного фронту». Оскільки в Україні більшовицька партія була за своїм національним складом переважно російською, більшість її членів вороже ставилися до самої ідеї відновлення української державності. І хоча в середині листопада 1917 р. більшовицький уряд – Рада народних комісарів – урочисто визнав право народів колишньої імперії на національне самовизначення, конфлікт Раднаркому з Центральною Радою виглядав неминучим [2, с. 122–123].

Автори книги проводять паралелі між подіями 1917–1918 рр. і весною 2014 р., наголошують на тому, що стратегія захоплення влади більшовиками в Україні в дечому схожа із захопленням влади проросійськими силами в сучасності. Її суть ґрунтується на уникненні повномасштабного збройного вторгнення, а залагодження конфлікту «місцевими силами» [2, с. 125].

Аналізуючи більшовицький ультиматум Центральній Раді, автори видання доводять, що він мало чим відрізняється від риторики В. Путіна щодо нової української влади в Києві. Знову ж таки ухвала Раднаркому про стан війни з Центральною Радою, певною мірою перегукується із рішенням Ради Федерації Росії від 1 березня 2014 р. про дозвіл використовувати російську армію на території України. Об'єднання в Харкові делегатів Рад Донецького і Криворізького басейнів й проведення власного «Всеукраїнського з'їзду Рад», нагадує проголошення Донецької та Луганської народних республік. Прикладом ще одного порівняння сучасних зусиль В. Путіна зі створення так званих фейкових «народних республік» є дублюванням більшовицької стратегії початку 1918 р. Тобто, дії більшовиків того часу є дуже схожими до сучасних терористів на Донбасі [2, с. 137].

Шостий розділ «ОУН і УПА проти Москви за незалежність України 1941 – середина 1950-х рр.» в основному розкриває події від появи Української Військової Організації – до утворення Української Повстанської Армії; стратегію війни за незалежність від Москви у програмі ОУН (б); Акт відновлення Української держави від 30 червня 1941 р. і утворення УПА; протистояння УПА з радянськими партизанами, а саме, бої на Поліссі (жовтень-листопад 1943 р.), проти радянських партизанів в Цуманських лісах, під с. Богуславою 16 жовтня 1943 р., на Тернопільщині; дії УПА в Центральній Україні і план нового Холодноярського повстання; протистояння з військами НКВС та Червоною армією, битву під Гурбами (квітень-середина травня 1944 р.), «Унівську м'ясорубку» 30 вересня 1944 р., бої в Чорному лісі (1944–1949 рр.), спільну операцію вояків УПА та польських партизанів у Грубешеві проти відділів НКВС та їх поплічників; боротьбу з агентурно-диверсійними групами НКВС; зміну стратегії боротьби за незалежність; бої на Волині (1945–1955 рр.), боївки ОУН у другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр.

Вказаний розділ насичений подіями, фактами, картосхемами, що й характерно для розділу, в якому подано активні бойові дії за незалежність, самостійність і єдність України. Ці події, важлива сторінка нашої історії, без правдивого й неупередженого розуміння яких неможливо сформулювати світогляд сучасної української молоді, виховати справжній патріотизм. Важливо наголосити на тому, що лише таким чином зможемо виконати поставлене завдання, зберегти Україну єдиною, самодостатньою і неподільною для майбутніх поколінь. Цілком закономірним є той факт, що патріоти, які поклали своє життя за незалежність і єдність України в період боротьби за нашу незалежність 1941 – середини 1950 рр. сприяли її наближенню у 1991 р.

У сьомому розділі «Вітчизняна війна за незалежність 2014-? рр. Попередні нотатки» йдеться про коріння новітньої російської агресії; початок російського вторгнення; стратегії Путіна (спадкоємність від XV ст.); історичні паралелі портретів В. Путіна – А. Гітлера; перетворення війни на Вітчизняну.

Автори книги вважають, що новітня російсько-українська війна спалахнула в лютому 2014 р. В умовах, коли вона триває, звісно, немає жодної можливості детально з'ясувати її перебіг, позаяк багато що є таємницею. Однак загальна картина видається цілком зрозумілою. Як наголошують автори видання, що в 2014 р. розпочалася лише «гаряча» фаза війни, адже після відновлення Україною незалежності в 1991 р. і Кремль, і російська еліта загалом, і пересічні росіяни постійно давали зрозуміти, що в Росії не сприймають існування Української держави, крах СРСР вважають історичним непорозумінням та мислять категоріями неминучості повернення України під вплив Москви.

На думку колективу авторів, Росія відкрито висловлювала й територіальні претензії. Уже в 1994 р. російська Державна Дума ухвалила закон, який проголошував Севастополь російським містом. Перетворення Севастополя на головну базу Чорноморського флоту Росії, присутність останнього в Криму створювали не тільки військово-стратегічний плацдарм для ймовірного наступу на Україну (що й сталося у 2014 р.), а й передумови для активної ідеологічної обробки населення Криму та й усієї України. Кремль торпедував процес демаркації та делімітації сухопутного і морського кордонів з Україною. Восени 2003 р. Москва намагалася силоміць захопити стратегічно важливий острів Тузла в Керченській протоці, розпочавши будівництво перешийку між ним та Краснодарським краєм. Верховна Рада 23 жовтня 2003 р. конституційною більшістю (369 голосів) ухвалила постанову «Про усунення загрози територіальній цілісності України, яка виникла внаслідок будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці».

Проте різке падіння ролі Росії на міжнародній арені після розвалу СРСР та разуче економічне відставання від Заходу змушували Кремль понад два десятиліття відмовлятися від силового сценарію. Відтак у середині 1990-х рр. з'явилася доктрина, яка пропонувала погодитися з формальним існуванням зовнішніх атрибутів Української держави (президент, уряд, парламент,

герб, гімн, прапор, дипломатія, грошова одиниця), навзамін формуванню неподоланої залежності України від Росії в усіх сферах, із зовнішньою політикою включно.

Поступово викристалізувалися головні підходи Росії до уярмлення України позавійськовими засобами: запобігти зближенню України з ЄС та НАТО, оскільки воно поставило б хрест на ідеї реанімації СРСР; унеможливити ефективне реформування української економіки; законсервувати залежність України від російських енергоносіїв; поставити під контроль російського капіталу ключові галузі промисловості та банківську систему; облутати Україну такими угодами з Росією, які б дозволяли останній втручатися у внутрішні українські справи, розмиваючи суверенітет; накинути різні форми залежності українській владі, змістивши центр прийняття стратегічних рішень до Москви; контролювати український інформаційний простір з метою вкорінювати у свідомості українців російськоцетризм, ідею «єдиного російського народу», «євразійського простору», «руського міра» тощо; унеможливити подолання тяжкої спадщини зросійщення українців та відновлення повнокровного функціонування української мови як серцевини ідентичності та відмінності українців від інших націй; сформувати «п'яту колону», готову проштовхувати російські інтереси, а за потреби відкрито підтримати поглинення України Росією; наситити українські спецслужби, владу, армію своїми агентами.

Для кожного із напрямків використовувався специфічний набір засобів, включно з жорстким тиском та економічними війнами. Москва швидко нащупала головну больову точку України – готовність значної частини української політичної та економічної верхівок «здавати» національні інтереси держави заради особистих статків, прикриваючись при цьому різними облудними заявами.

Понад усе Москва прагнула завадити зближенню України з ЄС і НАТО. Кремль інспірував антинатовські виступи, дбайливо підтримував проросійські рухи. Коли в 2008 р. на Бухарестському саміті НАТО вирішувалося питання про надання Україні та Грузії плану дій з набуття членства, Москва використала усі важелі впливу на європейські країни, щоб унеможливити фатальний для її загарбницьких планів сценарій. Водночас Кремль заявляв, що асоціація України з Євросоюзом (до якої тоді було ще дуже далеко) нікому не шкодить. Проте у 2013 р. В. Путін доклав неймовірних зусиль, щоб не допустити підписання В. Януковичем угоди про асоціацію на листопадовому саміті ЄС у Вільнюсі.

У цих умовах Москва зробила ставку на потурання нестримного потягу оточення В. Януковича до казкового збагачення, з якої був лише один вихід – згода на повний контроль Кремля над Україною та на вступ останньої до митного союзу за умов позірного збереження на певний час атрибутів державності.

Власне бурхлива реакція українського суспільства на відмову В. Януковича підписати угоду про асоціацію з ЄС, а ще більше перебіг Революції Гідності підштовхнув В. Путіна до відкритої війни з Україною.

Погоджуємося з твердженням авторів книги про те, що Вітчизняна війна за незалежність, яка розпочалася у 2014 р. у зв'язку з віроломною агресією Росії, стала черговою в довгому переліку російсько-українських війн. Упродовж майже дев'яти століть українцям довелося протистояти московській експансії, покликаної не тільки загарбати українські землі, а й повністю асимілювати українців.

Розпочата Кремлем чергова війна дуже показова. Вона з пронизливою відвертістю віддзеркалює чітке розуміння московськими елітами того факту, що Україна остаточно позбувається російських пут, які їм вдалося накинути у процесі знищення ранньомодерної Української держави, а потім все тугіше затягувати упродовж XIX–XX ст. Нав'язуючи Україні численні війни, Московія/Росія виробила низку стратегій, які в різних комбінаціях та в різному наповненні простежуються від кінця XV – до новітньої Вітчизняної війни за незалежність. Розпочинаючи війну з Україною, Кремль насправді не спромігся на щось принципово нове. Усі елементи війни, які використовує Росія, відрізняються лише особливостями, продиктованими вимогами бурхливого сьогодення.

Список використаних джерел

1. Магда Є. Гібридна війна: питання і відповіді. – http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyna_pitannya_i_vidpovidi/. 2. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. – Київ, 2016. – 248 с. 3. Каспрук В. Інформаційна війна Росії // День. – 21 липня 2016. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/informaciynna-gibrydna-viyna-rosiyi>.

Иван Зуляк, Владимир Мисько

**В. БРЕХУНЕНКО, В. КОВАЛЬЧУК, М. КОВАЛЬЧУК, В. КОРНИЕНКО «БРАТСКОЕ»
НАШЕСТВИЕ. ВОЙНЫ РОССИИ ПРОТИВ УКРАИНЫ XII–XXI ВВ.
– КИЕВ, 2016. – 248 С.**

В книге в научно-популярном формате рассматриваются многочисленные российско-украинские войны. Авторы доказывают, что их корни уходят в XII в. Показано, что именно войны, как воплощение постоянных агрессивных планов Московии/России завладеть украинскими землями, определяли главную ось российско-украинских отношений. Описаны мотивы, вызревания и хронология войн, ход военных действий, последствия войн и их влияние на украинскую перспективу.

Ключевые слова: нашествие, украинские земли, Украина, Россия, российско-украинские войны.

Ivan Zuliak, Vladimir Misko

**V. BREKHUNENKO, V. KOVALCHUK M. KOVALCHUK, V. KORNIENKO.
«FRATERNAL» INVASION. RUSSIA'S WAR AGAINST UKRAINE**

In the book, the scientific and popular format considered Russian-Ukrainian Wars. The authors argue that their roots go back to the XII century. The authures described the chronology of war, the course of military operations, the effects of war and their impact on the Ukrainian perspective.

Key words: invasion, Ukrainian lands, Ukraine, Russia, Russian-Ukrainian Wars.

УДК 94 (477): 281.9

Ірина Скакальська

**МОРОЗ О. В. ГУМАНІСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР СВІТОГЛЯДУ ПРАВОСЛАВНИХ
ДІЯЧІВ ВОЛИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: МОНОГРАФІЯ. –
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, 2016. – 156 с.**

У рецензованому огляді проаналізовано монографію Олени Мороз, присвячену гуманістичному світогляду православних діячів Волині кінця ХІХ – початку ХХ ст. Окреслено значення релігійно-філософських ідей та краєзнавчих пошуків А. Сендутьського, М. Теодоровича, А. Хойнацького для сучасності. У контексті рецензованої праці визначено особливості світоглядно-ціннісної платформи поглядів волинського духовенства.

Ключові слова: гуманізм, світогляд, мораль, духовенство, освіта.

Актуальність дослідження О. Мороз «Гуманістичний характер світогляду православних діячів Волині кінця ХІХ – початку ХХ століття» полягає у тому, що майбутнє держави у значній мірі залежить від культурного, духовного світогляду громадян. Саме такі соціальні цінності як справедливість, рівність, правда, взаємодопомога, моральність становлять сутність гуманізму. Важливо звертатись до творчого надбання інших століть, аналізуючи гуманізм крізь суспільні відносини. Саме таку спробу здійснила авторка монографії. Потрібно відновлювати втрачені гуманістичні орієнтири становлення громадянина з активною смисложиттєвою позицією, власне на цьому акцентується увага у книзі. Цікаво, що поняття «гуманізм» вперше застосував давньоримський політик М. Цицерон, розуміючи під ним ідеал освіти знатних римлян (с. 7).

У сучасному суспільстві гуманістичне спрямування світоглядних орієнтацій є вимогою часу, оскільки йдеться про духовне здоров'я нації. О. Мороз зазначає, що «Суспільство третього тисячоліття перебуває у стані антропологічної кризи, що характеризується нівелюванням загальнолюдських цінностей через втрату етнонаціональних традицій і зневагу до особистості в соціокультурному просторі. Це вимагає пошуку шляхів, форм і методів забезпечення пріоритету духовної культури стосовно матеріальних інтересів людства. Тому проблема відновлення національних духовних традицій, утвердження християнсько-гуманістичних цінностей є актуальною для українського суспільства» (с. 5). Крім того, дослідження поповнить сучасні наукові студії з історії, краєзнавства, філософії, релігієзнавства та культурології.

Монографія О. Мороз складається із трьох розділів. У першому розділі охарактеризована історіографія та бібліографія проблеми. Акцент дослідниця зробила на трактуванні гуманізму українськими богословами та філософами. Використовуючи компаративний метод, Олена

Василівна порівняла трактування гуманізму науковцями та богословами (с. 37). Пізнавально було дізнатися, що існують, наприклад, принципові розбіжності між світським і релігійним гуманізмом.

Важливо, що автор монографії не відкидає й історичних коренів у формуванні гуманістичного світогляду православних діячів. Так, на території Волині «твердині української аристократії» актуалізація гуманістичного аспекту розпочалася з XV – початку XVII ст. і пов'язувалася з діяльністю науково-культурного центру при Острозькій академії (с. 47). Відзначимо, що дослідниця констатує, що православні діячі Волині не лише наслідували й використовували гуманістичні ідеї представників Острозького культурно-освітнього центру, а й унаслідували методику їх ґрунтовного аналізу, методологію проведення наукових і релігійнознавчих досліджень (с. 48).

Підмітимо те, що автор монографії полемізує із представником російської релігійної філософії М. Бердяєвим, який писав про часткове відчуження еліти від народу. О. Мороз зазначає, що ця теза не знаходить підтвердження у діяльності православних діячів Волині (с. 49).

Досліджуючи проблему формування волинської еліти (Скакальська І. «Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині 1921–1939 рр.»), вказувала, що одним із джерел її творення були монастирі краю. Тому приємно віднайти доповнення своїх думок у праці О. Мороз, зокрема, «осередками зародження релігійно-гуманістичного світогляду православного духовенства Волині стали Почаївський православний чоловічий монастир, Загаєцький монастир св. Іоанна Милостивого, Татаринецький чоловічий монастир». Автор підкреслює, що монастирі були центрами активного поширення православного віровчення; православні діячі у своїх працях пропагували релігійні традиції, зміцнювали духовні переконання місцевого населення (с. 54).

Значна роль у становленні світоглядної позиції та її гуманістичної складової належить, і про це пише О. Мороз, власне місту Кременцю. Населений пункт, на думку дослідниці, а це вартує уваги, відрізнявся такими особливостями: був ареною активної динаміки церковно-релігійних процесів; на території міста розміщена була велика кількість культових споруд, що відіграло важливу роль у задоволенні релігійних потреб населення; місто отримало назву «Волинські Афіни», оскільки здавна було центром науково-культурного розвитку волинського краю (с. 62). Автор приходиться до такого висновку, що «огляд історично-церковних процесів у м. Кременці дає підстави стверджувати, що духовно-інтелектуальні засади релігійно-філософських пошуків А. Сендульського, М. Теодоровича й А. Хойнацького були зумовлені духовним життям його мешканців...» (с. 63). Проте, можна було б трохи більше зупинитись на особливостях історичного періоду, в умовах якого жили і працювали православні діячі Волині кінця XIX – початку XX ст.

Корисною є інформація про добродійні організації Кременеччини, так автор повідомляє про те, що М. Теодорович був почесним членом «Опекунства про нужденних вихованців Волинської духовної семінарії». Також А. Хойнацький був членом благодійного братства «Божої Матері Всіх Скорботних Радості» (с. 66). Це є свідченням, як підкреслює дослідниця, того що їх благодійницька діяльність сприяла становленню конкретної гуманістичної смислової життєвої орієнтації, а також їх участі у практичній реалізації основних християнсько-гуманістичних установок у добродійній діяльності (с. 67). Це є також актуальним і в наш час. Коли духовні особи займаються благодійністю та волонтерством.

Позитивним аспектом монографії є те, що характеристика, зокрема, М. Теодоровича, як краєзнавця, доповнена його філософсько-богословськими дослідженнями.

Значний інтерес викликає параграф 2.3. «Морально-релігійні орієнтири у творчій спадщині волинських православних діячів». Саме особливий внесок у дослідження діяльності видатних персоналій регіону зробили М. Теодорович й А. Хойнацький. Перший, зокрема, зосередився на висвітленні діяльнісних портретів викладачів Волинської духовної семінарії у м. Кременці. Він показав, як зазначає О. Мороз, на прикладі відомих діячів у галузі релігії, історії, освіти реалізацію концептуальних засад гуманізму (с. 89). Як помітила дослідниця, що М. Теодорович свої теоретичні твердження підтверджував конкретними прикладами релігійно-праведної діяльності православних віруючих, визначальними гуманістичними рисами їх смислової життєвої позиції. Характеризуючи діяльність ректора Волинської духовної семінарії О. Хотовицького, дослідник М. Теодорович зазначав те, що очільник своїм прикладом втілював гуманістичне виховання. Краєзнавець підмічає такі риси характеру керівника, як правдивість, чесність, благородство, великодушність, усвідомлення і суворе виконання свого обов'язку, істинно-християнська любов (с. 90).

Окремо висвітлюється у параграфі 3.2 «Значення християнсько-гуманістичних цінностей православних діячів Волині для модерної вітчизняної релігійнознавчої думки» зв'язок надбань минулих століть із сучасністю.

О. Мороз вдало охарактеризувала гуманістичні погляди представників духовної еліти Волині, проте не зайвим було б деталізувати їх біографічні дані. На наш погляд, було б краще сприймати комплексний портрет А. Сендульського, М. Теодоровича й А. Хойнацького.

Оригінальною є пропозиція авторки щодо об'єднання православних церков в Україні в одну Помісну Православну Церкву. Так, на думку дослідниці, воно можливе завдяки реалізації провідного принципу християнських цінностей – любові до ближнього свого. Людина повинна йти назустріч іншій людині, не ворогувати з нею, завжди пам'ятаючи слова Ісуса Христа: «По тому будуть пізнавати, що ви мої учні, якщо будете мати любов між собою» (с. 116).

Не можна не погодитися із одним із висновків авторки монографії про те, що гуманістичний характер релігійно-філософських поглядів православних діячів Волині кінця XIX – початку XX ст. формувався під впливом різних чинників, серед них й особливостей релігійно-церковних процесів у Волинській губернії досліджуваного періоду, які зумовлені діяльністю православних монастирів Волині, «волинської школи краєзнавців», Волинської духовної семінарії у Кременці тощо (с. 128). Загалом, висновки, які робить дослідниця аргументовані, вагомі, органічно впливають зі змісту роботи.

Відзначаючи належний рівень наукового дослідження, варто висловити деякі побажання. Зокрема, необхідно було залучити до роботи праці В. Рожко (Духовні православні освітні заклади Волині Х–XX ст.: Історико-краєзнавчий нарис / В. Рожко – Луцьк: Медіа, 2002), І. Власовського (Нарис історії української православної церкви / І. Власовський. – Репринтне видання. – К., 1998), А. Річинського (Проблеми української релігійної свідомості / Упоряд. А. Колодний. – К.: Світ знань, 2000), О. Мельничука (Свято-Богоявленський Кременецький монастир у контексті історії православ'я в Україні / О. Мельничук – К., 2007) та інші.

Праця О. Мороз є пізнавальною, новою та корисною усім тим, хто цікавиться минулим Волині та її відомими діячами. Можна почерпнути відомості про А. Сендульського, М. Теодоровича й А. Хойнацького.

Необхідно наголосити на тому, що монографія О. Мороз має і виховний зміст, адже є могутнім джерелом духовності. Гуманістичний світогляд має стати підґрунтям для виховання молоді. Носієм гуманістичних переконань може бути будь-яка особа, незалежно від соціального статусу, професії. Через те, що молодь не має повністю сформованих духовно-етичних орієнтирів, у їх середовищі поширені асоціальні явища, тому книга О. Мороз «Гуманістичний характер світогляду православних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття», сприятиме для вдосконалення їх особистості. Вихід монографії є важливим внеском у розвиток краєзнавства, філософії, релігієзнавства, педагогіки та біографістики Волині.

Ирина Скакальская

МОРОЗ О. В. ГУМАНИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР МИРОВОЗЗРЕНИЯ ПРАВОСЛАВНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ ВОЛЫНИ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА: МОНОГРАФИЯ. – ХМЕЛЬНИЦКИЙ, 2016. – 156 С.

В рецензируемом обзоре проанализировано монографию Елены Мороз, посвященную гуманистическому мировоззрению православных деятелей Волыни конца XIX – начала XX вв. Определено значение религиозно-философских идей и краеведческих поисков А. Сендульского, М. Теодоровича, А. Хойнацкого для современности. В контексте рецензируемой работы характеризуются особенности мировоззренческой и ценностной платформы взглядов волынского духовенства.

Ключевые слова: гуманизм, мировоззрение, мораль, духовенство, образование.

Iryna Skakalska

MOROZ O. V. HUMANISTIC CHARACTER OF WORLDVIEW OF THE ORTHODOX VOLYN FIGURES AT THE END OF XIX – EARLY XX CENTURIES: MONOGRAPH. – KHMELNYTSKYI, 2016. – 156 P.

In the context of review the monograph of Olena Moroz is analyzed, it is devoted to humanistic outlook of Orthodox Volyn figures at the end of XIX – early XX centuries. The importance for modernity of religious and philosophical ideas of A. Sendylskyy, N. Teodorovych, A. Hoynatskyy is outlined. The peculiarities of outlook-value basis of views of Volyn clergy in the context of reviewed work are established.

Key words: humanism, outlook, morality, clergy, education.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абдуллаєва Нарміна – доктор філософії, Інститут рукописів імені Мухаммеда Фізулі НАН Азербайджана (Азербайджанська Республіка).

Алієва Рахіба – кандидат архітектури Інституту архітектури та мистецтва НАН Азербайджану (Азербайджанська Республіка).

Бердниченко Юлія – кандидат історичних наук, доцент кафедри управління процесами перевезень Державного економіко-технологічного університету транспорту.

Василенко Дар'я – асистент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Гайдаєнко Ігор – кандидат історичних наук, викладач кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Ганусевич Наталія – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Грищенко Тетяна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору архівів Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Гуйванюк Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гусейнова Айсель – аспірант НАН Азербайджану (Азербайджанська Республіка).

Долженко Юрій – аспірант відділу біоархеології Інституту археології НАН України.

Дорошенко Ліна – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кліш Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кіцак Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Костюк Леся – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кравчук Леонід – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та суспільних дисциплін Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Криськов Андрій – доктор історичних наук, доцент Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Кульчицька Олена – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії Запорізького національного університету.

Лугова Олена – науковий співробітник Державного історико-архітектурного заповідника (м. Бережани).

Луговий Богдан – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут».

Луговий Микола – учитель історії та права Бережанської ЗОШ № 2 I–III ст.

Мазуранчик Зоряна – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Маслак Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Мащенко Наталія – аспірант кафедри нової і новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Місько Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Олійник Микола – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету.

Парахіна Марія – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Переходько Наталія – старший викладач Рівненського базового медичного коледжу.

Петрик Наталя – аспірант Національного університету «Львівська політехніка».

Підставка Руслан – заступник генерального директора з наукової та культурно-просвітницької роботи Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Савчук Богдан – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Саламаха Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.

Седляр Олександр – кандидат історичних наук, завідувач науково-методичного відділу Наукової бібліотеки, асистент кафедри бібліотекознавства і бібліографії Львівського національного університету імені Івана Франка.

Сезін Дмитро – аспірант кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Сезін Сергій – здобувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Сірук Наталія – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності ПВНЗ «Академія рекреаційних технологій та права».

Скакальська Ірина – доктор історичних наук, доцент кафедри української філології та суспільних дисциплін Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка.

Спіркіна Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України.

Стецик Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, докторант кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Стрелко Олег – доктор історичних наук, доцент, декан факультету управління залізничним транспортом Державного економіко-технологічного університету транспорту.

Чубіна Тетяна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України.

Шваб Анатолій – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Шкільнюк Надія – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Щебетюк Наталія – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору наукової бібліографії та біографістики Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки ННСГБ НААН.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Юрій Долженко КРАНІОЛОГІЯ НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ XVI–XVIII СТ. (МОГИЛЬНИК ПО ВУЛ. ЮРКІВСЬКА, 3).....	3
Богдан Савчук ВНЕСОК СТЕПАНА ФЕДАКА В РОЗВИТОК ТОВАРИСТВА ВЗАЄМНОГО СТРАХУВАННЯ «ДНІСТЕР» У ЛЬВОВІ (1892–1914 РР.).....	18
Наталія Переходько УЧАСТЬ ВОЛИНСЬКИХ ЛІКАРІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІКАРСЬКОМУ ТОВАРИСТВІ (1921–1939 РР.).....	23
Володимир Місько РОЗГОРТАННЯ ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ.....	28
Олена Кульчицька УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ У РОБОТІ КОНФЕРЕНЦІЇ У САН-ФРАНЦИСКО 1945 Р.35	
Володимир Кіцак ВИКОРИСТАННЯ ПІДРОЗДІЛІВ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ ВПРОДОВЖ 1944–1946 РР.	39
Анатолій Шваб, Наталія Машенко ШКІЛЬНИЦТВО НА РІВНЕНЩИНІ В ДОБУ «ВІДЛИГИ»	44
ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	50
Олександр Седляр ЛІТЕРАТУРНИЙ ЗБІРНИК «ГАЛИЧАНИН» (1862–1863 РР.) ЯК ВИДАВНИЧИЙ ПРОЕКТ БОГДАНА ДДИЦЬКОГО ТА ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО.....	50
Андрій Кліш ЗАСНУВАННЯ КАТОЛИЦЬКОГО РУСЬКО-НАРОДНОГО СОЮЗУ В «СПОМИНАХ З МОГО ЖИТТЯ» ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО.....	56
Надія Шкільнюк ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДОРОБОК ПРОБЛЕМАТИКИ МІСТ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХХ СТ.61	
Леонід Кравчук ПРЕСА ЯК ЗАСІБ РАДЯНІЗАЦІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)..	70
ЕТНОГРАФІЯ. ЕТНОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.....	73
Ліна Дорошенко ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОРНАМЕНТИКИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КЕРАМІКИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ І ТИС. Н. Е.	73
Ігор Саламаха ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЙЦЕХА ДІДУШИЦЬКОГО НА ПОСАДІ КОНСЕРВАТОРА ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ І КОНСЕРВАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА МИСТЕЦТВА (1879–1904 РР.).....	78
Микола Гуйванюк УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ У ВЗАЄМИНАХ З РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЮ РАДИКАЛЬНОЮ ПАРТІЄЮ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК ХХ СТ.)....	82
Микола Олійник ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕП (1921–1928 РР.).....	88
Андрій Криськов УКРАЇНСЬКИЙ ВИСОКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ М. ДРАГОМАНОВА У ПРАЗІ (1923–1933 РР.).....	91
Марина Парахіна «СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ» РАДЯНСЬКОГО КІНОМИСТЕЦТВА 1930–1940-Х РР.: У ПОШУКАХ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ	94
Тетяна Чубіна, Оксана Спіркіна МУЗИЧНИЙ ФЕСТИВАЛЬ ЯК ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОЕКТ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	100
Леся Костюк ОБРЯД СВАТАННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. .	104
Наталія Петрик КОЛЕКЦІЯ ЗБРОЇ ТА ОЗБРОЄННЯ У ФОНДАХ ВОЄННО-ІСТОРІЧНОГО МУЗЕЮ 58-ГО БУДИНКУ ОФІЦЕРІВ.....	107

Rahiba Aliyeva	
HOUSES WITH DUBLA IN THE APSHERON RESERVES.....	111
Narmina Abdullayeva	
LIBRARY INNOVATIONS AS THE NEW THEME OF RESEARCHES IN AZERBAIJAN.....	115
Aysel Huseynova	
UNIQUE FEATURES OF NAKHICHEVAN ARCHITECTURE IMPACT ON THE ARCHITECTURE OF THE EAST	119
ІСТОРИЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	124
Микола Москалюк	
З ІСТОРІЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ У ЦУКРОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	124
Олег Стрелко, Юлія Бердниченко	
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ТЕПЛОВОЗБУДУВАННЯ НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	127
Тетяна Грищенко	
АГРОГРУНТОЗНАВЧІ ДОСЯГНЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВЧЕНОГО (НАУКОВОГО) КОМІТЕТУ УКРАЇНИ (1918–1927 РР.).....	131
Наталія Щебетюк	
СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ	137
ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ	142
Юрій Стецик	
ДОКУМЕНТИ ДО ЖИТТЄПИСУ ІЄРОМОНАХА ШАТІЯ БЛИНСЬКОГО ЧСВВ (1704–1771 РР.).....	142
Володимир Маслак, Дар'я Василенко, Сергій Сезін, Дмитро Сезін	
СПРАВА «ПРОРОКА» БОЛЕСЛАВА В АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ	149
Наталія Сірук	
ПОСТАНОВИ ЦК КП(Б)У – ДОКУМЕНТИ ВИВЧЕННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ КАМПАНІЙ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПОЧАТОК 50-Х РОКІВ XX СТ.)	158
Ігор Гайдаєнко	
ЕЛЕКТРОННИЙ ПІДРУЧНИК ЯК НОВИЙ ЗАСІБ ПОДАННЯ ІНФОРМАЦІЇ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	162
ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО.....	167
Руслан Підставка, Зоряна Мазуранчик	
«ЛІТОПИСНИЙ» ЗБАРАЖ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ВІДОМІ ДАТИ.....	167
Наталія Ганусевич	
САКРАЛЬНА ПАМ'ЯТКА ЕПОХИ БАРОКО В ЗБАРАЖІ: ІСТОРІЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ І РЕСТАВРАЦІЯ	171
Микола Луговий	
БЕРЕЖАНСЬКІ ГІМНАЗИСТИ ТА ВИКЛАДАЧІ У ЛАВАХ УСС ТА УГА	174
Богдан Луговий, Олена Лугова	
ВЕЛИЧ І ТРАГЕДІЯ ЛИСОНІ	178
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	184
Іван Зуляк, Володимир Місько	
В. БРЕХУНЕНКО, В. КОВАЛЬЧУК, М. КОВАЛЬЧУК, В. КОРНІЄНКО «БРАТНЯ» НАВАЛА. ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ XII–XXI СТ. – КИЇВ, 2016. – 248 С.	184
Ірина Скакальська	
МОРОЗ О. В. ГУМАНІСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР СВИТОГЛЯДУ ПРАВОСЛАВНИХ ДІЯЧІВ ВОЛИНІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: МОНОГРАФІЯ. – ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, 2016. – 156 с.....	190
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	193

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 2. – Ч. 3. – 198 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 01.12.2016 р. Підписано до друку 02.12.2016 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 23,01.
Замовлення 205. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15. 01. 2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD);
- параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.

Текст статті оформляється у такому порядку:

- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з Національним стандартом України 2016 р. «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, Klish Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»